Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

TORAIGHYROV UNIVERSITY

ВЕСТНИК ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№2 (2024)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

https://doi.org/10.48081/SKTF9148

Бас редакторы – главный редактор
Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор
Заместитель главного редактора — Анесова А. Ж., *доктор PhD*
Ответственный секретарь — Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия
Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*
Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*
Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*
Шоқубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

Әбдірәсілов Е. Қ., Айтқазина Т. Д., Смакова Д. Р., Жунисова Ж. Ә., Сматаев Т. Х.
«Математика» оқулықтарындағы терминдер мен тілдік қолданыстардың кейбір мәселелері 6
Абдуллина А. Б., Доскеева Ш. А., Тулебаева Қ. Т.
Қазіргі қазақ әңгімесіндегі ұлттық мінез көрінісі (А. Кемелбаеваның «Шашты», «Көкқия» әңгімесі негізінде) 19
Abdyrova A. O.
National colouring in Romanticism on the example of literary-critical studies by K. Zhussip 33
Абзулдинова Г. К., Чойдон З.
О формировании научного стиля речи посредством деятельности учащихся в научных проектах по русскому языку 45
Абишева К. М., Шаһарман Ә. П., Нурманов А. М., Нургазина А. Б., Курманова З. К.
Когнитивно-оценочная интерпретация понятий с этической оценкой (концепт «Гордость») 58
Әбсадық А. А., Саулебаева А. Б.
Тәуке хан және Жеті би («Күлтөбенің басында күнде кеңес» атты мәтел сөздің астары) 71
Azylbekova G. O., Madeyeva A. A., Abildinova Zh. B.
On the question of formation of utilitariary values of a linguistic personality 84
Алтаев А. А.
Несіпбек Айтұлының жоқтау өлеңдерінің образды ашу қызметі («Рымғали ағамен қоштасу» өлеңі негізінде) 93
Алтаева Г. Е.
Мәшһүр Жүсіп және ағартушылық, азаттыл идеямен сабақтастық 103
Армия Е., Шойбекова Ғ. Б., Молдағали Б., Тургынбаева Ж. М.
Медиалингвистикадағы отансүйгіштік идеясының берілуі («Balapan» телеарнасы бағдарламалары негізінде) 114
Borankulova B. E.
Challenges related to medical terminology 124
Ерғалиева С. Ж., Асанбаева Е. Б., Ерғалиев Қ. С.
Интернет-түсіндірмелердің ұлттық ерекшелігін көрсетуде мифологемалардың рөлі 134
Есматова М. Т., Таласпаева Ж. С., Хамзина Г. С.
Тарихи тұлғалар негізінде пайда болған ойконимдер (Солтүстік Қазақстан облысы бойынша) 147

Еспекова Л. Ә.
Хотон тіліндегі дауысты дыбыстар құрамы 160
Жанұзақова Қ. Т., Ахетов М. Қ., Байбатшаева Ж.
Қазақ прозасындағы шешендік сөз үлгілері.....172
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Ерланова А. Е.
Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі:
Халел Досмұхамедов 186
Зейнулина А. Ф., Куанышева Б. Т., Кожахметова Б. Р.
Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа»
романындағы характер жасау шеберлігі.....197
Ибраимова Ж. Т., Нуртилеуова С. Р., Мужигова Г. М.
Research of components of linguistic persona.....210
Кадырова Г. Р., Джумашева А. Б., Килевая Л. Т.
Тенденции разговорной стихии в социальных практиках общения.....222
Копеев А. Ж.
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ұлттық идея
және замандас бейнесі.....234
Кораш Х., Амангазиева М. К., Ертаева П.
Лексикографиядағы «Тәңірі» семантемасының тілдік құрылымы 244
Кос В. В., Жумабекова Б. К.
Концептуальные метафоры в стихотворных произведениях
Уильяма Вордсворта 259
Қуанышев А. А., Бисенғали З. Қ.
Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясының парадигмалық деңгейі
және мәтіндегі поэтикалық дискурспен сабақтастығы 274
Kudaibergenova L. E., Sattarova A. T.
Scientific works and research of M. S. Silchenko.....286
Kuzembayeva G. A., Vakhitova T. F.
Conceptualization of parents in the Kazakh culture:
ethnopsycholinguistic study.....293
Мустафаева А. А., Мұхитдинов Р. С., Кенжебаева У. Е.,
Аубакирова Қ. Қ., Кулахметова М. С.
Діни терминдердің қазақ тіліндегі лексикографиялық көрінісі.....305
Муталиева Р. М., Шаймарданова С. К., Жаменкенова Г. Ш.
М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы метафоралық тіркестер 319
Рубас А. А., Агманова А. Е.
Индивидуальные стратегии создания
когнитивных проекций учебного дискурса 331
Салқынбай А. Б., Сөйлемез О., Асенова А. Х.
Қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі семантизация.....344
Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р. С.
Ғұмырнамалық роман табиғаты және тұлға концепциясы 357
Smagulova A. M., Toleubayeva K. A.
Meaning of dramatism in modern Kazakh prose.....370

Ташекова А. Т.
Бекмұрат Уахатовтың фольклорлық зерттеулеріндегі
наным-сенімнен туған өлеңдер табиғаты 380
Тұяқбай Т., Тұяқбаева Р.
Абай сөзі және Ахмет Байтұрсынұлы.....393
Uaikhanova M. A., Sakhariyeva A. Zh.
The poetic nature of internet-texts as a national character trait 405

Авторлар туралы ақпарат
Сведения об авторах
Information about the authors.....415

Авторларға арналған ережелер
Правила для авторов
Rules for authors 438

Жарияланым этикасы
Публикационная этика
Publication ethics.....462

ҒТАМР 16.21.47

https://doi.org/10.48081/WCJE2533

***Е. Қ. Әбдірәсілов[1], Т. Д. Айтқазина[2], Д. Р. Смакова[3], Ж. Ә. Жунисова[4], Т. Х. Сматаев[5]**

[1]Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының Аппараты, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2,3]Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[4]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[5]С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: abderbol@mail.ru

«МАТЕМАТИКА» ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР МЕН ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мектеп оқулықтарының терминдері, олардың бірізділігі, терминологиялық талаптарға сәйкестігі, оқушыларға ақпаратты жүйелі берудегі терминдерді бірізді қолданудың маңыздылығы, қызметі, орны талқыланып жүрген өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Осы мақсатта 1-6-сыныптардағы «Жаратылыстану», «Математика», «Информатика» пәндерінің оқулықтарына, терминдердің қолданысына, ерекшеліктеріне және терминдерден тыс жалпы қолданыстағы сөздерді бірізді, жүйелі қолдану жағдайына талдау жасалып, баға беруге ұмтылыс жасалады. Ақпараттың жүйелі берілуі үшін қайсыбір қолданыстардың бірізді берілуі маңызды. Бұл, әсіресе, оқулықтар үшін ерекше талаптың бірі. Ал жаратылыстану ғылымдарына, оның ішінде математикаға ұғымдардың, жүйенің ретті болуы, ретті берілуі тән. Нақ осы мәселе нормативтік құжаттар үшін де, оқулықтар үшін де өзекті болып отыр. Оқулықтардағы терминдердің, сөз қолданыстарының бірізді қолданылуын, лингвистикалық-педагогикалық талаптарға сәйкестігін талдап, бірізді қолданылмағандарын айқындау, оның себептерін анықтау оқулықтардың сапасын терминдік қолданыстар

тұрғысынан сапасын арттыруға мүмкіндік беруі ықтимал. Бұқаралық пікірлердің үдерісімен оқулық терминологиясын жалпы сынамай, нақты көз жеткізу – практика үшін, оқулық жазу практикасы үшін қажетті зерттеу, талдау жұмысы. Талдау жұмыстарының негізінде терминдердің қолданысына, оларды жүйеге келтіруге қатысты тиісті ұсыныстар жасалады.

Кілтті сөздер: терминология, мектеп оқулықтарының терминологиясы, терминдер мен сөздердің түсініктілігі, терминжасам тәсілдері, терминжасам үдерістері, тілдік мүмкіндік, оқулықтағы қолданыстар, бірізділік.

Кіріспе

Мектеп оқулықтарында қолданылатын терминдердің проблемалары да жиі көтеріліп жүрген сұрақтардың бірі. Мұндағы мәселелер оқулықтардағы терминдердің қолданылуындағы бірізділіктің сақталмауы, термин сөздердің пән ұғымдарын ашпауы, дұрыс аударылмауы, түптеп келгенде оқушыны шатастыруы.

Қазақ тілінде математикалық терминологияның қалыптасуына оқулықтардың, бағдарламалардың, еңбектер жинағының аудармалары мен құрастырылуы, сондай-ақ мұғалімдерге қажетті терминология бойынша мерзімді баспасөздегі пікір алмасулар, терминологиялық сөздіктердің шығуы әсер еткенін атап өткен жөн.

Мәселен, М. О. Әуезов «Ғылым тілі» (Шығармалар, II том, 1969) мақаласында әртүрлі пәндерден оқулық жазуға кедергі болып отырған нәрсе – оның терминологиясы дей келіп, оны жүйелеп, келісіп пайдалану керек деді. С. Сейфуллин өз еңбектерінде (С. Сейфуллин. Затқа ат іздеу, ұғымға сөз іздеу. «Ақжол» газеті, 1922, 14 апрель, № 162; Термины и терминология. «Советская степь», 1928, 28 февраль, №49; Оқу білім майданында. Шығармалар, 4-том, 1962), интернационалдық терминдерді сол күйінде өзгертпей қолдануды ұсынды. Мұнда ол терминдерді реттеу мәселесін де қойды [1, 20-б.].

Одақта терминология мәселелерін шешу ісіне тән Д.С. Лотте, Э.Қ. Дрезен зерттеулерінен, ал республикада терминология мен орфография туралы 1935 жылғы Қазақстан мәдениет қызметкерлері съезінің шешімдерінен, қазақ лингвистерінің онан әрі зерттеулерінен көруге болады [2].

Математикалық ұғымдар, терминдер туралы түсініктер, символдар және олардың оқылуы, пайдаланылуы, шығу тарихы егжей-тегжейлі п.ғ.к., доцент С. Елубаевтың «Математика терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде жазылған [3]. Бұл сөздікте автор математика ұғымдарының негіздерін сұрыптап, оларға анықтама беріп, түсінікті болу үшін мысалдар келтірген және олардың геометриялық мағыналарын берген.

Ю.А. Дробышевтың «Историко-математический компонент в учебниках математики 5-6 классов» мақаласында математика оқулықтарында терминдердің шығу тарихы туралы материалдың берілуі туралы айтылған. Мысалға алсақ, А.Г. Мордковичтің 5-сыныпқа арналған оқулығында геометрия, процент, нөмірлеудің римдік жүйесі және көне санау құралдары берілгені туралы жазады. Н.Я. Виленкин, В. И. Жохов, А. С. Чесноков, С.И. Шварцбурдтың 5-6- сыныптарға арналған оқулықтарындағы тарихи-математикалық мазмұнды талдау нәтижелерінде математикалық терминдердің этимологиясы туралы мәліметтер кездесетінін айтады [4].

«An Investigation of English Terminology in Science Textbooks for Elementary School» (Naoki Miyamoto, Masaki Yasuhara) мақаласында жаратылыстану ғылымдары бойынша оқулықтарға негізделген бастауыш мектепке арналған оқу бағдарламасының нұсқаулықтарында қолданылатын ғылыми терминдерді зерттеуге әрекет жасалады. Онда авторлар ғылыми терминдерді ағылшын тіліндегі өрнектердің күрделілік деңгейін және бұл өрнектер ретінде жапонның катакана тілінде ағылшын тілінде қолданылу мүмкіндігін мысалмен көрсетеді [5]. Мұнда бастауыш сынып оқушылары шет тілін жылдам меңгеруі үшін шет тілден енген терминдерді қолдануға ұсыныс жасаған.

Шетел зерттеулері мектеп оқулықтарындағы терминологияны зерттеу сапалы білім берудің негізгі аспектісі болып табылатынын айқындайды. Түсінбеушілік пен қателесудің алдын алу үшін терминдердің білім алушыларға нақты және анық түсіндірілуі маңызды екенін дәлелдейді. Терминологияны дұрыс қолдану оқытуға, тақырыпты түсінуді жақсартуға тиімді және өз бетінше ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді [6; 7].

Ғылыми зерттеу аясында қазақ тіліндегі 1-6-сыныптардың «Математика» оқулықтарының мәтіндеріне талдау жасап, терминдері мен сөз қолданыстарына, ақпаратты беру мүмкіндігіне зер салдық.

Математикада көптеген терминдер мен ұғымдар ұзақ жылдар еншісінде қалыптасып үлгерген. Сондықтан оқулықтарға талдау жасау барысында қолданылған ұғымдардың басым бөлігі түсінікті, қалыптасқан қолданыстармен берілгені аңғарылды. Жоғары математиканың ұғымдарын қоспағанда, төменгі сынып оқушылары үшін алынған ұғымдар жеңілдеу, түсінікті сөздермен берілген.

Сонымен қатар оқулық мәтіндерінен терминдердің әртүрлі нұсқада берілуі, керісінше бірнеше ұғымның бір сөзбен берілуі, жекелеген сөздердің түсініксіз сөзбен аударылуы, оқушылардың жас ерекшелігінің ескерілмеуі, оқушылардың қабылдауына қиын сөздердің, мағынасы түсінікті бола алмайтын сөздердің қолданылуы, сөйлем құрылымдарының тапсырманы түсінуге қиын болатындай күрделі түрде берілуі т.б. проблемалар байқалды.

Оқулықтағы негізгі мәселелердің түрлері осылар екені түйінделді. Осы түйінді нақты мысалдарды талдау арқылы жеткізуге ұмтыламыз.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

- теориялық әдістер: зерттелетін мәселе бойынша ғылыми, әдістемелік әдебиеттерді талдау, нәтижелерді жүйелеу.

- эмпирикалық әдістер: 1-6 сыныптарға арналған математика оқулықтарының ұғымдық-терминологиялық аппаратына сараптама жүргізу, ондағы терминдер мен тілдік қолданыстардың бірізділігі мен жүйелі ұсынылуын, ұғым ретінде түсініктілігін талдау.

Зерттеу жұмысы барысында қазақ терминтануын жан-жақты зерттеп жүрген ғалым Ш. Құрманбайұлының, отандық және шетелдік ғалымдар мен мамандардың терминтану, мектеп, оқулық терминологиясы бағытындағы еңбектері мен зерттеулері пайдаланылды. Сондай-ақ тілдік талдау барысында белгілі ғалымдардың, академиялық ұжымдардың шығарған сөздіктері мен лингвистикалық еңбектері пайдаланылды. Бастысы, терминтану, термин қалыптастыру, термин қолдану бағытындағы мойындалған тұжырымдар мен ұстанымдар басшылыққа алынды. Әдебиеттерді іздеуде келесі кілт сөздер қолданылды: терминология, мектеп оқулықтарының терминологиясы, терминдер мен сөздердің түсініктілігі, терминжасам тәсілдері, терминжасам үдерістері, тілдік мүмкіндік, оқулықтағы қолданыстар. Жиналған мәліметтер бойынша зерттеу мақсаттары, сұрақтары мен нәтижелері негізінде синтез жүргізілді. Зерттеу негізінен соңғы онжылдықтағы деректерге бағытталғанмен, бұрынғы басылымдарда табылған маңызды ақпараттар ескерілді.

Нәтижелер және талқылау

«Математика» оқулықтарындағы терминдердің қолданысын талдау барысында терминдердің оқулықтардың мәтіндерінде, оның ішінде басқа пәндер арасында, пәннің түрлі сыныптардағы оқулықтары арасында бірізді немесе әртүрлі нұсқаларда қолданылуына, олардың пән жүйесіндегі ұғым ретінде түсініктілігіне, білім беретін ақпарат жеткізуші қызметін атқара алуына, қолданылып отырған терминнің терминге қойылатын талаптарға сәйкес болуына, бастысы – термин дефициясын аша алуына, жасалған терминнің терминжасам қағидаттарына сәйкес болуына, сондай-ақ қаралып отырған терминнің оқушының жас ерекшелігіне сәйкестігіне, қабылдауға қиын немесе қалыпты болуына назар аударылды.

Айталық, 1-сынып оқулығында адамға қатысты «биік» сөзі қолданылған. Адамға қатысты, оның бойына қатысты «бойы ұзын» деп қолданылатыны белгілі. Мұндай қателік қазіргі оқушының, оның үстіне, 1-сынып оқушысының қабылдау икеміне келуі және олардың санасында «биік» сөзінің

қолданысы осындай тіркеспен сақталып қалуы, үйреншікті болып қалуы әбден мүмкін. Өйткені олардың санасы – таза тақта. Бірақ біз оқулықтағы кішкентай қателік арқылы тілдік қабілетті тәрбиелеуде, ақпарат беруде үлкен қателік жібереміз. Ұсынылатын дұрыс қолданыс – «бойының ұзындығы» деген тіркес [8].

1-сыныптық оқулығында «натурал сандардың» анықтамасы берілмеген, алайда оқулықта «Натурал сандарды есіңе түсір» – деп, 1-сыныпқа сілтеме жасалады. Бұл да білім алу құралында жиі кездесетін жүйесіздік болып саналады және мұндай жүйесіздік оқушының білім сапасына әсер ететіні сөзсіз. Әрине, жекелеген ұғымдар мұғалімнің тарапынан қосымша ауызша түрде түсіндірілетіні түсінікті. Алайда мұндай негізгі терминдік ұғымның жүйелі түсіндірілуі, жазбаша анықтамасының берілуі оқулықта міндетті түрде қамтылуға тиісті. Өйткені оқушы өткен материалды өз бетінше қайталауы, есіне түсіруі, қайта нақтылауы кезінде есінде қалмаған ақпаратты оқулықтан іздейді. Сондықтан бұл – жол берілмейтін қателік болып саналады [9].

Бұл сияқты анықтамасы келтірілмей оқушыға тапсырма, мәтін түрінде берілген мынадай терминдерді кездестіруге болады: периметр, сан сәулесі, арифметикалық амалдар, диаграмма, шешімдер жиыны. Анықтаманың берілмеуінің басты себептері – алдыңғы оқулықтарда берілген деп есептеу, тапсырма барысында түсінетіндігіне үміт арту немесе мұғалімнің ауызша түсіндіруін көздеу болуы ықтимал. Алайда бұл себептердің барлығы да оқулықтың мақсатына кері әсер етеді, білім ақпаратының толық түрде қабылдануына кедергі келтіреді. Аталған терминдердің кейбірі бойынша анықтама берілмесе де, тапсырма түрінде оқушыға жеткізіліп, оқушының ұғымды түсінуіне тапсырма арқылы қол жеткізіледі. Мысалы, «сан сәулесі» (числовые лучи) тапсырма арқылы түсіндіріледі. Ал кейбір терминдер бойынша, мысалы «диаграмма» термині бойынша анықтама да, есеп те, мысал да берілмеген.

«Шешімдер жиыны» деген ұғым мысалдармен түсіндіріледі, алайда дефинициясы түсіндірілмегендіктен оқушыға бірден түсінікті бола алмайды. Осыған ұқсас «жиын» (множество), «шығын» (расходы) қолданыстары да біріздендіруді қажет етеді, дұрысы – «жиын сан» – множество, «шығын» – затрата, «шығыс» – расходы [10].

«Өрнекте» деп берілген тапсырманы 3-4-сынып оқушыларының бірден қабылдауы мүмкін деп айта алмаймыз, олардың жасына, қабылдауына бірден түсінікті бола алмайтын тәрізді.

Кейбір терминдерге берілген анықтамаларда қолданылған ұғымдарға түсініктеме мағынасын толық ашпайды, немесе алдында қолданған терминдер мен ұғымдарға сәйкес келмейді.

Мысалы, «бұрыштың қабырғалары» ұғымында «қабырғалары» бұрыштың сәулелерін немесе кесінділерін меңзейді. «Сәуле», «кесінді» деп басқа геометриялық координаталарды атаған. Сондықтан «бұрыштың сәулелері» немесе «кесінділері» деп алса, өзара мағыналық байланыс пен ұғымдық бірізділік сақталады деген ойдамыз [11].

Оқулықтар мәтінінде кейбір ұғымдардың вариант сөздермен берілуі, екі нұсқасының да қолданылу жағдайлары кездеседі. Мысалы, «квадрат» ұғымын беру үшін кейде «квадрат» деген кірме нұсқасы, кейде «шаршы» деген аударма нұсқасы қолданылады. Мысалы, «квадрат бірлік»/«шаршы бірлік» (квадратные единицы), «толық шаршы» (полный квадрат), «толық емес шаршы» (неполный квадрат), «дециметр квадрат» (дециметр квадрат), «метр квадрат» (метр квадрат), «санның квадраты» (квадрат числа). «Куб» сөзі де бірде «куб», бірде «текше» түрінде әртүрлі алынған.

Керісінше, бір сөздің бірнеше мағынаны білдіру жағдайлары орын алған. Мысалы, «амал» сөзі оқулықтың орысша нұсқасымен салыстырып қарасақ, бірде «прием» деген мағынада, бірде «задача» деген мағынада, кейде тіпті «действия» мағынасында қолданылады. Контекстік тәсілдің қолданысы, мәтіндегі ыңғайына қарай қолдану, бастысы – қажетті ойды жеткізу мақсатында сөзді әртүрлі қолдану тұрғысынан мұндай фактіні түсінуге болады. Бірақ мүмкіндігінше бірізге түсіру мүмкіндіктерін қарастырып көруге де ұсыныс жасалған болар еді. Мұндай қолданыстар терминдерге қатысты әртүрлі ұғымды білдіріп қолданылмауы тиісті [12–13].

Талданып отырған «математика» оқулықтарында кездесетін терминдердің бірі – «расытхана» (обсерватория). Бұл математика термині емес, сонда да болса айта кету керек, бұл аударма түсінікті бола қоймайды және оны қолдану оқушының білім ақпаратына кері әсер етеді деп ойлаймыз. Осындай түсінікті болмайтын терминдерге мысалдар келтірсек: «тікенекті жүзбеқанат» (колючие плавники) т.б.

Ал «есепті граф көмегімен шығару» деген тіркес орыс тіліндегі нұсқасында мүлдем жоқ, математика мамандарға жүгінбесе, оқулықтан үйренуші адам – оқушы не айтып тұрғанын бірден ұғына алмайды, мүлдем өздігінен түсінбейді деуге болады.

Сондай-ақ «баған» сөзі әрі «столбик», әрі «графа» сөздерінің аудармасы ретінде берілген. Бұл сияқты: «сыйымдылық» – ёмкость/вместимость, «қабырғалары» – стены/стороны, т.б. терминдерді көрсетуге болады. Оқулықтарда «пәтердің планы» деген тіркес берілген. «План» әлдеқашан «жоспар» нұсқасында аударылып, қалыптасқан. Сондықтан «пәтердің жоспары» нұсқасында қолдану, түзету ұсынылады [14–15].

Жалпы қолданыстағы сөздердің бірі ретінде «еденкемер» сөзі «плинтус» сөзінің аудармасы ретінде қолданылған. Қалыптасуы ықтимал сөз екендігі

жоққа шығарылмайды. Осы сияқты «тобатай» сөзі «бидон» деген орыс тіліндегі сүт құятын ыдыстың атауының қазақ тіліндегі нұсқасы ретінде берілген. Оқушыға бірден түсінікті болмайды. Орысша-қазақша сөздіктерде «бидон» сөзі «бидон» деген нұсқада аударылған [16]. Мұндай сөздердің қатарында: «келтек ағаш» (брусь), «гүлбақ» (сквер), «түбекше» (тюбик), «ашықхат» (открытка), «сумоншақ» (бисер), «жиектеме» (рама), «нәркес» (нарцисс), «ғарышайлақ» (космодром). Ал «көзеші» (гончар) деп берілген қолданыс мүлдем түсініксіз. «Узел» сөзіне «Узел (орысша белгіленуі: уз; халықаралық атауы: kn) – жылдамдықтың өлшем бірлігі. Дененің бір сағат ішінде бір теңіз миліне тең жолды жүріп өтетін бірқалыпты қозғалысының жылдамдығына тең. Теңізде және авиация қызметінде қолданылады.» – деген анықтама берілген.

Аталған сөздердің барлығы да дыбысталуы жағынан жап-жақсы жасалған, бірақ кең қолданыс тауып үлгермеген. Алайда, қалыптасып, мағынасы бірден айқын болмағандықтан, оларды оқулыққа енгізудің дұрыстығы немесе қажетсіздігі талқылауды қажет етеді. Ал «незнайканы» «дымбілмес» деп аударған. Жағымсыз мағына бірден аңғарылады. «Дымбілмес» деп айту қазақ тілінде тым дөрекі естіледі, айтылуы дұрыс болғанымен, теріс мағына тәрбиелік жағынан оқушыларға ұсынуға болмайтын сөздердің бірі деп білеміз.

«Торкөз» сөзі «клетка» сөзінің аудармасы ретінде берілген. Алайда химия, биология пәндерінде мағынасы өзгешеленеді, сондықтан «жасуша», «тор» деген нұсқаларда аударылады. Бұл тұрғыдан, ғалым Ш. Құрманбайұлы: «... бір ғана ұғымның әртүрлі ғылым салаларында түрліше аталуына жол берілуі де термин шығармашылығында кездесіп жататын кемшіліктердің бірі. Бұл кемшілік терминологиялық жұмыстарды жүргізуде ғылымаралық үйлестірудің әлсіздігінен орын алып жатады. Жалпы әртүрлі салалардағы терминдердің ортақ атаумен берілуін бір саладағы терминдердің атауларының сәйкес келуімен бірдей үлкен кемшілік деп қарауға болмайды», – дей келіп, «Барлық жағдайда орындала бермесе де терминологияда «бір ұғымға ... бір атау» деген талаптың бар екендігі белгілі. Осы талап тұрғысынан келгенде әртүрлі арнаулы сала терминдерінің де аттас болмағаны жөн-ақ», – деп түйіндейді [17, 241–242-бб.].

Расында, мұндай құбылысты, саланың ішкі ерекшелігін ескере отырып, әртүрлі нұсқада аударуды дұрыс жағдай, қазақ тілінің ішкі ерекшелігі ретінде қабылдау қажет. Бұл тұрғыдан сөзді бірізді қолдану, терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ету мүмкін болмағанымен, тілдегі салааралық ерекшеліктің ескерілуі терминнің тілдегі, салалардағы қолданысы үшін тиімді. Екінші жағынан, өзге тілдегі бірізділікті ұлт тілінің бірізділігі ретінде тану орынсыз түсінік. Мұны зерттеу нәтижесінде анықталған тұжырым ретінде айрықша қабылдаған дұрыс деп ойлаймыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бойынша Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығында жүзеге асырылып жатқан ЖТН AP08855878 «Жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндер бойынша мектеп оқулықтарының ұғымдық-терминологиялық аппаратын жүйелеудің ғылыми-әдістемелік негіздері» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу аясында жүргізілді.

Қорытынды

«Математика» оқулықтарынан байқалғанындай, сала терминдерінің едәуір бөлігі, басым бөлігі қазақ тілінде жылдар бойы қалыптасып, орныққан.

Кейінгі жылдары терминдерді қазақ тілінде беруге деген үдерістің нәтижесінде ұтымды терминдер де, ұтымсыз терминдер де жасалған. Сондықтан дефиниция ашылмаған жағдайда кірме нұсқаны қалдырып, анықтамасын, түсіндірмесін ұғынықты берген орынды деген тұжырым жасалады. Кірме нұсқасы да, қазақ тіліндегі нұсқасы да, сонымен бірге қазақ тілінде бірнеше нұсқасы да қатар қолданылатын жағдайлар кездеседі. Бұл – басты өзекті мәселе. Әсіресе оқулықта оған мұқият болу ұсынылады.

Оқулық құрылымында жаңа кездесетін термин не анықтама, не тапсырма түрінде түсіндіріледі. Алайда, негізінен анықтама арқылы түсінікті етіп түсіндіруге баса мән берген дұрыс деген тұжырым жасалады және осы тәсілдің міндетті түрде қамтылуы, жаңа терминнің міндетті түрде анықтамамен қамтылу қажеттілігіне ұсыныс жасалады.

Жинақтай келгенде, қазіргі қазақ терминологиясы жаңа сөзжасамына, сөз қалыптастыру үдерісіне тән құбылыстар, кемшіліктер мен жетістіктер математика оқулықтарында да айқын көрінеді. Оларды жетілдіре түсіп, оқушыға жүйелі білім ақпаратын беруге ұмтылу – негізгі мақсат.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Елубаев, С.** Орта мектепте математиканы оқыту процесінде терминдер мен символдарды пайдалану: мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1984. – 95-б.

2 **Алпысов, А. Қ.** Сығыстырып оқыту [Мәтін] / Шоқан тағылымы. 4 том. – Көкшетау, 2004. – 11–21-бб.

3 **Елубаев, С.,** Математика терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы, 2011. – 228-б.

4 **Дробышев, Ю. А., Дробышева, И. В.** Историко-математический компонент в учебниках математики 5–6 классов // Вестник КГПУ им. В. П. Астафьева. – 2020. – С. 27–39. [Электронный ресурс]. – https://

cyberleninka.ru/article/n/istoriko-matematicheskiy-komponent-v-uchebnikah-matematiki-5-6-h-klassov (Дата обращения 25.11.2023 г.).

5 **Miyamoto, N., Yasuhara, M.** An Investigation of English Terminology in Science Textbooks for Elementary School // Bull. Coll. Educ., Ibaraki Univ. Miyamoto. – Yasuhara : An Investigation, 2018. [Electronic resource]. – https://rose-ibadai.repo.nii.ac.jp/record/17995/files/20180063.pdf (Дата обращения 27.11.2023).

6 **Cao, T.H.P.** Vocabulary in EFL Textbook: An Analysis of "Life A2-B1" Coursebook Used for Vietnamese Tertiary Students. Proceedings of the 7th Vietnamese Young Researchers Conference in Education at Hanoi National University of Education, 2018. [Electronic resource]. – https://www.academia.edu/37644493/vocabulary_in_efl_textbook_an_analysis_of_life_a2_b1_coursebook_used_for_vietnamese_tertiary_students (Access date 23.11.2023).

7 **Hummel**, **Charles.** School textbooks and lifelong education: an analysis of schoolbooks from three countries, Unesco Institute for Education, 1988 [Electronic resource]. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000084597 (Access date 23.11.2023).

8 **Ақпаева, Ә. Б., Лебедева, Л. А. т.б.** Математика. Оқулық, 1-сынып 1, 2-бөлім [Мәтін]. – Алматы : Алматыкітап, 2021. – 140-б., 152-б.

9 **Оспанов, Т. Қ. т.б.** Математика. Оқулық, 2-сынып, 1, 2-бөлім [Мәтін]. – Алматы: Атамұра, 2022. – 144-б., 138-б.

10 **Ақпаева, Ә. Б., Лебедева, Л. А.** т.б., Математика. Оқулық, 3-сынып, 1-4 бөлім [Мәтін]. – Алматы : Алматыкітап, 2019. – 108 -б., 96-б., 108-б., 100-б.

11 **Ақпаева, Ә. Б., Лебедева, Л. А.** т.б., Математика. Оқулық, 4-сынып, 1-4 бөлім [Мәтін]. – Алматы : Алматыкітап, 2020. – 152-б., 144-б., 160-б., 144-б.

12 **Алдамұратова, Т. А. т.б.** Математика 5-сынып, 1-2 бөлім [Мәтін]. – Алматы : Атамұра баспасы, 2017. – 196-б., 192-б.

13 **Алдамұратова, Т. А. т.б.** Математика, 6-сынып, 1-2 бөлім [Мәтін]. – Алматы : Атамұра баспасы, 2017. – 208-б., 198-б.

14 **Әбілқасымова, А. т.б.** Математика 5-сынып, 1-2 бөлім [Мәтін]. – Алматы: Мектеп баспасы, 2018. – 176-б., 154-б.

15 **Әбілқасымова, А. т.б.** Математика, 6 – сынып, 1-2 бөлім [Мәтін]. – Алматы : Мектеп баспасы, 2018. – 184-б., 184-б.

16 Орысша-қазақша сөздік [Мәтін] / Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымының докторы, профессор Ғ.Ғ. Мұсабаев. – Алматы : Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1978. – I-II том.

17 **Құрманбайұлы, Ш.,** Қазақ терминологиясы : зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Мәтін]. – Алматы : Сардар, 2014. – 928+16 жапсырма б.

References

1 **Elubaev, S.,** Orta mektepte matematikany oқytu procesinde terminder men simvoldardy pajdalanu: mektep mұgalimderine arnalgan komekshi oku kuraly [The use of terms and symbols in the process of teaching mathematics in high school: an auxiliary manual for school teachers] [Text]. – Almaty : Mektep, 1984. – 95 p.

2 **Alpysov, A. K.,** Sygystyryp oqytu [Compression training][Text] // Shoqan tagylymy. 4 tom. – Kokshetau, 2004. – 11–21 p.

3 **Elubaev, S.,** Matematika terminderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of mathematical terms] [Text]. – Almaty, 2011. – 228 p.

4 **Drobyshev, Yu. A., Drobysheva, I. V.,** Istoriko-matematicheskij komponent v uchebnikax matematiki 5–6 klassov [Historical and mathematical component in mathematics textbooks of grades 5–6] // Vestnik KGPU im. V. P. Astaf'eva. – 2020. – P. 27–39 [Electronic resource]. – https://cyberleninka.ru/article/n/istoriko-matematicheskiy-komponent-v-uchebnikah-matematiki-5-6-h-klassov (Access date 25.11.2023).

5 **Miyamoto, N. M., Yasuhara, An.** Investigation of English Terminology in Science Textbooks for Elementary School, Bull. Coll. Educ., Ibaraki Univ. Miyamoto. – Yasuhara : An Investigation, 2018 [Electronic resource]. – https://rose-ibadai.repo.nii.ac.jp/record/17995/files/20180063.pdf (Access date 27.11.2023).

6 **Cao, T.H.P.,** Vocabulary in EFL Textbook : An Analysis of "Life A2-B1" Coursebook Used for Vietnamese Tertiary Students. Proceedings of the 7th Vietnamese Young Researchers Conference in Education at Hanoi National University of Education, 2018 [Electronic resource]. – https://www.academia.edu/37644493/vocabulary_in_efl_textbook_an_analysis_of_life_a2_b1_coursebook_used_for_vietnamese_tertiary_students (Access date 23.11.2023)

7 **Hummel, Charles.** School textbooks and lifelong education: an analysis of schoolbooks from three countries. – Unesco Institute for Education, 1988. [Electronic resource]. – https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000084597 (Access date 23.11.2023).

8 **Aqpaeva, A. B., Lebedeva, L. A. et al.** Matematika. Oqulyq, 1-synyp, 1-2 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 1 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Almatykitap, 2021. – 140 p., 152 p.

9 **Ospanov, T. Q. et al.** Matematika. Oqulyq, 2-synyp, 1, 2-bolim [Mathematics. Textbook, Grade 1 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Atamura, 2022. – 144 p., 138 p.

10 **Aqpaeva, A. B., Lebedeva, L. A. et al.** Matematika. Oqulyq, 3-synyp, 1-4 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 3 Part 1, 4] [Text]. – Almaty : Almatykitap, 2019. – 108 p., 96 p., 108 p., 100 p.

11 **Aqpaeva, A. B., Lebedeva, L. A. et al.** Matematika. Oqulyq, 4-synyp, 1-4 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 4 Part 1, 4] [Text]. – Almaty : Almatykitap, 2020. – 152 p., 144 p., 160 p., 144 p.

12 **Aldamuratova, T. A. et al.** Matematika 5- synyp, 1-2 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 5 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Atamura baspasy, 2017. – 196 p., 192 p.

13 **Aldamuratova, T. A. et al.** Matematika, 6-synyp, 1-2 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 6 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Atamura baspasy, 2017. – 208 p., 198 p.

14 **Abilkasymova, A. et al.** Matematika 5- synyp, 1-2 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 5 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Mektep baspasy, 2018. – 176 p., 154 p.

15 **Abilkasymova, A. et al.** 6-synyp, 1-2 bolim [Mathematics. Textbook, Grade 6 Part 1, 2] [Text]. – Almaty : Mektep baspasy, 2018. – 184 p., 184 p.

16 Oryssha-qazaqsha sozdik [Russian-Kazakh dictionary] [Text] / Zhalpy redakciyasyn basqargan filologiya gylymynyn doktory, professor G.G. Musabaev. – Almaty : Qazaq Sovet enciklopediyasynyn bas redakciyasy, 1978. – I-II tom.

17 **Qurmanbajuly, Sh.** Qazaq terminologiyasy : zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology : research, textbook, dictionary] bibliography] [Text]. – Almaty : Sardar, 2014. – 928 p. +16 zhapsyrma

19.12.23 ж. баспаға түсті.
11.03.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Е. К. Абдрасилов[1], Т. Д. Айтказина[2], Д. Р. Смакова[3],*
Ж. А. Жунисова[4] Т. Х. Сматаев[5]
[1]Аппарат Сената Парламента Республики Казахстан,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2,3]Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, Республика Казахстан г. Астана;
[4]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[5]Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С. Сейфуллина, Республика Казахстан, Г.Астана,
Поступило в редакцию 19.12.23.
Поступило с исправлениями 11.03.24.
Принято в печать 03.06.24.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОВ И ЯЗЫКОВОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ В УЧЕБНИКАХ «МАТЕМАТИКА»

Термины в школьных учебниках, их единообразное применение и соответствие терминологическим требованиям, важность единообразного применения терминов в системности подачи информации ученикам, их функция и уместность употребления относятся к числу часто обсуждаемых актуальных вопросов.

С этой целью проведен анализ учебников по предметам «Естествознание», «Математика», «Информатика» для 1–6 классов на предмет применения терминов, их особенностей и унифицированного, системного применения общеупотребляемых слов в данных учебниках. Для системной передачи информации важно единообразное применение некоторых из них. Это одно из особых требований, особенно для учебников. А естественным наукам, в том числе и математике, присуще упорядоченность понятий, системность. Этот вопрос актуален как для нормативных документов, так и для учебников. Анализ единообразного применения терминов, словосочетаний в учебниках, их соответствие лингвистическим-педагогическим требованиям, выявление неоднообразно примененных терминов, определение причины такого применения позволит повысить качественный уровень учебников с точки зрения терминологического употребления. Наглядное изучение терминологии учебников, не опираясь на необоснованные мнения различного характера, необходимо для практики при написании учебников. На основе аналитической работы делаются соответствующие рекомендации относительно употребления терминов, их систематизации.

Ключевые слова: терминология, терминология школьных учебников, ясность, понятность терминов и слов, способы терминообразования, процессы терминообразования, языковая возможность, использование в учебниках.

**Y. K. Abdrassilov[1], T. D. Aitkazina[2], D. R. Smakova[2],*
Zh. A. Zhunissova[3], T. Kh. Smatayev[4]
[1]Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

[4]S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 19.12.23.
Received in revised form 11.03.24.
Accepted for publication 03.06.24.

SOME PROBLEMS OF TERMS AND LANGUAGE USAGE IN «MATHEMATICS» TEXTBOOKS

Terms in school textbooks, their uniform application and compliance with terminological requirements, the importance of uniform use of terms in the systematic presentation of information to students, their function and relevance of use are among the frequently discussed topical issues.

For this purpose, the analysis of textbooks on the subjects «Natural Science», «Mathematics», «Computer Science» for grades 1-6 was carried out for the application of terms, their features and the unified, systematic use of commonly used words in these textbooks. The uniform application of some of them is important for the system transmission of information. This is one of the special requirements, especially for textbooks. And natural sciences, including mathematics, are characterized by the ordering of concepts, consistency. This issue is relevant for both regulatory documents and textbooks. The analysis of the uniform use of terms and phrases in textbooks, their compliance with linguistic and pedagogical requirements, the identification of ambiguously applied terms, the determination of the reason for such use will improve the quality of textbooks in terms of terminological use. A visual study of textbook terminology, without relying on unsubstantiated opinions of various kinds, is necessary for practice when writing textbooks. Based on the analytical work, appropriate recommendations are made regarding the use of terms and their systematization.

Keywords: terminology, terminology of school textbooks, clarity, intelligibility of terms and words, methods of term formation, processes of term formation, linguistic possibility, use in textbooks.

ҒТАМР 17.07.41

https://doi.org/10.48081/WBNG3333

А. Б. Абдуллина[1], Ш. А. Доскеева[2], Қ. Т. Тулебаева[3]
[1,2,3]Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.
*e-mail: anarabdullina1@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ КӨРІНІСІ (А. КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «ШАШТЫ», «КӨККИЯ» ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада А. Кемелбаеваның шығармаларындағы ұлттық мінез концептісі қарастырылған. Антропоцентристік бағыттың дамуымен концепт барлық саладағы автордың негізгі идеясының жиынтығы ретінде анықталып, әдебиеттегі концепт ұғымы жаңжақты зерттеле бастады. Ұлттық мінез қатарында түс жору, батырлық, шаңырақ, әмеңгерлік сынды салттар анықталады. Қазақ халқының танымына жақын ұғымдар мен атаулар талданып, жазушы шығармалары шежірелік проза жанры деп анықталған. Зерттеуде ұлттық мінез жайында В. Зусман, Н. Сейбель, Ю. Тильман және Д. Кішібеков зерттеушілердің пікірлері негізге алынған. Қазақтың ұлттық мінезі жайлы Д. Кішібеков құнды пікір білдіріп, қазақ танымындағы мінез-құлықтың қалыптасуын анықтап қарастырады. Шежірелік проза жайындағы А. Богданов, М. Бахтин, А. Татьянина пікірлері қарастырылған. А. Кемелбаева шығармалары мен Л. Қоныс туындылары арасында басты айырмашылықтар анықталды. Ұлттық құндылықтарға толы А. Кемелбаева шығармалары ассоциативті, нарративті талданып, автор пікірлері талданған. Сонымен бірге, шығармалардағы хронотоп ұғымы анықталып, шығармаға аналитикалық талдау жасалды. Жазушының батыр жайындағы қарама-қарсы пікірі қарастырылып, көзқарасы негізге алынған. Зерттеуде М. Бахтин екі зерттеу құрылымы басты назарға алынып, шығармаларды талдауда ұтымды қолданылды. А. Богданов әулеттің шежірелік прозадағы маңызды ұғым екенін айтқан пікірін қарастырып, «Шашты», «Көкқия» әңгімелеріндегі

қолданысы анықталған. Сонымен бірге, «Шашты», «Көкқия» әңгімелері Р. Барттың интерпретация теориясы негізінде талданған.

Кілтті сөздер: концепт, ұлттық мінез, шежірелік проза, шаңырақ, ұлттық таным.

Кіріспе

Филологияда антропоцентристік бағыттың дамуымен концепт басты зерттеу нысанына айналды. Дегенмен, әдебиет ғылымында да концепт ұғымы зерттеліне бастады. Қазіргі қазақ әдебиетінде «ұлттық мінез» концептісі ақын-жазушылардың авторлық көзқарасымен анықталады. А. Кемелбаеваның «Шашты», «Көкқия» әңгімелерінде қазақтың ұлттық мінезі – шежіре сұрау, шежіре тарату қасиеті көрінеді. Шежірелік проза М. Х. Дулати, Қ. Жалайыри, Ә. Бahадүр, Ш. Құдайбердіұлы шығармаларында Шыңғыс хан, Оразмұханбет сұлтан сынды төрелер мен Қазақ хандығы жайында, ру-тайпалар туралы мол ақпарат беріледі. Қаламгер А. Кемелбаева шығармаларында халықтың ертедегі шежіре сұрау дәстүрі, «қарға тамырлы қазақ» ұстанымы көрінеді. Сондай-ақ шаңырақтың шайқалуы сынды символдық қолданыстар көрініс тапқан. «Шашты», «Көкқия» әңгімелері шежірелік сипатта қарастырылып, ұлттық мінездің бір көрінісі ретінде қарастырамыз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Ұлттық мінез концептісі туралы В.Зусман көркем шығармадағы ассоциация жүйесі, ұлттық ассоциативті құрылымның бөлшегі ретінде танылатынын айтады [1, 29]. Н. Сейбель концепттің үш негізде анықталатынын, біріншісі – концепттің «архетип», «мотив» ұғымдары арқылы анықталуы; екіншісі – ұлттық мәдениеттің болмысы; үшінші – мәдени жадтың этимологиясы мен ішкі форма деп анықталады [2, 22]. С. Тер-Минасова көркем туындыдағы концепттің тарихи-мәдени факторлар негізінде көрініс табатынын айтады [3, 23]. Д. Кішібеков зерттеуіндегі қазақтың ұлттық мінезі қарастырылып, аналитикалық талдау арқылы ұлттық мінез көріністері қарастырылды [4, 85].

Шежірелік проза әлем және орыс әдебиетінде «Семейная сага» деп аталып, бұл тақырып аясында А. Богданов зерттеуінде шежірелік прозаның бір әулеттің қарастырылуын, әр адам өміріндегі елеулі оқиғалар: той, дүниеге келу, өлім арқылы өзіндік құрылым құратыны айтылады [5, 307]. М. Бахтин шежірелік прозаның екі құрылымнан тұратынын: бір құрылымда басты кейіпкер бақытсыздықтан бақытта жету суреттелсе, екіншісінде басты кейіпкер бақытты өмірден бақытсыздыққа ұшырау бейнеленетінін айтады [6, 278]. Зерттеуші А. Татьянина отбасылық идеалды жанрдың ерекше сипаты деп анықтайды. Отбасы атты коллективті кейіпкердің суреттелуін, шежірелік прозаның отбасы институтының мәселесін шешетінін айтады [7, 51].

Зерттеу мақалада А.Кемелбаева шығармаларындағы ұлттық мінез концептісін анықтауда ассоциативті талдау, аналитикалық, нарративтік әдістері қолданылған.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеуші Д.Кішібеков дүниетанымы дала философиясымен тығыз байланысты қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан мінездерін мынадай деп көрсетеді: байсалдылық, сабырлық; кешірімді, кең пейіл; бауырмал, дархан, қонақжай [4, 85]. Аталған сипаттарға шежіре сұрау қасиетін қосамыз. Өз тегін білу әр қазақ үшін маңызды. Бала кезінен бастап руын, шыққан тегін жатқа біліп, жүрген жерінде қай рудан екенін айтатын болған. Қаламгердің «Шашты» әңгімесінде қазақы таным, ұлттық мінез айқын көрінеді. Десе де, ақынның бір ерекшелігі қазақ пен түрікмен қарым-қатынасын Ә.Кекілбаев секілді қатыгездікпен емес, қамқорлық сипатында «жылқышы-бала» коммуникациясында көрсетеді. Ә.Кекілбаев қазақ пен түрікмен арасында мәңгүрттік тақырыбын көтерсе, автор А.Кемелбаева балаға қамқор болу, шежіре сұрау сынды элементтер арқылы ұлттық болмысты айқара аша түседі. Автор түркілік танымды да алға шығарады. Түркінің көк түріктің ұрпағы екенін айтып, балаға үрейден арылу үшін сенім беру мақсатында қасқыр мінез бабасының кім екенін танытпақ болады. Үзінді келтіретін болсақ: «Тіккұлақ көкжалдан несін қорқасың, тәңірі текті түркі – көк бөрі тұқымы емей, сен кімсің?!» [8]. Шығармадағы ерекше назар аударатын тұс – ат пен ердің болмысын қатар суреттеу. Автор ат пен ердің басының қайда қалмайтынын айтып, қазақ пен ат егіз ұғымдарын келтіреді. Одан бөлек ат жарыста ерекше шеберлікпен бейнеленген. Қазақтың ат жарыс десе, делебесі қозып, баптаған тұлпары бірінші келсе, өзі мәреден озғандай сезімде болады. Қаламгерде бұл қасиетті ескере отырып, мынадай пікір білдіреді: «Қазақ атқа мінбесін, қазақ атқа мінсе, бір дене, бір жанға айналып кетеді. Қашса құтылады, қуса жетеді» [8]. Шығарманың айтулы ерекшелігі тек қана қазақ тайпалары ғана емес, түрікпен тайпаларының алты ауыз алауыздығын, қазақ тайпаларымен өштестігі нақты айтылған. Батыр образы қазақ жазушыларында әспеттеле жазылса, авторлық көзқарасы негізінде қаламгер өзінше баға беріп, батыр болмысының жаңа қырын ашады.

Десе де ақын батыр болмысын надан, менмен, жекпе-жекшіл, есерсоқ деп танып, қазақ пен түрікпен арасындағы өштестіктің басты себебі – батырлардың іс-әрекеті екенін айтады.

«Шашты» шежірелік проза шығармасында екі құрылымның бірі: бақытты, бал дәурен шақтан қиындыққа толы өмірге тап болғаны арқылы автор генеологиялық проза жанрының ерекшелігін көрсетеді. «Көкқия» әңгімесіндегі басты кейіпкер Түсіпхан соғыста барлаушы болып, аман-есен оралып, оқуын Мәскеуде жалғастырады. Демалуға, туған-туыс,

жақындарымен кездесуге келген ол қауіптің аяқ астында екенін сезбеді. Түсіпханның генеалогиялық тізбегі былай көрінеді: Байжан – Баймұрын, Сақал – Жанділдә – Сүлейменхан, Түсіпхан. Шығармада «көк өгіз» танымы да көрініс тапқан. Көне түркілер дүниені көк өгіздің арқасына салып тұратынын, екінші иығына алмастырғанда жер сілкінеді деген сенімі қарастырылған. Түсіпханның қос мүйізбен орманға терек пен қайыңды әкелуі ажалына асықтыратынын білмеді. Дегенмен, шығарманың өн бойында түс көру элементі арқылы Түсіпхан ажалын түсінде көргенін оқиға орын алған соң аңғарады.

Түс жору – халқымыздың ерекше баппен қарайтын қасиеті. Кез келген адам түсті жорымайды, білгір, аса құрметке ие абыз ғана түсті жақсы нышанға жориды. Туындыда түс көру ұлттық болмыстың көрінісі ғана емес, кейіпкердің психологизмін берудің бір тәсілі ретінде көрініс тапқан. Г. Пірәлиева түстің шығармадағы психологизмді берудің ұтымды тәсіл екенін айтады [9, 122]. Шығармада Түсіпханның түсінде тоғайға барып, ерттеулі жирен атын шешіп алмақ болғанында, әкесінің мініп кеткенін көреді. Түсіпхан әкесінен жаяу қалатынын айтқанда, «балам-ай, жас емессің бе, жүр кеттік» [8] деп тебіне жөнелген екен. Қапыда қатерге ұрынған Түсіпхан ата-баба әруағына сыйынады. Шығармада Түсіпханның туған-туыстары: ағасы Әбдіхамит, Нұржан жеңгесі, кіші шешесі, Шәкен тәтесі, Оразхан ағасы, Ырысқайша қарындасы, Сіләтай ағасы, Үкібас жеңгесі, Бағдаш, Қайнікен, Қаншайым бауырлары мен Алданыш, Секен, Ғазиз, Жөкал, Тоқтан, Амантай, Майра сынды кіші бауырлары аталады. Шығармадағы туыстық қатынастың қалыптасуы халықтың жетімін жылатпай, жесірін қаңғыртпаған «әмеңгерлік» дәстүрі негізінде көрінеді.

Шығармада «шаңырақтың шайқалуы» тура мағынасында қолданылған. Орнынан қозғала алмаған Түсіпханды бауырлары қалай ауылға жеткізерін білмегендіктен шаңырақка салып апаруды қауіпсіз көрген. Қазақта шаңырақты себептен-себепсіз бұзбайды. Сонымен бірге, шаңырақты уығынан ажыратып шашу жақсылықтың нышаны емес. Қазақ жауына «шаңырағың шайқалсын» деп қарғауы өте жаман саналған. Бұл жердегі «шаңырақтың шайқалуы» – символдық элемент. Бұл – Түсіпханның қазасын білдірудегі екінші элемент. Біріншісі – Түсіпханның түсі болса, екіншісі – шаңырақ. Оқиғаның жүруі М.Бахтин ұсынған екінші құрылым бойынша қалыптасқан: соғыстан аман-есен оралған Түсіпхан Мәскеуден демалуға келгенде сондай бақытты, туған-туыстарын, жақындарын көріп мәз. Қате аяқ астында деп, қатерге ұрынған Түсіпхан ата-бабасының жаны мәңгілік тыныштық тапқан мекенде жерленді. Оқиға бақытты оқиғадан бақытсыздыққа қарай жүреді.

Шығармадағы ата-баба байланысы осылай көрініс тауып, дала дүниетанымының сипатын бейнелейді. Халық ұғымындағы дала ұғымы

тереңдеп, ұлттың дүниетанымындағы негізгі туған жер аспектісі айқындала түседі. «Дүниетаным шексіз, шекарасы жоқ рухани әлем. Адам бар жерде дүниені тану, қабылдау, сезіну бар. Ал, ұлт бар жерде дүниені тану мен қатар игеру, яғни дүниетанымдық құндылықтардың өмір сүрері анық» [10, 7]. Шашты мен Түсіпхан – ұлттық құндылықтармен суырылған кейіпкерлер. Зерттеушілер С. Елікбаев, Б. Қапасова, Д. Кожас қазақ әдебиетінің кейіпкерлері ұлттық құндылықтардың жиынтығынан құралу керектігін айтады [11, 111]. Осы негізден, кейіпкерлердің ұлт кейіпкері және сырт кейіпкер деп ажыратып, кейіпкер әлемін сомдауда ұлттық мінездің, сипаттың маңыздылығын көреміз. Автордың екі шығармасындағы оқиғаларды салыстыра отырып, шығарманың өзегі шежірелік проза жанрында жазылып, ұлттық құндылықтарға жаңаша баға беруінде деп білеміз.

Қаламгер замандасы Л. Қоныстың «Тиын» әңгімесінде оқиғаның сюжеті оқиғасының аяқталуынан басталуына қарай өрбіген. Әкесінің қазасын атасы немересіне символды түрде жеткізеді. «Дарияның арғы жағында» деп қарияның немересіне түсіндіруі «су» архетипінің бастауын ұғындырады. Су екі әлемді байланыстырып, өлілер әлеміне жеткізеді. Немересі нағашыларына барғанда қайықпен жүріп, қайықшыға ақы төлеу керек екенін түсінген болатын. Солай немересі көкесіне барам деп, дариядан жүзіп өтем деп тиын жинай бастайды. Балмұздақтан, асықтан алыстап, атасының берген тиындарын жинайды. Бірде ауыл адамдарынан жылан терісінің бағалы екенін естіп, жылан ауламақшы болады. Аңдаусызда жыланды кездестірген ол аулап алмаққа тырысады, дегенмен жылан баланың өзін шағып алады. Бойына әбден у тарап кеткен соң, атасына хабар бергенде тым кеш қалғанын ұғынады. Немересі соңына дейін тиынын алмай кеткеніне қапаланып, атасынан тиын сұрайды. Уысында тиын соңғы рет жұмылды. Аяқ астынан орын алған оқиғалар қарияны есеңгіретіп тастады. М. Бахтин теориясына сай оқиға екінші құрылым арқылы жүзеге асқан. Бір отбасының бақытты сәті баланың көкесінен айырылғанынан аяқталады. Солай отбасыда неше түрлі уақиғалар орын алады.

Екі автордың туындыларын салыстыра келе, хронотоп тиімді қолданылып, шығарманың негізгі идеясын беруде қолданыс тапқанын көреміз.

Г. Орда зерттеу мақаласында тәуелсіздік жылдарынан соң қазақ әдебиетіндегі даму прогресінің басталғанын, тотализм саясатында атауға болмайтын тақырыптардың тәуелсіздік алған соң қозғала бастағанын айтады [12, 180]. Қазақ прозасындағы даму тенденциялары А. Кемелбаеваның тұтастай шығармаларының барлығынынан көрінеді. Бұл өз кезегінде жазушы шығармашылығын жаңа тенденцияға сай зерттеу маңыздылығын көрсетеді.

Қаламгердің екі шығармасын талдай келе, автордың шығармасындағы интерпретация Р. Барттың әрбір мәтіннің интерпретациясы толықтай түсінікті болмайтынымен байланысты. Сонымен бірге автордың ішкі ойлары түпнұсқа болып саналғанымен де, алдын-ала ойластырылған символдық бірліктерден құралатынын айтады [13, 148]. Зерттеуші Р. Барт автор интерпретациясын анықтауда бес түрлі код арқылы айқындауға болатынын айтады. Олар: Герменевтикалық код; проайретикалық код; мәдени код; семантикалық код; символикалық код [13, 26]. Осы негізден қаламгердің «Шашты» әңгімесін талдап қарастырсақ. Шығармадағы герменевтикалық код тақырыптың ерекшелігімен байланысты. Бұл арқылы автор тұтастай жаугершілік дәуірді, әулетті бейнелеп, сыни тұрғыдан қарастырады. Батыр ұғымы ерлік пен батылдық символы еместігін, керісінше мағынада қолданыс тапқан. Проайретикалық код негізінде шығарманың басталуы «Қай ноғайсың» деп тұтқынға түскен Кенжебекке қойылған сауалмен басталған. Түрікпеннің Сыр бойын жылқы барымталағанда, ат үстінде жүрген баланы да ерте әкеткен. Шығармада түрікпен мен қазақ арасы сөз етіліп, түрікпен қарсы тұра алатын адай руы екені туралы дерек келтіреді. Уақыт өте келе жылқышы ата тұтқын Кенжебекке сын сағаты келгенін, түрікпен бәйгесінде қашуы керек екенін айтады. Кенжебек қашып кетіп, түрікпен қолына түсуден қорқады, сол себепті бұл ұсыныстан бас тартуды ойлайды. Дегенмен, жылқышы қарт тұлпардың дүбірі қиянға әкетіп, арқасына бір отырсаң әруақ желеп, құстай ұшасың деп сендіреді. Азаттыққа бас тігудің оңай еместігін, үлкен батылдық керек екенін айтады. Шығарманы оқи отыра жылқышы қарттың баланы қашыруды ойлағанын түсінеміз. Қашпағанында жағдайы құлдан да бетер болатынын түсініп, баланың өзіндей болмағанын қалайды. Шығарманы оқып отырып, түрлі сезімдер спектрін сезінуге болады. Жылқышы қарттың басына түскен оқиғамен аяп, босаңсу болса, Кенжебекке келгенде тырмысып, қалай да «аман» қалуы керек деген ойлар келеді. Солай түрікпен бәйгесінде Шашты Қыпшақбозмен қатысып, кейіннен еліне оы тұлпарымен қашады. Арада жылға жуық уақыт өткен, атасының ауылына қонаққа екі диуана келген. Бірі таң атқанша дұға етіп отырған. Баласының аман-есен келгенін диуана хабарлап жеткізеді. Шашы өсіп кеткен балаға диуана «Шашың өлең шөптей қаулай өсіп, еліңе шашты болып келдің, Алла Тағала жар болып, ұрпағың шашыңдай көп болып, өсіп-өнсін! Әумин!» [8], – деп бата береді. Жеңгелері де «Шашты» деп атап кетеді. Кейіннен Шашты айтулы, беделді азаматқа айналып, бұрын ауылын шапқан түрікпеннен кегін қайтарады. Шашты ұғымы тура мағынасында қолдануымен бірге, дүние болмысын бейнелеуде көрініс тапқан: «Е, балам, бағың бар сияқты, жазмыш жазуын қарай ғөр! Анаң сені ай толғанда толғатып туған екен. Шашты-түкті дүние сипаты жарқырай туып келеді, о, тоба, шебер Тәңірі

жолыңды оңғарайын деп тұрғанын қара!» [8]. Бұл арқылы шашты-түкті дүниенің аяусыз қатыгез қырына алуымен бірге, барлық қиындықтың оңынан шешілуіне әсер ететінін де түсінеміз. Мәдени код арқылы халықтың тұрмысы жайындағы автордың өзіндік көзқарасы қалыптасқанын көреміз. «Иісі қазақтың құдай сүйген қылығы жоқ. Ала жылан аш бақа, ала тілеу оңдырмасын бек біледі. Қара қыпшақ Қобыланды батыр Ақжол биді өлтірген соң арғын-қыпшақ айрылған. Кетелер кектесіп, адайдың бір ауылын шауып алады, адам шығыны көп болды. Әлім мен байұлы бертінге шекті тату болмады. Мұндағы түрікпен отын жағып, бесігін тербеткен, бірақ туған елін өлсе ұмыта алмайтын қаны қазақ жесірлер жылап айтқан құса-шер, шежіре естір құлақ керең болмаған соң көкейге жетеді» [8]. Осы негізден қазақ мәдениетінің бір бөлшегі саналатын батырлардың болмысы жағымсыз сипаттан көрінеді. Қазақ пен көрші халықтар арасындағы барымтаның мал мен далаға зиянымен бірге, адамға, тұлғаға жасалған зымиян әрекеті барша адамзатқа қастандық сияқты. Түрікпен мен адай арасындағы болған оқиғаны Ә. Кекілбаев тура мағынасындағы мәңгүрттену деп атап көрсетеді. Ш. Айтматов шығармасында да мәңгүрттену тақырыбы көтеріледі. Бұл арқылы дала заңының қаталдығын көрсетеді. Мәселен, шығармадағы жылқышы қарт та бір кездері қазақ жерін мекендеген. Жаугершілік заманның кесірінен құлдыққа түседі. Бұл жайында автор: «Келісті бозбала болып өсіп келе жатқаным қаралы құсаға ұласты. Не ер емес, не қатын емес, арадан шықтым, тірі өлікке айналдым. Баяғыда отқа табынып, маздатып шырақ жағатын бір елдің әмірші, бектері сарайында шырайлы күндер ұстайды, сол сұлу күндерін бақтыруға еркектіктен айырған басыбайлы қарауыл әтек ұстайды деп естуші едік. Түрікпен парсыға бізден гөрі бір табан жақын жатқан ел, сынықтан басқаның бәрі жұғады, сұмпайы зорлықты жұқтырған көрінеді» [8], – деп түрікпеннің ойлап таппайтын қылмысы жоғын көрсетеді. Коннотативті код негізінде жылқышы қарттың образы тереңдей түседі. Азбанқұл атанған қарт Кенжебектей жасында тұтқынға түсіп, жағдайының құлдан төмен болғанын жеткізе отырып, Кенжебектің басына осы жағдайдың түскенін қаламай, қолынан келген көмеген аямайды. Кенжебек пен жылқышы қарт байланысы шығарманың негізгі өзегі саналады. Символдық код негізінде шығармадағы жеті ата, генеалогиялық байланысы көрінеді. «Ежелден біздің қазақ нәсілін жалпақ тіл қаңлы, қыпшақ атайды. Руын мүсәпір құл жасырады. Тегімді білмей, теріс бағып тұрғамын жоқ, құлдықтан бетер бейдауа қорлықтың күйігі басқа түскенін білесің. Жеті атамды білемін, ел көзіне тура қарар бет болмаған соң тексізден нем артық?!», – деп ширыққан» [8], – деп әр қазақтың жеті атасын жатқа білетінін, қай жұрт екенін айта алмауы құлдықтан бетер жағдайға тап болғанынан деп түсіндіріледі. Шығармадағы интерпретацияның бес түрлі

кодын анықтай келе, шығармадағы шежіре тану, айту ұлтымыздың айтулы қасиеттерінің бірі екенін, символдық негізден шежірені білу – өзіңді білу, тану екенін ұғынамыз.

Сонымен бірге М. Базарбаев зерттеулерінде ұлттың психикалық құрылысы екі негізден құрылатынын айтады: бірінші құрылым – ішкі фактор: ұлттық мінез-құлық, рухани ерекшеліктер, екінші құрылым – сыртқы факторлар: салт пен дәстүр деп анықтайды [14, 80], – деген пікірінің негізінде шығарманың бойында екі құрылым айқындалады.

«Көкқия» әңгімесін интерпретацияның бес түрлі коды арқылы анықтап қарастырсақ. Шығармадағы герменевтикалық код арқылы Көкқияның қандай да бір болар оқиғаның мекені екенін аңғаруға болады. Шығарманың негізінде шежіре, түс жору сынды мәдени элементтер кездеседі. Проайретикалық код негізінде шығарманың басталуы мен әрі қарай өрбуі анықталады. Туынды бас кейіпкер Түсіпханның жылқыларын суарғанына басталады. Әрі қарай Түсіпханның Мәскеуден бір айға демалуға келгенін, соғыс жылдарында барлаушы боп жұмыс атқарғанын, ауылына бір жыл дегенде жеткенін түсінеміз. Бір ауылдың бір әулет тарайтыны, ескі қазақ салтымен Түсіпхан әр үйге кіріп, жеңгесінің шайын ішіп, аунап-қунап, ауыл адамдарына, туыстарына еркелеп жүрді. Дегенмен, Түсіпхан ауылдың қызу тіршілігінен қалыс қалғысы келмеді. «Жер жүзінде анадан туған адам баласы үшін ерекше ыстық атамекен аспаны бар, ол оны өзге өңірдің көгіне теңгермей, бәрінен артық көреді. Түсіпхан қамысты көл көрсе көкала үйректей сымпың қағып тұра жөнеледі, терең сүңгиді. Бұлақ кезіксе астындағы Оқжирен атынан секіріп түсіп, жағасына жабыса бұлаң керім тұнықтың лүпілдеген ақша бетінен өбеді» [15], – деп Түсіпхан үшін де алыстан мұнартып көрінетін атасының атымен атылатын Байжантау, жазық даласы қымбат. Солай ата-бабасының табаны тиген қыстақтағын жөндеуді ойға алады. Сол ниетімен жетпіс шақты терек пен қайыңды арбаға тиеп, өзі қыстаққа жеткізуді ойлайды. Дегенмен, өзі аңғармастан қатерге ұшырайды. Адам баласының ойдан асқан жүгі жоқ. Өгіз арбаның, терең пен қайың астында қалып қойған Түсіпхан өткен-кеткен оқиғаларын есіне түсірді: «Кіші шешесі мен өз шешесінің арасында алып бара жатқан күндестік, араздық болмаған сияқты. Кенжеағасы Ғаббас еңбек армиясынан науқас болып оралып, жеңістен соң көз жұмды, қабіріне топырақ салу бұйырмады. Қазір ауыл Төлеуханнан туған Әбдіхамитке бағынады, бұл әулеттің ендігі үлкені сол кісі, намазын тастамаған, өкіметке бағынбайды, ешкімге қиянаты жоқ» [15], – деп өзінің отбасын ойлайды. Одан бөлек, ажалдың белгісін түсінде көргенінен қорқып та қалады. Қатерге ұрынған Түсіпханды күйеу баласы Бағдаш тауып алады. Ауылына жеткен соң жағдайы нашарлаудың үстінде нашарлай береді. Үш күн жатып, бақилық болып аттанып кетті. Бүкіл әулеті Түсіпханды жоқтап,

асылдай бауырынан айырылып қалды. Мәдени код арқылы шығармадағы шежіре айту, ата-баба әруағына сыйыну, түс жору сынды элементтер бар. Ата-баба әруағына сыйыну, медет сұрау арғы түркілік тегімізде жатыр. Коннотативті код негізінде басты кейіпкер Түсіпханның болмысы жан-жақты көрінеді. Соғыста барлаушы болған, Мәскеуде оқитын Түсіпханның тағы бір ерекшелігі ата-бабасын, шежіресін білуі, өзінің кімнің ұрпағы екенін, кімнен өрбігенін жатқа біледі. Қатерге ұрынуы да сол ата-бабасының қыстағын жөндеуді ойға алуымен байланысты. Оқиға таудың көк қия жағында, сүрлеу жолда орын алады. Ауыл тіршіліген қалыс қалған Түсіпхан өзінің шаруаға икемсіздігін соңынан барып аңғарады. Символдық код арқылы шығармада жеті атаңды, шежіреңді білу өзегіңді, бастауыңды тану екенін түсінеміз. Әр адамның ата-бабамен байланысы болатынын анық аңғарамыз. Сондай-ақ, шығармада түс көру элементі көркем шығармадағы психологизмді күшейте түскен. Басты кейіпкер айдалада жападан жалғыз қалғанда әрнені ойлай береді. Сондай кезде өзінің түсінде ат мініп тұрған әкесінің қасына мінгесіп жатқанын көргенін, ажал белгісі болғанын кейіннен аңғарады. Мәдени контраст арқылы шығармада туыстық байланыс, ата-бабамен байланыс, шежіре айту халқымызға тән қасиет екенін аңғарамыз.

Жазушы А. Кемелбаеваның «Шашты», «Көкқия» туындылары негізінде шежірелік прозалық сипатта, ұлттық мінез болмысы бейнеленгенімен жеке тұлға тақырыбын тереңдете түседі. Әлемдік әдебиетте шежірелік проза түрінде жазылған Г. Г. Маркестің «Жүз жылдық жалғыздық» туындысы ұрпақтар шежіресін көрсетіп қана қоймай, әр ұрпақтың жеке болмысына терең үңіледі. Осы негізден ұрпақтар сабақтастығы ұлттың болмысын, ұлттық мінезін бейнелейтінін көреміз. А. Кемелбаева шығармаларының бір артықшылығы ұлттық мінездің сипаты ретінде танылатын «Ер қанаты – ат», «көк түрік», «қасқыр», «батыр», «шаңырақ», «әмеңгерлік», «түс жору» элементтер ұшырасады.

Қорытынды

А. Кемелбаева ұлттық құндылықтарды терең мәнде қолданып, халқымыздың шежіре айту қасиетін қайта жаңғыртты. «Шашты», «Көкқия» әңгімелеріндегі ұлттық құндылықтар қазақ халқының этномәдени дүниетанымын бейнелеп, ұлттық болмыс-бітім, ұлттық мінез көрінеді. Шежірелік прозада бүтін халықтың бейнесі бір адамның шежіресімен көрінеді. Шашты мен Түсіпхан ата-баба мұратын терең түсінеді. Символды түрде Шашты өз ауылына оралса, Түсіпхан ата-бабасының мәңгі тыныштық тапқан мекеніне оралады. Қаламгердің шығармалары Л. Қоныстың «Тиын» әңгімесімен салыстырылып, А. Кемелбаева туындыларында ұлттық мінез көріністері көптеп ұшырасатыны анықталды. Шығармадағы ерешеліктер

М. Бахтин теориясы негізінде анықталып, екі шығарманың сюжеттік желісі негішзгі екі құрылым арқылы айқындалды.

Қорытындылай келе, ұлттық мінез А. Кемелбаеваның «Шашты», «Көкқия» әңгімелерінің негізі екенін, халық болмысы шежірелік прозамен тұтасқанын көреміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Зусман, В. Г.** Концепт в системе гуманитарного знания [Текст] // Вопросы литературы. – 2003. – №2. – С. 3–29.

2 **Сейбель, Н. Э.** Австрийский роман Zwischenkriegszeit [Текст]. – Челябинск : Изд-во ЧГПУ, 2006. – 414 с.

3 **Ter-Minasova, S.** In Search of National Character [Text]// Procedia – Social and Behavioral Sciences. – №200. – 2015. – P. 20–25.

4 **Кішібеков, Д.** Қазақ менталитеті : кеше, бүгін, ертең [Мәтін]. – Алматы: Ғылым, 1999. – 200-б.

5 **Богданов, А.** Литературные роды и виды. Теория литературы в связи с проблемами эстетики [Текст]. – М. : Просвещение, 2021. – С. 307

6 **Бахтин, М.** Эпос и роман [Текст]. – СПб.: Азбука, 2000. – 304 с.

7 **Татьянина, А.** Проза молодого Толстого и проблема семейного романа [Текст] : дис... канд.филолог. наук. – М., 2000. – 214 с.

8 **Кемелбаева, А.** «Шашты» әңгімесі / Айгүл Кемелбаева. Шашты (әңгіме) [Электронды ресурс]. – adebiportal.kz.

9 **Пірәлиева, Г.** Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері : Монография [Мәтін]. – Алматы : Алаш, 2003. – 327-б.

10 **Даирова, Г., Хасанаева, Л.** Қазақстандағы этномәдени құндылықтардың рухани маңызы. [Электронды ресурс]. – https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/download/160/156/308, https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.30 11

11. **Елікпаев, С., Қапасова, Б., Кожас, Д.** Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер болмысы: өзгеріс пен ұласу. [Электронды ресурс]. – Елікпаев_С._Т.,_Қапасова_Б._Қ.,_Кожас_Д._А._Вестник_Филология_1-2023.pdf (tou.edu.kz). – https://doi.org/10.48081/JGKX5150

12 **Orda, G., Khudaibergenov, N., Sarsenbayeva, Zh., Amanzhol, S., Mursalimova, N.** The December Revolt statement in Kazakh Literature // Opcion, 35(89). – P. 177–194. [Electronic resource]. – https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24411/24858

13 **Базарбаев, М., Кәкішев, Т.** Әдебиет – дәуір айнасы. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.20. [Мәтін]. – Алматы : Әдебиет әлемі, 2013.– 420-б.

14 **Barthes, R.** The death of the author [Text]. – London : Fontana, 1977. – 142–148 p.

15 **Кемелбаева, А.** Көкқия / Айгүл Кемелбаева. Көкқия (әңгіме) [Электронды ресурс]. – adebiportal.kz

References

1 **Zusman, V. G.** Konsept v sisteme gumanitarnogo znania. [Concept in the system of humanitarian knowledge] [Text] // Voprosy literatury. – 2003. – №2. – P. 3–29.

2 **Seibel, N. E.** Avstriski roman Zwischenkriegszeit [Austrian novel Zwischenkriegszeit] [Text]. – Cheliabinsk : İzd-vo CHGPU, 2006. – 414 p.

3 **Ter-Minasova, S.** In Search of National Character // Procedia – Social and Behavioral Sciences [Text]. – №200. – 2015. – P. 20–25.

4 **Kışıbekov, D.** Qazaq mentaliteti : keshe, bugin, erten [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow] [Text]. – Almaty: Gylym, 1999. – 200 p.

5 **Bogdanov, A.** Literaturnye rody i vidy. Teoria literatury v sviazi s problemami estetiki [Literary genres and types. Theory literature in connection with the problems of aesthetics] [Text]. – Moscow : Prosveşenie, 2021. – P. 307.

6 **Bahtin, M.** Epos i roman [Epic and novel] [Text]. – St. Petersburg : Azbuka, 2000. – 304 p.

7 **Tatanina, A.** Proza molodogo Tolstogo i problema semeinogo romana [Prose of the young Tolstoy and the problem of the family novel] [Text] : dis... kand.filolog. nauk. – Moscow, 2000. – 214 p.

8 **Kemelbaeva, A.** «Shashty» angimesi [“Shashty” story] [Electronic resourse]. – adebiportal.kz.

9 **Piralieva, G.** Korkem prozadagy psihologizmnin keibır maseleleri [Some problems of psychologism in literary prose : Monograph] [Text]. – Almaty : Alaşh, 2003. – 327 p.

10 **Dairova, G., Hasanaeva, L.** Qazaqstandagy etnomadeni qundylyqtardyn ruhani manyzy [Spiritual significance of ethno-cultural values in Kazakhstan]. [Electronic resourse]. – https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/download/160/156/308, https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.30 11

11 **Elıkpaev, S., Qapasova, B., Kojas, D.** Qazaq adebietindegi keipker bolmysy: ozgeris pen ulasu [Character identity in Kazakh literature: change and continuity] [Electronic resourse]. – Елікпаев_С._Т.,_Қапасова_Б._Қ.,_Кожас_Д._А._Вестник_Филология_1-2023.pdf (tou.edu.kz). – https://doi.org/10.48081/JGKX5150.

12 **Orda, G., Khudaibergenov, N., Sarsenbayeva, Zh., Amanzhol, S., Mursalimova, N.** The December Revolt statement in Kazakh Literature // Opcion.

– 35(89). – P. 177–194. [Electronic resource]. – https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24411/24858.

13 **Bazarbaev, M., Kakıshev, T.** Adebiet – dauir ainasy [Literature is a mirror of the era] [Text]. Klasikalyq zertteuler: Kop tomdyk. T.20. – Almaty : «Adebiet alemı», 2013. – 420 p.

14 **Barthes, R.** The death of the author [Text]. – London : Fontana, 1977. – 142–148 p.

15 **Kemelbaeva, A.** Kokkiya [Kokkiya] [Electronic resourse]. – adebiportal.kz.

09.08.23 ж. баспаға түсті.
12.12.23 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Б. Абдуллина, Ш. А. Доскеева, К. Т. Тулебаева
Alikhan Bokeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей.
Поступило в редакцию 09.08.23.
Поступило с исправлениями 12.12.23.
Принято в печать 03.06.24.

ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ РАССКАЗЕ (ПО РАССКАЗАМ А. КЕМЕЛЬБАЕВОЙ «ШАШТЫ», «КӨККҰИЯ»)

В статье рассматривается концепция национального характера творчества А. Кемельбаевой. С развитием антропоцентрического направления концепт стал определяться как совокупность основных идей автора во всех областях, и понятие концепта в литературе стало всесторонне изучаться. Среди национальных символов есть такие обычаи, как цветовая интерпретация, героизм, брак, аменгерство. Анализируются понятия и имена, знакомые казахскому народу, и определяются произведения писателя как жанр генеалогической прозы. Исследование основано на мнениях исследователей В. Зусмана, Н. Зайбеля, Ю. Тильмана и Д. Кишибекова о национальном характере. Д. Кишибеков высказывает ценное мнение о национальном характере казахов, определяет и исследует формирование характера в казахском знании. Рассмотрены мнения А. Богданова, М. Бахтина, А. Татьяниной о генеалогической прозе. Выявлены основные отличия работ А. Кемельбаевой от работ Л. Коныс. Произведения

А. Кемельбаевой, наполненные национальными ценностями, анализируются ассоциативно и нарративно, анализируются авторские взгляды. При этом было определено понятие хронотопа в произведениях, проведен аналитический анализ произведения. Рассмотрено противоположное мнение писателя о герое и на нем основана его точка зрения. В исследовании учтены и рационально использованы при анализе произведений две исследовательские структуры М. Бахтина. А. Богданов с учетом мнения о том, что династия являются важным понятием в генеалогической прозе, определил его употребление в повестях «Шашты» и «Көкқия». При этом рассказы «Шашты» и «Көкқия» анализировались на основе теории интерпретации Р. Барта.

Ключевые слова: концепт, национальный характер, генеалогическая проза, шанырак, национальное познание.

*A. B. Abdullina, Sh. A. Doskeyeva, K. T. Tulebayeva
Alikhan Bokeykhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Received 09.08.23.
Received in revised form 12.12.23.
Accepted for publication 03.06.24.

THE MANIFESTATION OF THE NATIONAL CHARACTER IN THE MODERN KAZAKH STORY (BASED ON A. KEMELBAEVA'S STORIES «SHASHTY», «KOKKIYA»)

The article deals with the concept of national character in the works of A. Kemelbaeva. With the development of the anthropocentric trend, the concept was defined as a set of the main ideas of the author in all fields, and the concept term in literature began to be comprehensively studied. Among the national characters, there are customs such as color interpretation, heroism, marriage, and levirate. Concepts and names familiar to the Kazakh people are analyzed, and the writer's works are defined as genealogical prose genre. The research is based on the opinions of researchers V. Zusman, N. Seibel, Y. Tilman and D. Kishibekov about national character. D. Kishibekov expresses a valuable opinion about the national character of the Kazakhs and determines and examines the formation of the character in Kazakh knowledge. The opinions of A. Bogdanov, M. Bakhtin, A. Tatyanina on genealogical prose are considered. The main differences between the

works of A. Kemelbaeva and the works of L. Konys were identified. The works of A. Kemelbaeva, full of national values, are analyzed associatively and narratively, and the author's opinions are analyzed. At the same time, the concept of chronotope in the works was defined, and the work was thoroughly analyzed. The opposite opinion of the writer about the hero is considered and his point of view is based on it. In the study, M. Bakhtin's two research structures were taken into account and rationally used in the analysis of the works. A. Bogdanov considered the opinion that the dynasty is an important concept in genealogical prose, and its use in the stories «Shashty» and «Kokkiya» was determined. At the same time, the stories «Shashty», «Kokkiya» were analyzed based on the theory of interpretation of R. Barthes.

Keywords: concept, national character, genealogical prose, shanyrak, national cognition.

SRSTI 17.07.31

https://doi.org/10.48081/BYUJ9031

***A. O. Abdyrova**
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: abdyrova77@mail.ru

NATIONAL COLOURING IN ROMANTICISM ON THE EXAMPLE OF LITERARY-CRITICAL STUDIES BY K. ZHUSSIP

Nowadays, the study of Romanticism as a significant phenomenon in literary studies is mainly focused on the investigation of its development under the influence of national characteristics. This research aims to identify the distinctive interpretations of romantic motifs in the works of Kazakh Romanticism poets. Specifically, the article provides an analysis of the development of romantic ideas using Kazakh romantic poetry of the 19th and 20th centuries as a case study, addressing the manifestation of Kazakh national characteristics rooted in Kazakh culture. By analysing the romantic works of Kazakh poets, the conceptual imagery of Romanticism is elucidated.

Various research methods, including content analysis and semantic analysis of poetic texts, were used to demonstrate that Romanticism, as an emotional perception of the world and reality, transcends national boundaries. The study concludes that literary creativity is multifaceted, and linguistic analysis helps authors to effectively advocate Romanticism as a means of expressing national characteristics in literature, thereby contributing to the globalisation of cultural understanding. In addition, the study of the emergence of a new hero in romantic works, particularly in religious discourse, as exemplified by the literary-critical contributions of K. Zhussip, is identified as a promising avenue for future research.

Keywords: Romanticism, national colouring, romantic hero, literary critical studies, images.

Introduction

Romanticism in literary studies, as one of the artistic techniques and methods for portraying objective reality in creative works, began to take shape in the late 18th and early 19th centuries in Europe and America. During this time, a new literary movement emerged, with F. Schlegel, Novalis (F. Hardenberg), V. Wackenroder, and L. Tieck being its founders [1, p. 37].

Compared to poets and writers from Western Europe, English authors did not openly express the principles of Romanticism in their artistic works. Describing this period, researchers note, "The political and economic situation in England contributed to the emergence of new romantic ideas in socio-artistic discourse. If we focus on the peculiarities of Romanticism during that period, it should be emphasized that this movement generates special interest among the British.

The works of writers are based on their religious views, the so-called «Sacred Book» [2, p. 56].

The history of Russian Romanticism begins with the nationwide formation of the aristocratic revolutionary spirit. The emergence of Romanticism can be traced back to the poetry of V.A. Zhukovsky. After the Patriotic War of 1812, an intensification of personal self-consciousness gave rise to a distinct character of Romanticism among the «Decembrist» poets. In Russian Romanticism, the works of A.S. Pushkin and M.Y. Lermontov occupy an important place.

Contemporary researchers propose a broader understanding of Romanticism beyond established traditional notions. In particular, scholar E. Masolova asserts: «the synthesis of Romanticism and realism is also observed in the works of Ch. Dickens, V. Hugo, and G. Flaubert. This concept is based on the deep conviction that literary creativity «traces the complex diachronic and synchronic connections of Romanticism with the strata that gave birth to its culture» [3, p. 55].

Literary scholars point out that from a contemporary perspective, Romanticism is no longer seen solely as a reaction to the French Revolution. Instead, Romanticism is recognised as a literary trend or artistic method, reflecting a particular type of artistic consciousness and acknowledging the specificity of national variants of Romanticism [Ibid, p. 63]. David Duff also emphasises the importance of the 'historical moment' within Romanticism [4, p. 2]

In Kazakh literature, a vibrant expression of Romanticism emerged in the 19th century, coinciding with the genre's development in verbal creativity. Political and ideological stagnation amidst epochal changes and the awakening of national self-consciousness served as catalysts for the development of Romanticism in Kazakh literature.

During the Soviet period, Romanticism took on a new dimension, addressing human aspirations and social needs while condemning pressing social problems.

From a literary perspective, Romanticism made significant contributions to the exploration of national worldviews. The Romantics showed a keen interest in the national spirit and cultural values, leading to the emergence of genres such as the historical novel, psychological narratives, fantastical tales, stories and lyro-epic poems. These genres broadened the thematic and ideological scope of lyrical works.

Thus, the underlying hypothesis of this research is as follows: the new understanding of Romanticism entails a theoretical examination of the evolution of romantic consciousness and the romantic type of culture under the influence of national color and the specifics of figurative thinking. Based on this, the objective of this study is to identify common characteristics of Romanticism in Western European, Russian, and Kazakh literature, followed by determining the peculiarities of interpreting romantic motifs in the works of Kazakh Romanticism poets.

Achieving this objective involves addressing a number of tasks, including tracing the development of Romanticism in European, American, and Russian literature as an artistic method of comprehending reality. Drawing on sources, observations, and intermediate conclusions, the research aims to define the content of Romanticism in Kazakh national literature and describe its characteristic features.

Materials and methods

The works of such scholars as M.M. Bakhtin, N.Y. Berkovsky, A.B. Botnikova, V.V. Vanslov, R.M. Gabitova, A. Gadzhiev, V.I. Greshnykh, N.A. Gulyaev, A.S. Dmitriev, N. Y. Dyakonova, V.M. Zhirmunsky, K.P. Zhusip, I.V. Kartashova, S. Kirabaev, Y.V. Mann, B.G. Reizov, S.V. Turaev, W.R. Focht, D.L. Chavchanidze, David Duff, and others. At the same time, K.P. Zhussip's literary studies are recognised as the leading methodology.

A wide range of scientific methods was employed in conducting the research, including the study of literary sources and scholarly works by domestic and foreign authors in the field of literary studies. Theoretical analysis and synthesis were used to explore the patterns of understanding literary texts.

The analysis of literary texts focused on the examination of key lexical means and the verbal and artistic structuring of the text as a whole. Literary works by national authors belonging to the Romanticism period were also examined using the content analysis method to uncover the meaning of the text based on its «universal meanings» (space, time, human, event) and the description of associative and semantic perception of key lexical units [5, p. 7].

Results and discussion

Romanticism is reflected and manifested differently in each national literature. The protagonists of works written in the romantic style are usually not in control of their consciousness; they strive for a brighter future and fight for freedom.

Romantic works often feature hyperbolic plots. The exaltation of personal freedom and the aspiration for new «heights» are characteristic features found in all works written in the romantic style. Additionally, some works explore themes of disillusionment with life and unquestioning submission to fate.

Typically, romantic texts are dedicated to historical events that shape an individual's place in time and space. These impulses are closely intertwined with a specific form of lyricism and narrative genre. Romantics address issues related to oral literature, art, and historical problems. Religious questions are often illuminated to propagate their ideas.

Throughout different stages of development, despite the differences in national cultures and traditions, universal typological characteristics of the romantic hero can be observed. Let us enumerate them: dissatisfaction with societal changes, juxtaposition of the depicted historical period with the idealized hero, critical assessment of the life of the depicted society, resistance against spiritual depletion of the people, yearning for detachment from the «truth» of that era, exaltation of dreams and desires, the idea of freedom, interest in folklore and history, creation of a «distinctive» hero, a highly emotional style, lyricism connected to the experiences of the people's destiny, themes of magic and mystery, fantastical events, exaggeration, and so on.

For example, the forehead (specifically the «chelo» (forehead), not the brow like other mortals), furrowed with wrinkles, and hands crossed over the chest. Analyzing and comparing texts allows us to identify common motifs in the romantic works of J. Byron, A.S. Pushkin, and M. Zhumabayev. This undeniable influence of Byron's works on world literature led researchers to observe the development of a phenomenon known as «Byronism».

A testament to the unwavering interest in Byron's works is the existence of translations of his works into various languages, including Kazakh. «Hebrew Melodies», based on biblical motifs, was translated into Russian by poet M. Lermontov. In 1892, this poem was translated into the Kazakh language. The first eight lines of «Hebrew Melodies» by M.Yu. Lermontov sound as follows [6, p.112]:

«Dusha moya mrachna. Skorey, pevets, skorey!
Vot arfa zolotaya:
Puskay persty tvoi, promchavshiesya po ney,
Probudyat v strunakh zvuki raya.
I esli ne navek nadezhdy rok unes,
Oni v grudi moyey prosnutsya,
I esli est' v ochakh zastyvshikh kaplya slez –
Oni rastayut i prolyutsya...»

The Kazakh version, although indicated as a translation, has its own specificity. The content is based on motifs from the religious text of the Torah («On the Speech of Saul and David»), which is why the text is titled «Jewish Melody».

The main idea of the work is that the poet, through his lyrical protagonist, conveys all the soulful pain for the oppressed people. Meanwhile, the shedding of tears soothes the protagonist, provides hope for a brighter future, calls the protagonist to fight again, instills faith in him, and gives him strength.

The work of Abay Kunanbayev («Konilim Menin Qaranghı») is written in an 11-line poetic form. It was first published in the collection «Poems of the Kazakh Akin Ibrahim Kunanbayuly» in 1909 in St. Petersburg. In this poem, Abay narrates his experiences, despair, and suffering for the oppressed state of his people. While Byron and Lermontov conveyed their emotions through the image of the harp, the Kazakh poet entrusts his longings to the national musical instrument, the dombra.

Many Kazakh poets have shown interest in the works of Lord Byron at different times: K. Amanzholov, K. Satybaldin, G. Kayyrbekov, I. Mambetov, K. Bekhozhin, and others.

Moreover, as research has shown, there is a distinct tradition of creating romantic works in Kazakh literature. Let us turn to the creative genius of Abay, which serves as an inexhaustible source for literary scholars. His poetic cycles such as «Poetry is the master of language» («Olen – sozdin patshasy», 1887) and «I am not writing poems for fun» («Men zazbaymyn olandi ermek ushin», 1889) are dedicated to poetry itself, its role in life of man and society. Abai Kunanbayev expresses a keen sense of poetic discourse in his own words [7, p.26]:

«Poeziya – vlastitel' yazyka,
Iz kamnya chudo vysekaet geniy.
Tepleet serdtse, yesli rech' legka,
I slukh laskaet krasota rechiven.»

The poet particularly values in poetry the thought, the unity of profound content and the beauty of form. According to Abai Kunanbayev, poetic talent is not just «verbal patterns, the interweaving of words, but profound thoughts in artistic form». Therefore, he asserts that poetry is accessible only to those people who have «feeling hearts, open souls for the singer, those who value the word». The romantic hero of Abai strives for an ideal but is tormented by the realities of society.

In the early 20th century, Magzhan Zhumabayev emerges in Kazakh national literature as an adherent of this literary direction, creating romantic characters such as Bayan Batyr, Korkyt Ata, kobyz player Koylybay, and others.

Literary scholar K.P. Zhussip notes: «an analytical overview of Kazakh literature before M. Zhumabayev indicates that during this period, romanticism in Kazakh literature manifests itself through the creation of heroic characters, hyperbolization of heroism, strength, and power of the warrior, defender of the

homeland. At the same time, M. Zhumabayev does not limit himself to creating only the masculine image of the lyrical hero but also strives to adhere to the principles of reflecting objective reality» [8, p. 48].

The distinctive feature of M. Zhumabayev's Romanticism lies in the celebration of human emotions. Confirmation of this can be found in lines of the poet such as [9, p.53]:

«Esli smeyus', smeyus' ot dushi,
Plachu krovavymi slezami.
Vraga khochu sokrushit',
Za druga gotov golovu slozhit'.
Zhenshchinu lyublyu ne kak vse,
Lyublyu ya yeye dushu i plot'.
Otraviv yeye lyubov'yu svoey
V obyatiyakh svoikh zadushu».

In these lines, we witness the hidden thoughts of the hero, the use of hyperbolic techniques, the description of love's turbulence, and the emotional experiences of the hero. Additionally, Magzhan's Romanticism is based on hyperbolic imagery, inherent to poetry and the poet's individual style.

Following M. Zhumabaev, among the romantic poets and creators of lyrical poetry, stands S. Seifullin. Researcher E. Ismailov notes: «The revolutionary Romanticism in Kazakh literature originates from the works of S. Seifullin». Describing the poetry of the romantic poet S. Seifullin, researchers emphasize his adherence to the principles of realism combined with romantic motifs. This is particularly evident in his early works.

In particular, K.P. Zhussip also views S. Seifullin's poetry as a vivid example of revolutionary Romanticism: «A significant difference between the new literature and the traditional one is the emergence of revolutionary romanticism. These motifs find reflection during the revolutionary period and further during the establishment of Soviet power. The introduction of new themes contributed to the enrichment of literature with new content – an evident result of new realities» [10, p. 24].

Thus, in the course of the study, poetic works of Kazakh poets, whose creativity represents vivid examples of the development of Kazakh literary Romanticism were analyzed. One particular feature of Kazakh Romanticism is defined by the presence of traditional images, which are conceptually significant for Kazakh literature as a whole and exemplify the national color of Kazakh culture. In the course of the study, the study of the literary-critical traditions of K.P. Zhussip was extended. The description and analysis of the development of the romantic hero, embodied by the character of M.Y. Kupeyev and comprehensively presented in K.P. Zhusip's literary legacy, became a noteworthy direction for further research of romanticism in Kazakh literature. At the same time, an important aspect arises

from the need to reveal the processes of hidden secularisation and to study the tendencies of desecularisation, manifested in the growing social interest in the values embedded in religious doctrines. The study of religious discourse provides ample opportunities for advancing this line of research, which is an integral part of our study [11, p.5].

Conclusion

The development of Romanticism traditions can be traced in Kazakh literature, characterized by both traditional motifs and unique elements that continue the cultural traditions of poetic reflection of reality.

The general features of Romanticism in literary works include the presence of hyperbolic plots, exaltation of personal freedom of the hero, a longing for the new, themes of disillusionment with life, and unquestioning submission to fate. The narrative foundation of romantic works consists of historical events that determine the individual's place in time and space. Various art forms, history, and religious matters are also addressed.

At different stages of development, universal typological features of the romantic hero are observed: dissatisfaction with societal changes, opposition of their ideal hero to the depicted historical period, critical evaluation of the described society's life, resistance against the spiritual depletion of the people, aspiration for alienation from the present era, exaltation of dreams and desires, the idea of freedom, interest in folklore and history, creation of a new hero figure, a highly emotional style, lyricism, concerns about the fate of the people, themes of mystery and the fantastic, and the use of exaggeration techniques, among others.

As revealed through the analysis based on a comparison of the works of Lord Byron, Mikhail Lermontov, and Akhmet Baytursinuli, the lyrical hero of Lermontov is akin to the hero of Byron. Abai's hero is filled with emotions and despair, but not of a personal nature. He is concerned about the situation of his own people.

Furthermore, a distinct tradition of creating romantic works in Kazakh literature can be observed. In particular, Abai addresses the issue of the poet's maternity and emphasizes that poetic talent is not merely «ornamental words, a string of words, but profound thoughts in artistic form. His works reflect the idea that poetry is accessible only to those individuals with «seeing hearts, open souls for the singer, to those who value words».

An evaluation of the processes of romantic literature development in Kazakh culture at the turn of the 20th century is provided through the example of M. Zhumabayev's works. M. Zhumabayev expands the horizons of global Romanticism, demonstrating a lyrical manner of poetic chanting and recreating a unique melody embellished with Kazakh national motifs. The distinguishing feature of Zhumabayev's Romanticism lies in the exaltation of human emotions.

Magzhan's Romanticism is based on hyperbolic imagery inherent in poetry and the poet's individual style.

The analysis of S. Seifullin's works is also presented in the study as he created the images of the Romantic hero during the period of revolutionary changes in society. The introduction of new themes contributed to enriching literature with new content, which is evident due to the new realities

The author continues the traditions of oral folk art while preserving the distinctive features of Kazakh traditional literature.

All the images are recognizable, conceptual, and carry profound philosophical meaning that has accumulated in the consciousness of the Kazakh people over centuries. S. Seifullin's new song of the lyrical hero is dedicated to the brothers and sisters who have cast off the chains of slavery and yearn for freedom. The poet also employs the image of a messenger on a horse, a traditional figure in Kazakh epic works.

In conclusion, it can be inferred that a distinctive feature of Kazakh Romanticism is the preservation of traditional motifs, which are conceptual elements in Kazakh literature as a whole. These traditional motifs remain unchanged, serving as the semantic foundation for the creation of new realities.

In continuation of the research on the images of Kazakh Romanticism based on realism, attention is drawn to the development of the direction of studying the process of personality evolution of M. Zh. Kopeev. At the same time, such research can be carried out within the framework of the religious discourse that is developing today, which reflects the processes of desecularization in modern society.

References

1 **Берковский, Н. Я.** Романтизм в Германии. – СПб. : «Азбука-классика», 2001. – 512 с.

2 **Ванюшкина, Л. М.** История искусств. XIX век : романтизм и реализм : учебник и практикум для среднего профессионального образования / Л. М. Ванюшкина, И. И. Куракина, С. А. Тихомиров. – М. : Издательство Юрайт, 2024. – 411 с. – (Профессиональное образование). – ISBN 978-5-534-18987-2. // Образовательная платформа Юрайт [Электронный ресурс]. – URL: https://urait.ru/bcode/555624 (Дата обращения 28.03.2024).

3 **Масолова, Е. А.** История зарубежной литературы первой половины X1X века (немецкий, французский и американский романтизм) : учебник / Е. А. Масолова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – 128 с.

4 **Duff, David.** From Revolution to Romanticism : The Historical Context to 1800. – 2008. [Электронный ресурс]. – https://doi.org/10.1002/9781405165396.ch3 (Дата обращения: 28.03.2024).

5 **Чернухина, Инна Яковлевна.** Общие особенности поэтического текста : (Лирика) / И. Я. Чернухина. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 157 с.

6 **Лермонтов, М. Ю.** Собрание сочинений: В 4 т. / [редкол.: В. А. Мануйлов (отв. ред.) и др.]. 2-е изд., испр. и доп. Т. 1. Стихотворения, 1828-1841 / [подгот. текста, коммент. Т. П. Головановой]. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. – 655 с.

7 **Құнанбаев, А.** Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер: жинақ. – Алматы : Өлке, 2012. – 505-б.

8 **Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [текст]. – Павлодар, 2011. – 356-б.

9 **Жүсіп, Қ. П.** Өлең-сөздің патшасы. Алматы : Жазушы, 1991. – 216-б.

10 **Жумабаев, М.** Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы : Жазушы, 2008. – 208-б.

11 **Оленев, С. В.** Формирование языковой идентичности блогера / С. В. Оленев, Б. Е. Клидибекова, З. К. Курманова, Т. М. Кравцова // Обозрение. – 2019 с. – № 35, Специальный № 23 – С. 948–965. [Электронный ресурс]. – https://produccion cientifica luz.org/index.php/option/article/view/30090.

References

1 **Berkovskij, N. Y.** Romantizm v Germanii [Romantic in Germany] [Text] – SPb. : Azbuka-klassika, 2001, – 512 p.

2**Vanyushkina, L. M.** Istoriya iskusstv. XIX vek: romantizm i realizm : uchebnik i praktikum dlya srednego professional`nogo obrazovaniya [Art history. XIX century : Romanticism and realism : textbook and workshop for secondary vocational education] [Text] / L. M. Vanyushkina, I. I. Kurakina, S. A. Tixomirov. – Moscow : Izdatel`stvo Yurajt, 2024. – 411 p. – (Professional`noe obrazovanie). – ISBN 978-5-534-18987-2. // Yurayt Educational platform [Electronic resource]. – URL: https://urait.ru/bcode/555624 (Access date 28.03.2024).

3 **Masolova, E. A.** Istoriya zarubezhnoj literatury` pervoj poloviny` X1X veka (nemeczkij, franczuzskij i amerikanskij romantizm) : uchebnik [The history of foreign literature of the first half of the 19th century (German, French and American Romanticism) : textbook] [Text] / E. A. Masolova. – Novosibirsk : NGTU, 2003. – 128 p.

4 **Duff, David.** From Revolution to Romanticism: The Historical Context to 1800. – 2008. – https://doi.org/10.1002/9781405165396.ch3 (Access date 28.03.2024).

5 **Chernuxina, I. Y.** Obshhie osobennosti poe`ticheskogo teksta: (Lirika) [General features of the poetic text (Lyrics)] [Text] / I. Y. Chernuxina. – Voronezh : Izd-vo Voronezh. un-ta, 1987. – 157 p.

6 **Lermontov, M. Y.** Sobranie sochinenij : V 4 t. / [redkol.: V.A. Manujlov (otv. red.) i dr.]. 2-e izd., ispr. i dop. T. 1. Stixotvoreniya, 1828-1841 [Sobranje sochinenii: in 4 t. / [editorial: V.A. Manuilov (rev. red.) and others.]. 2nd ed., ISPR. and DOP. T. 1. Poems, 1828-1841] [Text] / [ready. text, comment by T.P. Golovanova]. – L. : Science. Leningr. department, 1979. – 655 p.

7 **Qunanbaev, A.** Óleńder men aýdarmalar, poemalar, qarasózder: jınaq. [Poems and translations, poems, sayings:collection] [Text]. – Almaty : Ólke, 2012. – 505 p.

8 **Zhúsip, Q. P.** Qazaq lırıkasyndaǵy stıl jáne beınelililik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar, 2011. – 356 p.

9 **Júsip, Q. P.** Óleń-sózdiń patshasy [The poem is the king of the word] [Text]. – Almaty : Jazýshy, 1991. – 16 p.

10 **Jýmabaev, M.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 1-tom. Óleńder, dastandar, áńgime [A collection of multi-volume works. Volume 1. Poems, epics, story] [Text]. – Almaty : Jazýshy, 2008. – 208 p.

11 **Olenev, S. V.** Formirovanie yazikovoi identichnosti blogera [Formation of the language identity of a blogger] [Text]. / S. V. Olenev, B. E. Kildibekova, Z. K. Kurmanova, T. M. Kravtsova // Opción. – 2019. – Año35, Especial №23. – P. 948–965. [Electronic resource]. – https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090.

15.04.24 ж. баспаға түсті.
19.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. О. Абдырова*
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Поступило в редакцию 15.04.23.
Поступило с исправлениями 19.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

РОМАНТИЗМДЕГІ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШ: К. ЖҮСІПТІҢ ӘДЕБИ-СЫН ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Қазіргі таңда романтизм ұлттық әдебиеттанудағы маңызды құбылыс ретінде зерттелуде. Бұл романтизм дамуының ұлттық

нақышқа әсер етуін көрсетеді. Зерттеу қазақ романтик ақындарының шығармаларындағы романтикалық мотив ерекшеліктерін анықтау мақсатында жүргізілді. Атап айтқанда, мақалада 19–20 ғасырдағы қазақ поэзиясындағы романтизм идеяларының дамуына талдау жасалып, қазақ халқының мәдениетіне енетін ұлттық нақыштың көріністері қарастырылған. Қазақ ақындарының романтикалық шығармаларды талдау негізінде концептуалды романтикалық бейнелер анықталды.

Зерттеу барысында романтизмде дүние мен болмысты эмоционалды қабылдаудың шегі жоқ екенін көрсету үшін поэтикалық мәтіндерді қарастыруда мазмұндық және семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Әдеби шығармашылық әлі де дамуда деген қорытынды жасалады. Сонымен қатар, зерттеудің лингвистикалық тәсілі романтизм идеяларын әдебиеттегі ұлттық талғамды көрсетудің тиімді әдісі ретінде насихаттауға жағдай жасайды. Бұл идеялар әлемнің жаһандануына ықпал етеді. Зерттеудің перспективалық бағыты ретінде діни дискурста пайда болып жатқан романтикалық шығармалардың жаңа кейіпкерлеріне талдау жасалады. Осы бағытта Қ. П. Жүсіптің әдеби-сын еңбектері негізге алынып, талдау жасалды.

Кілтті сөздер: романтизм, ұлттық нақыш, романтикалық қаһарман, әдеби-сын зерттеулер, бейнелер.

**А. О. Абдырова*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Received 15.04.24.
Received in revised form 19.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ В РОМАНТИЗМЕ: НА ОСНОВЕ ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ К. ЖУСІПА

В настоящее время в вопросах исследования романтизма как важного явления в литературоведении на первый план выходит исследование его эволюции в условиях влиянием национального колорита.

Исследование проведено с целью определения особенностей интерпретации романтических мотивов в произведениях казахских поэтов-романтиков.

В частности, в статье представлен анализ развития идей романтизма на примере казахской романтической поэзии 19–20 вв., рассмотрены вопросы проявления казахского национального колорита, пронизывающего культуру казахского народа. На основе анализа романтических произведений казахских поэтов выявлены концептуальные романтические образы.

Для проведения исследования были использованы методы контент анализа, семантического разбора поэтических текстов показать, что романтизм как эмоциональное восприятие мира, реальности не имеет национальных границ.

Делается вывод о том, что литературное творчество все также многобразно, и лингвистический способ исследований помогает авторам быть убедительными в продвижении идей романтизма как действенного способа проявления национального колорита в литературе, идей, приближающих глобализацию мира. При этом перспективным направлением исследования определено изучение появление нового героя произведений романтизма, который проявляет себя в религиозном дискурсе на примере литературного критического наследия К. П. Жүсіпа.

Ключевые слова: романтизм, национальный колорит, романтический герой, литературно-критические исследования, образы.

МРНТИ 16.01.45

https://doi.org/10.48081/NOXY9189

***Г. К. Абзулдинова[1], З. Чойдон[2]**

[1]Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Монгольский университет поствысшего
образования, Улан-Батор, Монголия
*e-mail: guleke160265@mail.ru

О ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНОГО СТИЛЯ РЕЧИ ПОСРЕДСТВОМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В НАУЧНЫХ ПРОЕКТАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье исследуется влияние деятельности учащихся в научных проектах по русскому языку на формирование их научной речи. В современном образовательном пространстве акцентируется значимость развития учащихся в области научного и исследовательского мышления, а также владения научной речью. На основе анализа существующих научных исследований и практического опыта автор обосновывает значимость проектной деятельности в развитии научной речи учащихся. Для стимулирования и развития научной речи автором предлагается активное вовлечение учащихся в научные проекты. Отмечается, что такая практика способствует формированию навыков формулирования научных вопросов, анализа и интерпретации данных, аргументации и представления результатов, подведения итогов исследования. Автором подчеркивается важность коммуникативных навыков и развития критического мышления через коллективное исследование и обсуждение проектов. В статье приведены результаты анкетирования учащихся об уровне владения ими научным стилем речи, стилистический анализ научных текстов учащихся на начало и конец эксперимента. Эта статья представляет интерес для специалистов в области образования, педагогики и лингвистики, а также для всех, кто интересуется развитием научной речи учащихся.

Ключевые слова: научный стиль, научная речь, научный текст, проекты по русскому языку, учащиеся школ, развитие научной речи.

Введение

Несмотря на то, что в трудах зарубежных и отечественных ученых вопрос о научном стиле речи как одном из функциональных освещен достаточно полно, прикладной же аспект рассматриваемой нами проблемы изучен не до конца.

Так, современные реалии, характеризующиеся быстрым научным и технологическим прогрессом, предъявляют новые требования к современному образованию: оно сегодня должно иметь научную направленность. Практика же показывает, что большинство учащихся испытывают трудности в понимании научного текста. «Уметь читать в широком значении этого слова – значит «извлечь из мёртвой буквы живой смысл», – говорил К. Д. Ушинский, – «читать это ещё ничего не значит; что читать и как понимать прочитанное – вот в чём главное» [1]. Мы считаем, что работа над научным проектом позволит сформировать у учащихся умение читать научные тексты, так как при изучении рассматриваемой ими проблемы им придется неоднократно обращаться к трудам ученых.

Отмечается, что учреждения образования стремятся создать условия для стимулирования научного исследовательского, критического мышления, формирования навыков научной работы у учащихся. Академик А. Н. Колмогоров подчеркивал, что «не существует сколько-нибудь достоверных тестов на одаренность, кроме тех, которые проявляются в результате активного участия хотя бы в самой маленькой поисковой исследовательской работе» [1]. Научные проекты становятся важным инструментом в учебном процессе, позволяя учащимся не только получить новые знания, но и применить их на практике, развить критическое мышление и уметь анализировать информацию.

Для успешной реализации научных проектов учащимся необходимо овладеть рядом навыков, включая научную речь, представляющую собой особую форму изложения информации, характеризующуюся строгостью логической структуры, использованием специализированной терминологии и научными обоснованиями.

Г.В. Вишневецкая в статье «Научно-исследовательская и проектная деятельность по русскому языку и литературе как способ развития ключевых компетенций учащихся» подчеркнула, что для учащихся это возможность делать что-то интересное индивидуально или в группе [2]. Мы вслед за автором считаем, что эта деятельность позволяет учащимся проявить себя в поисках решения интересной проблемы, сформулированной индивидуально или в группе под руководством учителя.

Представляет научный интерес исследование К. Н. Поливановой «Проектная деятельность школьников: пособие для учителя», где она

рассматривала эффективность использования научно-исследовательских проектов для развития научной речи. Автором подчеркнута роль учителя в организации научно-исследовательской деятельности [3]. Мы также считаем, что в формировании научной речи учащихся посредством деятельности в научных проектах по русскому языку имеет значение фигура самого учителя: насколько он мотивирован, его уровень научно-исследовательской компетенции и т.д.

Представляет интерес работа Блеес Э. И., Заславского М. М [4], в которой рассматривается проверка текста на соответствие научному стилю через использование SEO (search engine optimization) анализ [5]. Такой анализ текста позволяет понять, насколько часто употребляются ключевые слова в тексте, как много в тексте слов, не имеющих смысловой нагрузки. SEO-анализ вводит следующие термины для двух критериев, которые проверяются в данной работе: 1) показатель повторений (плотность) в текстовом документе ключевых слов и фраз; 2) процентное соотношение стоп-слов к общему числу слов в тексте. Так как эти критерии вычисляемы, авторами проверялась их автоматизация получения. Эмпирическая закономерность распределения частоты слов естественного языка описывается законом Ципфа: если все слова достаточно длинного текста упорядочить по убыванию их использования, то частота n-го слова в таком списке окажется приблизительно обратно пропорциональной его порядковому номеру n [6, 7]. Соответствие распределения слов в тексте закону Ципфа говорит об уровне его естественности. Расчет этого критерия также можно автоматизировать. Блеес Э. И., Андросовым В. Ю. проведен детальный обзор пригодности данных критериев к задачам автоматической проверки стиля статей [8]. Помимо описанных числовых критериев важными показателями качеством научного текста являются ее экспертная оценка, новизна и актуальность. На данный момент верификация этих критериев возможна только силами человека, однако ведутся разработки систем для решения этой задачи с помощью методов машинного обучения [9]. Недостатком подобных систем является сложность настройки, необходимость больших обучающих выборок и узкая ориентация в смысле предметной области. Исследователями определены основные числовые критерии соответствия научному стилю: плотность ключевых слов в тексте α; соотношение стоп-слов к общему числу слов в тексте β; отклонение текста статьи от идеальной кривой по Ципфу λ [10, 11].

Обобщая изученную научную литературу, можно отметить, что формирование научной речи учащихся посредством деятельности в научных проектах является актуальной проблемой и имеет большое значение для развития научного мышления учащихся и навыков владения научной речью.

Таким образом, цель нашего исследования – определить роль научных проектов в процессе развития научной речи учащихся.

Материалы и методы.

Для проведения исследования по формированию научной речи учащихся посредством деятельности в научных проектах по русскому языку был выбран экспериментальный подход. Исследование проводилось на базе средней общеобразовательной школы № 2 г. Павлодар, где были сформированы 2 группы: экспериментальная (15 учащихся) и контрольная (15 учащихся). В состав групп входили учащиеся с 5 по 11 классы.

В ходе исследования были использованы следующие инструменты для сбора данных:

1) анкетирование: были разработаны анкеты, в которых учащимся предлагались вопросы об их уровне владения научной речью, опыте работы в научных проектах, а также оценка эффективности такой работы для развития научной речи; вопросы анкеты были закрытыми;

2) стилистический анализ научных проектов: нами был проведен анализ с целью оценки уровня развития их научной речи; были учтены такие критерии, как лексические признаки научного стиля речи; морфологические признаки научного стиля речи; синтаксические признаки научного стиля (с использованием SEO-анализ);

Исследование включало работу экспериментальной и контрольной групп учащихся, которые в течение учебного года участвовали в эксперименте. Экспериментальная группа принимала участие в научных проектах по русскому языку, контрольная группа – нет.

Полученные данные были обработаны с использованием анализа средних значений. Выявленные закономерности и выводы позволили оценить эффективность использования научных проектов по русскому языку для формирования научной речи учащихся.

Результаты и обсуждение.

На начальном и контрольном этапах эксперимента нами было проведено анкетирование. На начальном этапе эксперимента были получены следующие результаты. Ответы экспериментальной группы на вопрос: «Ваш уровень владения научной речью?» имеет следующие ответы: «высокий» – никто не ответил (0 %), «средний» – 12 учащихся (80 %), «низкий» – 3 учащихся (20 %). Ответы контрольной группы на этот же вопрос: «высокий» – никто не ответил (0 %), «средний» – 14 учащихся (93 %), «низкий» – 1 учащихся (7 %) (рисунок 1).

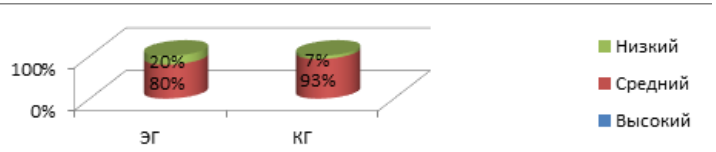

Рисунок 1 – Результаты анкетирования экспериментальной и контрольной групп на начальном этапе эксперимента

Анализ ответов анкетирования показал, что ни в одной из групп учащиеся не считают, что их уровень владения научной речью находится на высоком уровне, средний и низкий уровень указаны примерно одинаково в двух группах.

На следующем этапе исследования нами были взяты научные проекты экспериментальной группы и контрольной группы для проведения стилистического анализа.

Необходимо отметить, что результаты были примерно одинаковыми:

- фонетико-стилистический анализ научного текста: оба текста характеризуются повествовательными невосклицательными предложениями, нейтральным, книжным лексико-фразеологическим составом, что говорит о том, что анализируемые тексты относятся к нейтральному стилю. В то же время не наблюдается в двух текстах тесная связь между отдельными предложениями, логическая композиционная последовательность изложения. А также наблюдается смысловая и структурная незаконченность предложений. Например, в тексте экспериментальной группы: «Буктрейлер – это одна из форм продвижения литературы, пропаганда к чтению. Основная цель рекламы – реклама свежевышедших книг и пропаганда чтения, привлечение внимания к книгам при помощи визуальных средств, характерных для трейлеров к кинофильмам. Используемые приемы: сочетание воспитательно-педагогических методов, театральных приемов, помогающих актеру понять своего героя, постигая общий контекст и идеи произведения». Также в тексте контрольной группы: «В рамках работы анализируется произведение А. С. Пушкина «Сказка о рыбаке и рыбке», выявляя наличие в нем архаизмов и их роль в создании литературной атмосферы. Помимо увлекательной истории, в этой сказке можно обнаружить нечто ещё – архаизмы, старинные слова, которые уже не так часто используются в современном русском языке. Сказки – это удивительный мир, где сбываются самые заветные мечты, а слова могут становиться волшебными ключами к этому миру. Одной из таких магических сказок является «Сказка о рыбаке и рыбке» Александра Сергеевича Пушкина».

- лексико-семантический анализ: большинство слов в двух текстах однозначные, но все же наблюдаются многозначные. В тексте экспериментальной группы такие: отразить, перевести; в тексте контрольной группы: погрузимся, золотая и т.д. Все слова употреблены в прямом значении, что свойственно научному стилю. Также отмечается, что слова и словосочетания терминологического характера встречаются реже положенного. В тексте нет синонимических рядов.

- словарный состав текста: вся лексика текста экспериментальной группы относится к активному составу, в тексте же контрольной группы встречаются слова, относящиеся к архаизмам, но нужно подчеркнуть, что это объясняется тематикой проекта «Употребление архаизмов в «Сказке о рыбаке и рыбке» А.С. Пушкина». Основной пласт в текстах составляют слова общеупотребительные: буктрейлер, чтение, текст, мотивация, успеваемость, учащиеся, сказка, но также наблюдается в текстах и значительное количество лексики ограниченного употребления – лингвистические термины, что характерно для научного стиля речи. Основной объем текстов составляет межстилевая лексика, но включаются и книжные термины. В то же время встречаются в двух текстах эмоционально и экспрессивно окрашенные слова, что не характерно изложению текста в научном стиле. Например, в тексте экспериментальной группы: «Заключение: как видим, создать буктрейлер, в общем-то, не так уж и сложно. Это даже очень увлекательно и интересно! Главное здесь – учесть некоторые моменты оформления, подачи основной темы произведения, а также дальнейшее продвижение книги в сети с целью ее максимальной популяризации, ведь нужно, чтобы читатель при просмотре ролика сразу же заинтересовался книгой». Далее представим текст контрольной группы: «Таким образом, в данной работе мы погрузимся в мир архаизмов и рассмотрим, какие из них обитают в сказке Пушкина, а также попробуем понять, почему они так важны для создания уникальной атмосферы в сказочном произведении. Сказки – это невероятные произведения, полные таинства и волшебства!»

- словообразовательный анализ: в тексте двух групп есть производные слова, образованные морфологическим суффиксальным способом с использованием продуктивных суффиксов (-ск-, -ян-, -н-). Например, в тексте экспериментальной группы: характерный, визуальный, классическая и др., в тексте контрольной группы: сказочный, волшебный и др. Нами отмечено в тексте экспериментальной группы слово с суффиксом субъективной оценки: рекламище. В тексте контрольной группы таких слов не было выявлено.

- морфологический анализ: в двух текстах имена существительные преобладают над глаголом, что подчеркивает специфику научного стиля. Употреблены существительные в сочетании с прилагательными в функции

определения (в том числе устойчивые сочетания), что объясняется краткостью и большой информативностью научного стиля. Прилагательные в тексте в основном относительные, преобладают прилагательные, образующие устойчивые терминологические сочетания с существительными: читательский интерес, основная часть и т.д.). Составные термины, использованные экспериментальной и контрольной группами в проектах являются признаками научного стиля речи.

Также необходимо отметить, что в двух текстах встречается повествование от первого лица, что не характерно научному стилю речи. Употреблены формы настоящего времени глагола действительного залога: используется буктрейлер, в сказке наблюдается, которые служат для выражения постоянного свойства предмета. Много употреблено форм причастий: заключающийся, называемыми, находящимися, исследуемый и др., что типично для научного стиля. Представлены союзы, составные предлоги: а также, в виде, несмотря на. В то же время в двух текстах встречаются эмоциональные частицы и междометия: «Здорово! В буктрейлере возможно передать эмоции героев»; «Увы, но архаизмы нужно знать».

- синтаксический анализ: тексты экспериментальной и контрольной групп представляют собой сложное синтаксическое целое с последовательной цепной связью, объединенное темой и идеей. В текстах экспериментальной и контрольной групп предложения все простые, осложненные причастными оборотами и однородными членами. В двух текстах простые предложения двусоставные, повествовательные с нейтральной лексикой, логически правильным порядком слов. Что является типичным для логического, последовательного и четкого научного стиля.

Стилистический анализ текстов экспериментальной и контрольной групп показал, что тексты характеризуются особенностями научного стиля речи, но все же в них отмечаются недостатки.

Результаты повторного стилистического анализа дали нам следующие результаты: в научном проекте контрольной группы были обнаружены ошибки: в фонетико-стилистическом анализе – восклицательные предложения, например, «Повысилась мотивация к чтению!»; морфологические признаки научного стиля речи; синтаксические признаки научного стиля; в лексико-семантическом анализе – употребление слова в переносном значении, например, «время быстро пробежало»; в словарном составе текста, словообразовательном анализе не было отмечено ошибок; в морфологическом анализе отмечено, на 14 глаголов приходится 7 имен существительных и 5 имен прилагательных, что не характерно научному стилю речи; в синтаксическом анализе – отмечается использование сложных предложений, что не характерно научному стилю речи.

Анализ научного проекта экспериментальной группы на данном этапе эксперимента показал, что в тексте учащихся не наблюдается стилистических ошибок. Текст является информационным и официальным, с акцентом на передачу ключевых аспектов проекта, написан в формальном стиле и имеет академический характер. В тексте используется специфическая лексика, такая как «читательская грамотность», «читательская активность», «технология изготовления мультфильмов» и т.д. Это указывает на профессиональный характер текста, ориентированный на специалистов в области образования. Авторы проекта подчеркивают актуальность проблемы низкой читательской активности среди подростков и молодежи и связывает это с конкуренцией со стороны интернета, компьютерных игр и телевизора. Это подчеркивает важность проекта. В тексте указывается, что создание мультфильмов по содержанию литературных произведений является новым способом активизации читательского интереса и формирования учебных действий школьников. Цель проекта – привлечь внимание подростков к чтению художественных произведений. Из данного стилистического анализа видно, что текст оформлен формально, с акцентом на представление информации и описание проекта. Он обращается к важной образовательной проблеме и предлагает новый подход, который может помочь подросткам развить интерес к чтению.

Результаты анкетирования на контрольном этапе эксперимента. Ответы экспериментальной группы на вопрос: «Ваш уровень владения научной речью?» имеет следующие ответы: «высокий» – 5 (33%), «средний» – 10 учащихся (67 %), «низкий» – никто из учащихся не отметил данный вариант ответа (0 %). Ответы контрольной группы на этот же вопрос: «высокий» – никто не отметил (0%), «средний» – 13 учащихся (87%), «низкий» – 2 учащихся (13 %) (рисунок 2).

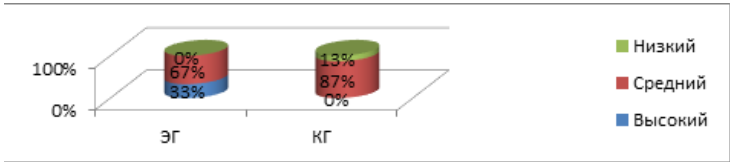

Рисунок 2 – Результаты анкетирования экспериментальной и контрольной групп на начальном этапе эксперимента

Анализ ответов анкетирования показал, что результаты повысились в экспериментальной группе, в контрольной остались примерно такими же, как на начальном этапе эксперимента.

Заключение

Настоящее исследование не исчерпывает всех аспектов проблемы формирования научной речи учащихся посредством деятельности в научных проектах по русскому языку. Следует отметить, что нами были получены результаты, которые могут быть интересны исследователям, учителям и всем заинтересованным лицам.

Итак, нужно отметить, что интерес к проблеме формирования научной речи учащихся посредством деятельности в научных проектах по русскому языку обусловлен современными преобразованиями в системе общего образования, имеющими направленность на развитие компетентности учащихся в области научного мышления и исследовательских навыков.

В результате анализа ответов анкетирования на начало и конец эксперимента рефлексивная оценка повысилась на контрольном этапе в экспериментальной группе, в контрольной группе осталась прежней. Это дает нам основания утверждать, что учащиеся экспериментальной группы уверены в своих знаниях в работе над научными проектами, учащиеся контрольной группы не имеют такой уверенности.

На основании анализа текстов научных проектов мы приходим к выводу, что на начало эксперимента обе группы имели стилистические ошибки, на конец эксперимента результаты контрольной группы остались прежними, результаты экспериментальной группы показали, что стилистических ошибок в их научном тексте не было отмечено. В результате чего, мы приходим к выводу, что участие к работе над научными проектами формирует научную речь учащихся.

Таким образом, поставленная нами в начале эксперимента цель была достигнута. Важно отметить, что исследование не охватило все аспекты проблемы формирования научной речи учащихся в рамках научных проектов по русскому языку. Это может подразумевать, что существуют ещё неисследованные или неучтенные аспекты, которые могут быть важны для понимания и совершенствования этого процесса. Что указывает на необходимость дальнейших исследований в данной области.

Список использованных источников

1 **Колмогоров, А. Н., Драгалин, А. Г.** Введение в математическую логику. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 120 с.

2 **Вишневецкая, Г. В.** Научно-исследовательская и проектная деятельность по русскому языку и литературе как способ развития ключевых компетенций учащихся / Г. В. Вишневецкая // Вестник Таганрогского института им. А. П. Чехова. – 2011. – Спецвыпуск №1. – С. 18–23.

3 **Поливанова, К. Н.** Проектная деятельность школьников : пособие для учителя / 2-е изд. – М. : Просвещение, 2011. – 192 с. (Работаем по новым стандартам).

4 **Блеес, Э.И., Заславский, М. М.** Критерии соответствия текста научному стилю // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. – 2019. – Т. 19. – № 2. – С. 299–305. – https://doi.org/10.17586/2226-1494-2019-19-2-299-305.

5 **Davis, H.** Search Engine Optimization. O'Reilly Media, 2006. – 148 с.

6 **Newman, M.E. J.** Power laws, Pareto distributions and Zipf's law // Contemporary Physics. – 2005. – V. 46. – N 5. – P. 323–351. – https://doi.org/10.1080/00107510500052444.

7 **Lelu, A.** Jean-Baptiste Estoup and the origins of Zipf's law : a stenographer with a scientific mind (1868–1950) // Boletín de Estadística e Investigación Operativa. – 2014. – V. 30. – N 1. – P. 66–77.

8 **Блеес, Э. И., Андросов, В. Ю.** Автоматизация процесса проверки текста на соответствие научному стилю // Современные технологии в теории и практике программирования: материалы научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. – 2018. – С. 118–121.

9 **Dong, X. L. et al.** Knowledge-based trust: Estimating the trustworthiness of web sources // Proceedings of the VLDB Endowment. – 2015. – V. 8. – N 9. – P. 938–949. – https://doi.org/10.14778/2777598.2777603

10 **Shapiro, S. S., Wilk, M. B.** An analysis of variance test for normality (complete samples) // Biometrika. – 1965. – V. 52. – N 3/4. – P. 591–611. – https://doi.org/10.2307/2333709

11 **Kolmogorov, A.** Sulla determinazione empirica di una lgge di distribuzione // Inst. Ital. Attuari. Giorn. – 1933. – V. 4. – P. 83–91.

References

1 **Kolmogorov, A. N., Dragalin, A. G.** Vvedeniye v matematicheskuyu logiku [Introduction to mathematical logic]. – M. : Publishing house Mosk. University, 1982. – 120 p.

2 **Vishnevetskaya, G. V.** Nauchno-issledovatel'skaya i proyektnaya deyatel'nost' po russkomu yazyku i literature kak sposob razvitiya klyuchevykh kompetentsiy uchashchikhsya [Research and project activities in Russian language and literature as a way to develop key competencies of students] / G.V. Vshnevetskaya // Bulletin of the Taganrog Institute named after. A.P. Chekhov. – 2011. – Special issue No. 1. – P. 18–23.

3 **Polivanova, K. N.** Proyektnaya deyatel'nost' shkol'nikov : posobiye dlya uchitelya [Project activities for schoolchildren : a manual for teachers / 2nd ed.] – Moscow : Education, 2011. – 192 p. (We work according to new standards).

4 **Blees, E. I., Zaslavsky, M. M.** Kriterii sootvetstviya teksta nauchnomu stilyu [Criteria for compliance of a text with a scientific style] // Scientific and technical bulletin of information technologies, mechanics and optics. – 2019. – T. 19. – No. 2. – P. 299–305. – https://doi.org/10.17586/2226-1494-2019-19-2-299-305

5 **Davis, H.** Poiskovaya optimizatsiya [Search Engine Optimization]. – O'Reilly Media, 2006. – 148 p.

6 **Newman, M. E.** J. Stepennyye zakony, raspredeleniya Pareto i zakon Tsipfa [Power laws, Pareto distributions and Zipf's law] // Contemporary Physics. 2005. V. 46. N 5. P. 323–351. https://doi.org/10.1080/00107510500052444

7 **Lelu, A.** Zhan-Batist Estup i istoki zakona Tsipfa: stenografistka s nauchnym skladom uma (1868-1950) [Jean-Baptiste Estoup and the origins of Zipf's law: a stenographer with a scientific mind (1868-1950)] // Boletín de Estadística e Investigación Operativa. – 2014. – V. 30. N 1.– P. 66–77.

8. **Blees, E`.I., Androsov, V. Yu.** Avtomatizatsiya protsessa proverki teksta na sootvetstviye nauchnomu stilyu [Avtomatizaciya processa proverki teksta na sootvetstvie nauchnomu stilyu] // Sovremenny`e texnologii v teorii i praktike programmirovaniya: materialy` nauchno-prakticheskoj konferencii studentov, aspirantov i molody`x ucheny`x. – 2018. – P. 118 –121.

9 **Dong, X. L.** et al. Doveriye, osnovannoye na znaniyakh: otsenka dostovernosti veb-istochnikov [Knowledge-based trust: Estimating the trustworthiness of web sources] // Proceedings of the VLDB Endowment. – 2015. – V. 8. – N 9. – P. 938–949. https://doi.org/10.14778/2777598.2777603

10 **Shapiro, S. S., Wilk, M. B.** Analiz dispersii na normal'nost' (polnyye vyborki) [An analysis of variance test for normality (complete samples)] // Biometrika. – 1965. – V. 52. – N 3/4. – P. 591–611. https://doi.org/10.2307/2333709

11 **Kolmogorov, A.** Sulla empiricheskoye opredeleniye ob"yema raspredeleniya [Sulla determinazione empirica di una lgge di distribuzione] // Inst. Ital. Attuari. Giorn. – 1933. – V. 4. – P. 83–91.

Поступило в редакцию 26.02.24.
Поступило с исправлениями 18.03.24.
Принято в печать 03.06.24.

**Г. К. Абзулдинова[1], З. Чойдон[2]*
[1]Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[2]Моңғолия жоғары білімнің кейінгі
білім беру университеті, Моңғолия, Ұлан-Батор қ.
26.02.24 ж. баспаға түсті.
18.03.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ЖОБАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ СӨЙЛЕУ СТИЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада орыс тілі пәнінен ғылыми жобалар оқушылардың іс-әрекетін, олардың ғылыми сөйлеу қабілетін қалыптастыру жолдары зерттеледі. Қазіргі білім беру кеңістігінде оқушылардың ғылыми және зерттеушілік ойлауы, сондай-ақ ғылыми сөйлеуді меңгеру саласындағы дамуының маңыздылығы атап өтіледі.

Қолданыстағы ғылыми зерттеулер мен практикалық тәжірибені талдау негізінде авторлар оқушылардың ғылыми сөйлеуін дамытудағы жобалық қызметтің маңыздылығын негіздейді. Ғылыми сөйлеуді ынталандыру және дамыту үшін автор студенттерді ғылыми жобаларға белсенді тартуды ұсынады.

Мұндай практика ғылыми мәселелерді тұжырымдау, деректерді талдау және түсіндіру, нәтижелерді дәлелдеу және ұсыну, зерттеу қорытындыларын шығару дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететіні атап өтілді. Авторлар ұжымдық зерттеу және жобаларды талқылау арқылы қарым-қатынас дағдылары мен сыни ойлауды дамытудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Мақалада оқушылардың ғылыми сөйлеу стилін меңгеру деңгейі туралы сауалнамасының нәтижелері, эксперименттің басы мен соңындағы жас ғалымдардың ғылыми мәтіндеріне стилистикалық талдау келтірілген. Бұл мақала білім беру, педагогика және лингвистика саласындағы мамандарды, сондай-ақ оқушылардың ғылыми сөйлеуін дамытуға қызығушылық танытадыырады.

Кілтті сөздер: ғылыми стиль, ғылыми сөйлеу, ғылыми мәтін, орыс тіліндегі жобалар, мектеп оқушылары, ғылыми сөйлеуді дамыту.

**G. K. Abzuldinova[1], Z. Choidon[2]*
[1]Alkei Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Mongolian University of Post-higher Education,
Mongolia, Ulaanbaatar.
Received 26.02.24.
Received in revised form 18.03.24.
Accepted for publication 03.06.24.

ON THE FORMATION OF A SCIENTIFIC SPEECH STYLE THROUGH THE ACTIVITIES OF STUDENTS IN SCIENTIFIC PROJECTS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

This article examines the influence of students' activities in scientific projects on the Russian language on the formation of their scientific speech.

In the modern educational space, the importance of the development of students in the field of scientific and research thinking, as well as the possession of scientific speech, is emphasized.

Based on the analysis of existing scientific research and practical experience, the author substantiates the importance of project activities in the development of scientific speech of students. To stimulate and develop scientific speech, the author suggests the active involvement of students in scientific projects.

It is noted that such practice contributes to the formation of skills in formulating scientific questions, analyzing and interpreting data, argumentation and presentation of results, summing up research results. The author emphasizes the importance of communication skills and the development of critical thinking through collective research and discussion of projects.

The article presents the results of a survey of students about their level of proficiency in scientific style of speech, stylistic analysis of scientific texts of students at the beginning and end of the experiment.

This article is of interest to specialists in the field of education, pedagogy and linguistics, as well as to anyone interested in the development of scientific speech of students.

Keywords: scientific style, scientific speech, scientific text, Russian language projects, school students, development of scientific speech.

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.48081/LJXJ2793

***К. М. Абишева[1], Ә. П. Шаһарман[2], А. М. Нурманов[1], А. Б. Нургазина[3], З. К. Курманова[4]**

[1]Университет «Туран-Астана»,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Евразийский национальный университет
им. Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;
[4]Казахский агротехнический исследовательский
университет им. С. Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Астана
*e-mail: abishevakm@mail.ru

КОГНИТИВНО-ОЦЕНОЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ С ЭТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКОЙ (КОНЦЕПТ «ГОРДОСТЬ»)

Статья посвящена анализу когнитивно-оценочной интерпретации понятия «гордость». Цель статьи – исследовать способы оценочной, референтной, языковой и содержательной интерпретации концепта в художественном тексте. Основные направления и идеи исследования заключаются в понимании интерпретации как процесса и результата субъективного понимания человеком мира и себя в этом мире, как процесс и результат субъективной репрезентации мира, основанной, с одной стороны, на общечеловеческих представлениях о мире, и, с другой стороны, на личном опыте взаимодействия человека с миром. Это проекция мира, знание о мире. Научная новизна – в привлечении к анализу концепта интегративного подхода, использовании интерпретативного, когнитивно-матричного и концептуального методов анализа. Методология исследования включает применение матричного формата знаний, концептуального анализа; когнитивно–матричного моделирования; моделирование частной когнитивной матрицы, контрастивно-сопоставительного анализа. Основные результаты: показана возможность привлечении интерпретативного подхода к анализу концепта «гордость», выявлены способы когнитивно-оценочной интерпретации, описана концептосфера художественного текста. В ходе сложной референтно-языковой и содержательно-интерпретирующей оценочной деятельности концепт «гордость», объективированный в языковой форме, формируется в результате понятийного осмысления признаков истинной гордости.

Ключевые слова: концепт, интерпретация, категоризация, концептуальный анализ, когнитивно-матричный анализ.

Введение

Интерпретация как когнитивный процесс толкуется учеными неоднозначно. Во-первых, она рассматривается как процесс мысленного сообщения на более высоком уровне абстракции результатов описания значений языковых единиц, номинирующих концепт, она используется для выявления и словесного формулирования когнитивных признаков, репрезентируемых значениями или семантическими компонентами этих языковых единиц с целью моделирования содержания концепта [1, 200]. Во-вторых, интерпретация понимается как процесс применения знаний, связанный «с использованием познавательных схем, которые могут пониматься как более или менее абстрактные конструкции, проецируемые в чувственные восприятия, соответствующие сопереживанию благодаря распознаванию гештальтов или конструированию объектов, событий. Это процесс активного поиска информации и ее структурирования» [2, 50]. Интерпретация – это и вид познавательной деятельности, который тесно связан «с человеком, его восприятием и оценкой системы мира и системы языка» [3, 15–16]. Интерпретация является процессом и результатом субъективного понимания человеком мира, а также и себя в этом мире, как процесс и результат субъективной репрезентации мира, которая основана, во-первых, на уже существующих универсальных представлениях о мире, и, во-вторых, на личном опыте взаимодействия человека с ним. Это точная проекция мира, знание о мире, которое «погружено в индивидуальное сознание человека» [3, 14]. Интерпретация – «процесс индивидуального мыслительно-языкового моделирования, связанного с оценкой» [4, 58]. В процессе интерпретационной оценочной деятельности человек преобразовывает усвоенные знания и добывает новые. Субъектом определяется объект интерпретации, которым может быть и сам референт, и его имя.

В процессе оценочной интерпретации человек выбирает для себя тип мыслительной деятельности, в ходе актуализации которой и осуществляет интерпретацию. Это «референтная, языковая, содержательная интерпретации. Референтная направлена на осмысление экстралингвистических знаний о «кусочке», «части» мира, включая его оценку, а также соотношение

с социальными стереотипами и идеалами. Языковая содержит в себе интерпретационную деятельность по отношению к имени субъекта, которая может выполняться при использовании языковых средств. Содержательная способствует изменению конвенционально закрепленного концептуального содержания и появлению новых единиц номинации, передающих новое модифицированное содержание» [4, 58]. Все типы интерпретации могут быть использованы при осмыслении знаний о персонажах художественного текста, свойствах их характера, изменяющихся по мере добывания новых знаний, переосмысливания старых и формировании суждений в ходе индивидуальной оценочно-интерпретационной деятельности.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужила система этических категорий, которые описывают универсальные субъективные связи и отношения, складывающиеся между людьми в сфере моральных ценностей на примере произведения Д. Остина «Гордость и предубеждение». Как абстрактные понятия, они касаются всех ценностно значимых актов сознания и поступков человека. Анализ концепта «гордость» как сложного ментально-языкового феномена требует применения матричного формата знаний. Наиболее возможным будет интеграция знаний из разных наук и применение различных методов в рамках когнитивно-матричного анализа: 1) выявление с помощью концептуального анализа взаимосвязанных аспектов единого знания интегративного характера (интегративного концепта); 2) построение на этой основе когнитивной матрицы интегративного концепта (когнитивно-матричное моделирование); 3) выделение с помощью концептуального анализа «основных характеристик объекта, интерпретируемых в рамках когнитивных контекстов» [3, 62]. Использование модели частной когнитивной матрицы, включающей в себя центр-ядро-край-периферию, дает возможность отнести к ядру матрицы объект мысли – само понятие «гордость», а к периферийной части – когнитивные контексты, так как именно в них «гордость» анализируется с социально-психологических, когнитивных позиций. Контрастивно-сопоставительный анализ оказывает содействие сравнению различных оценочных категорий фразеологизмов. В первом когнитивном контексте репрезентируются знания Дарси о гордости, рассматриваются типы оценочной интерпретации им понятия «гордость», в его сознании формируется первичный концепт «гордость». В когнитивном контексте используются как основные типы оценочный интерпретации (референтный, языковой, содержательный), так и другие второстепенные способы интерпретации: когнитивные метафоры, метафоризация, концептуальный анализ. Референтная интерпретация актуализируется при осмыслении свойства персонажа, который и будет объектом познания или так

называемым «субъективированным персонажем» [5, 610]. Именно к таким персонажам и относится мистер Дарси, а главным признаком его характера является гордость.

Результаты и обсуждение

Рассмотрим, как формируется в сознании мистера Дарси первичный концепт «гордость», как создается перцептивный образ концепта «сложная гордость». Под художественным перцептивным концептом понимают ментальное образование – объективируемую в художественном дискурсе единицу авторского сознания, которая выражает «опыт личности в освоении и восприятии мира благодаря чувственному познанию» [6, 812]. Обращение к перцептивному концепту вызвано необходимостью получения представления об образе и характере героев. Перцептивный образ формируется на основе реализации фактора первого впечатления в процессе межличностного восприятия. У индивида начинают появляться представления, соотносящиеся с его ощущениями. Внешние данные человека читаются по ощущениям 1) зрительным: «Про кого это вы говорите? – обернувшись, Дарси взглянул на Элизабет, но, заметив, что она на него смотрит, холодно сказал: «И все же не настолько хороша, чтобы нарушать мой дневной покой»; 2) слуховым: «Стало известно, что он владелец имения, приносящего доход в десять тысяч фунтов» (Гордость и предубеждение). Перцептивный концепт формируется как ментальное образование, соединяющее в содержании данные информации, поступающей по зрительным и слуховым каналам.

Элизабет производит приятное впечатление при первом восприятии, «хотя вначале мистер Дарси едва допускал, что она недурна собой»; но впоследствии он обратил внимание на то, что оно (лицо ее) «кажется весьма одухотворенным благодаря выражению глаз»; вследствие этого «он был вынужден признать ее привлекательной» (Гордость и предубеждение). Перцептивный концепт можно отнести к художественному концепту, так как он выступает как единица авторского сознания, выполняющая намерение автора охарактеризовать внешность персонажей. Концепт выполняет описательную, когнитивную и репрезентативную функции, представляя сведения для осмысления сенсорных данных, выражения оценки на основе их обобщения. Репрезентативное восприятие создает предпосылки для распознавания объектов, их категоризации на «своих» и «не своих», идентификации воспринимающих личностей и их поведения со своим поведением. Так, Дарси в результате социальной перцепции создает «не мы» образ Элизабет и ее близких, идентифицируя их поведение с поведением «своих», строит образ «чужого», осуществляя оценочную категоризацию «чужих» на основе признаков, не присущих «своим»: неравное положение в обществе, недостаточный уровень воспитания, неумение вести себя в обществе.

Репрезентативное восприятие «отвержение» – это результат действия психологической установки предрассудка. Дарси предубежден против Элизабет и ее семейства, считает, что они не ровня ему по происхождению. На перцептивном уровне осуществляется и восприятие «эффект ореола», когда уже сложившееся впечатление о человеке оказывает влияние на последующее восприятие и оценку данного индивида» [7, 301]. «Эффект ореола», окружающий семью Беннет, проявляется в том, что сложившееся в результате первичного восприятия мнение о них в последующем только усугубляется. Восприятие другого осуществляется на основе сложившихся социальных стереотипов. В этом случае действует механизм стереотипизации, при котором «человеку, которого воспринимают, приписывают свойства тех людей, к которым он уже отнесен» [8, 303]. В романе Дарси вначале приписывает Элизабет черты социального типа людей, причисляемых к группам, занимающим низкое общественное положение. Предвзятое отношение Дарси к матери Элизабет сложилось по причине структурного несоответствия концептуальных систем коммуникантов. В этом случае наиболее важными надо считать вопросы реализации эмоциональной компоненты [9]. В романе наблюдается столкновение концептуальных систем миссис Беннет, сэра Уильяма, мистера Беннета с концептуальной системой образованного Дарси: «Девицы Лукас все же очень милы, могу Вас уверить. Так обидно, что они некрасивы» (Остин Д. Гордость и предубеждение). Итак, первый когнитивный контекст показывает результаты восприятия глазами Дарси окружающих, дает представление о его впечатлениях. Второй позволяет герою Дарси обобщить результаты сенсорного опыта, составить окончательное мнение, проникнуться ложной гордостью. На этапе обобщения осуществляются процессы концептуализации и оценочной категоризации. А благодаря сравнению признаков «своих» с «чужими» концептуализируются понятия «свои» и «чужие».

Таблица 1

«Свой»	«Чужой»
люди, принадлежащие к дворянскому сословию; 2) одежда, манера одеваться; 3) манера поведения; 4) уровень образования.	1)люди другого сословия; 2)одетые не так, как в светском обществе; 3) незнание светских приличий; 4)низкий уровень образования.

Деление на «своих» и «чужих» – это оценочная категоризация, которая реализуется на вторичном уровне на основе оценочных слов «свой» и «чужой». Оценочная категоризация объектов (семейство Беннет) осуществляется на основе субъективного мнения мистера Дарси, его

оценки, которая сложилась на основе результатов восприятия и обобщения данных посредством деления на «своих» и «чужих», результатом такого разделения становится отнесение семейства Беннет и их соседей к «чужим», выражение к ним пренебрежения, а по отношению к себе – ложной гордости за «своих». Такая гордость выражается в пренебрежении к другим, по отношению к которым Дарси испытывает предубеждение. Оно сочетается с сословной гордостью, что способствует возникновению предубеждения против представителей другой группы, относимых к «чужим» в процессе социальной категоризации [10]. В этом случае социальная категоризация и социальное сравнение достаточны для возникновения предубежденности по отношению к другой группе. Мистер Дарси пренебрежительно относится и к родственникам Беннет. В поведении Дарси ощущается ложная гордость за «своих». Но это не гордость, а «гордыня». А.В. Колмогорова, характеризуя «гордость» в субъективно-чувственном, аксиологическом и социальном аспектах, описывает ее «как одну из черт характера человека, показывающего свое превосходство над другими» [11,161]. Гордость Дарси граничит с горделивостью и тщеславием. Третий когнитивный контекст позволяет выявить гордость Элизабет и отношение дворянства к Дарси. Также отношение к мистеру Дарси возникает вследствие восприятия «отвержения» как результата наблюдения за поведением Дарси на основе сенсорного зрительного и слухового ощущений. Из-за несносного характера Дарси понравившаяся всем в начале знакомства его приятная внешность стала казаться окружающим неприятной. На основе обобщения сенсорных данных дворянство, в свою очередь, проводит вторичную концептуализацию «свой» и «чужой» на основе признаков:

Таблица 2

«Свой»	«Чужой»
1 Относящийся к мелкопоместному дворянству. 2 Одет соответственно меркам джентри. 3 Поведение, соответствие.	1 Из другого сословия. 2 Одежда, манеры не вписываются в мерки джентри. 3 Поведение противоречит поведению местного общества. Более высокий уровень образования.

Окружающие (социальная группа) стоят между объектами сравнения мистером Дарси: критерий «свой» – это эталон, с которым сравнивается объект. По результатам категоризации мистер Дарси считается чужим, так как не вписывается в мерку «свой» мелкопоместного дворянства. Он возвышается над ничтожным обществом и не признает его, поэтому местное общество отвергает его. В этом проявляется восприятие «отвержение». В

данном когнитивном контексте видим представление о гордости Элизабет, которую можно охарактеризовать как самолюбие. Она наблюдает за поведением Дарси, когда он высокомерно относится к их семейству, ко всему мелкопоместному дворянству. Гордость Элизабет страдает, ибо она чувствует и видит бестактность и ничтожество матери. То, что Дарси открыто пренебрегает Беннетами, воспринимается ею как унижение. Четвертый когнитивный контекст позволяет сформировать окончательное представление о гордости. Для этого обобщаются данные сенсорного опыта Дарси и Элизабет, формируется истинное знание в границах формата знания «гордость».

Концепт «гордость» многослоен, его первый слой – понятийный. Он показывает, как формируется истинное представление – понятие о гордости как чувстве восхищения каким-либо человеком; гордость как понимание ценности другого человека [12]. Такое понятие «гордости» возникает в процессе вторичной концептуализации на основе обобщения данных сенсорного опыта героев и полного осмысливания их. К признакам концепта относятся не только те, которые были выяснены в процессе когнитивно-перцептивной деятельности, но и те, которые сложились в процессе мыслительной деятельности при вторичной концептуализации в ходе понятийного обобщения и номинации концепта в языковой форме. Концепт «гордость», репрезентированный в языковой форме, образуется в результате понятийного осмысления признаков истинной гордости: выражения чувства восхищения умным, отзывчивым человеком; позитивной эмоциональной установки на осознание ценности другого человека. Такие черты гордости проявляются у мистера Дарси и Элизабет в результате преодоления ложной гордости, порожденной в результате действия фактора первого впечатления и первичного восприятия. Гордость как «восхищение поступками другого дает возможность понять чувства и поступки другого» [13, 128]. Так, мистер Дарси проникается чувством уважения и гордости за Элизабет, несмотря на ее бедность, а также бестактность ее матери. Истинная любовь, испытываемая им к Элизабет, ведет к освобождению от ложных принципов. И Элизабет освобождается от предубеждений к Дарси, так как осознает справедливость его поступков, гордится его отзывчивым характером и великодушным отношением к родственникам вследствие понимания их: «Она уважала и ценила этого человека, он снизошел до роли просителя перед женщиной, которую презирал» (Остин Д. Гордость и предубеждение). Второй слой – значимостный. Он предполагает выявление отличий значений концепта от значений слов «гордыня», «горделивость». «Гордыня» имеет значение «непомерная гордость», а «горделивость» берет начало от слова «горделивый», исполненный собственной значимости.

Значение концепта отграничивается от значения этих слов, так как герои Дарси и Элизабет далеки от ложной гордости. Они испытывают чувство уважения друг к другу за поддержание чести и достоинства друг друга. Это и есть истинная гордость. Третья составляющая – образная, позволяющая увидеть, как с помощью когнитивных метафор можно характеризовать те или иные чувства. Здесь дается оценка чувству превосходства над другими (страшная гордость), истинной гордости (истинный советник). Четвертая – культурно-ментальная. Она способствует выявлению этнических знаний о гордости. Последняя составляющая – это языковая. Языковые репрезентанты влияют на создание назывного номинативного поля концепта. В рамках поля дается представление о плотности концепта, которое понимается как детальное обозначение фрагмента, вариативное обозначение и сложные смысловые оттенки обозначаемой реальности.

Выводы

Таким образом, интерпретация концепта «гордость» представляет собой результат референтной познавательно-оценочной деятельности субъектов (мистера Дарси и мисс Элизабет) и группы (мелкопоместное дворянство), актуализирующейся для получения новых знаний о свойствах характера субъекта, с которым находятся в определенных взаимоотношениях. Такая интерпретационная деятельность может характеризоваться как языковая и содержательная, так как субъектами дается оценка такой черте характера другой личности, которая объективирована при помощи конкретных языковых средств. Но свойство гордость может изменять свое содержание в процессе нравственного совершенствования личности, тогда эту познавательно-оценочную референтно-языковую, интерпретационную деятельность можно рассматривать и как содержательную. В ходе оценочной интерпретации свойств характера референтов изменяется содержание концепта «гордость», видоизменяется его первичное значение, сформулированное на основе перцептивного опыта, от первичного восприятия до концептуального, сложившегося в ходе переосмысления первичного значения, обобщения основных признаков «гордости» и концептуализации понятия «гордость», отличающегося от понятий «горделивость», «гордыня». В реализации сложной референтно-языковой и содержательной интерпретирующей оценочной деятельности большую роль играет когнитивно-матричный анализ, показывающий последовательно, через анализ когнитивных контекстов процесс видоизменения содержания концепта (от перцептивного до концептуального), изменения оценки субъектов, их характера (от негативной до позитивной).

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта AP 19680020 «Изучение этической концептосферы народа и мыслителей прошлого путем подходов, принципов, методов когнитивно-этической лингвосинергетики – нового гуманитарного знания»; источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список использованных источников

1 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Когнитивная лингвистика. – М. : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

2 **Ленк, Г. К.** Методологической интеграции наук с интерпретационной точки зрения // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 50–55.

3 **Болдырев, Н. Н.** Проблемы концептуального взаимодействия в процессе вербальной коммуникации // Когнитивные исследования языка. – 2012. Вып. XI. – С. 39–45.

4 **Голубева, О. В.** Роль интерпретирующей функции в развитии антропонимически репрезентированного концептуального содержания // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2010. – № 4. – С. 58–68.

5 **Гончарова, Е. А.** Гносеологический аспект взаимодействия категорий автор-персонаж-читатель // Когнитивные исследования языка. – 2013. – № 13. – С. 603–613.

6 **Куницына, В. Н., Казаринова, Н. В.** Межличностное общение. – СПб. : Питер, 2001. – 255 с.

7 **Немов, Р. С., Алтунина, И. Р.** Социальная психология. – СПб.: Питер, – 2010. – 432 с.

8 **Graves, A., Wayne, G., Danihelka, I.** Hybrid Computing Using a Neural Network with Dynamic External Memory // Nature. – 2016. 538 (1). – P. 471–476.

9 **Khoii, R, Samira, Sh.** Memorization versus semantic mapping in L2 vocabulary acquisition // ELT Journal, 2013. 67 (2). – P. 199–209.

10 **Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., Khamitov, G.** Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian // XLinguae. – 2020. – 13 (2). – P. 3–16.

11 **Колмогорова, А. В.** Концептуализация социального чувства гордость в русской лингвокультуре // Когнитивные исследования языка. Вып. – 2014. XVI. – С. 159–168.

12 **Nagymzhanova, K. M., Abisheva, K. M., Albekova, A. S., Kapanova, A. K., Tyazhina, Y. B.** Formation of a global intercultural discourse of a multicultural person // Media Watch. – 2020. 11(3). – P. 475–487.

13. **Akosheva, M., Rakhimzhanov, K., Temirgazina, Z.** Who do we compare ugly people with? Standards of ugliness in the Russian language// Slavia Centralis. – 2022. – 15 (1). – P.138–154

References

1 **Popova, Z. D., Sternin I. A.** Kognitivnaya lingvistika [Cognitive Linguistics]. – Moscow : Vostok-Zapad, 2007. – 314 p.

2 **Lenk, G. K** Metodologicheskoy integratsii nauk s interpretatsionnoy tochki zreniya [Towards the methodological integration of sciences from an interpretative point of view] // Voprosyi filosofii. – 2004. – № 3. – P. 50–55.

3 **Boldyirev, N. N.** Problemyi kontsep tualnogo vzaimodeystviya v protsesse verbalnoy kommunikatsii [Problems of conceptual interaction in the process of verbal communication] // Kognitivnyie issledovaniya yazyika. – Vyip. XI. – 2012. – P. 39–45.

4 **Golubeva, O. V.** Rol interpretiruyuschey funktsii v razvitii antroponimicheski reprezentirovannogo kontseptualnogo soderzhaniya [The role of the interpretive function in the development of anthroponymically represented conceptual content] // Voprosyi kognitivnoy lingvistiki. – 2010. – № 4. – P. 58–68.

5. **Goncharova, E. A.** Gnoseologicheskiy aspekt vzaimodeystviya kategoriy «avtor»-«personazh»-«chitatel» [The epistemological aspect of the interaction of the categories “author”–“character”–“reader”] // Kognitivnyie issledovaniya yazyika. – 2013. – № 13. – P. 603–613.

6. **Kunitsyina, V. N., Kazarinova, N. V.** Mezhlichnostnoe obschenie [Interpersonal communication]. – SPb. : Piter, 2001. – 255 p.

7 **Nemov, R. S., Altunina, I. R.** Sotsialnaya psihologiya [Social psychology]. – SPb. : Piter, 2010. – 432 p.

8 **Graves, A., Wayne, G., Danihelka, I.** Hybrid Computing Using a Neural Network with Dynamic External Memory // Nature. – 2016. – 538 (1). – P. 471–476.

9 **Khoii, R, Samira, Sh.** Memorization versus semantic mapping in L2 vocabulary acquisition // ELT Journal. – 2013. – 67 (2). – P. 199–209.

10 **Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., Khamitov, G.** Naive anatomy in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian // XLinguae. – 2020.– 13 (2). – P. 3–16.

11 **Kolmogorova, A. V.** Kontseptualizatsiya sotsialnogo chuvstva gordost v russkoy lingvokulture [Conceptualization of the social feeling of pride in Russian linguistic culture] // Kognitivnyie issledovaniya yazyika. – Vyip. XVI. – 2014. – P. 159–168.

12 **Nagymzhanova, K. M., Abisheva, K. M., Albekova, A. S., Kapanova, A. K., Tyazhina, Y. B.** Formation of a global intercultural discourse of a multicultural person // Media Watch. – 2020. – 11(3). – P. 475–487.

13 **Akosheva, M., Rakhimzhanov, K., Temirgazina, Z.** Who do we compare ugly people with. – Standards of ugliness in the Russian language // Slavia Centralis. – 2022. – 15 (1). – P. 138–154.

Поступило в редакцию 19.03.24.
Поступило с исправлениями 02.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

**К. М. Әбішева[1], А. П. Шаһарман[2], А. М. Нурманов[1],*
А. Б. Нургазина[3], З. К. Курманова[4]
[1]«Тұран-Астана» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[4]С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
19.03.24 ж. баспаға түсті.
02.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЭТИКАЛЫҚ БАҒАЛАУЫ БАР ҰҒЫМДАРДЫ КОГНИТИВТІК-БАҒАЛАУШЫЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ («МАҚТАН ТҰТЫНУ» КОНЦЕПТІСІ)

Мақала «мақтан тұтыну» ұғымын когнитивтік-бағалаушылық тұрғыдан интерпретациялауды талдауға арналған. Мақаланың мақсаты – көркем әдебиеттегі концептіні бағалау референттік, тілдік және мазмұны жағынан интерпретациялаудың әдістерін зерттеу. Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары – интерпретацияны адамның әлем мен өзін үрдіс пен нәтиже ретінде субъективтік түсіну, әлемнің субъективтік репрезентацялауын үрдіс пен нәтиже ретінде қабылдау. Бір жағынан, ол әлем туралы жалпы адами елестерге, ал екінші жағынан – адамның әлеммен өзара әрекеттену тәжірибесіне негізделген. Бұл әлем проекциясы, әлем туралы білім. Мақаланың ғылыми жаңалығы – концептіні талдауда интегративтік ұстану, интерпретативтік, когнитивтік-матрицалық, концептуалдық әдістерді қолдану. Зерттеу методологиясы білімнің матрицалық форматын, концептуалдық талдауды, когнитивтік-матрицалық моделдеуді, жеке когнитивтік матрицаны моделдеуді, контрастивтік-салғастырмалы талдауды қолдануға негізделген. Негізгі нәтижелер: мақтан тұтынушылық ұғымын талдауда интерпретативтік ұстану мүмкіндігінің болуы, когнитивтік-бағалау интерпретациялаудың әдістері анықталған, көркем әдебиет концептосферасы сипатталған. Күрделі референттік-тілдік және мазмұндық интерпретациялық бағалаушылық әрекеттің негізінде «мақтан тұтыну» концептісі нағыз мақтан тұтынушылықты түсіну нәтижесінде қалыптасады.

Кілтті сөздері: концепт, интерпретациялау, категоризациялау, концептуалдық талдау, когнитивтік-матрицалық талдау

**K. M. Abisheva[1], A. P. Shaharman[2],*
A. M. Nurmanov[1], A. B. Nurgazina[3], Z. K. Kurmanova[4]
[1]«Turan-Astana» University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[4]S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 19.03.24.
Received in revised form 02.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

COGNITIVE-EVALUATIVE INTERPRETATION OF CONCEPTS WITH AN ETHICAL ASSESSMENT (THE CONCEPT OF «PRIDE»)

The article is devoted to the analysis of the cognitive-evaluative interpretation of the concept of «pride». The purpose of the article is to explore the methods of evaluative referential, linguistic and content interpretation of a concept in a literary text. The main directions and ideas of the study are to understand interpretation as a process and the result of a person's subjective understanding of the world and himself in this world, as a process and result of a subjective representation of the world, based, on

the one hand, on universal human ideas about the world, and, on the other hand, on personal experience of human interaction with the world. This is a projection of the world, or knowledge about the world. Scientific novelty lies in the involvement of an integrative approach to the analysis of the concept, the use of interpretive, cognitive-matrix and conceptual methods of analysis. The research methodology includes the use of a knowledge matrix format, conceptual analysis; cognitive matrix modeling; modeling of a private cognitive matrix, contrastive and comparative analysis. Main results: the possibility of using an interpretative approach to the analysis of the concept «pride» is shown, methods of cognitive-evaluative interpretation are identified, and the conceptual sphere of a literary text is described. In the course of complex referential-linguistic and meaningful interpretative evaluative activity, the concept of «pride», objectified in linguistic form, is formed as a result of conceptual understanding of the signs of true pride.

Key words: concept, interpretation, categorization, conceptual analysis, cognitive matrix analysis

МРНТИ 17.71.91

https://doi.org/10.48081/JQJX9164

***А. А. Әбсадық[1], А. Б. Саулебаева[2]**

[1]А. Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай;
[2]М. Қозыбаев атындағы № 23
жалпы білім беретін мектебі»,
Қазақстан Республикасы, Қостанай
*e-mail: absalmas@mail.ru

ТӘУКЕ ХАН ЖӘНЕ ЖЕТІ БИ («КҮЛТӨБЕНІҢ БАСЫНДА КҮНДЕ КЕҢЕС» АТТЫ МӘТЕЛ СӨЗДІҢ АСТАРЫ)

Қазақ хандығының негізін қалаған, мемлекетті ұрыс майданы мен саясат сахнасында қарудың, яки болмаса дипломатияның күшімен қорғаған хан-сұлтандар, би-батырлардың ерлік істері, қажырлы қайраты, атқарған істері тарихи жазбалармен қатар фольклорлық туындыларда сақталып жетті. Бұл тұрғыда ақпараттық-танымдық функциясы басым аңыз әңгімелердің маңызы ерекше.

Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап, қоғамның дамуында сан мәрте кезеңдік сүзгіден өткен кейбір аңыздарда болған оқиғаның шындығы көмескеленіп, тұтастанып, ел тарихының елеулі бір кезеңдерінен нышан беретін мақал-мәтел сөздер арқылы айшықталды. Сондай мәтел сөздің бірі – «Күлтөбенің басында күнде кеңес» атты тұрақты сөз тіркесі. Аталған мәтел сөздің хабар-деректік сипатында Тәуке хан бастамасымен құрылтай шақырылып, онда «Жеті жарғы» заң-жосығы қабылданғаны туралы мазмұн орын алған. Оны бекітуге қазақ Ордасынан үш би, Қатаған, Жайма руының өкілдері және туыстас қырғыз, қарпақалпақ халықтарының басшылары – барлығы жеті би қатысады.

Заң жоралғының «Жеті жарғы» атануының да басты себебі де – осы. «Жарғы» сөзінің мағынасы қалмақ тілінде әкімші (администратор) дегенді білдіреді. Жеті би – өздеріне тиісті рутайпалық бірлестікте ханның өкілі, құрылтайда бекітілген бітім-заң ережелерін қадағалаушы. Аңыз мазмұнында олар «іс бітірушілер» деп аталады.

«Күлтөбе басында күнде кеңес» – бітім-зақ жоралғыларын бекітумен қатар Қазақ хандығына, тіптен тұтас Орта Азияға қауіп төндіре бастаған Жоңғар шапқыншылығына қарсы тұру үшін көршілес түркі халықтарымен саяси одақ құрған тарихи оқиғаны паш еткен құрылтай. Сол тарихи оқиғаның халық жадындағы жаңғырығы «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген мәтел сөзбен шегенделген. Мәтел сөздің мағынасын ашу Қазақ хандығының саяси тарихынан тануға септігін тигізеді.

Кілтті сөздер. Қазақ хандығы, Жеті жарғы, қырғыздар, қарақалпақтар, құрылтай, саяси жағдай.

Кіріспе

Жазба деректер көзі көршілес елдердің мұрағаттарында көбірек кездесетіндіктен және ел тарихы туралы төл жазба мәліметтерден гөрі фольклорлық деректер мол сақталғандықтан Қазақ хандығының тарихын зерттеуде халықтық мұралардың да маңызы бар екендігін үнемі ескеру қажет. Бұл орайда халық аңыз-әңгімелерінің орны ерекше. Аңыздарда қазақ руханиятының көркемдік ерекшеліктері мен дүниетанымдық мазмұн орын алуымен қатар ұлт пен мемлекеттің қалыптасуы мен оның дамуы жолында болған тарихи оқиғалар мен айтулы тұлғалар туралы ақпараттар да сақталған.

Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап, ғасырлар бойы уақыт тезіне түскен аңыздардың кейбір үлгілері тарихи тұлғалар мен оқиғаларды тұтастандырып, ел тарихының елеулі бір кезеңдерінен хабар беретін мақал-мәтелдермен айрықша айшықталған аңыздар болып қалыптасты. Солардың бірі Тәуке ханның тұсында орын алған саяси оқиғаның сұлбасы бейнеленген, оқиғаға қатысқан кісілердің аты аталатын «Күлтөбенің басында күнде кеңес» атты мәтел сөзбен айшықталатын аңыздық дерек.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тәуке ханның саяси қызметімен байланыстырылатын «Күлтөбенің басында күнде кеңес» мәтелдік үлгідегі аңыздар қазақ фольклорының мұрасында, шешендік сөздер үлгісінде көп кездеседі. Қазақ фольклорын жинаған орыс зерттеушілері мен қазақ оқымыстыларының шежірелік, тарихи еңбектерін де мәтел сөз жиі мысалға алынады. Аңыз мазмұнын ғылыми саралауға тарихи-салыстырмалы, типологиялық сараптама, гипотеза (болжамдау) әдістер-тәсілдері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы аңыздың мазмұнына арқау болған тарихи оқиғалар мен оның кейіпкерлері туралы мағлұматтар зерделенеді. Типологиялық сараптама әдісі аңыздың көркемдік белгілері мен ерекшеліктерін тереңірек талдауға мүмкіндік ашады. Зерттеуде ғылыми мәні бұрынғы зерттеулерге қарағанда өзгеше сипаттағы гипотеза ұсынылады.

Талқылау және нәтижелер

Қазақ хандығы тұсында орын алған тарихи оқиғалар мен сол кезеңде өмір сүрген тұлғалар туралы аңыздарды жинау, оны баспа бетінен жариялау және зерттеу жұмыстарының бастау арнасы қазақ даласы толығымен Ресей империясының құрамына енген кезеңнен басталады.

Империяның құрамындағы далалық өлкелерді аймақтық негізде басқару үшін патша әкімшілігі Орынбор, Омбы, Астрахань, Ташкент сынды бірнеше орталықтар құрды. Аталған орталықтардағы әкімшілік лауазымдық тұлғалар мен жекелеген зерттеушілер қазақ даласына экспедициялар ұйымдастырып, қазақ халқының тарихы туралы, дала заңы мен әдет-ғұрпы, сондай-ақ фольклорлық мұраларын жинап баспа бетінен жариялауға ұмтылады. Бұл үрдіске Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин сынды қазақтың орысша білім алған оқығандары да үн қосып, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Халид Құрбанғали сынды шығыстық-мұсылмандық білімі мол қазақ оқымыстылары халық аңыздары мен шығыстық жазба деректерге сүйене отырып қазақ тарихы туралы еңбектер жазады, пікірлер білдіреді.

1882 жылы Батыс Сібір генерал губернаторы Семей облысының уезд басшыларына қазақ даласының заң жоралғыларын жинау туралы тапсырма береді. Сол тапсырманың негізінде Семей облысы статистикалық комитетінің мүшесі П. Е. Маковецкий 1886 жылы Омбы қаласында «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право» атты еңбек жариялайды. Жинаққа арқау болған материалдар Қарқаралы, Павлодар, Семей уездерінен жиналады. Зерттеуді ұйымдастырушылар қазақтың сол кездегі қолданысындағы заңдық ғұрыптардың басым көпшілігі Әз-Тәуке хан тұсында орныққаны айтылады: «Предание говорит, что хан Тауке собрал на уроч. Куль-Тюбе (в нынешней Сырдарьинской области) семь биев, в числе которых был знаменитый Туле Алимбеков, и эти бии соединили старые обычаи ханов Касыма и Ишима («Касым ханнын каскы джол, т.е. чистая дорога Касым хана, «Исым ханнын искы джол, т.е. древняя дорога хана Ишима) в новые обычаи, называемые «джеты джарга». Эти обычаи не были записаны, но составители облекли их в форму кратких изречений и пословиц, в значительной части сохранившихся до сих пор между киргизами и пользующихся всеобщими уважением» [1, 2-б.].

П. Маковецкийдің жинағына енген Тәуке хан туралы аңыз дерегін Сырдария облысының әскери генерал губернаторы (1883–1892) Н. Гродеков 1889 жылы Ташкентте жариялаған «Киргизы и каракиргизы Сыр-дарьинской области. Юридический быт» еңбегіне пайдаланып, оны өзі билік құрған өңірде айтылатын аңыз мазмұнымен толықтырады. Ол былай деп жазады: «При Тауке-хане собрались семь биев, «джети джаргыш», или, верне, «джети

джаргы», то есть семь сотрудников (иш биттиретугун). В числе их было три знатных бия, по одному из каждой орды: из Великой – Туле, Средней – каз дауысты Казбек, из Малой – Айтеке. Что Туле Алибеков (а не Алимбеков) и остальные бий соединили обычай ханов Ишима и Касыма» [2, 25-б.].

Аңыз дерегінде «Жеті жарғыны» қабылдаған жеті биді «жеті жарғышы» деп атап, олардың қандай міндеттер атқаратыны да аталып өтеді, яғни олар – «іс бітіруші» (орындаушы – авт.) қызметкерлер. Н. Гродеков жеті бидің қатарындағы үш кісі – Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билер қазақтың үш ордасынан болғандығын нақтылайды және Төле бидің әкесінің есімін «Әлімбектен» «Әлібекке» деп түзейді. Төле бидің Ташкентте билік құрғанын ескерсек, сол қалада патша билігін жүргізген генерал-губернатор Н. Гродековтің атақты бидің және өлке тарихынан мол хабардар болғаны күмансыз.

Орыс үкіметінің тарапынан қазақ тарихы мен әдет-ғұрпына байланысты жүргізілген зерттеулер мен жарияланған жинақтар қазақ арасындағы тарихшы-шежіреші, оқымысты ақын кісілердің қазақ тарихын зерттеуге деген ықыласын арттырады. Олардың қатарынан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлының есімдерін айрықша атап өтуге болады.

Қазақ шежірешілері ел арасына кең тараған «Күлтөбенің басында күнде кеңес» атты мәтел сөзді Тәуке ханның есімімен байланыстырып, оны халықты жақсы басқарған, қазақ жұртына жаңа бітім жолын жасаған билеуші деген баға береді. Айталық, қазақ шежіресінің білгірі Мәшһүр Жүсіп: «Салқам Жәңгірден кейін Әз Тәуке деген хан болды. Мұның өзі ақылды, табанды кісі болды. «Байсалды айғырдың үйірін ат жақтайды» дегендей, халықты жақсы басқарды. «Күлтөбенің басында күнде кеңес» – осы Әз Тәуке тұсында айтылған сөз» [3, 123-б.], – дей келе, «...Бұл Тәуке де терең ойлы, толық милы дөкей, ірі хан болды. Мұның заманында Ұлы жүзде – Төле би, Орта жүзде – Қазыбек би, Кіші жүзде Алшын Әйтеке [би] болды» [3, 163-б.], – деп жазады.

Ал Қазақ хандығының тарихы арнайы зерттеу жазған Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінде Тәуке ханның қазақ тарихында алатын орнына мынадай баға береді: «Есім ханның ескі жолы» деген жолдан кем қалған бітім жолдарды түзеткен осы еді. «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген жол бітім сол еді» [4, 25-б.]. Мұнда аталған «бітім жолы» – қазақ арасында билік тізгінін ұстаған кісінің дау-дамайды, ұрыс-жанжалды шешу барысында жүгінетін заң жоралғы үлгілері.

Патшалық Ресей билігі кезеңінде қазақтың ішкі дау-дамайының билігі хан-сұлтандардан ауып, рубасы билердің еншісіне өтеді. Дауды шешуде ежелден келе жатқан әдет-ғұрыпқа сүйеніп шешетін қазақ жұртында бітім шығаратын кісі қазақтың ертеден келе жатқан әдет-ғұрпынан мол хабардар болуға тиіс болды. Мұны хәкім Абай да атап өткен: «Бұл «билік» деген біздің

қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келе бермейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз-Тәуке ханның Күлтөбенің басында күнде кеңес болғанда (ғы) «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм сол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек...» [5, 321-б.].

Этнографиялық материалдар мен фольклорлық туындылардың мазмұнына қарағанда ертедегі қазақ арасында негізінен төрт түрлі даудың болғандығы байқалады. Олар: жер, жесір, құн, мал дауы. Демек, Тәуке – қазақ руларының көш-қон, ер кісі (патрирхат) мүддесіне бағындырылған рулық ұстаным, кісі құқығы, материалдық құқық мәселерін шешу жолын белгілеген хан.

Қазақ тарихын зерттеушілер жоғарыда аталған аңыздар мазмұнында кездесетін «жеті жарғышы», яғни іс бітірушілер деген түсінікті терең талдамай, «жарғы» сөзінің қазіргі таңдағы «ереже, устав» деген ұғымына көп көңіл бөледі.

«Жеті жарғыны» қабылдауға атсалысқан жеті бидің үшеуі әбден белгілі. Олар – Төле, Қазыбек, Әйтеке билер. Қалған төртеуі кімдер еді?

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ тарихы туралы толымды зерттеу еңбек жазған Алаш қайраткері, тарихшы М. Тынышбаев Сырдария облысы Әулиеата уезін жайлайтын Шымыр руы ақсақалдарынан жазып алған аңызды тілге тиек ете келе, «Жеті жарғыны» қатысуға қазақтың үш биімен қоса қырғыздан Қоқым, қарқалпақтан Сасық, кішігірім Қатаған, Жайма руының би-көсемдері қатысқан деген дерек келтіреді [6, 89-б.].

Келтірілген деректерге сүйене отырып, «Жеті жарғыны» қабылдауға қатысқан билердің қатарын былайша түзеуге болады: Ұлы жүзден –Төле би, Орта жүзден – Қазыбек би, Кіші жүзден – Әйтеке би, қырғыздан – Қоқым би, қарақалпақтан – Сасық би және Қатаған мен Жайма рудан – екі би. Өкінішке қарай, соңғы екі бидің есімдері бізге жетпеген. Демек, Тәуке хан Шыңғыс тұқымы билік құрған Қазақ хандығының шаңырағына түрмыс-тіршілігі бір-біріне жақын, көшпелі қырғыздар мен қарақалпақтарды және Ер Есімнің тұсында Тұрсын ханға болысып жауласқан Қатаған мен Жайма руымен өкпе-реніште жойып, барлығын бір тудың астына жинай алған. Мұндағы мақсат – «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратындай» бірлікпен, қауіпті Жоңғар хандығына тегеуірінді тойтарыс беру еді.

Жеті бидің қатарынан қырғыз бен қарақалпақ өкілдерінің орын алуының сол заманның шындығынан туындаған тарихи негіздері бар. Өйткені қырғыз бен қарақалпақ ертеден сыртқы жауға Қазақ хандығымен бірге тізе қосып күрескен еді. Айталық, Тәукенің атасы Есім хан қазақтардың қалмақтарға қарсы жорығында, сонымен қатар Тұрсынмен болған күресте қырғыздармен

одақ құрады. Ш. Уәлиханов Күнгей Алатаудың шығысындағы Санташ асуында тастан үйілген қорған қырғыз халқының аңыздарында Есім ханның қалмақты жеңген құрметіне қойылған белгі екендігін жазады [7, 326-б.].

Қалмақтарға жасаған жорықтан кейін Есім хан Ташкентті билеген Тұрсынмен соғысады. Оған одақтас Көкім би бастаған қырғыздар көмек қолын созады. Тұрсынды жеңгеннен кейін Есім хан Көкім биге Ташкент қаласында қазақ пен қырғыздың одағының рәмізіндей бағаланатын мұнара соқтырады [8, 77-б.].

Қазақ аңыздарындағы «Жеті жарғыға» қырғыздардан қатысқан Қоқым би осы «Көкім би» болса керек. Кісілердің өмір сүрген тарихи мезгілдерін шатастыру, яғни анахронизм – аңыздардың көркемдік белгілерінің бірі.

Екі туыстас халықтың достығы Есімнен кейінгі кезеңде де жалғасын табады. Салқам Жәңгір ханның тұсында қазақтар қырғызға араша түсіп, Орбұлақ шайқасында жоңғарлармен соғысады. Қазақты билеген ата-бабаларының қырғыздармен достығы Тәуке ханның билігі кезінде күшейеді. Ол тұста қырғыздар саяси тұрғыдан қазаққа қарап, Тәуке хан қырғызды Тиес би арқылы билейді. Ш. Уәлиханов Тиес пен Тәукенің достығы мызғымас бірліктің үлгісіндей болып саналды деп жазады [8, 77-б.].

Ал Жошы ұлысы құрамында ұзақ уақыт бірге болған қазақ пен қарақалпақ арасында ежелден туыстық, достық қарым-қатынас орнайды. Тарихы, тілі, діні, тұрмыс-тіршілігі, рулық құрамы бір-бірімен өте ұқсас екі халық сыртқы жаудан қауіп төнгенде, бірігіп отырғаны тарихтан белгілі.

Тәуке ханның көреген, әділ, данышпан билеуші ретіндегі тағы бір ерекше қыры – Қатаған мен Жайма руы турасындағы Есім ханның тұсында орын алған кекті жойып, оларды хандық құрамына қайта кіргізуі, жаңа бітім жолын жасауға тартуы.

«Күлтөбе басындағы күнде кеңеске» қатысқан жеті би – Тәуке ханның бастамасымен қабылданған «жарғыны», яғни «бітім жолының» орындалуын өз аймақтарында қадағалайтын әкімшілік тұлғалар. Сондықтан ол заң жеті бидің қатысқанын рәміздейтін «Жеті жарғы» деген атауға ие болады. Себебі «жарғы» деген сөздің түпкі мағынасы, бүгінгі біздер айтып жүрген «бап» дегенді білдірмейді. Оның мағынасы «жариялау, жарыққа шығару» дегенге саяды. Қазіргі қолданысымыздағы «жарлық» атау осы түбірден туындаған. Жеті би жарлықты қадағалаушы болғандықтан, «жарғышы» деп атанған. «Жарғышыдан» қазіргі қолданысымыздағы «жарғы» сөзі қалыптасқан. Бұл атау қалмақ тілінен қазаққа ауысқан. Оның қалмақ тіліндегі мағынасы әкімшілік істерге көмектесетін көмекшілер дегенге саяды.

Қазақ арасына аталған атау түпнұсқада орнығып, оның қазақша баламасы ретінде «іс бітірушілер» деген ұғым қолданған. Түптеп келгенде, бұлардың мағынасы алшақ емес, бір-біріне жақын.

Іс бітірушілер – рубасы билер. Көшпелі хандық мемлекеттерде билер – нақты ру-тайпалардың басшысы, көсемі. Ру-тайпа – адам ресурсы мен материалдық байлықтың басты көзі. Көшпелі хандық жүйе ру-тайпалардың бірігуінен құралатын еді. Хандықты құрайтын ру көсемі, дала аристократиясының өкілі ретінде билер – ықпалды саяси күш құрайтын ірі әлеуметтік топ [9, 191–192-б.]. Билеуші ханның таққа отыруы да – рубасы билердің қатысуымен жүзеге асатын саяси құбылыс. Шыңғыс ханның хан сайлануы сенімді бидің қатысуымен жүзеге асады [10, 46-б.].

Жошы мен Шағатай ұлыстарында рубасы көсемдерінің хан билігіне ықпалы зор болды. Айталық, Моғолстан хандарының тарихы жазылған М. Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінен де рубасы билердің хан сайлауға ықпалы мол болғанын көруге болады. Автордың атасы әмір (би ұғымының баламасы – авт.) Хұдайдадтың хан сайлаудағы беделінің зор болғандығы сонша моғолдар оны «өз қолымен алты ханды таққа отырғызған кісі» [11, 51–58-б.] деп аңыздайды.

Тәуке хан тұсында Жоңғар хандығының көрші Қазақ хандығы мен Орта Азия хандықтарына қарсы әскери қимылдары күшейе түседі. Азулы жоңғарлар шабуылдарына қарсы тұру үшін Тәуке хан қазақ ру-тайпаларын және туыстас халықтарды жұмылдыруға мәжбүр болады. Сондықтан ол хандықтың ішкі бірлігін нығайттып қол жинау үшін және оған көрші елдердің беделді рубасыларын жауға қарсы қимылдарға тарту үшін «Жеті жарғыны» қабылдатуға күш салады.

Тәуке хан қазақ хандары мен рубасы билерін, көршілес елдердің көсемін Күлтөбеге жинап, солардың келісімімен «Жеті жарғыны» қабылдайды. Бұл қазақтардың туыстас халықтармен (қырғыз, қарақалпақ) біріге отырып, діні бөлек, ойы бұзық ойраттардың тегеуіріне тойтарыс беру талпынысы еді.

Тәуке ханның «Жеті жарғыны» қабылдауға мұсылмандық дін өкілдерінің ерекше ықпалы болғаны байқалады. Заңның басты баптарында дін өкілі қожалардың хан-сұлтандармен бірдей құқыққа ие болуы – жоңғарларға қарсы күреске Орта Азия хандықтарын жұмылдыруға ықыласты болған Бұқара, Самарқанд қалаларындағы дін орталықтарының әсерінен болғандығы анық.

Көршілес елдерде қалыптасқан саяси жағдайлар мен қазақ қоғамының көшпелі салтымен санасқан Тәуке хан түркі-моңғол империясында кең қолданған Шыңғыс ханның «Ұлы Жасағы» мен Орта Азияға кең тараған мұсылмандық дінінің идеологиясын біріктіре отырып, Қазақ хандығының жаңа заман шындығына лайықталған заң жоралғысы «Жеті жарғыны» жеті бидің талқысына салып қабылдайды. Бұл, бір жағынан, Шыңғыс жосығына сүйенген Жоңғар хандығының қыспағында, екінші жағынан, мұсылмандық Орта Азия хандықтарының шекарасында орналасқан Қазақ хандығының саяси өміріндегі аса бір маңызды оқиға еді. Осылайша, «Күлтөбенің басында

күнде кеңес» деген сөзде Үш орда қазақ жұртының туыстас халықтармен біріге отырып далалық өлкедегі көшпелі елдерге мәні ортақ мәселені ұзақ талқылаған деген мағына сақталған.

«Жеті жарғыдағы» басты саяси мәселе ретінде Алаш жұрты бір-бірін қандас деп қарап, өзара құлдыққа салмауға, құл етпеуге, бірін-бірі өлтірмуге ант берісу, бәтуа қабылданғаны да байқалады. Себебі XVIII ғасырда туындаған тарихи оқиғалардағы билердің әрекеттері (Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей бодандығына ру-тайпа көсем-билерінің қарсы болуы, Әбілқайырды өлтірген Барақты билердің сотына салуы – авт.) Күлтөбеде осындай саяси шешім қабылданғанын айғақтайды.

Тәуке хан «Жеті жарғы» бекітілген құрылтайды көшпелілердің ежелден келе жатқан салты бойынша далалық жерде (Күлтөбеде) қабылдайды. Күлтөбенің орны, тарихшы М. Тынышбаевтың пайымынша, Ташкент қаласынан 40 шақырым болатын Ангерен өзені жағалауындағы хан ордасы [6, 89-б.].

Бұл – көшпелі тұрмыстың қалпынан туған, хандықтың негізін құрайтын ру-тайпалардың саяси көзқарасына, тұрмыс-тіршілігіне ыңғайластырып жасалған, олардың көңілінен шығуға ұмтылған әрекет. Құрылтайды қалалық орталықта емес, далалық өлкеде өткізу – моңғол империясының құрамында болған көшпелі мемлекеттерге тән болған саяси құбылыс.

Тәуке ханның тұсында Ташкент, Түркістан қаласы қазақ хандығының діни, саяси әрі сауда орталығы болғанымен, көшпелі елдің тұрмыс-тіршілігі туралы саяси-әлеуметтік мәні бар мәселелер әлі де болса далалық жерде жиналатын үлкен құрылтайларда шешілетін көрініс орын алғандығы байқалады. Демек, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деп аталатын тіркестің екінші бір астары көшпелілер маңызды мәселерді қалада емес, далалық жерде талқыланатынан хабардар етеді.

Тәуке ханның қазақ ру-тайпаларының басын рубасылармен келісімге келе отырып бір орталыққа бағындырған ісі халық көкейінен шығып, Могиялянды «Білге», Шыңғыс ханды «боғда», Алтын Орда ханы Жәнібекті «әз» деп атағаны секілді «Әз-Тәуке» деген құрметті атау береді. Бұл – оның ел басқаруда әділ, бейбіт жолды қалаған саяси қызметіне халық тарапынан берілген баға, себебі халықтың тарихи жады Тәуке ханның билік құрған уақытын «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт, мамыражай кезең ретінде бағалайды.

Қаржылық қолдау туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің (IRN № BR 21882223) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, Қазақ Ордасының атақты үш биі, Қатағаң, Жайма руларының билері және қырғыз, қарақалпақ халықтарының көсемдерінің қатысуымен XVII ғасырдың соңында қабылданған «Жеті Жарғыдағы» жөн-жосықтар, бітім жолы Қазақ хандығының кейінгі тарихына да қызмет етті. «Күлтөбе кеңесінен» кейін қазақ ру-тайпалары ел басына сын-қатер төнген уақытта бірнеше рет үлкен құрылтайға (Қарақұм, Ордабасы) жиналып, жоңғар қалмақтарына қарсы күресті жандадыруға ұмтылды.

«Күлтөбенің басында күнде кеңес» мәтел сөзінің астарында Тәуке хан жетекшілігімен «Жеті жарғы» заң-жосығы бүкіл халықтық құрылтай арқылы қабылдаған саяси оқиғаның жаңғырығы орын алған. Заң-жосықты қабылдауға Үш жүз қазақпен қатар, туыстас қырғыз, қарпақалпақ халықтарының ру-райпа көсемдері, яғни жалпы саны жеті би қатысқандықтан оны «Жеті жарғы» деп аталған.

Жеті би – өздеріне тиісті өлкелерде заңның орындалуын қадағалайтын жарғышы, басқаша айтсақ, ханның әкімшілік өкілі. Сонымен қатар «Жеті жарғы» – Қазақ хандығының бір тұтас тегеуірінді мемлекетке айналғандығын және көршілес көшпелі түркі тайпаларымен саяси одақ құрған тарихи оқиғаны рәсімдеген құрылтай. Оны рәсімдеу Күлтөбедегі хан ордасында өтеді. Сол оқиғаның тарихи жаңғырығы халық жадында «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аңсар мен құрметке толы мәтел сөзбен өрнектелген.

Әз-Тәукенің тұсында «Жеті жарғыны» талдауға әрі қабылдау үшін құрылтайға қазақтың Үш жүзінен қатысқан Үйсін Төле, Қаздауысты Қазыбек, Алшын Әйтеке билердің есімдері – халық аңыздарында, ұлттың тарихи жадында Үш жүздің тұтастығы мен бірлігі рәмізі ретінде сақталып жетті.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Маковецкий, П. Е.** Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Выпуск X. – Омск : Типогр. окружн. штаба, 1886. – 71 с.

2 **Гродеков, Н. И.** Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том первый. Юридический быт. – Ташкент : Типо-лит. С. И. Лахтина, 1889. – 205 с.

3 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары. 8 том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452-б.

4 **Құдайбердіұлы, Ш.** Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы : Қазақстан-Сана, 1991. – 80-б.

5 **Құнанбаев Абай (Ибраһим).** Шығармаларының толық жинағы. – Алматы : Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1948. –502-б.

6 **Тынышпаев, М.** Великие бедствия... (Актабан-шубырынды). – Алма-Ата : Жалын, 1992. – 152 с.

7 **Валиханов, Ч. Ч.** Соб. соч. в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата : Гл. Редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.

8 **Валиханов, Ч. Ч.** Соб.соч. в пяти томах. – Алма-Ата : Гл. Редакция Казахской советской энциклопедии. Том II. 1985. – 416 с.

9 **Absadyk, A.** Khan Abilay & folklore : Monograrh / Qostanai : Shapaq, 2020. – 216 p.

10 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century / By Igor de Rachewiltz. – The Australian National University, 2015. – 270 p.

11 **Duglhat Muhammad.Haidar.** The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia / London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books, 2013. –535p.

References

1 **Makovetskıı, P.** Materialy dlya izucheniya yuridicheskih obychaev kirgizov. Material'noe pravo [Materials for the study of the legal customs of the Kyrgyz. Substantive law]. Vypýsk H. Omsk. Tıpogr. okrýjn. shtaba, 1886. – 71 p. [In Russian].

2 **Grodekov, N. I.** Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Tom pervyj. YUridicheskij byt [Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syr-Darya region. Volume one. Legal life]. – Tashkent : Tıpo-lıt. S.I. Lahtına, 1889. – 205 p. [In Russian].

3 **Mashhur Zhusip Kopeiuli.** Shy`ғarmalary`. 8 tom. [Works. 8 volumes]. – Pavlodar : «EKO» ǴÓF, 2006. – 452 p. [in Kazakh].

4 **Qudaıberdiuly, Sh.** Túrik, qyrǵyz-qazaq hám handar shejiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khan genealogy]. – Almaty : Qazaqstan-Sana, 1991. – 80 p. [in Kazakh].

5 **Qunanbaev Abaı (Ibrahım). S**hyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. [Completed collection of works]. – Almaty : Kazakh United State publishing house, 1948. – 502 p. [in Kazakh].

6 **Tynyshpaev, M.** Velikie bedstviya... (Aktaban-shýbyryndy) [Great disasters... (Aktaban-shýbyryndy)]. – Alma-Ata : Jalyn, 1992. – 152 p. [In Russian].

7 **Valıhanov, Ch. Ch.** Sob. soch. v pyati tomax [Personal op. in five volumes. Volume 1. – Alma-Ata : Ch. Editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. – 432 p. [In Russian].

8 **Valıhanov, Ch. Ch.** Sob. soch. v pyati tomax. [Personal op. in five volumes. Volume II. – Alma-Ata : Ch. Editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – 416 p. [In Russian].

9 **Absadyk, A.** Khan Abilay & folklore : Monograrh / Qostanai : Shapaq, 2020. – 216 p.

10 The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century / By Igor de Rachewiltz. – The Australian National University, 2015. – 270 p.

11 **Duglhat Muhammad. Haidar.** The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia / London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books – 2013. – 535p.

26.03.24 ж. баспаға түсті.
15.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. А. Абсадык[1], А. Б. Саулебаева[2]*
[1]Костанайский региональный университет
имени А. Байтурсынулы,
Республика Казахстан, г. Костанай;
[2]КГУ «Общеобразовательная школа № 23 имени М. Козыбаева»,
Республика Казахстан, г. Костанай
Поступило в редакцию 26.03.24.
Поступило с исправлениями 15.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ТАУКЕ ХАН И СЕМЬ БИЕВ (ПОДТЕКСТ ПОГОВОРКИ «СОВЕЩАНИЕ НА ХОЛМЕ КУЛЬТОБЕ»)

Героические подвиги ханов-султанов, храбрость батыров и биев, основавших Казахское ханство и защищавших государство в сражениях и политической арене силой оружия или дипломатии, сохранились наряду с историческими трудами и в фольклоре. Особое значение имеют предания, где преобладают информационно-познавательные функции.

Повествования исторической действительности в некоторых преданиях, передаваемых из поколения в поколение на протяжении

многих веков, затемнялись, интегрировались в пословицы-поговорки, символизирующие важные периоды в истории страны. Одной из таких поговорок является «Совещание на холме Култобе».

По содержанию предания упомянутый курылтай был созван по инициативе Тауке-хана и принят закон «Жети жаргы» («Семь уложений»). По его утверждению участие принимали три би-старшины от Казахской Орды, а также представители родов Катаган, Жайма и главы родственных кыргызских и каракалпакских народов – всего семь би-старшин. Основная причина, по которой принят закон «Семь уложений» – это участие в его создании семь би-старшин. Значение слова «жаргы» в калмыцком языке означает «администратор».

Семеро участников схода в Култобе являются представителями хана в соответствующих родо-племенных объединениях, блюстителями правил закона, утвержденных в курылтае. Поэтому в содержании преданий их называют «исполнителями».

«Совещание на холме Култобе» – курылтай, где утвердился свод законов, а также прозвучало оглашение о формировании политического союза с соседними тюркскими народами с целью противостояния джунгарскому нашествию, которое стало угрожать не только Казахскому ханству, но и всей Средней Азии. Отголосок такого исторического события в памяти народа отражен в поговорке «Совещание на холме Култобе». Раскрытие смысла поговорки открывает новые видения о политической истории Казахского ханства.

Ключевые слова. Казахское ханство, Жети жаргы, кыргызы, каркалпаки, курылтай, политическая ситуация.

**A. A. Absadyk[1], A. B. Saulembayeva[2]*
[1]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay;
[2]M. Kozybayev Kostanay city comprehensive school № 23,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Received 26.03.24.
Received in revised form 15.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

TAUKE KHAN AND THE SEVEN BIS (THE BACKGROUND OF THE SAYING «THE MEETING ON KULTOBE HILL»)

The heroic exploits of the sultan khans, the courage of the batyrs and elders who founded the Kazakh Khanate and defended the state in battles and the political arena by force of arms or diplomacy, have been preserved along with historical works and in folklore. Of particular importance are legends where information and cognitive functions predominate.

Narratives of historical reality in some legends, passed down from generation to generation over many centuries, have been obscured, integrated into proverbs and sayings symbolizing important periods in the history of the country. One of these sayings is «The meeting on Kultobe Hill».

According to the content of the legend, the mentioned kuryltai was convened on the initiative of Tauke Khan and the law «Zheti Zhargy» (Seven Codes) was adopted. According to him, three bi-elders from the Kazakh Horde took part, as well as representatives of the Katagan, Zhaima clans and the heads of related Kyrgyz and Karakalpak peoples – a total of seven bi-elders. The main reason why the law «Seven Codes» was adopted is the presence of seven elder bis in it. The meaning of the word «zhargy» in the Kalmyk language means «administrator».

Seven participants in the gathering in Kultobe are representatives of the khan in the corresponding tribal associations, guardians of the rules of the law approved in the kuryltai. Therefore, in the content of the legends they are called «performers».

«The meeting on Kultobe Hill» is a kuryltai, where a set of laws was approved, as well as the announcement of the formation of a political union with neighboring Turkic peoples in order to resist the Dzungar invasion, which began to threaten not only the Kazakh Khanate, but also the entire Central Asia. The echo of such a historical event in the memory of the people is reflected in the proverb «The meeting on Kultobe Hill». Revealing the meaning of the proverb opens up new visions about the political history of the Kazakh Khanate.

Keywords. Kazakh Khanate, Kirghiz, Karkalpaks, Jeti Zhargy, kuryltai, political situation

SRSTI 16.21.51

https://doi.org/10.48081/TNCR3174

***G. O. Azylbekova[1], A. A. Madeyeva[1], Zh. B. Abildinova[2]**

[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Astana International University,
Republic of Kazakhstan, Astana
*e-mail: gulja_az@mail.ru

ON THE QUESTION OF FORMATION OF UTILITARIARY VALUES OF A LINGUISTIC PERSONALITY

The article examines the value picture of the world of a person as a linguistic social personality, since values serve as an indispensable component of a person's characteristics. Utilitarian values are defined as the dominant consideration in the article. To reveal them, utilitarianism is considered as the core of the principle of utility, when the main guideline for a person's actions and thoughts is the good, both public and personal. The fundamental principles in considering utilitarianism were the studies of J. Mill, J. Bentham, F. Hutcheson, C. Bekaaria, C. Helvetius. The formation and development of utilitarian values are analyzed based on the material of artistic works of Russian- and German-speaking authors. Speech acts are analyzed, in which the statements and actions of people make it possible to judge the moral values of a person, evaluate his human dignity, as well as his dominant character trait. The results of the study show that the characteristics of values, their implementation and functioning in society are determined, first of all, by intersubjective relations. It is consciousness, as well as the spiritual and emotional state of people and social communities, that influence all spheres of human life. Numerous examples prove that utilitarian values are manifested in life through a person's relationship to himself, to other people, to society and to nature.

Key words: values, value picture of the world, utilitarianism, benefit, man as a social object.

Introduction

In the structure of a linguistic personality, a special place belongs to values as fundamental characteristics of culture, the highest guidelines of behavior. Each nation, ethnic group, social group and individual develops its own picture of the

world, through the prism of which the real world is perceived. In this case, values turn out to be a necessary condition and at the same time a result of the formation of a picture of the world. Values provide a person with life guidelines, determine vital goals of activity, and ultimately give human life a certain meaning. They originated in the history of the human race as certain spiritual supports that help a person to resist in the face of fate and difficult life trials. Values organize reality and introduce evaluative aspects into its understanding; they correlate with the idea of the ideal, the desirable, the normative, and give meaning to human life.

We proceed from the fact that, along with the linguistic picture of the world (as its aspect), the value picture of the world in language is objectively distinguished. It, according to Z. K. Temirgazina, "is a system of various values cultivated in a particular society, ordered by it in a certain hierarchy. It distinguishes between a universal human invariant part, containing values that are characteristic of all peoples, and a variable part, containing values that are determined by the specifics of the national culture, the peculiarities of the socio-historical development of the people." [1; P. 9–10]. According to T.I. Vendina, "a value relationship is a special group of relationships of significance that is realized only in human society and only thanks to this exists as a social phenomenon" [2; P. 41–42].

Materials and methods

The research material was works of art in Russian and German by Chingiz Aitmatov, Mark Twain, Nikolai Chernyshevsky, Thomas Mann, in which speech acts with utilitarian evaluation were found. We were able to identify 364 such acts expressing the speakers' value orientations. The work used general research methods: the method of analysis and synthesis, which allows us to study various approaches to the study of the expression of evaluative meaning in research materials and summarize the information obtained in the form of appropriate conclusions, and the inductive method, which allows us to move from specific observations of linguistic facts to their systematization and generalization, and then to making assumptions about the causes of the phenomena under study. Private research methods have also found application:

- seme analysis method (to determine the estimated value of lexemes);
- descriptive method (for characterizing and assessing linguistic facts);
- linguistic observation (to isolate semantic unities from the context that express a pragmatic assessment);
- semantic and syntactic analysis as the basis for identifying the pragmatic components of statements.

At all stages of the study, when counting analyzed units, a quantitative method was used and a schematic presentation of the research results (as auxiliary), which made it possible to provide a quantitative description of the phenomena and organize the material.

Results and discussion

Initially, any values are associated with significance, suitability, and usefulness. This meaning carries with it the concept of utilitarianism. The term was introduced into general use by D. S. Mill in his essay "Utilitarianism" (1863) [3]. D. Mill should also be considered the main representative of the direction designated by the term utilitarianism, who promoted and developed the doctrine of utilitarianism. In the theory of this direction, the main criterion of justice and morality is utility. In his work Utilitarianism, Mill discusses the principle of utility in moral theory, which provides guidance on how to live virtuously. According to utilitarianism, the basis of morality is the common good (as the happiness of the majority of people), which Bentham called the common good, certainly distinguishing it from self-interest, or personal gain. By the principle of benefit, he understood the principle of choosing actions and evaluating actions, which focuses on the greatest good. If the action concerns the interests of the community, then we are talking about the benefit (happiness) of the community, if it concerns the interests of the individual, then we are talking about the benefit of the individual. The formula of the common good – "the greatest happiness of the greatest number of people" – was found before, in F. Hutcheson, C. Bekaaria, C. Helvetius and others, but it was Bentham who gave it fundamental importance for the construction of a theory of morality. Utilitarianism is an anti-selfish theory. By the principle of benefit, J. Bentham understood the principle of choosing actions and evaluating people's actions, which focuses on the greatest good.

In the value picture of the world, a person occupies a dual position: he plays the role of a subject of evaluation and acts as an object of evaluation. In her work Zolotova G.A. describes the role and functions of a person in reality: 1) a person exists in space and time, in nature and society, has properties; 2) a person experiences conditions, physical and mental; 3) a person moves in space; 4) a person acts and performs: a) concrete physical actions, b) mental activity (mental-speech and perceptual), c) factual actions (causes actions, states, signs, existence of other objects and subjects); 5) a person enters into relationships with other people, social and psychological [4].

In the press and numerous works of art, the object of attention for the manifestation of utilitarian values is the actions of people, on the basis of which judgments are made about the moral qualities of a person, their human dignity and dominant character trait are assessed: Socially useful affairs; Bring happiness to others; Feel needed and important; Formation of favorable relationships between children and teachers; We are responsible to society and do not just beautiful, but also useful events for it. In German: Dabei erklärte der Senior, dass er zunächst nur in "Halbpension" gehe und seinen Söhnen weiterhin mit Rat und Tat zur Seite stehe (at the same time, Darboe Sr. stated that at first he was going into "semi-retirement" and would henceforth help his sons in word and deed) [5, p.150] (note – author's translation); Senator Buddenbrook hatte gegen diesen

Verkehr nichts einzuwenden, denn es war leicht zu beobachten, dass die beiden einander vorteilhaft beeinflussten (Senator Buddenbrook could not be against this relationship, since it was easy to notice that both influenced each other beneficially); [5, p.212] (note – author's translation).

A person, as a member of society, must direct his aspirations to obtain the common benefit. It is the moment of general benefit that is one of the main ones in the theories of many utilitarians (D. Hume, Helvetius, Holbach), who recognize general utility as the main principle of morality. The principle of benefit has two sanctions: external and internal. External is the hope of approval of our actions from other people; internal – approval of our actions from our own sense of duty and conscience. The manifestation of external benefit is found in the following examples from fiction, for example: If I were them, I would throw you away for such words, so that your spirit would not be near! What is the benefit to society, people like you should be destroyed! [6, p. 557] (note – author's translation); And I answered her that in general in my entire life I would like to proceed from our common, and above all her, interests, and that I see my happiness in being useful and necessary to her [6, p.177] (note – author's translation); Can a million ounces of honey and a million ounces of gold be considered equivalent? Therefore, let's take a more correct measure – what contribution a person makes to his era and to the heritage of his people [7, p.258] (note).

In the words of their heroes, the authors convey the idea of the need to live for the benefit of others, for society; a person's actions and deeds should not contradict or harm the interests of others.

Stuart Mill persistently points out in his works the social feelings of people, the desire for unity with their own kind, which contributes to the fact that people want to do good deeds and benefit society. However, these social feelings (altruism) may not be characteristic of everyone, resulting in harm, suffering, and selfishness: Ich machte manche nutzbringende Bekanntschaften, erkannte aber alsbald auch den gefährlichen Charakter, welchen die Export-Geschäfte dorthin an sich trugen (I made some useful contacts, but soon noticed the dangerous nature of the export business) [6, p.173–174] (note – author's translation); Über Christian lagen betrübende Nachrichten vor, die Ehe schien sein Befinden nicht günstig beeinflusst zu haben (There were grim news about Christian, the marriage did not seem to be going well for him) [6, p.700] (note – author's translation). At the same time, as the hero of the novel by N. G. Chernyshevsky says, Man is so constructed that it is difficult for him to judge his affairs according to the general rule: he is a hunter of making exceptions in his own favor [8, p.78] (note – author's translation).

In this case, we are dealing with internal benefit, with an individual person, an individualist, when all a person's thoughts and actions are aimed at satisfying his egoistic needs, obtaining benefits, and sometimes to the detriment of others.

And for Marya Alekseevna herself, the words had a third, most natural and real meaning: “you need to caress him; the acquaintance may come in handy later when the rogue is rich” [8, p.78] (note – author's translation).

The author addresses Marya Alekseevna, exposing her character:

Of course, you are merciless where it is necessary for your benefit. But if there is no benefit for you to harm someone, you will not do it out of some stupid passions; You expect that you should not waste time, labor, money without benefit [8, p.133] (note – author's translation).

This benefit can manifest itself both in material terms and in increasing one’s social status at the expense of others:

But I find that marrying the young lady we are talking about would be beneficial for you (N. Chernyshevsky. What to do? p.45). She, being introduced into the big world, with your money, with her beauty, intelligence and strength of character, would take a brilliant place in it; the benefits of this for every husband are clear [8, p.46] (note – author's translation).

The heroes of the novel discuss the possibilities and prospects of marrying the young and intelligent Vera Pavlovna, however, in the conversation only notes of material and social gain are heard, not a word about the hero’s feelings and emotional experiences towards his future wife. However, Vera Pavlovna does not have them either, who, also doubting, seeks support and advice:

- I have a rich fiancé. I do not like him. Should I accept his offer?

- Calculate what is healthier for you.

- Which is healthier for me? You know, I'm very poor. On the one hand, dislike for the person; on the other hand, dominance over him, an enviable position in society, money, a crowd of admirers.

- Weigh everything; choose what is healthier for you.

- So, permission, – perhaps even approval, – perhaps even direct advice to do as I say?

- The advice is always the same: calculate what is useful for you; how soon you follow this advice is approval.

- Thank you. Now my personal matter is resolved [8, p.85–86] (note – author's translation).

As we see, both parties, doubting and weighing, are looking for personal benefits and solutions to problems from a possible marriage. Later the following conversation took place between both:

- So, what cold practical people say is true is that a person is controlled only by calculation of profit?

- They are telling the truth. What is called sublime feelings, ideal aspirations – all this in the general course of life is completely insignificant in front of everyone’s aspirations for their own benefit and fundamentally consists of the same desire for benefit [8, p. 83–85] (note – author's translation).

Conclusions

Thus, there is every reason to assume that the specificity of values, their manifestation and functioning in society are determined not by subject-object, but, first of all, by intersubjective relations, and in them, in turn, are realized. The relationship of the subject to the object from the point of view of its significance determines the specifics of the assessment, not the value. This allows us to clearly distinguish between the concepts of evaluation as a subject-object relationship and value, which captures the most general types of relationships between subjects of any level from the individual to society as a whole, playing an inverse regulatory role in society. This refers not only to the relationship between the individual and society, which is usually mentioned in the literature, but to all possible options for interpersonal relationships. A person compares his behavior with a norm, an ideal, a goal, which acts as a model, a standard. The concepts of “good” or “evil”, “beautiful” or “ugly”, “righteous” or “unrighteous” can be called values. In turn, the views and beliefs of people associated with them are value ideas that can be assessed as acceptable or unacceptable, optimistic or pessimistic, actively creative or passively contemplative. It is in this sense that those orientations that determine human behavior are called value orientations.

Values exist and function objectively in the practice of real social relations and are subjectively recognized and experienced as value categories, norms, goals and ideals, which, in turn, through the consciousness and spiritual-emotional state of people and social communities, have a reverse impact on all spheres of human life . Whatever divine-universal or cosmic character they have in their origin and essence of value, we can judge them only by their real manifestation in our lives, in the diverse relationships of a person to himself, to other people, society and nature.

References

1 **Темиргазина, З. К.** Образ человека в русской ценностной картине мира: Спецкурс для магистрантов и студентов языковых специальностей. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2002. – 92 с.

2 **Вендина, Т. И.** Семантика оценки и ее манифестация средствами словообразования // Славяноведение. – М., 1997. – № 4. – С.41–42.

3 **Mill, John Stuart.** Utilitarianism. 1st edition. – London : Parker, Son & Bourn, West Strand, 2015. – 502 p.

4 **Золотова, Г. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – С.35–36.

5 **Mann, Th.** Buddenbrooks. Verfall einer Familie. – S.Fischer Verlag GmBH, Frankfurt am Main, 2002. – 759 p.

6 **Айтматов, Ч.** Плаха…и дольше века длится день: романы. – Алма-Ата : Жазушы, 1989. – 576 с.

7 **Твен М.** Американский претендент: Роман; Рассказы и очерки: Публицистика : пер. с англ. / вступ.статья А.Кривицкого; примеч. Б. Гиленсона. – М.: Худож.лит., 1984. – 367 с.

8 **Чернышевский Н. Г.** Что делать? Из рассказов о новых людях / Вступит.статья и примеч. П.Николаева. – М. : Худож.лит., 1985. – 399 с.

9 **Lakoff, R. T.** Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples in advertising / Tannen D. (Ed.) // Analizing Discourse : text and talk. – Georgetown University Press, 1982. – P. 25-42.

10 **Leech, G. N.** Principles of Pragmatics. – London, New York, 1983. – 350 p.

Referenses

1 **Temirgazina, Z. K.** Obraz cheloveka v russkoj cennostnoj kartine mira: Speczkurs dlya magistrantov i studentov yazy`kovy`x special`nostej [The image of a person in the Russian value picture of the world: Special course for undergraduates and students of language specialties]. – Pavlodar : NPF “ECO” LLP, 2002. – 92 p.

2 **Vendina, T. I.** Semantika ocenki i ee manifestaciya sredstvami slovoobrazovaniya [Semantics of evaluation and its manifestation by means of word formation] // Slavic Studies. – M., 1997. – № 4. – P.41-42.

3 **Mill, John Stuart.** Utilitarianism. 1st edition. – London : Parker, Son & Bourn, West Strand, 2015. – 502 p.

4 **Zolotova, G. A.** Kommunikativny`e aspekty` russkogo sintaksisa [Communicative aspects of Russian syntax]. – M., 1982. – P. 35–36

5 **Mann, Th.** Buddenbrooks. Verfall einer Familie. – S. Fischer Verlag GmBH, Frankfurt am Main, 2002. – 759 p.

6 **Aitmatov, Ch.** Plaxa…i dol`she veka dlitsya den` : romany`. [The scaffold... and the day lasts longer than a century : novels]. – Alma-Ata : Zhazushy, 1989. – 576 p.

7 **Twain, M.** Amerikanskij pretendent : Roman; Rasskazy` i ocherki [American Pretender : A Novel; Stories and essays] // Journalism : trans. from English / introductory article by A. Krivitsky; Note by B. Gilenson. – M. : Khudozh.lit., 1984. – 367 p.

8 **Chernyshevsky, N. G.** Chto delat`? Iz rasskazov o novy`x lyudyax [What to do? From stories about new people] // Introductory article and notes. P.Nikolaeva. – M.: Khudozh.lit., 1985. – 399 p.

9 **Lakoff, R. T.** Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples in advertising / Tannen D. (Ed.) // Analizing Discourse : text and talk. – Georgetown University Press, 1982. – P. 25–42

10 **Leech, G. N.** Principles of Pragmatics. – London, New York, 1983. – 350 p.

Received 09.03.24.
Received in revised form 19.03.24.
Accepted for publication 06.06.24.

**Г. О. Азылбекова[1], А. А. Мадеева[1], Ж. Б. Абильдинова[2]*
[1]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар;
[2]Астана Халықаралық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана
09.03.24 ж. баспаға түсті.
19.03.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ УТИЛИТАРЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Мақалада лингвистикалық әлеуметтік тұлға ретіндегі адам әлемінің құндылық бейнесі қарастырылады, өткені құндылықтар адам қасиеттерінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қызмет етеді. Утилитарлық құндылықтар мақалада басымдылық ретінде анықталған. Оларды ашу үшін утилитаризм пайдалылық принципінің өзегі ретінде қарастырылады, бұл кезде адамның іс-әрекеті мен ойының негізгі бағдары қоғамдық және жеке жақсылық болып табылады. Утилитаризмді қарастырудың іргелі принциптері Дж. Миллдің, Дж. Бентамның, Ф. Хатчесонның, Ч. Бекарияның, Ч. Гельвецийдің зерттеулері болды. Утилитарлық құндылықтардың қалыптасуы мен дамуы орыс және неміс тілді авторлардың көркем шығармаларының материалдары негізінде талданады. Сөйлеу әрекеттері талданады, онда адамдардың сөздері мен әрекеттері адамның адамгершілік құндылықтарын бағалауға, оның адамдық қадір-қасиетін, сондай-ақ оның басым мінез-құлық қасиетін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, құндылықтардың сипаттамалары, олардың қоғамда жүзеге асуы және қызмет етуі, ең алдымен, субъектіаралық қатынастармен анықталады. Бұл адам өмірінің барлық салаларына әсер ететін сана, сондай-ақ адамдар мен әлеуметтік қауымдастықтардың рухани және эмоционалдық күйі. Утилитарлық құндылықтар адамның өзіне, басқа адамдарға, қоғамға және табиғатқа қатынасы арқылы өмірде көрінетінін көптеген мысалдар дәлелдейді.

Кілтті сөздер: құндылықтар, дүниенің құндылық бейнесі, утилитаризм, пайда, адам әлеуметтік объект ретінде.

*Г. О. Азылбекова[1], А. А. Мадеева[1], Ж. Б. Абильдинова[2]
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Международный университет Астана
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 12.04.23.
Поступило с исправлениями 11.01.23.
Принято в печать 25.02.24.

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ УТИЛИТАРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается ценностная картина мира человека как языковой социальной личности, поскольку ценности служат непременной составляющей характеристики человека. В качестве доминанты рассмотрения в статье определяются утилитарные ценности. Для их раскрытия утилитаризм рассматривается как ядро принципа полезности, когда главным ориентиром действий и помыслом человека является благо, как общественное, так и личное. Основополагающими принципами при рассмотрении утилитаризма послужили исследования Дж.Милля, Й.Бентама, Ф. Хатчесона, | Ч. Бекаария, К. Гельвеция. Формирование и развитие утилитарных ценностей анализируются на материале художественных произведений русско- и немецкоязычных авторов. Анализу подвергаются речевые акты, в которых высказывания и поступки людей позволяют судить о морально-нравственных ценностях личности, оценить ее человеческое достоинство, а также доминирующую черту характера. Результаты проведенного исследования показывают, что особенности ценностей, их реализация и функционирование в обществе определяются, в первую очередь, межсубъектными отношениями. Именно сознание, а также духовное и эмоциональное состояние людей и социальных общностей оказывают воздействие на все сферы человеческой жизни. Многочисленные примеры доказывают, что утилитарные ценности проявляются в жизни через отношения человека к самому себе, к другим людям, к обществу и к природе.

Ключевые слова: ценности, ценностная картина мира, утилитаризм, польза, человек как социальный объект.

ҒТАМР 16.21.47

https://doi.org/10.48081/ZZPC6007

А. А. Алтаев
Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: altaevich_76@mail.ru

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫНЫҢ ЖОҚТАУ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ОБРАЗДЫ АШУ ҚЫЗМЕТІ («РЫМҒАЛИ АҒАМЕН ҚОШТАСУ» ӨЛЕҢІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада тәуелсіздік кезеңінің көрнекті ақыны Несіпбек Айтұлының жоқтау өлеңдерінің образды ашудағы қызметі талданады. Ақынның жоқтау өлеңдерінің кейіпкер бейнесін ашудағы қызметін талдауда «Рымғали ағамен қоштасу» деп аталатын жыры алынған. Ғалым Р. Нұрғалиге арналған жоқтауда ақынның қазақ фольклорындағы ғұрыптық жанрлардың бірі жоқтаудың мазмұнын байыта түскендігі ашылған. Бұл қазіргі жоқтаудың жаңарған үлгілерімен салыстырыла қарастырылды.

Мақалада ақынның жоқтау өлеңінің көркемдік ерекшелігінің негізі – қоғам, табиғат және адам жаны аттанған белгісіз әлем туралы ойлардың сабақтастығы. Фольклордағы бар мазмұн негізінде ақын кейіпкердің бұл жалғандағы еңбектерін мадақтайды, ішкі толқыныстарын табиғат өзгерістерімен үйлестіреді. Қоғам мен табиғатқа да тұрақтай алмаған адам жанын белгісіз мекенмен байланыстырып, оның опасыздығымен түйеді. Жоқтау өлеңдерінің басты ерекшелігі де – өткен адамның ісін үлгі ету, насихаттау. Н. Айтұлы жоқтауында өкініш пен қайғы қапыда өлген кейіпкер үшін де, оны жоқтаушы үшін де жалғандығының мәні – жұмбақ әлемнің сыры болып қала береді. Өлеңнің көркемдігінің мәні де осында болса керек. Адам үшін белгісіз сырды таратып-тарапы, жауабын оқырманға қалдыруында болса керек.

Кілтті сөздер: жоқтау, кейіпкер, көңіл-күй, көш, күн, қайғы, мұң, зар.

Кіріспе

Фольклордағы жоқтау жырларының көркемдігі мен қоғамдық қызметі кейінгі авторлық туындылар арқылы да жаңғырып отыр. Солардың бірі – ақын Н. Айтұлының «Рымғали ағамен қоштасу» өлеңі. Өлең ғалым Рымғали

Нұрғали дүниеден өткен кезде жазылған. «Рымғали ағамен қоштасу» өлеңі жоқтау жырлары мазмұнындағы жеке бастың ауыр қайғысын, кейіпкер мен елі арасындағы үзілмейтін үлгілі ісін өрнекті кестемен өреді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ әдебиетіндегі адам дүниеден өткенде айтатын жырды жоқтау жыры деп атайды. Ұлттық дәстүрдегі көне жанрлардың бірі жоқтау өлеңдерін кейінгі фольклорлық зерттеулерде ғұрыптық фольклордың мұң-шер өлеңдері қатарында береді [1, 5-8-б.б.]. Мұң шер өлеңдері қоғамдық сана, адамдар танымында өзгеріс болғанымен де, қазіргі әдебиетте де кең жазылуы – халықтың қайғы мен ішкі зарын сейілтуде әлі де сөз өнерінің аз болса да тірек болатындығы. Несіпбек Айтұлының шығармашылығында да жоқтау өлеңдері мол. Ақын өзі жақсы білетін, сырлас, ел алдындағы еңбектері мен беделі бар тұлғалар өмірден өткенде жазған «Бауырым (Дәлелханды жоқтау)», «Мираш аға (Мейрамбек Жанболатовтың рухына)», «Халқыңа керек едің (Ғабдолла Құлқыбаевтың рухына»), «Қазағы ұмытпайды», «Қуатқа көңіл айту» деп аталатын жырларында жоқтау жанрының сарыны құрылымында ғана емес, шешендік өрнектерді де дәстүрлі халықтық үлгіде қолдануымен сабақтас. Ақынның: «Тұңғиықтай бөлек едің, бауырым», «Жақсы атаның көзі едің ғой, бауырым», «Марғасқаның өзі едің ғой, бауырым» («Бауырым (Дәлелханды жоқтау)») [2, 123-б.], «Жоғалтып күміс қанат алтын құсын» («Мираш аға (Мейрамбек Жанболатовтың рухына)») [2, 124-б.], «Шыққан күн шыр айналып демде батты» («Халқыңа керек едің (Ғабдолла Құлқыбаевтың рухына») [2, 126-б.], «Жұлынбас жапырағы жан туған ба?» («Қуатқа көңіл айту») [2, 129-б.] деген жолдары қазақы жырдың ғасырлар бойы қалыптасқан өрнектерін ғана емес, ел танымын, халықтың дүние, тіршілік, өмір, жалған т.б. туралы сенімдерін ашады.

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Несіпбек Айтұлы – қазақ әдебиетіндегі фольклорлық үлгілерді жаңа мазмұнда байытқан ақындардың бірі. Ақынның өлеңдеріндегі ұлттық өрнек жыр құрылысында ғана емес, сонымен бірге мазмұнды байытуда да көркемдік тәсіл ретінде алынады. Ақын шығармаларында ұлттық өрнекті фольклор жанрларын жаңғырта қолдануымен де береді.

Ақынның жоқтау өлеңдерінің өз ерекшеліктері бар. Әдетте, жоқтау өлеңдерін дүниеден өткен адамның ет жақыны, туған-туысы шығарады. Жоқтаудың жанрлық ерекшелігінің өзі де шығарушы – айтушы – жоқтаушы болып, жырдағы кейіпкер сезімін жеткізушілер көңіл толқындарынан өтуінде. Н. Айтұлының жоқтау жырлары елдің атынан айтылған, халық берген

бағаны жеткізген, дүниеден өткен адамның жақсы істерін кейінгіге үлгі етіп, өнеге тұтуды насихат еткен мазмұннан тұрады. Жоқтаудағы кейіпкер ел ойламаған тұста, ел-жұртынан алыста дүниеден өткен Сондықтан да жоқтаудағы ақынның қайғысын кейіпкердің елден алыста, атамекеннен жырақта қапыда дүниеден өтуі күшейтеді. Алысқа кеткен жақсы көрер ағасының қазасын естіген інінің зары жоқтаумен бірге дүниенің өтпелілігіне налудан да тұрады. Жоқтаудың әдеттегі, фольклорлық үлгідегі жоқтаулардан өзгеше шығуының да мәні – осында. Жоқтау жырларындағы көркемдік сезім мен көңіл күй толқыныстарын беруден ғана емес, жоқтауды айтушының қай уақытта, қашан айтуына да байланысты. Өлімді естіген сәттегі, жер қойнына беріп мәңгілікке қоштасқан кездегі, болмаса, мәйітті көрген шақтағы, жақын-туыстарымен жүздескен кездегі сезім күйлерінде күйініш пен зар түрлі-түрлі болады. Сондықтан да болар, қазақ фольклорында жоқтаудың түрлерінің өздері де бірнешеу. Зерттеуші М. Есентайқызы мен Б. Эрэвқызы қазіргі қазақ халқында, соның ішінде Моңғолия қазақтарындағы жоқтаудың қайтқан адамға арнап жылқысын жығарда айтылатын жоқтау, мәйіт оң жақта жатқанда айтылатын жоқтау, сүйекті үйден шығарарда айтылатын жоқтау, қайтқан адамды жерлеп, сүйекшілер келгенде айтылатын жоқтау, марқұмның киімін таратарда айтылатын жоқтау деген түрлерін келтіреді [3, 314-б.].

Ақын «Рымғали ағамен қоштасу» деп аталатын жоқтауы 8 шумақтан тұрады. Осы шумақтардың әрбірінде ақын ғалымның ісін, өткен өмірінің жарқын беттерін, ел алдындағы еңбегін, артында қалған жақын-жуығының қайғысын, құрмет тұтар халқының бағасын айтады. Соңғы екі шумақта дүние мен тіршіліктің жалғандығы, өмірдің опасыздығы туралы пәлсапалық ой мен өкініш мен қысқа ғұмырдың адамға мезгілсіз, бейғам шақта соғар соққы екеніне налыған психологиялық күйзеліс бар.

Ақынның жоқтауларының мазмұнында күйзеліс, дүниенің өтпелілігі, өмірдің тез өтер жалғандығы туралы ойлар жырланады. Дегенмен әр жоқтауда жоқтаудың кімге, қалай, қандай жағдайда айтылуының да маңызы ерекше. Бұл көбіне-көп дүниеден өтер адамға арналған ақынның тікелей өзінің жоқтауы ма, әлде жұбатуы ма деген мәселеден де шығады. Мысалы, «Қуатқа көңіл айту» деген жырда сабырға шақыру, қайғыны басу, жұбату сезімі алға шыққан. Ақын баласынан айырылған әкеге көңіл айтып, ұрпақ қайғысының көтеруге тым ауыр салмағын да сездіре кеткенімен, Лұқпан Хакім, Абай, Кенен, Шыңғыс сияқты тұлғалардың да ажалға қарсы келе алмай жан балаларынан қанаттарынан айырылып, жүрегі қарс айырылған, зар илеген, еңірегенін зарлары өлгенше кеуделерінде шер болып қатып өткенін еске алады. Бірақ қандай мықты, қаһарлы болғанымен, жалғанда әмірлері жүргенімен, ажалға қарсы тұра алмаған шарасыздықтарын еске түсіріп, сабырға шақырады. Бұл жырда жоқтау мен көңіл айтудың элементтері

қатар түскен. Қайғыны көтеруші – дүниеден өткен адамның әкесі, ақын – көңіл айтып, сабырға шақырушы. Жоқтаудағы айтушы мен кімге арналғаны дегеннің де мәні бар. Жоқтауды екінші біреуге қарата айтқан тұста тоқтауға шақыру, сабыр қылуды өтіну болады. Жаратушы ісіне қарсылық білдіруге пенденің әлсіздігі айтылады. Бұның элементтері жоқтаудың фольклорлық үлгілерінде де бар. Сонымен бірге өзге халықтардың да жоқтауында да қайғының күші дүниеден өткен адамды жоғалтудың мәнімен де өлшенеді. Соған орай зерттеуші Коваль-Фучило Чернигов облысы Менский ауданы, Стольное аулынан жазып алған фольклорлық үлгілері бойынша талдай келіп, жоқтаудың типтерінің бірі деп, алдын ала ойластырылған, дайындалған, жазылған жырларды айтады [4, 134–135-бб.].

Жоқтауды айтудың алдында дайындалу, болмаса, дайын үлгілерді қолдану бұрыннан да бар. Н. Айтұлының «Рымғали ағамен қоштасу» жырыда автордың арнайы шығарған жоқтауы. Жоқтаудағы драматизм ақынның жақсы көретін ағасының қайғылы қазаға ұшырағанын естуінен басталады. Қазақ танымы бойынша өлген адамның жаны белгілі бір уақыттарға дейін жақындары мен туысқандарының маңында болады [5, 112-б.]. Сол себептен де болса керек, жоқтау өлеңдерінде сол адамға айта алмаған, айтуы керек ішкі зар мен мұң, қайғы жырда толық көрініс береді.

Шалқыған нұр сөнгенмен жүзіңдегі,
Ағатай, үлгің өшпес ізіңдегі.
Қапыда қиын болды-ау ғұмырыңның
Домбыра ішегіндей үзілгені [2, 120-б.].

Жоқтау қимас ағаның өмірден өтуін метафорамен жеткізген көркемдік үлгісімен бейнелі. Фольклордағы:

Аққу ұшып көліне кетті,
Ақсұңқар ұшып шөліне кетті
Ол адасып кеткен жоқ,

Әркім бабар жерге кетті, – дейтін ғұрыптық жырлардағы жолдармен сабақтасады.

Ақын қайғы үстінде жиналып келген екіұдай сезімді қатар береді. Қапыда айырылған азаматқа қайғыру мен ісінің, өнегесінің өшпестігі қатар айтылады. Келесі шумақта қайғыны сейілткісі келген ақын қаза неден болды, қалай болды деген сұрақтарға жауап іздеуінен тұрады. Ақын қазаның себебін жөнсіз шыққан жолдан көреді. Ажалға себепкер болған жайды тапқандай болған ақын келесі жолдарда Рымғали Нұрғалидің азаматтық келбетін, адамшылық бейнесін береді. «Сен едің қара тілді, айыр көмей, Бүгіннің Қаздауысты Қазбегі».

Жоқтаудағы кейіпкердің бейнесін ашуда көркемдік мол қолданылады. Ақынның тіліндегі метафоралық қолданыстар мен антитеза, У. Уитменнің

«О, капитан, менің капитаным!» («O, capitan, my capitan») деп аталатын өлеңінде персонификацияны адамның қасиеттерін ашу үшін қолданылатындығын айтады. Ақын жағалауды А. Линкольнді күткен адамдар, олар жеңісті тойлауға асығып жатыр деп талдайды [6]. Жағалау Тынық Мұхитының жағалауындағы Америка үшін даралау құралы болса, қазақ жырларының өз даралаушы құралдары бар. Н. Айтұлы көш сөзін алады. Көш сөзі жай ғана арттағы елі дегенді білдіріп қоймайды. Көш – қазақ үшін киелі ұғым. Көш бастаушы, көшелі көсемнің аман болуы елдің дұрыс бағытқа бет ала алуының белгісі. Сондықтан да:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,

– дейтін «Елім-айдағы» көш [7, 9-б.] ақын жырында жаңа бейнеге ауысқан.

Елес боп жарқын бейнең нар тұлғалы,
Шұбырып көшің қалды артыңдағы.

Ақынның айтып отырған көші – ғалымның артында қалған әлі де мол зерттеуді күтіп тұрған еңбектері. Н. Айтұлының жоқтауы жақсы көрер ағасынан қапыда айырылған Махамбеттің Исатайды жоқтаған «Мұнар күнді» де еске салады.

Махамбетте қайғы-қасіретті әкелген күнге нала айтқан психологиялық зар мен күйзеліс қатар тұр. Махамбет қасіреті биікке көтерген батыр тұлғаны ел қажетіне, халық бақытына керек тұста айырылуына ыза да бар.

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн,
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн [8, 61-б.].

Махамбетте эпифора мен анафора – қайғының күшін қоюлату құралы. Мұнарлану да, бұлттың шұбарлануы да, буыршынның мұзға таюы да, бураның атанға шөгуі де – күнге байланып тұр. Ақын қайғының кінәлісі етіп күнді алады. Махамбет өлеңдеріндегі көркемдік құралдарды қолдану үлгісі фольклордағы жоқтаудың қысқа түрлері екендігін ғалым Қ. Жұмалиев те айтады [5, 107-б.]. Махамбеттің өлеңіндегі «күнді» өзгешелеу оның синтаксистік құрылымымен де байланысты екендігін ғалым Қ. Өміралиев айтады [10, 262-б.].

Бұл барлық халықтарда бар. «Қаралы күн», «траурный день» дейтін тіркестер осы халықтың қайғы болатын күннің алдын-ала болжануы, байқалуына сенімнен туған.

Сол таным Н. Айтұлы жырында да бар:

Қайғыңды көтер алмай әзер тұрмын,
Түнеріп төбемдегі жайнаған күн [2, 120-б.].

Қазақ жоқтау жырларына тән кейіптеу, синекдоха, метонимиялар бір шумақта қабаттасып келіп жырдың көркемдігін ғана емес, ақын қайғысының зарын да зорайтады.

Күңіреніп Алматың да, Астанаң да,
Аңырап қала берді баспанаң да.
Бақыттан бал құятын тостағанға,
Қызығың көп еді ғой тосқан алда [2, 120-б.].

Жоқтау, қоштасу жырларындағы ең негізгі идея – көркем бейненің өмірден өткеніне қайғырумен бірге ел жақсылығы үшін бастаған, жүргізіп жатқан істерінің жалғасына деген күмән мен өкініш қатар өріледі. Өзгелерден ақылы мен ойы ілгері кейіпкердің атқарған істерін мадақтау мол. Мадақтауда көркемдеу ғана емес, баяндау да бар. Ғалымның еткен еңбектерінің мәні мен қасиеті, әлі де алдағы жоспарлары туралы баяндау көркем астармен берілген.

Қазақ әдебиетіндегі жоқтаудың психологиялық иірімдерін қоғам – табиғат – адам жаны аттанған келесі әлем туралы ойлардың сабақтасуы да көркемдей түседі. Қоғам суреттері кейіпкердің жұрт бақыты үшін атқарған еңбегінің жемісінен көрінсе, артында қалған ізі – қоғам мен табиғат, табиғат пен келесі әлемді жалғастырушы символ. Ғұмыр осы әлемде үзіледі. Із – жақсыны ары қарай жалғастырады. Жоқтаудың ең негізгі оқиғаға ұластырар тұсы да – ғұмырдың үзілуі. Ақын Р. Нұрғали туралы жоқтау өлеңінде ғалымның тірліктегі баянды ғұмырын, ел алдындағы мол еңбегін жырлайды. Ал жырдың соңында соншама еңбек еткен жанның халқымен қоштаса алмай, өмірден өтуіне деген өкініші басып кетеді. Осы өкініші тірліктің жалғандығына сендіреді.

Ақын жоқтауында Рымғали Нұрғалидің тірліктегі еңбектерін мадақтайды. Мезгілсіз өтуіне қайғырған ақын сезімі (жердің күңіренуі, көк дауылдай ұйытқыған қасірет, түнерген күн, дөңгелеп зыр айналған ай мен жұлдыз) табиғатпен сабақтаса көркем кестеге түседі. Қоғам мен табиғатқа да тұрақтай алмаған адам жанын белгісіз мекенмен байланыстырып, опасыз жалғанмен түйеді. Жоқтау өлеңнің өзінің негізгі идеясы да – дүниеден өткен адамның жақсы істерін айтып, артында қалған өнегесін үлгі ету. Өкініші пен зар қатар жүретін жоқтаудың мұраты да – ісінің жалғасын табуы. Сондықтан да жалғасын табарына сенім күшті болса, үміт жеңеді. Ал жоқтауда бастаған ісін тек өзі жалғастыруы керек десе, күдігі мол болады. Н. Айтұлында екіншісі басым.

Қорытынды

Ақын Несіпбек Айтұлының «Рымғали ағамен қоштасу» өлеңінің басты идеясы ел тәуелсіздік алып, мемлекет өз ғылымының еркін даму бағыттарын анықтап, кең көлемде зерттеуді қолға алған тұста берері мол ғалым ағасының қапыда дүниеден өтуіне деген өкінішін берген.

«Н. Айтұлы – қазіргі қазақ қоғамында қалыптасқан өзекті мәселелер, ұлтымыздың болашағы мен бүгінгі күніне әсер ететін көкейкесті оқиғалар туралы сергек пікір білдіретін» [11, 16-б.] ақынның ұлттық жырды жанрлық жағынан жаңғыртуының үздік үлгісі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана : Фолиант, 2013. – Т. 91: Ғұрыптық фольклор: Мұң-шер өлеңдері. – 432-б.

2 **Айтұлы, Н.** Шығармалары. 7 томдық. Т. 6. Өлеңдер, толғаулар, балаларға арналған өлеңдер, ертегілер және аудармалар. – Астана : Фолиант, 2015. – 456-б.

3 **Есентайқызы, М., Эрэвқызы Б.** Жоқтау – ел қазынасы // Журналда: Известия вузов Кыргызстана. – 2021. – № 3. – 336-б. – https://doi.org/10.26104/IVK.2019.45.557.

4 **Коваль-Фучило.** Особенности бытования причетной традиции на Черниговщине // В журнале: Традиционная культура. – 2015. – № 2 (58) – 190 с.

5 **Толеубаев А. Т.** Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.) – Алматы : Ғылым, 1991. – 214 с.

6 **Howard Allen** Analysis and Summary of «O Captain! My Captain!» by Walt Whitman JUN 21, 2022 [Electronic resource]. – https://owlcation.com/humanities/analysis-poem-o-captain-my-captain-walt-whitman

7 **Дауылпаз баба** – Қожаберген / Құрастырушы А. Тасболатов. – Алматы : Мектеп, 2011. – 460-б.

8 **Өтемісов Махамбет** Жыр – семсер. Өлеңдер. – Алматы : Жазушы, 1979. – 136-б.

9 **Жұмалиев Қ.** XVIII – XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы : Ғылым, 1975. – 437-б.

10 **Өмірәлиев Қ.** Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст. : ф.ғ.д. Ғ. Әнес және Ж. Қ. Ибраева. – Алматы : Абзал-Ай, 2014. – 640-б.

11 **Тойшанұлы А.** Елдік пен ерлік жыршысы // Кітапта: Айтұлы Н. таңдамалы. Өлеңдер мен поэмалар. – Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2020. – 480-б.

References

1 Babalar sozi: Zhuztomdyk [Word of ancestors : Centenary]. – Astana : Folio, 2013. – Vol. 91: Guryptyk folklor: Mun-sher olenderi [Ritual folklore : poems of sadness-Cher]. – p. 432.

2 **Aituly, N.** Shygarmalary. 7 tomdyk. T.6. Olender, tolgaular, balalarga arnalgan olender, ertegiler zhane audarmalar [Works Of Aituly N. In 7 volumes. Vol. 6. Poems, reflections, poems for children, fairy tales and translations]. – Astana : Folio, 2015. – P. 456.

3 **Yessentaykyzy, M.**, **Erevkyzy B.** Zhoktau – el kazynasy [Lament – the treasure of the country] // In: Izvestia vuzov Kyrgyzstan. – No. 3. – 2021. – p. 336. – https://doi.org/10.26104/IVK.2019.45.557

4 **Coval-Fuchilo** Osobennosti bytovania prichetnoy tradicii na Chernigovshine [identity of the use of traditional customs in Chernihiv] // In: Traditional culture. – No. 2 (58). – 2015. – p. 190

5 **Toleubaev, A.** T. Relikty doislamskix verovaniy v semeynoy obruadnosti kazakhov (XIX nachalo – XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rituals of the Kazakhs (XIX – early XX century)]. – Almaty : Science, 1991. – P. 214

6 **Howard Allen** Analysis and Summary of «O Captain! My Captain!» by Walt Whitman JUN 21, 2022. [Electronic resource]. – https://owlcation.com/humanities/analysis-poem-o-captain-my-captain-walt-whitman.

7 **Daulpaz Baba** – Kozhabergen / kurasturushy A. Tasbulatov [Kozhabergen / Designer A. Tasbulatov]. – Almaty : School, 2011. – P. 460.

8 **Utemisov Makhambet** Zhyr-semser. Olender [The song is a sword. Poems]. – Almaty : Writer, 1979. – P. 136.

9 **Zhumaliyev, K.** XVIII-XIX gasyrlardagy qazaq adebieti [Kazakh literature of the XVIII – XIX centuries]. – Almaty : Science, 1975. – P. 437.

10 **Umiraliyev K.** Qazaq tili biliminin maseleleri [problems of Kazakh linguistics] / comp.: Anes and ZH. K. Ibraeva. –Almaty : Abzal-AI, 2014. – P. 640.

11 **Toishanuly, A.** Eldik pen erlik zhyrshysy [The poet of country and courage]// in the book : Aituly N. selective. Poems and poems. – Nur-Sultan : Folio, 2020 – P. 480.

13.10.23 ж. баспаға түсті.
10.03.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. А. Алтаева*
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
Республики Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 13.10.23.
Поступило с исправлениями 10.03.24.
Принято в печать 03.06.24.

ЗНАЧЕНИЕ РАСКРЫТИЯ ОБРАЗА В СТИХОТВОРЕНИЯХ СКОРБИ НЕСИПБЕКА АЙТУЛЫ (НА ОСНОВЕ СТИХОТВОРЕНИЯ «ПРОЩАНИЕ С БРАТОМ РЫМГАЛИ»)

В статье анализируется творчество выдающегося поэта периода независимости Несипбека Айтулы в раскрытии образа в стихотворениях скорби. Для анализа творчества поэта в раскрытии образа героя взята поэма «Прощание с братом Рымгали». В трауре, посвященному ученому Р. Нургали, было обнаружено, что один из ритуальных жанров казахского фольклора обогатил содержание стихотворений скорби. Это сопоставимо с обновленными образцами современных стихотворений скорби.

В статье подчеркивается, что в основе художественной специфики стихотворения скорби поэта лежит преемственность представлений об обществе, природе и неведомом мире, в который отправилась человеческая душа. На основе данного содержания в фольклоре поэт восхваляет труды героя в этом лживом мире, приводит в согласие внутренние волнения человека с изменениями природы. Человек, не нашедший своего места ни в обществе, ни в природе, связывает свою душу с неизвестной местностью, связывая ее с ее неверностью. Главная особенность стихотворений скорби – это популяризация, пример прошлых дел человека. В стихотворениях скорби Н. Айтулы тайной остается суть загадочного мира, которая заключается в том, что раскаяние и печаль ложны как для героя, так и для оплакивающего его. В этом, думаем, и заключается смысл художественной выразительности стихотворения. Открывая человеку тайну, автор, вероятно, предлагает читателю самому дать ответ.

Ключевые слова: скорбь, герой, настроение, прощание, день, печаль, тоска, страдание.

**A. A. Altayev*
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 13.10.23.
Received in revised form 10.03.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE SIGNIFICANCE OF IMAGE DISCLOSURE IN NESIPBEK AYTULY'S POEMS OF SORROW (BASED ON THE POEM «FAREWELL TO BROTHER RYMGALI»)

The article analyses the work of the outstanding poet of the period of independence Nesipbek Aituly in revealing the image of poems of sorrow. To analyse the poet's work in revealing the image of the hero, the poem «Farewell to brother Rymgali» is taken. During the mourning dedicated to the scientist R. Nurgali, it was discovered that one of the ritual genres of Kazakh folklore enriched the content of poems of sorrow. This is comparable to the updated samples of modern verses of sorrow.

The article emphasises that the artistic specificity of the poet's poem of sorrow is based on the continuity of ideas about society, nature and the unknown world into which the human soul went. Based on this content in folklore, the poet praises the hero's works in this deceitful world and reconciles man's inner unrest with changes in nature. A person who has not found his place either in society or in nature connects his soul with an unknown area, linking it with its infidelity. The main feature of the verses of sorrow is popularization, an example of a person's past deeds. In the verses of N. Aitula's grief, the essence of the mysterious world remains a mystery, which lies in the fact that repentance and sadness are false for both the hero and the mourner. This, we think, is the meaning of the artistic expressiveness of the poem. By revealing a secret to a person, the author probably invites the reader to answer himself.

Keywords: sorrow, hero, mood, farewell, day, sadness, longing, suffering.

ҒТАМР 16.21.47

https://doi.org/10.48081/TQQV4570

***Г. Е. Алтаева**
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: gauharaltaeva@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛЫҚ, АЗАТШЫЛ ИДЕЯМЕН САБАҚТАСТЫҚ

Қазақ ағартушылығы ел азаттығының басты белгілерінің бірі ретінде білім мен ғылым арқылы ұлтты ағарту жолымен еркіндікке ұмтылу, санасын ояту идеяларын көтерді. Осындай идеялар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында да айтылады. Білім мен оқудың мәнін ерте ұққан, ұлт үшін келешек бағының ғылымда екендігін түсінген ақын өз өмірі туралы жазылған шығармаларында да білімді насихаттайды. Оқу-білім, ғылымды Мәшһүр Жүсіп мал тауып, адамның материалдық игілігін көтеретін байлық деп те, рухани жан дүниесін ашатын адамшылық көзі деп те алады. Ақын мұсылман дінін елді изгілендіру, халықты жақсылыққа бастау құралы етуді мұрат етеді. Дінді қазақ қоғамында қалыптасқан үлгіде тек әдет-ғұрыптық жағдайда пайдалануды емес, білім мен ғылым негізі деп қабылдайды. Қаламгердің ағартушылық ойлары надандықты жоюдан гөрі, өлдіден қорғану, халықтың жұрт ретінде еркіндігі деген ойға бастайды. Мақалада білімді басшы туралы ойларының да қоғамдық ойдағы маңызына көңіл бөлінді. Мәшһүр Жүсіптің «ұйқы» символының стильдік белгілері ашылды. Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық тақырыптағы туындылары өз кезеңіндегі қоғам бейнесін, қажетін ашатын тақырыптар болуымен маңызды екені дәлелденді.

Кілтті сөздер: ақын, ағартушылық, дін, білім, ғылым, ұйқы, басшы, тілектестік.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі ағартушылық идея біртұтас ұлттық идеяны жинақтауымен ерекше болды. Ағартушылық идея негізінде ел мен жер бүтіндігі, азаттығы туралы тұжырым анықталды, дамыған, өркендеген ел болудың алғышарттары жасалды. Қазақ әдебиетіндегі XIX ғасыр соңы мен

XX ғасыр басындағы ағартушылық идеяның ой-тұжырымдары, көріністері Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының туындыларында да өз ерекшелігімен, ақынның мақсат-мұраттарының өзегімен сабақтаса көркем кестеге түскен. Біз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларын талдау арқылы ақын ұстанымдарындағы ағартушылық және азаттышл идеяның алғышарттарын, сабақтастығы мен мұраттастығын анықтаймыз.

Материалдар мен әдістер

Мақаладағы негізгі ойды анықтауда талдауға материал ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Хал-ахуал» шығармаларын алдық. Ақынның ағартушылық идеямен сабақтастығы мен осы бағыттағы ортақ мұратты тірек еткен ойларын анықтауда әдеби талдау, салыстыру әдістері таңдап алынды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларының ағартушылық идеямен байланысы қоғамдық өзгерістер мен тарихи жағдайлар, оқиғалар хронологиясы арқылы талданды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының танымал тұлғаларының бірі. Бұл кезең түркі халықтары, соның ішінде қазақ елі үшін өркендеу мен дамудың жаңа бағытын белгілеген кезең болуымен айрықша. Елдің өркендеуі, халықтың азаттығы, ой еркіндігі идеясын көтерген Мәшһүр шығармалары өз кезінің саяси, мәдени, әлеуметтік ой-тұжырымдарымен байланысты болды.

Қазақ қоғамының өткен ғасыр басындағы саяси, мәдени, әлеуметтік өміріне өзгеріс әкелген жаңалықтар мен идеяларды ел тірлігімен, халық тұрмысымен, болашақ дамуымен, әлемдік өркендеумен байланыстыра қарастырып, оның жаңа бетбұрыс бағыттарын анықтаған Алаш қайраткерлерінің ағартушылық ой-тұжырымдары публицистика, ғылым, әдеби үлгіде де молынан жазылды.

Алаш қайраткерлерінің ағартушылық идеясы тек қазақ қоғамымен ғана емес, әлемдік, түркі халықтарындағы рухани өзгерістермен де байланысты. Қазақ қоғамындағы шаруашылық, мәдени, әлеуметтік тақырыптарды қозғай отырып, оны ел еркіндігімен байланыстырған Алаш идеясының ұстанған басты бағыты – оқу-ағартуды қоғамның шаруашылық-экономикалық, рухани салаларымен бірге алды. Оқу-ағарту қазақ қоғамы үшін ел санасын көтеріп, өзгемен тең ететін еркіндік жолы еді. Сондықтан да осы бағыттағы ой-тұжырымдарды Мәшһүр шығармаларынан да табамыз.

Оқу-ағарту тақырыбы – Мәшһүрге жақын тақырып. Ақынның білім жолына алғаш қадам басуы бес жасынан басталады.

«Бес жаста ауызға алдым «Бисмиланы!»
һаптиек құран оқып, білдім мә-ні») [1, 3-б.].

Он алты жасында өзі де бала оқытады.
Бір дария орнаған соң көтере алмай
Ағалар он алтымда шықтым шөлге!
Екі жыл ел ішінде бала оқыттым,
Атамның бір насихат сөзін тұттым.
Бейһуда ғұмырымды бекер жойып,
Он жеті-дер шағымнан сөйтіп өттім [1, 5-б.].

Білім мен оқудың мәнін ерте ұққан, келешек бағының ғылымда екендігін түсінген ақын өз өмірі туралы жазылған шығармаларында да білімді насихаттайды. Ерте жастан білімге ұмтылған жастың тірлікте оқудан тапқан мол пайдасын айтады. Оқу-білім туралы Мәшһүр идеяларының басты ерекшелігі – білімнің екіжақты пайдасын қатар айтуында. Мәшһүр Жүсіп оқу-білімді мал тауып, адамның материалдық игілігін көтеретін байлық деп те, рухани жан дүниесін ашатын адамшылық көзі деп те алады.

«Ғылымның бір пайдасы туралы» деген қысқа насихат әңгімесінде де ғылымның маңызын ұқтырады. Он бес мұсылман, он бес кәпір бір қайыққа мініп, дарияда жүзіп келе жатады. Қайық он бес кісілік екен. Содан қайыққа ауыр болып, қайық суға кететін жағдай болады. Осы кезде араларынан мұсылман ғалым шығып, жеребемен қайықтағыларды шыр айналдыра отырғызады. Санап, сан кімге келсе, соны суға тастауды шешді. Ғылымға жүйрік мұсылман қайықтағыларды отырғызғанда сан соңының кімге келерін дәл анықтайды. Сөйтіп, он бес кәпірге сан келіп, оларды дарияға тастап, он бес мұсылманды мұсылман ғалым аман алып қалыпты дейді. Мәшһүрдің әңгімесінде ғылым мен білім адамды қысылғанда сақтаушы, қорғаушы деген идеяны береді [2, 212-б.].

Өнерге, ғылым-білім, болсаң жерік,
Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.
Көп жұртты көз жасыңа қылсаң куә,
Табылар мұңлы-зарлы саған серік [3, 10-б.].

Ғылым мен білімнен кейін қалған қазақтың жайына күйінген ақын «қазақта отарба мен отқайық жоқтығымен» де береді.

Мәшһүр Жүсіп – діни сауатты адам. Ташкент, Бұқарадағы мұсылман мектептерінде білім алған. Мұсылман дінінің қағидалары мен тарихын қазақ танымына, түсінігіне лайықтап жеткізеді. Ақын «Мәшһүр Жүсіптің 21 жасында жазғаны», «Жер мен көк», «Қиямет ахуалы» қиссалары мен «Миғраж» дастанында мұсылмандықтың мәнін, Алланың тіршілік пен барша ғаламды жаратуы, тозақ пен жұмақ, Мұхаммед пайғамбардың өмірін жырлайды. Ақын бұл шығармаларында мұсылмандықтың шартын айтып, қағидаларын орындауды талап етпейді. Мұсылмандықтың басты мақсатын

ұғындыруды мұрат етеді. Мұсылман діниндегі әлемнің жаратылуы туралы, жалпы ғаламдық заңдылықтардың сырын түсіндіреді.

Мәшһүр Жүсіп мұсылман дінінің айтары да адалдық пен ізгілік, мейірім мен жақсылыққа ұмтылыс екендігін жеткізеді, дінді ел тұрмысынан бөлмейді. Сондықтан да өзінің өмірі туралы жырлаған тұста ақынның мұсылман дінін тануы мен оны өзінің өмірінің ұстанымы еткені анықталады. Шығармаларында да соны идея етеді.

Әзәзіл, шайтан малғұн тіліне ерме,
Көзің жұм, не мақұрымның жүзін көрме.
Қайыр бер, бейшараға, ас пенен тон,
Дүниеде бір сағатлық ғапыл жүрме! [3, 7-б.].

Ақынның мұсылман дінін алға тартудағы мақсаты – қоғамға діннің айтар ізгіліктерін тарату. Осы ізгіліктер арқылы елдің жақсылыққа бұрылуын қалайды. Мәшһүр Жүсіп әр шығармасында ізгілік пен адамшылықты ғылыммен, біліммен байланыстырады. Ғылымды игерген, ақылды адамның ел бастауын, жұрт алды болуын тілек етеді.

Бұл заман сауыт қалған, қалам, сия,
Кеңестің шыңда тұрған, бәрі – қия
Қаратар бір аузына тамам көпті,
Ақылға болған адам Ніл – дария [3, 26-б.].

«Мәшһүр Алладан келген хабардың хақ екенін білсе де, өткінші дүниемен кіндік-тамыры жалғасып жатқан пенде ретінде мың құбылған заман мен тіршілікке «таусылған сабырмен» қарайды. Ақын ойы тепе-теңдік бұзылып, арыстан орнын – қасқыр, тазы орнын – төбет, көгершін орнын – қарға басқанын, жалпы бас – аяқ, аяқ – бас болғанын барлап, алаңдайды, қамығады» [4, 190-б.].

Дінді қазақ қоғамында қалыптасқан үлгіде тек әдет-ғұрыптық жағдайда пайдалануды емес, білім мен ғылым негізі деп қабылдайды.

Діннің мақсаты мен қоғамдағы қызметін білім, оқу ісімен байланыстырады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қоғамдағы діннің қызметін адамшылықпен, тақуалықпен, тазалықпен сабақтастырып, оның адамдардың ізгілігіне қызмет етіп жүруін қалайды. Заманның өзгеруі бір ғана ел билеушінің ғана бұзылуы ғана емес, олардың өз мал-жанының садағасы етіп, дінмен жаманшылықтарын бүркеуін де сынайды.

Мәшһүр өз туындыларында мұсылманшылдықтың артықшылықтарын, қоғамдағы рухани мәнін насихаттайды. Дегенмен Мәшһүрдің өз шығармаларында да, фольклорлық жазбаларында да біржақты мұсылманшылықты асыра дәріптеу жоқ. Қазақтың ескі танымына негізделген заңдары мен жоралғыларының да қоғамды біріктіру мен ел бірлігін сақтаудағы

маңызын артықша бағалап отырады. Бұны ақын тек өлеңдерінде ғана айтып қоймай, жазба үлгілерінде де келтіреді. Абылай хан билік құрған замандағы қазақтың заң-жоралғылары туралы жазбасында ел дәстүріндегі заңның мәнісі мен мағынасын, маңызы мен елге тыйым болған жайын баяндап, соңында өз заманымен түйеді.

«Бұл заманда қозы жауырын, қой бұтты, қуық басты, үрген қарын сықылды домаланған билер жанға салған болады. Мешітке кіріп, аят оқып бер дейді. Ант айттырған моллаға жиырма тиын күміс жан садағасы деп береді: «тақсыр, жегеннің ішінде өзіміз де бар едік. Бұл заманда кемдігін кім беріп жатыр», – деп жүре береді [5, 166–167-бб.].

Кез келген озық ой өзінен бұрынғы жасалған алдыңғы қатарлы идеяларды сызып тастамайтындығын, соның қоғамға қажет, уақытпен үндес келетіндерін жинақтап алатындығына Еуропа ағартушыларының да өз кезінде 1245 жылғы Магна картаның (Ұлы Хартия) гуманитарлық бағытын саяси басшылық пен халық арасындағы қарым-қатынасына қатысты мәселелерде кеңейткені дәлел болады. Бұны Cary Adkinson Structural Dimensions мақаласында келтіреді: «The Age of Enlightenment further extended the Magna Carta`s humanitarian bias to questions conceming the relationship between political leadership and the populace» [6, 617–626-бб.].

XX ғасыр басында Мәшһүр Жүсіп те халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинай отырып, ел дәстүріндегі үздік классикалық тұжырымдарды сақтау қажеттігін де ескерген.

XX ғасыр басындағы әдебиеттегі халықтың надандығын ұйқыдағы қалпымен теңдестіре алу көркемдік тәсілді қазақ ақындары кеңінен қолданды. Ұйқы қазақ ақындарының барлығы дерлік қолданған көркемдік тәсіл болды.

Ақынның «Хал-ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітаптары 1912-1913 жылдары Ресей патшасының оқуға, таратуға тыйым салған кітаптары қатарында тәркіленеді [7, 497-б.]. Ақын бұл кітаптарында өзгелердің теңдікке ұмтылып, дін мен жерге ерік алуға құлшыныстарын жазады.

Бас – азат, дін мен жерге ерік беріп,
Манифест әрбір жұртқа шашып жатыр.
Қия алмай бір өзінен басқаларға,
Хакімдер залымдық қып басып жатыр [8, 117-б.].

Ақын өз заманының бар қайшылықтарын көркем сөзбен кестелеп қана қоймай, сол қайшылықтарды шешудің жолдарын да ашуға бағыт береді. «Ұйытқып соққан борандай» заманның ашыларына сенеді, «милләтке шам жағамын деген ерге» тілекші болады.

Ғалым Д. Қамзабекұлы: «Қаны бар қаламгер Абай секілді жаңа толқыннан елге тұтқа болатын азаматтардың шығуына мүдделі» екендігін

айта келіп, «Ақын үшін білімнің культі – надандықтан ағару емес, әлдіден қорғану» [9, 43-б.], – дейді. Ақынның «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты шығармасында қаламгердің қоғам ісін талдап, әр жаңалыққа баға беріп отырғандығын байқаймыз. «Көп арман газеттерде жазылып жүр», «Нақақтан құсаменен қан жұтқызып, Тұтқынға салған жоқ па талай ерді?!» деген жолдары қазақ тарихында өткен ғасыр басындағы ел еркіндігі, тәуелсіздігі жолындағы күрестердің суреттерін де береді.

«Хал-ахуалда» елге жақсылық әперетін ерлерге еру үшін білім керектігін айтады. Ақын үшін заманның ері – елдің болашағы мен жақсылығы үшін күресуші, «уағдасын бұзбайтын», «сый-құрметке қызбайтұғын» милләт пайдасын ойлайтын жан.

А. Байтұрсынұлы «Маса» жинағында «Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып», оятуды мақсат етсе [10, 64-б.], С. Торайғыров «ұйқысын ашпаса, надандықтан қашпаса» өзгеге мазақ болар [11, 59-б.], жайына күйзелді.

Ақынның «Қара өлең» деп аталатын өлеңінде өткен ғасыр басындағы қазақты ояту, санасын көтеру мұратын алға қойған шығармалармен мазмұндас келеді. Мәшһүр Жүсіп те ұйқыны – елдің бейғамдығының, өзгеден артта қалғандығының белгісі етіп қолданады.

Жатқандай тәтті ұйқыда қазақ халқы,
Айырылмай жақсы менен жаман парқы [3, 10-б.]

Ұйқы тек бейғамдықтың, қырсыздық пен жалқаулықтың белгісі ғана емес, жақсы мен жаманды айыра алмайтын надандықтың белгісі ретінде де алынады. Оянған халықтың ойланарына, болашағын болжарына сенеді. Сондықтан да ақын оянған халықты тек білім мен ғылымды насихат етіп қана қоймай, бірігу, ынтымақты ойланар шаққа бастайтын әрекет деп алады. Мәшһүрдің шығармаларында, дін мұсылман халықтарының бірігуін қалайтын тұстар көп.

«Баласы дін мұсылман оянындар» дейтін ақын тек қазақтың немесе бір ғана мұсылман жұртының оянуының тұтас Ресейге қарсы тұруына оңай болмасын айтады. Ақынның «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі туралы» деп аталатын жинақтарына шыққан өлеңдерінде қазақпен бірге Ресейді жайлаған өзге мұсылмандардың да оянуын қалаған тілегін көреміз.

Мәшһүр Жүсіптің «Тірлікте көп жасағандықтан көрген тамашамыз» деп аталатын кітабы 1907 жылы жарық көрген. Осы кітапқа енген өлеңдерінде ақын қазақ елінің дамуын мұсылман туыстас халықтармен бірге алады.

Пайданың ортасында өзі жатар
Залалға мейілінше арзан бізді сатар.
Ынтымақ қылыңыздар [дін-мұсылман] бас қосумен,
Мейлің қазақ, мейлің бол сарт пен татар [3, 11-б.].

Қазақтың қазыналы рухани игіліктерін жинақтап кейінгіге жеткізген Мәшһүр Жүсіптің көркем мұрасы – әдебиетіміздің баға жетпес қазынасы. Ақынның ел тірлігі мен қоғам жайына талдау жасаған ой-тұжырымдары «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал» деп аталатын кітаптарында мол. Ақын ел жайын, елдің болашағын көп толғайды. Халықтың келешегіне алаңдайды.

Мәшһүр Жүсіп идеяларында дін мен ғылымды елдің еркіндігі мен саяси бостандығы үшін қолдану идеясы жалпы алғашқы ағартушылар ойларымен үндеседі. Алғашқы Еуропадағы ағартушылар қолданыстағы әлеуметтік және саяси істер сыни талдауға қарсы тұра алмайды. Қоғамдағы әлеуметтік және саяси билік миф пен түрлі құпияларға толы түсініксіз дәстүрлерді алға тартады. Сондықтан да ағартушылық кезең өкілдері бостандық пен теңдіктің саяси мақсат-мұраттарын тұжырымдауды, оларды институционалдық жағынан іске асырудың теориясын, саяси жүйе жүзеге асыруы және сақтауы қажет адам құқықтарының негіздерін, әр түрлі діни көзқарастарды құрметтеу үшін ізгілік қажеттігін анықтаған [12].

Ақын шығармаларындағы ел тағдыры жайындағы ойлары XX ғасыр басындағы Алаш ағартушылығымен өзектес, сабақтастығымен де маңызды. Мәшһүр Жүсіп ағартушылық ой-тұжырымдарын талдай келіп, келесі қорытындыларды жасаймыз. Ақын, фольклор үлгілерін жинаушы, діни сауатты, жан-жақты білімді Мәшһүр Жүсіп шығармаларында қазақ қоғамының ағартушылық бағытының ұстанған идеяларды өз шығармаларында насихаттағандығын көреміз. Ғалым Д. Қамзабекұлы: «Мәшһүр Жүсіптің жол нұсқап, оқулық жазған ағартушы емес. Ол – діндар, ақын, азамат ретінде заманның амалын ойлаған, ағартушылық кезеңнің жүйелі болуына тілеуқор адам», – деп баға береді [4].

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық кезеңнің идеяларымен өзектес ойлары ұлт еркіндігі, ел бірлігі, білім мен ғылымға ұмтылысына деген тілектестігімен ғана емес, Ресейді мекендеген мұсылмандар біріксе деген ойымен де өзгеше. Ақын шығармаларында білім, дін, жер еркіндігі елдің, ұлттың өзінің бостандығымен, еркіндігімен ғана келетіндігін айтумен маңызды. Сондықтан да осы бағыттағы күресті қолдап, оған тілекші болған ақын шығармаларындағы идеялар өз кезеңінің алдыңғы қатарлы ой-тұжырымдары екені анық.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы** Жетпіс бап. – Павлодар : ЖК «Сытин А. А.» баспаханасы, 2021. – 321-б.

2 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы**. 10-том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ ЖШС, 2023. – 264-б.

3 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары. 4 том. – Павлодар : ЭКО ҒӨФ, 2004. – 535-б.

4 **Қамзабекұлы, Д.** Алаш және әдебиет. – Астана : Фолиант, 2002. – 474-б.

5 **Мәшһүр Жүсіп К.** Суреткер ақын // Кітапта : Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. – Павлодар : ЭКО ҒӨФ, 2004. – 535-б.

6 **Cary Adkinson Structural Dimensions** Intelligence Gathering and the Interpretation of Democratic Values // Encyclopedia of Violence, Peace, & Conflict (Third Edition) – Volume 3. – 20227 – 2946 p. Language: English. Published: January 20, 2022. Imprint: Academic Press. Hardback ISBN : 9780128201954. eBook ISBN: 9780128203125.

7 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы** Таңдамалы. Хандар. – Павлодар : ҒӨФ «ЭКО», 2018. – 486-б.

8 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы** / 3-том. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ ЖШС, 2023. – 200-б.

9 **Қамзабекұлы Д.** Түркі алқасы. – Нұр-Сұлтан : «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 392-б.

10 **Байтұрсынов А.** Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы : Жалын, 1991. – 464-б.

11 **Торайғыров, С.** Сарыарқаның жаңбыры. 1-кітап. Өлеңдер. – Алматы : Жазушы, 1987. – 160-б.

12 Stanford Encyclopedia of Philosophy Enlightenment [Electronic resource]. – https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/.

References

1 **Mashkhur Zhusip Kopeiuly** Zhetpys bap [Article Seventy]. – Pavlodar : printing house IP «Sytin A. A.», 2021. – p .321.

2 **Mashkhur Zhusip Kopeiuly**. 10- tom [Volume 10]. – Pavlodar : LLP NF «ECO», 2023. – p. 264.

3 **Mashkhur Zhusip Kopeiuly**. Shygarmalary. 4 tom [Works. Volume 4]. – Pavlodar: NF «ECO», 2004 – p. 535 .

4 **Kamzabekuly, D.** Alash zhane literature [Alash and literature] – Astana : Foliant, 2002. – 474 p.

5 **Mashkhur Zhusup K.** Suretker akyn [Artist poet] / / in the book: Mashkhur Zhusup Kopeiuly. Works. Volume 4. – Pavlodar: eco NF, 2004 – p.535.

6 **Cary Adkinson Structural Dimensions** Intelligence Gathering and the Interpretation of Democratic Values //Encyclopedia of Violence, Peace, & Conflict

(Third Edition) Volume 3, 20227 No. of pages: 2946 Language: English Published: January 20, 2022 Imprint: Academic Press Hardback ISBN: 9780128201954eBook ISBN: 9780128203125

7 **Mashhur Zhusip Kopeiuly** Tandamaly. Khandar [Selective. Khans] – Pavlodar: NF «ECO», 2018 – 486 P.

8 **Mashhur Zhusip Kopeiuly** / Tom 3 [Volume 3] – Pavlodar: LLP NF «ECO», 2023. 200 P.

9 **Kamzabekuly, D.** Turki alkasy [Turkic collegium] -Nur-Sultan: public Foundation «Alashorda» – 2021. – p.392.

10 **Baitursynov, A.** Ak zhol: olender men tarzhimeler, makalalar zhane adebi zertteuler [Ak Zhol: poems and poems, publ. articles and literary research] / comp. R. Nurgaliyev. – Almsaty: Zhalyn, 1991. – p. 464.

11 **Toraigyrov, S.** Rain of Saryarka-Almaty: writer, 1987.book 1. Poems. – p. 160.

12 Stanford Encyclopedia of Philosophy Enlightenment https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/

13.10.23 ж. баспаға түсті.
10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Г. Е. Алтаева*
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республики Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 13.10.23.
Поступило с исправлениями 10.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

МАШХУР ЖУСУП И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ С ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ, ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ИДЕЕЙ

Казахское просвещение, как один из главных признаков освобождения страны, выдвинуло идеи стремления к свободе, пробуждения сознания путем просвещения нации посредством образования и науки. Такие идеи присутствуют и в произведениях Машхур Жусупа Копейулы. Поэт, рано познавший суть образования и чтения и осознавший, что будущее нации в научных знаниях, в произведениях о собственной жизни, пропагандирует образование. Образование, наука, которые Машхур Жусуп ценит как богатство, способствующее материальному благу человека и являющееся

источником человечности, открывающим человеческую душу. Поэт стремится сделать ислам средством гуманизации страны, начала добра. Религия воспринимается как основа образования и науки, а не как элемент, использующийся в ритуалах по стереотипу, сложившемуся в казахском обществе. Просветительские мысли писателя направлены на то, что свобода народа – это средство защиты от кого-то, а не уничтожение невежества. В статье основное внимание уделено значимости общественной мысли и грамотного руководителя. Раскрыты стилистические признаки в произведениях Машхура Жусупа символа «сон». Доказано, что произведения Машхура Жусупа просветительской тематики важны темами, раскрывающими образ общества того времени с его потребностями.

Ключевые слова: поэт, просвещение, религия, образование, наука, сон, руководитель, доброжелательность.

**G. E. Altayeva*
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 13.10.23.
Received in revised form 10.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

MASHKHUR ZHUSIP AND CONTINUITY WITH THE ENLIGHTENMENT, LIBERATION IDEA

The Kazakh enlightenment, as one of the main signs of the liberation of the country, put forward the ideas of striving for freedom, awakening consciousness by enlightening the nation through education and science. Such ideas are also present in the works of Mashkhur Zhusup Kopeyuly. The poet, who early learned the essence of education and reading and realized that the future of the nation lies in scientific knowledge, promotes education in works about his own life. Education, science, which Mashkhur Zhusup values as wealth that contributes to the material well-being of a person, and is a source of humanity that opens the human soul. The poet seeks to make Islam a means of humanizing the country, the beginning of good. Religion is perceived as the basis of education and science, and not as an element used in rituals according to the stereotype that has developed in Kazakh society. The writer's educational thoughts are aimed at the fact that the freedom of the people is a means of protection from someone, and

not the destruction of ignorance. The article focuses on the importance of public thought and a competent leader. The stylistic features in the works of Mashhur Zhusup of the symbol «dream» are revealed. It is proved that the works of Mashkhur Zhusup on educational topics are important topics that reveal the image of society at that time with its needs.

Keywords: poet, enlightenment, religion, education, science, sleep, leader, benevolence.

ҒТАМР 81..33

https://doi.org/10.48081/QRMK6992

***Е. Армия[1], *Ғ. Б. Шойбекова[1], Б. Молдағали[2], Ж. М. Тургынбаева[3]**

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

МЕДИАЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ОТАНСҮЙГІШТІК ИДЕЯСЫНЫҢ БЕРІЛУІ («BALAPAN» ТЕЛЕАРНАСЫ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада медиалингвистика саласы бойынша «Balapan» телеарнасы бағдарламалары тіліндегі отансүйгіштік құндылықтар туралы айтылады. Соңғы жылдары ұлттық мүдде мәселелері елімізге ортақ мәдени кеңістікте күн тәртібінде тұр. Бұл мәселе отандық медиа саласында түрлі тілдік бірліктермен өрнектеліп жүр. Халқымызды біріктіретін, қоғамға тән құндылықтарды, ортақ мүдделерді қалыптастыруға арналған іс-шаралар еліміздің халқын рухани байытады. Ұлттық құндылықтарды дамыту халықтың ұлттық мүдделері мен құндылықтарын ұстанудан басталады. Бұл үдеріс әр адамның балалық кезеңінен бойына сіңірілуі керек. Қазақ балаларының бойында осындай құндылықтарды дарытатын ең негізгі факторлардың бірі – телеарналардың қазақша мазмұнда болуымен қатар, отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндер берілетін бағдарламалар. Әрбір бағдарламаның бала жасына сәйкес қызықты болуымен бірге бағдарламалардағы мәтіндерден отансүйгіштік дискурсы, прагматикасы сезілуі қажет.

Осы бағыттағы зерттеу мақаламызда «Balapan» телеарнасындағы бағдарламалардағы отансүйгіштік идеясының дәріптелуі туралы қарастырылады. Медиалингвистикадағы отансүйгіштік идеясының бағдарлама мәтінінің арасына қажетті тілдік бірліктермен кіріктіріле отырып берілуі, оның тілдік қызмет атқаратындығы, бала көрерменге әсер етуі сөз болады. Бұл зерттеудің теориялық және практикалық құндылығының жоғары және зерттеу бағытының жаңа екендігін көрсетеді.

Кілтті сөздер: «Balapan» телеарнасы, отансүйгіштік, телеарна бағдарламалары, ұлттық құндылықтар, мәтін.

Кіріспе

Қоғамды демократияландыруға негізделген маңызды және оң нәтиже беретін өзгерістер болу қажет. Сол өзгерістерді болашақ қазақ қоғамын, сондай-ақ жаңа Қазақстанды құратын бала бойына сіңіру керек. Азаматтық қоғамға ұжымдық бірегейлік арқылы ғана қол жеткізе алатынымыз анық. Ұжымдық бірегейлікті туындататын ортақ мүдде – кез келген елді, халықты бір идеяға жұмылдырады. Ұлтты бір идеяға біріктіру мәселесі болашақта көптеген өзгерістерде шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыда елдің болашақ ұрпағын тәрбиелеуге қатысты ұлт дамуының мақсаттарына назар аударылуы керек.

Ұлттық бірегейліктің нышандарын пайдалана отырып, қоғамдағы жеке, әлеуметтік және түрлі этностарға қарамастан біріктіруі керек. Сондай нышандардың бірі – отансүйгіштік құндылықтар.

Отансүйгіштік сезіміне тәрбиелеуде «Balapan» телеарнасының қызметі зор. Мақалада «Balapan» балалар телеарнасындағы бағдарламалардың мазмұнына сүйене отырып, өскелең ұрпақтың тұлғасын отансүйгіштік сипатта қалыптастыру мәселесі талқыланады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде іріктеу, сараптау, эмпирикалық зерттеу әдістері қолданылды. Атап айтқанда, теледидар материалдары іріктел, ондағы тақырыпқа қатысты негізгі мәселені анықтауда эмпирикалық зерттеулер жүргізілді. Отансүйгіштік мазмұны бар бағдарламалар тіліне байланысты, сондай-ақ тәрбиеге қатысты зерттеулерге теориялық сараптама жасалды. Ұлттық құндылықтар туралы материалдар отансүйгіштік ассоциограммасына енетін кілт сөздер арқылы ізделіп, қарастырылды. Практикалық талдауда «Balapan» телебағдарламасы мәдени және ұлттық құндылықтардың дәрежесі талданып көрсетілді. Олардың бағдарлама мәтінінің арасына сынадай кіріктіріліп, жас ұрпаққа ұғындырылуы зерделенді. Балалар телеарнасы арқылы отансүйгіш ұрпақ қалыптастыру сипаты талданды.

Нәтижелер және талқылау

Балалар контенттерінің бүгінгі күндегі ең белдісі, беделдісі – «Balapan» арнасы. «Balapan» арнасының көрермендерінің саны – кабельдік желіде 1 млн болса, «Отау TV» желісінде 1 млн 400 мың абонент [1]. Арна 2010 жылдың 27 қыркүйегінде ашылды. Арнаның 10 жылдығына арналған «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған мақалада: «Balapan» телеарнасын үздіксіз

көретін бала көрермендер көркем сөйлей бастады, сондай-ақ ұлттық тілдің тереңдігін түсінеді. Жас ұрпақтың білімпаз және тәрбиелі болуы үшін де телеарнаның атқарып отырған рөлі зор. «Balapan» арнасының ашылуымен телевизиядан алшақтап кеткен ертегі, бесік жыры сияқты жанрлар қайта оралды. Мұның жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіруде маңызы зор» – деп жазады [1].

2020 жылдың есебі бойынша елімізде 8 жасқа дейінгі балалар санының 3,5 миллионға жеткені айтылады. Осыған байланысты сол кездегі корпорация басшысы: «Balapan» балаларға ана тілін үйретететін қуатты қарулардың біріне айналды. «Balapan»-ды көріп, таза қазақ тілінде сөйлейтін балалар туралы ақпаратты оқып, естіген сайын іштей мәртебеміздің өсетіні жасырын емес» дейді [2]. Демек, «Balapan» телеарнасының тілінің әдеби болуы ұлттық тілдің құндылығын көрсетеді.

Телеарна бағдарламаларындағы балалар тілінің зерделенуіне арналған ізденістер көп емес. О. Г. Гольская «Требования к речи воспитателя» атты мақаласында балабақша және мектепалды даярлық топтарындағы тәрбиешінің дұрыс, әдемі сөйлеуі маңызды рөл атқаратындығын жазады. Сондықтан тәрбиешіге балаға сөйлейтін сөзі үшін мынадай талаптар қойылады: «мазмұндылығы, дәлдігі, логикалылығы; лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, орфоэпиялық тұрғыдан дұрыстығы; эмоциялық қанық болуы; интонацияға бай болуы; асықпай, дауыстап сөйлеу; мәнерлі, сөйлеу әдебі мен ережелері сақталуы қажеттігін» жазады [3]. Бұл ұлттық тілдің тазалығын сақтауға деген ұмтылыс екенін көрсетеді.

Зерттеушінің осы ойын бағдарлама редакторларына қойылатын талап деуге де болады. Себебі бағдарламада, әдетте, редакторлар қандай мәтінді берсе немесе балалардың ауыздарына қандай сөз салса, соны қайталап айтады. Бұндай жағдайда балаларда ойлану немесе айтайын деп тұрған сөздерінің дұрыс-бұрыстығын бағамдау болмайды. Редактор немесе сценарист қандай сөзді айту қажеттігін нұсқаса, соны айтады. Демек, баланың бағдарламада айтатын сөздері отансүйгіштік идеясына негізделу керек.

Бала тілінің қалыптасуы өмірге келген алғашқы кезеңінен бастап дамиды. «Алғашқы кезде сәбидің сөзі үлкендердің сөзіне аздап қана ұқсайтын болады. Тіпті кейде үлкендер пайдаланбайтын сөздерді де қолданады» [4, 104-б.].

Scopus базасындағы журналдарда қазақстандық патриотизм туралы мақалалар жарияланып жүр. «Patriotic upbringing as a defining factor of Personality formation» атты мақалада жеке тұлғаның қалыптасуын анықтайтын фактор ретіндегі отансүйгіштік тәрбиенің рөлі және патриоттық тәрбиенің негізгі екі арнасы тәрбие сағаттары мен сыныптың диагностикасы жайлы қарастырылған [5]. Тәрбиенің негізгі бағыттарына рухани, тарихи өлкетану,

азаматтық елжандылық, әлеуметтік патриотизм, әскери-патриоттық, қаһармандық-патриоттық, спорттық-патриоттық тақырыптарын жатқызса, ірі құрылымдарына 1) «Мен және менің жақындарым, 2) «Мен және менің қалам», 3) «Мен және менің өлкем», 4) «Мен және менің елім» деген тақырыптарды жіктеген [5, с. 44].

Д. Мэтьюз, Э. Ливен, А. Теакстон. М. Томаселлоның «The effect of perceptual availability and prior discourse on young children's use of referring expressions» мақаласында кіші жастағы балалардың бір-бірімен қағытпа, ұрсу, пікірлесу мәтіндеріндегі ойды жеткізу мен қабылдау түрлері қарастырылған [6, 405 p.].

«Balapan» телеарнасының тұрақты көрермендері балалар болғандықтан, көрсетілетін бағдарламалар мен мультфильмдердің бояуы қанық қойылымдарын және сүйікті кейіпкерлерімен бірге олардың әдеби тіл нормаларын бұзатын сөздері мен сөз тіркестерін, сөз саптауларын да есте сақтайды. Балалар әдеби тіл нормасын бұзатын сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің мағынасын терең түсінбей, сөйлеу барысында қолданады. Сондықтан «Balapan» телеарнасындағы мультфильмдер мен бағдарламалар медиалингвистикасын зерттеу маңызды. Сондай-ақ телеарнада көрсетілетін бағдарламалар мен мультфильмдер тілі әдеби тіл нормасына сай жүйеленген сайын балаға әсер ету қуаты күшті болады. Яғни бала сүйікті кейіпкерлері арқылы әдеби тілде сөйлеу дағдысын қалыптастырады.

Телеарнаның бағдарламаларының арасында «Баламен сұхбат» бағдарламасы назарымызды аударды. Онда балалар 15 минут бойы кино, әдебиет, ғылым, медицина, спорт және музыка саласындағы танымал тұлғалармен әңгімелеседі. Жоба сипаттамасында «Атақты кейіпкерлердің өмірі мен еңбек жолы оларға үлгі болмақ» екендігі айтылған [7].

Бағдарламаның қонағы – қоғам қайраткері Оразкүл Асанғазықызы. Балалар қонақты айналып отырды, бұл азды-көпті босаңсу атмосферасын тудырды.

Тұлға теледидар алдындағы бала үшін өз саласын мынадай рухани құндылықтармен байланыстыра айту керек: 1) туған жер, 2) туған ел, 3) мемлекеттігі, 4) рәміздері, 5) салт-дәстүрі. Мәселен, тіл маманын шақырса, тілдің құндылығын бала тілімен түсіндіру керек. Осы айтқанымызға дәлел ретінде «Балапан live» бағдарламасындағы мәтіннің өзгерісіне назар аударайық.

«Balapan live» бағдарламасының кезекті нөмірі Қазақстан тәуелсіздігі мерекесіне арналған екен. Сүп-сүйкімді балақайлар отан туралы тебірене өлең оқыды [8].

Ұлықбек Есдәулетовтің «Арыстандай айбаттым, Жолбарыстай қайраттым» деп басталатын өлең жолдарын оқыды. Жүргізуші:

Күнің тусын солыңнан,
Жұлдыз жансын жолыңнан,
Басыңа бақ орнасын,
Айың тусын оңыңнан,
Қыдыр болсын жолдасың,
Құдай сені қолдасын,
Қазақстаным – деп, аяқтады.

Ал түпнұсқада «Қазақстан – көз жасым!..» болғанымен, бала жасына лайықтап, отансүйгіштік мәнін жеткізу үшін «Қазақстаным» деп айтқаны ұтымды шықты деп ойлаймыз. Арна қызметкерлерінің бұл қолданысы тапқырлықты білдіреді.

Негізі, құндылықтарды рухани және материалдық деп бөлсек те, екеуі бірін-бірі толықтырып тұрады. Мәселен, материалдық құндылықтарға қазба байлықтарын, өзен-су, көлдерімізді, тау-тастарымызды, төрт түлігімізді, тұрмыстық заттарымызды (текемет, киіз үй, ою-өрнектері, киім түрлері) жатқызсақ, олардың бәрі – адамзаттың рухани баюына көмектесетін құралдар. Сондықтан да олар бір-бірімен тығыз байланысты.

Келесі «iBars» бағдарламасы – 5 жасқа дейінгі балаларға арналған бағдарлама. Бұл бағдарламада бала жасына сәйкес сайыс ойыны болады. Сайыс өте мазмұнды құрылған. Бірінші «Кім жылдам?» айдарында Қазақстандағы қызыл кітапқа енген аң-құс, жануарларды жасырады. Бұл да – еліміздегі жан-жануарларды сақтауға қатысты патриоттық сезім тудыратын тапсырмалар [9].

«Bala time», «Күмбір live», «Білім бәйгесі», «Тәуекел» спорт додасы, «Ғылымға саяхат», «Байқа, балақай», «Ән салайық» деген бағдарламалардың бәрінде де заманауи сипатта ұлттық құндылықтар, отансүйгіштік мазмұнда сіңіріліп жатады.

«Әкеммен бірге», «Анаммен бірге» бағдарламалары отансүйгіштік идеясын сіңіретін отбасы, ата-ана екенінен хабар береді. Баланың, әсіресе ұл балалардың бір уақыт әкелерімен қалып, қарым-қатынас жасағысы келеді. Әкесі де бос уақытында баласына көңіл бөліп, бар білгенін, өмірден көрген-түйгенін айтып, көрсеткісі келеді. Осындай мақсаттан туған бағдарламаларда ер азаматтар жасайтын істерді әкесі мен баласы бірге жасап, ұлттық құндылықтарды отбасылық құндылықтардан бастайды. Отансүйгіштік сезімді отбасындағы жылы қарым-қатынас арқылы көрсетеді.

«Әкеммен бірге» бағдарламасында әкесі Рақым мен баласы Батыр қыш құмыралар жасайды. Осы құмыраларды жасау барысында әкесінің «міне, Батыр өзі жасап жатыр, сендер де жасай аласыңдар» деген сөзі баласына сенімділік тудырады, сонымен қатар мұны естіген өзге балаларда да құлшыныс пайда болады. Әрі қарай әкесі құмыра жасау кәсібімен қазақтар

өте ерте кезден айналысып келе жатқандығын, әкесі жасағандығын, одан кейін өзі қолға алғандығын, енді, міне, баласы да құмыра жасаудың алғашқы баспалдақтарын көрсетіп жатқанын тілге тиек етеді. Демек, ата-баба кәсібіне адал болып, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып келе жатқаны – отбасылық патриотизм көрінісі деп санаймыз [10].

«Жандос және оның достары» анимациялық сериясы сол кездегі ҚР Мәдениет және спорт министрлігі жанындағы Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырысы бойынша дайындалғандығына назар аударуымыз керек [11]. Мультфильм тілі аралас. Орыс тіліндегі сөздерді қазақша түсіндіріп береді. Бұндай тәсіл орыстілді балалар да арнаны көрсе, тілді үйренсе деген тілектен туындаса керек. Әр рөлдік-жағдаяттық танысу мен түсіндіруден кейін қазақ сөздері мен сөз тіркестерін қайталайды. Бұл – жас ұрпақты қазақ әдеби тілінде сөйлеуге дәріптеу.

«Balapan» телеарнасы бағдарламаларының мазмұнын талдау нәтижелері көрсеткендей, балалар аудиториясына ұсынылатын материалдар отансүйгіштік мазмұнның ассоциограммасын құрайтын құндылықтарға негізделген. Бала сұранысына, талабына толық жауап бере алады деп санаймыз.

Бағдарлама мәтіндері заманауи мәселені көтере отырып, міндетті түрде балаларға ата-бабалары жүріп өткен жолдардан да хабар беріп, оны отбасылық құндылықтан отансүйгіштік мазмұнға дейін жеткізеді. Қазақ халқы, тілі, тарихы, жері, байлығы, тұлғалары жайлы мәлімет отансүйгіштікке жетелейді.

Жоғарыда айтылғандай, бұқаралық ақпарат құралдары өз аудиториясының ұлттық және мәдени байланысын қалыптастыруға қатты әсер етеді. Медиа мәдени индустрияның бөлігі ретінде балаларға ата-баба мәдениетін бойына сіңіру керек. Ол мәдениет құндылықтарсыз дарымайды. Сондықтан балаларға отансүйгіштік мазмұны бар кешенді контент ұсыну керек.

«Balapan» телеарнасы – көре отырып, көкейге түйгізетін, ойната жүріп, ойлантатын, отанын сүю сезімдерін қалыптастыратын ірі индустрия.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒСБК 2023-2025 жж. арналған гранттық қаржыландыру есебінен ЖТН AP19679549 «Балапан» телеарнасындағы бағдарламалардың (2017-2024 жж.) әдеби тіл нормасына сәйкестігін мониторингілеудің теориясы мен тәжірибесі» атты ғылыми жоба негізінде жазылды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, «Balapan» телеарнасы балаларға отансүйгіштік идеяны ұлттық құндылық арқылы сіңіру үшін тамаша ресурс және құрал болып отыр. Арнаның негізгі мақсаты – ұлттық құндылықтарды сіңіру емес, балалардың көңілін көтеру. Тек көңіл көтеру ғана емес, сонымен қатар білім де беріледі, білім өмір тәжірибесін қоса береді. Ал өмір тәжірибесі ұлттық

құндылықтармен бірге өріледі. Осылайша олар бір-бірінен ажырамай бірін-бірі толықтырады.

Арнада отансүйгіштік идеясы әрбір бағдарламада бар. Кей бағдарламалар тікелей ұлттық құндылықтарға бағытталса, екінші бір бағдарламалар тікелей білдірмесе де, арасына кіріктіріп береді.

Медиалингвистикада отансүйгіштік идея: мемлекеттік тіл, туған жер, рәміздер, күй, ұлттық және отбасылық құндылықтар, ғылыми бағдарламалар т.б. көптеген кластерлер арқылы беріледі

Пайдаланылған деректер тізімі

1 «Balapan» телеарнасына – 10 жыл [Мәтін] [Электронды ресурс]. – https://egemen.kz/article/250162-balapan-telearnasyna-10-dgyl – 2020.

2 «Balapan» арнасының» анимациялық жобалары АҚШ пен Латын Америкасында көрсетілді [Мәтін] [Электронды ресурс]. – https://forbes.kz/life/observation/balapan_arnasyinyi_animatsiyalyi_jobalaryi_ash_pen_latyin_amerikasyinda_krsetled%20/ – 2020.

3 **Гольская, О. Г.** Требования к речи воспитателя [Текст] [Электронды ресурс]. – https://nsportal.ru/user/664283/page/trebovaniya-k-rechi-vospitatelya

4 **Дүйсенова, Ж. Қ., Нығметова, Қ. Н.** Балалар психологиясы [Мәтін]. – Алматы, 2012. – 104-б.

5 **Ybyraimzhanov, K., Zhabykbayeva, D., Asanbekova, G., Shakirova, A., Katshibekova, Z.** Patriotic upbringing as a defining factor of Personality formation [Text] // Opción, Año 35. – No.89. – 2019. – P. 756-772. – ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477 p. [Electronic resource]. – https://gotriple.eu/documents/10670%2F1.6prl1o

6 **Matthews, D., Lieven, E., Theakston, A., and Tomasello, M.** «The effect of perceptual availability and prior discourse on young children's use of referring expressions [Text] // Appl. Psycholinguist. – 2006. [Electronic resource]. – https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.624604/full.

7 Баламен сұхбат [Электронды ресурс]. – https://balapan.tv/videos/7334

8 Balapan Live. 44 бөлім. [Электронды ресурс]. – https://balapan.tv/index.hp/videos/9106

9 iBars. 29 bölım. [Электронды ресурс]. – https://balapan.tv/videos/9293

10 Әкеммен бірге. 6 бөлім. [Электронды ресурс]. – https://balapan.tv/videos/8202

11 Жандос және оның достары [Электронды ресурс]. – https://youtu.be/a3mI2SCa6Ts?si=2Mtsxe7BsJxPMVmD

References

1 «Balapan» telearnasyna – 10 jyl [Balapan TV Channel-10 years] [Text]. [Electronic resource]. – https://egemen.kz/article/250162-balapan-telearnasyna-10-dgyl – 2020.

2 «Balapan» arnasynyń» anımatsıialyq jobalary AQSh pen Latyn Amerıkasynda kórsetildi [Animation projects of the «Balapan» channel» were shown in the United States and Latin America] [Text] [Electronic resource]. – https://forbes.kz/life/observation/balapan_arnasyinyi_animatsiyalyi_jobalaryi_ash_pen_latyin_amerikasyinda_krsetled%20/ – 2020.

3 **Golskaıa, O. G.** Trebovanıia k rechı vospıtatelıa [Requirements for the teacher's speech] [Text] [Electronic resource]. – https://nsportal.ru/user/664283/page/trebovaniya-k-rechi-vospitatelya.

4 **Dúısenova, J. Q., Nyǵmetova, Q. N.** Balalar psıhologıiasy [Children's psychology] [Text]. – Almaty, 2012. – 104 p.

5 **Ybyraimzhanov, K., Zhabykbayeva, D., Asanbekova, G., Shakirova, A., Katshibekova, Z.** Patriotic upbringing as a defining factor of Personality formation [Text] // Opción, Año 35. – No.89. – 2019. – P. 756–772. – ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477 p. [Electronic resource]. – https://gotriple.eu/documents/10670%2F1.6prl1o

6 **Matthews, D., Lieven, E., Theakston, A., and Tomasello, M.** «The effect of perceptual availability and prior discourse on young children's use of referring expressions [Text] // Appl. Psycholinguist. – 2006. [Electronic resource]. – https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.624604/full.

7 Balamen suhbat [Electronic resource]. – https://balapan.tv/index.php/videos/9081.

8 Balapan Live. 44 bolim. [Electronic resource]. – https://balapan.tv/index.php/videos/9106.

9 iBars. 29 bölım. [Electronic resource]. – https://balapan.tv/videos/9293.

10 Äkemmen bırge. 6 bolım. [Electronic resource]. – https://balapan.tv/videos/8202.

11 Jandos jáne onyń dostary. [Electronic resource]. – https://youtu.be/a3mI2SCa6Ts?si=2Mtsxe7BsJxPMVmD.

27.03.23 ж. баспаға түсті.
10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Е. Армия[1], *Г. Б. Шойбекова[1],*
Б. Молдагали[2], Ж. М. Тургынбаева[3]
[1]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Республика Казахстан, г. Шымкент.
Поступило в редакцию 27.03.23.
Поступило с исправлениями 10.01.24.
Принято в печать 03.06.24.

ПЕРЕДАЧА ИДЕИ ПАТРИОТИЗМА В МЕДИАЛИНГВИСТИКЕ (НА ОСНОВЕ ПРОГРАММ ТЕЛЕКАНАЛА «BALAPAN»)

В данной статье речь пойдет о патриотических ценностях на языке программ телеканала «Balapan». В последние годы вопросы национальных интересов стоят на повестке дня в общем культурном пространстве нашей страны. Духовно обогащают общество мероприятия, направленные на формирование общечеловеческих ценностей, общих интересов, объединяющих наш народ. Развитие национальных ценностей начинается с приверженности национальным интересам и ценностям народа. Этот процесс должен быть усвоен на протяжении всего детства каждого человека. Одним из основных факторов, которые прививают такие ценности казахским детям, являются программы, в которых помимо того, что телеканалы имеют казахское содержание, передаются тексты патриотического содержания. Вместе с тем, чтобы каждая программа была интересной в соответствии с возрастом ребенка, необходимо прочувствовать патриотический дискурс, прагматичность текстов в программах.

В нашей исследовательской статье рассматривается популяризация идеи патриотизма в программах на телеканале «Balapan». Речь идет о том, чтобы идея патриотизма передавалась между текстом программы, интегрируясь с необходимыми языковыми единицами, чтобы она выполняла лингвистическую функцию, влияла на ребенка-зрителя. Это свидетельствует о высокой теоретической и практической ценности исследования и новой направленности исследования.

Ключевые слова: телеканал «Balapan», патриотизм, телевизионные программы, национальные ценности, текст.

**E. Armia[1], *G. B. Shoybekova[1], B. Moldagali[2], J. M. Turgynbayeva[3]*
[1]Kazakh National Women's teacher training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]Abay Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]M. Auezov South Kazakhstan University
Republic of Kazakhstan, Shymkent.
Received 27.03.23.
Received in revised form 10.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

TRANSMISSION OF THE IDEA OF PATRIOTISM IN MEDIALINGUISTICS (BASED ON THE PROGRAMS OF THE TV CHANNEL «BALAPAN»)

This article will tell about patriotic values in the language of the programs of the Balapan TV channel. In recent years, issues of national interest have been on the agenda in the cultural space common to our country. Events that unite our people, are designed to form values and common interests inherent in society, enrich society spiritually. The development of national values begins with the adherence of the population to national interests and values. This process must be assimilated by every person from childhood. One of the main factors that instill such values in Kazakh children is the presence of TV channels in Kazakh content, as well as programs in which texts of patriotic content are transmitted. Along with the fact that each program is interesting according to the age of the child, patriotic discourse, pragmatism should be felt in the texts of the programs.

In our research article in this direction, we will consider the popularization of the idea of patriotism in programs on the Balapan TV channel. The idea of patriotism is transmitted between the text of the program with the necessary language units, it has a linguistic function, affects the child's viewer. This indicates that the theoretical and practical value of the study is high and the research direction is new.

Keywords: Balapan TV channel, patriotism, TV channel programs, national values, text.

SRSTI 16. 31.41

https://doi.org/10.48081/PTEG8036

B. E. Borankulova
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: b_bakit@mail.ru

CHALLENGES RELATED TO MEDICAL TERMINOLOGY

The article discusses the current state of Kazakh medical vocabulary, more specifically, its fixation in bilingual or multilingual paper or online dictionaries, as well as translation problems. This is done by overview of the translations of medical vocabulary presented in existing bilingual and multilingual (translation) printed medical dictionaries and the web-based bilingual dictionary of the Termincom.kz portal. The results of the research are as follows: First, our research identified a lack of specialized bilingual and multilingual medical dictionaries. Second, in the analyzed dictionaries, we defined several Kazakh translations for a given Russian or English medical word. Third, the source languages of most bilingual or multilingual dictionaries are Russian, English, or Latin. Finally, despite the State Terminology Committee's approval of the term, there is a discrepancy in the use of translated terms in phrases. This phenomenon demonstrates the lengthy processes of codification, unification, and standardization of medical terms in the Kazakh terminology system. These shortcomings provide crucial insights for future research.

Keywords: language policy, standardization, web-based platform, linguistic aspect, inconsistency.

Introduction

The importance of medical terminology in the context of healthcare communication cannot be emphasized. Effective communication between healthcare providers, i.e. medical professionals, patients and their relatives, and other stakeholders in the system is largely dependent on medical terminology. It offers a common vocabulary that makes easier to communicate precisely and accurately about patient care plans, procedures, treatments, and diagnoses. The standard of healthcare and patient outcomes may be risky in case of a medical

terminology misunderstanding. Then, understanding the world of medical terminology is not without its difficulties.

The paper aims to provide an overview of the linguistic and standardization aspects of medical terms.

By studying these challenges, we can gain insights into the complexity and specificity of medical language as well as the variations in terminology usage across different medical specialties. Issues of translating medical terms accurately and consistently and their fixation in the dictionaries will also be examined.

Materials and methods

In order to achieve the main goal of the research, the following methods and techniques were applied: selection of dictionaries, translation analysis to define appropriate translations of medical terminology units (hereinafter referred to as T-units) of the source language (hereinafter referred to as SL) and into the target language (hereinafter referred to as TL), in Kazakh, particularly.

Paper-based medical dictionaries by Akhmetov M. [1], Momynov T., et al. [2] and the online terminology database termincom.kz [3] were chosen as a material to test our hypothesis and achieve the research goal.

To define if the TL medical terms convey the same meaning as those of the SL translation, equivalence theory by Komissarov V. [4] was applied. We used descriptive translation studies (DTS) by Mona Baker [5] and terminology translation theory of Sue Ellen Wright [6] to examine the translation methods used in rendering SL medical terms into TL in dictionaries entries.

As well as the works of the domestic and foreign researches such as Borankulova B, Proshina Z [7], Borankulova B, Androsova S, et al. [8], Hendrics K. [9], Fischbach H. [10] engaged in medical translation.

Results and discussion

Despite the fact that sufficient and reasonable measures are taken to improve the state language proficiency, the level of "the language of Kazakh science" is still lacking as compared to "the English and Russian scientific languages" in the country. Besides, the technological and infrastructural development and the international cooperation of the country have given new impetus to the formation of new terms and concepts in industry-specific terminology. Moreover, it is known that the new terms emerging in the various branches of science are largely derived from the English language. Of course, Kazakh technical and scientific terminology is no exception. Moreover, it must be admitted that English terms (or other foreign language terms) are still in most cases translated into Kazakh via Russian as an intermediate language.

While studying the issues connected with Kazakh medical terminology, we identified several of them. But we will delve into linguistic and standardization challenges.

As it was mentioned above, one of the challenges of the medical terminology is a linguistic one. The problem is due to the following characteristics of the medical terminology: morphological complexity, terminological variants of medical terms, the frequent use of abbreviations and jargons, semantic precise, cultural sensitivity, and neologisms. These terminology characteristics are bound to the Kazakh medical terms as well. Solving the linguistic challenges requires collaboration between healthcare professionals, medical translators, terminologists and language experts. Strategies such as creating a glossary, standardizing terminology, contextual translation, and cultural adaptation can help overcome language barriers and facilitate accurate communication in healthcare settings.

English is a common language for knowledge dissemination, academic research, and international cooperation among medical specialists, researches and students all over the world. Nevertheless, not all of the people master English in a level to get informed on the medical news. Therefore, medical translator or interpreter's service is in need.

A prolific medical translator Henry Fischbach [10, p. 21] notes, "Medical translation is not without its problems". Further, he provides his viewpoint by saying that it is not enough for medical translators to know of anatomical structures of the human body and their Greco-Latin names but they should be aware of technology and possess cursory knowledge of medical statistics, chemistry etc. as well (ibid.). Finally, he concludes, "Yet, […] medical translation can still rely on […] and a standardized terminology which minimizes misunderstanding and maximizes the transfer of meaning" (ibid.). Concepts are thus obviously part of a particular language. Therefore, when we talk about medical translation, it goes without saying that terminology is also taken into account.

Translation of medical terminology from English or Russian into Kazakh comprises some linguistic peculiarities. To define them, we analyzed the entries in the translation dictionaries to compare the translation equivalents provided for medical terms in different languages. A continuous sampling method was applied to justify challenges existing. Moreover, we consider that medical translation dictionaries are essential tools for translators and interpreters to standardize medical terminology.

According to V. Kommissarov's equivalence theory [4] and descriptive translation studies (DTS) by Mona Baker [5], linguistic equivalence, cultural factor as well as formal equivalence should be considered in medical terminology translation. Therefore 150 T-units were chosen by a sampling method from an English-Kazakh Dictionary of Medical Terms by a group of authors and Russian-Kazakh-Russian Dictionary by M. Akhmetov in order to explore if these requirements were taken into consideration when rendering SL terms into TL.

However, the analysis of medical translation dictionaries revealed that in translating English or Russian medical terms into Kazakh the following challenges exist:

- Terminological inconsistency;
- lack of equivalents;
- ambiguity.

Most of the English medical terms lack proper equivalents in Kazakh and they are transliterated or transcribed. In some cases their descriptions are given in the dictionary entries. The latter is non-desirable way of translation as it contradicts linguistic economy principles of term-formation.

For a standardized terminology, it is preferable that a term be attributed to a single concept.

For example, the term asphyxia is entered with 1. асфиксия, тұншығу; 2. цианоз, көгеру; 3. тамыр соғысының (пульстің) тоқтауы, тамыр соғысының болмауы in the English-Kazakh Dictionary of Medical Terms [2, p. 35]. In Akhmetov's dictionary, the Russian term is given as follows: асфиксия, тұншығу in Kazakh [1, p. 557]. As far as the termicom web-based platform's translation is concerned, we found two versions of translation as асфиксия, тұншығу in Kazakh. However, in 2023, the last decision of the Terminology Commission for the Kazakh language translation of the Russian асфиксия remained as асфиксия [3].

The next terminology unit is medical eponymy Scattchard plot a. The full word combination is Scattchard plot assay, where Scattchard is an eponym. Kazakh translation of the eponymy T-unit is Скэтчард графигін құру (лиганд-рецепторлардың арақатынасын зерттеуге арналған [2, p. 35]. 2 meanings of the term assay demonstrated in the dictionary entry are: 1. анализ, пробирлі анализ, (биологиялық) сынама, тест; сандық анализ // анализді өндіру, сынау; 2. сынама, анализге арналған үлгі. But none of them was applied in the TL translation variant. Moreover, in the Kazakh version, the word құру can be omitted in accordance with the translation theory. Unfortunately, the term was not entered into the termincom.kz platform to compare it with the two paper-based dictionaries.

Another example with the eponym: Marie's ataxia. Kazakh translation is Пьер Мари тұқым қуалайтын мишықтық атаксиясы [2, p. 37]. As far as the translation of the term combination is concerned, contextual equivalency of the eponym is not rendered in the TL, i.e. the relationship of eponym to its subsequent units (Пьер Мари+(дің)тұқым қуалайтын мишықтық атаксиясы) in the Kazakh translation does not fit grammatically. Hence, Kazakh ending -ның /-нің, -тың/-дың which is equivalent of English possessive case apostrophe and s is left out. Therefore it is not understandable for dictionary users whether Pierre Marie is an ataxia or Marie's ataxia. In termincom.kz Russian атаксия is rendered into Kazakh as қимыл үйлесімсіздігі [3].

It is evident that due to the advancement of medical science, medical terminology is also changing greatly. For instance, recent two decades due to continuous biomedical research, the development of innovative therapies and procedures, as well as the emergence of new diseases such as the COVID-19 pandemic, the vocabulary of English medical terminology has been replenished with new words and word combinations. The potential of the COVID-19 pandemic concepts and their translation problems into the Kazakh language was considered in the previous study (see the article by B. Borankulova & Z. Proshina) [7, pp. 18-25].

A few medical neologisms we chose to investigate are telemedicine, nanomedicine, genomics, personalized medicine or individualized medicine, evidence-based medicine, telehealth, iShoe, wireless accelerometer, etc. As a result, it was determined that the new words under consideration haven't been properly translated and included in any of the paper-based dictionary entry as of yet. Only two terms of listed above are present in termincom.kz. The first is Russian геномика remains as геномика in Kazakh (in 2019 by the Commission decision) and the second is телемедицина as теледенсаулық consequently (in 2021 by the Commission decision) [3]. Although their loan translations such as телемедицина, наномедицина, геномика, персоналды медицина, дәлелді медицина, теледенсаулық, Ай шу жеңіл аяқ киімі, сымсыз акселерометр are currently used in medical communication and in mass media. We can therefore conclude that, despite the efforts of the State Terminology Commission, Kazakh medical translations are still considered inconsistent and sometimes contain contradictions [8] (see the article by Borankulova B, Androsova S, et al.).

The same challenges can be said about translation of medical abbreviation. Use of abbreviations is common practice in medical communication. Therefore, to translate them is difficult task that requires a special focus on both specificity and context of medical terminology. Moreover, many medical abbreviations are ambiguous and can possess multiple meanings depending on the context.

For instance,

W.B.C.

1 White blood cell – қанның ақ түйіршігі (лейкоцит) [2, p 550]; лейкоцит (қан құрамындағы ядросы бар формалы элемент) [1, p. 410]; лейкоцит [3]

2 White blood count – лейкоцитарлық формула [2, p 550];

TPR

1 Temperature, pulse, respiration – дене қызуы, пульс, дем алу [2, p. 550];

2 Transpiration – тер бөлу, терлеу [2, p. 550]; терлеу, тер шығуы, тер ағу [1, p. 643]; тер бөліну [3].

The examples we mentioned above show in spite of the standard translations of medical terms accepted by the State Terminology Commission, different translation equivalents are still in practice. The abundance of synonyms shows

the unordered coining of terms which leads to terminological inconsistencies. According to terminological management by Sue Ellen Wright, a prominent figure in medical translation and terminology management, the use of evidence-based methods is to ensure the quality and reliability of medical translation [6].

The unification, standardization, and codification of medical terminology are the next challenges for Kazakh medical terminology. In the era of information technology advancement, codification is crucial for the digitization of healthcare systems and medical analysis. Hence, unambiguousness is important for the reliable operation of automated diagnostic systems, medical research, and health information banks. The main goal of medical language is to optimize communication between experts working in their specialties. To this end, nomenclature, vocabulary, terminology, and coding have been developed to support effective communication between medical professionals and the collection of patient data, whether on paper or, increasingly, through an electronic medical record. These systems are the subject of research in the fields of medical information and library sciences and medical linguistics, a sub-discipline of medical informatics and information sciences that focuses on the processing of medical language data in natural language [9]. Unfortunately, Kazakh terminology is still under development, with special terms originating from English and Russian. The Republican Terminology Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan is responsible for standardizing and unifying the Kazakh terminology system. Termincom.kz is a web-based, bilingual platform for standardizing and managing terminology, encompassing science, education, technology, economy, and social life in the previous Kazakh reality. The commission's activities have led to the approval of over 20,000 Kazakh translation variants of terms and words in various fields, demonstrating the progress of Kazakh industry terminology. According to the project, there are 10,178 medical terms in the Termincom.kz database [10]. But here again, we can encounter terminological inconsistency, a lack of equivalents, and ambiguity phenomena.

Conclusion

To conclude, the paper is said to have provided a thorough overview of the linguistic and standardization challenges of medical terminology translation. Several findings have been identified by analysis of medical translation dictionaries: 1. Due to linguistic complexity i.e. its technicality and specificity, medical terminology causes difficulties for translators in appropriate conveying medical concepts in different languages; 2. Issues such as terminological inconsistency, lack of equivalents, and ambiguity in TL medical terminology translations defined when analyzing the dictionaries demonstrate achieving standardization of terminology poses significant challenges due to linguistic peculiarities of each languages and varying healthcare systems.

Moving forward, the results of the paper provide the following insights for future research: First, proposals should be made to revise the approved medical terms in the bank termincom.kz and to revitalize their content with new terms. Second, select the most appropriate TL equivalent of the medical SL term before it is fixed in both a paper-based dictionary entry and in the termincom.kz bank. Third, the compilation of a controlled medical dictionary or thesaurus based on world language tools according to ISO requirements. And this should be done through a joint effort of medical professionals and linguists (terminologists, translators/interpreters), including IT specialists, so that every potential user of an online medical dictionary or thesaurus has the opportunity to get free access for this purpose. And finally, the search for consensus on terminology issues, in particular on the translation of international medical terminology into Kazakh.

References

1 **Ахметов, М. А.** Медицина терминдерінің сөздігі. Орысша-қазақша. Оқулық. – Алматы : ЖШС «Сөздік-Словарь», 2005. – 640-б.

2 **Момынов, Т., Рақышев, А., Ақжігітов, А.** Ағылшынша қазақша медициналық сөздік. – Алматы : ЖШС «Кітап баспасы», 2003. – 600-б.

3 Мемлекеттік терминология комиссиясының 1971-2020 жылдар аралығында бекіткен терминдер мен атаулар. [Электрондық ресурс]. – URL: https://termincom.kz/termins (Қаралған күні: 12.06.2023 ж.)

4 **Комиссаров, В. Н.** Теория перевода : лингвистические аспекты [Мәтін]. – М. : Высш. шк, 1990. – 250 с.

5 **Baker, M.** In Other Words: A Coursebook on Translation [Мәтін]. – Routledge, 1992. – 305 p.

6 **Wright, S. E.** Forms of representation in terminology [Text] // IITF Journal. – 2002. – № 13 (1). – P. 62–76.

7 **Borankulova, B. & Proshina, Z.** New vocabulary related to coronavirus: The potential of its use in the Kazakh language and the problem of translation [Мәтін] // Theoretical and Applied Linguistics. – 2021. – № 7 (3). – P. 18–25. – https://doi.org/10.22250/2410-7190_2021_7_3_18_25 (Ағылшын тілінде). (Қаралған күні: 24.06.2023).

8 **Borankulova, B., Androsova, S., Muratova, G., Abdigaliyeva, Z., & Kuzyassova, A.** Medical terminology in an audiovisual product [Мәтін] // XLinguae. – 2022. – № 15 (2). – P. 53–65. – https://doi.org/10.18355/XL.2022.15.03.04. ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. (Ағылшын тілінде). (Қаралған күні: 24.06.2023 ж.)

9 **Hendrics, K.** The treatment of culture-bound lexical items in bilingual dictionaries intended for a multilingual environment [Мәтін]. – University of Stellenbosch, 2003. – 142 p. [Электрондық ресурс]. – https://core.ac.uk/download/pdf/37377277.pdf.

10 **Fischbach, H.** Some anatomical and physiological aspects of medical translation [Мәтін] // Meta. – 1986. – № 1. – V 31. – P. 16–21. https://www.erudit.org/fr/revues/meta/1986-v31-n1-meta312/002743ar.pdf.

References

1 **Akhmetov, M. A.** Medicina terminderinің sөzdigi. Ory`ssha-қazaқsha. Oқuly`қ. [Dictionary of Medical terms]. – Almaty : ZhShS «Sөzdik-Slovar`», 2005. – 640 p.

2 **Momy`nov, T., Raқy`shev, A., Aқzhigitov, A.** Aғy`lshy`nsha қazaқsha medicinaly`қ sөzdik. [English-Kazakh Medical Dictionary] [Text]. – Almaty: ZhShS «Kitap baspasy`», 2003. – 600 p.

3 Memlekettik terminologiya komissiyasy`ny`ң 1971-2020 zhy`ldar aralyғy`nda bekitken terminder men ataular. [Electronic resource]. – URL : https://termincom.kz/termins (Date of access 12.06.2023)

4 **Komissarov, V. N.** Teoriya perevoda: lingvisticheskie aspekty`. [Translation Theory : linguistic aspect] [Text]. – Moscow : Vy`ssh. shk., 1990. – 250 p.

5 **Baker, M.** In Other Words : A Coursebook on Translation [Text]. – Routledge, 1992. – 305 p.

6 **Wright, S. E.** Forms of representation in terminology [Text] // IITF Journal. 2002. – № 13 (1). – P. 62–76.

7 **Borankulova, B. & Proshina, Z.** New vocabulary related to coronavirus: The potential of its use in the Kazakh language and the problem of translation // Theoretical and Applied Linguistics. – 2021. – № 7 (3). – P. 18–25. [Electronic resource]. – https://doi.org/10.22250/2410-7190_2021_7_3_18_25 (In English). (Date of access 24.06.2023).

8 **Borankulova, B., Androsova, S., Muratova, G., Abdigaliyeva, Z., & Kuzyassova, A.** Medical terminology in an audiovisual product [Text] // XLinguae. – 2022. – № 15 (2). – P. 53–65. [Electronic resource]. – URL : http://www.xlinguae.eu/issue-n_2_2022.html (Date of access: 24.06.2023). ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. [In English].

9 **Hendrics, K.** The treatment of culture-bound lexical items in bilingual dictionaries intended for a multilingual environment [Text]. – University of Stellenbosch, 2003. – 142 p. [Electronic resource]. – https://core.ac.uk/download/pdf/37377277.pdf.

10 **Fischbach, H.** Some anatomical and physiological aspects of medical Translation [Text] // Meta. – 1986. – № 1. – V 31. – P. 16–21. [Electronic resource]. – https://www.erudit.org/fr/revues/meta/1986-v31-n1-meta312/002743ar.pdf.

Received 04.08.23.
Received in revised form 04.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

**Б. Е. Боранкулова*
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
04.08.23 ж. баспаға түсті.
04.04.24. ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24. ж. басып шығаруға қабылданды.

МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қазақ медициналық лексикасының қазіргі жағдайы: аударма мәселелері және оның екі көптілді қағаз немесе онлайн сөздіктерде бекітілуі қарастырылады. Мәселелерді анықтау және талдау қолданыстағы екітілді және көптілді қағаз медициналық (аударма) сөздіктердегі және екітілді Termincome.kz порталында бекітіліп, көпшілікке ұсынылған медициналық лексика аудармаларын салыстыру арқылы жасалады.

Зерттеу нәтижелері төмендегі мәселелерді көрсетті: біріншіден, зерттеу барысында елде мемлекеттік тілді, соның ішінде қазақ ғылым тілін жетілдіру мақсатындағы жасалып жатқан түрлі заңи және ғылыми шараларға қарамастан, кәсіби медициналық екітілді және көптілді сөздіктердің жетіспеушілігі анықталды. Екіншіден, талданған сөздіктерде орыс немесе ағылшын тілдеріндегі нақты бір медициналық терминнің қазақ тіліндегі бірнеше аудармалары тіркелгендігін анықтадық. Үшіншіден, екітілді немесе көптілді сөздіктердің көпшілігінің бастапқы тілдері орыс немесе ағылшын/латын болып табылады. Сол сияқты Мемлекеттік терминология Комитеті бекіткен терминдер аудармасына қарамастан, аударылған терминдердің термин тіркестерін қолдануда сәйкессіздік бар. Бұл құбылыс қазақ ғылыми терминологиялық жүйесіндегі медициналық терминдерді кодификациялау, біріздендіру және стандарттаудың ұзаққа созылған процесс екендігін айғақтайды. Бұл кемшіліктер болашақ зерттеулер үшін нақты ақпарат береді.

Кілтті сөздер: тіл саясаты, стандарттау, веб-платформа, тілдік аспект, сәйкессіздік.

**Б. Е. Боранкулова*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Поступило в редакцию 04.08.23.
Поступило с исправлениями 04.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ПРОБЛЕМЫ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В данной статье рассматривается современное состояние казахской медицинской лексики: вопросы перевода иностранной медицинской терминологии на казахский язык и ее закрепление в двух- или многоязычных бумажных или онлайн-словарях. Выявление и анализ проблем производится путем сравнения переводов медицинской лексики в существующих двуязычных и многоязычных бумажных медицинских (переводных) словарях и утвержденных на двуязычном портале Termincom.kz, представленный для всеобщего пользования.

Результаты исследования показали следующие проблемы: во-первых, в ходе исследования выявлена нехватка профессиональных медицинских двуязычных и многоязычных словарей, несмотря на различные юридические и научные меры, предпринимаемые в стране с целью совершенствования государственного языка, в том числе научной терминологии. Во-вторых, было обнаружено, что в анализируемых словарях зафиксировано несколько переводов конкретного английского или русского медицинского термина на казахский язык. В-третьих, исходными языками существующих двуязычных или многоязычных словарей являются русский или английский/латинский. И в-четвертых, несмотря на перевод терминов, утвержденный Госкомитетом по терминологии, наблюдается несоответствие в употреблении терминосочетаний переведенных терминов. Это явление свидетельствует о том, что кодификация, унификация и стандартизация медицинских терминов в казахской научной терминологической системе является длительным процессом.

Ключевые слова: языковая политика, стандартизация, веб-платформа, языковой аспект, несоответствие.

ҒТАМР 16.31.02

https://doi.org/10.48081/QXOK9501

***С. Ж. Ерғалиева[1], Е. Б. Асанбаева[2], Қ. С. Ерғалиев[3]**

[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: samal17.12@mail.ru

ИНТЕРНЕТ-ТҮСІНДІРМЕЛЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН КӨРСЕТУДЕ МИФОЛОГЕМАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Мақалада виртуалды кеңістікте орналастырылған қазақстандық интернет-түсіндірмелердің ұлттық ерекшелігін көрсететін лингвомәдени бірліктердің бірі – мифологемалар талдауға түседі. Мифологема дегеніміз – мифтерде, аңыздарда немесе діни мәтіндерде қолданылатын мифологиялық бейнелер, мотивтер, мифология элементтері. Бүгінгі күні виртуалды кеңістіктегі тіл тасымалдаушыларының жазбаларында мифологема-мәтін, мифологема-мәлімдеме және мифологема-антропоним сынды мифологема түрлерінің жиі ұшырасуы дәстүрге айналған құбылыс болып табылады, яғни қарапайым интернет-коммуниканттар қандай да бір мақалаға пікір білдіргенде көбіне-көп көпшілікке танымал тарихи аңыз-әңгімелерді, прецеденттті есімдердің (тарихи тұлғалардың, мәдениет және қоғам қайраткерлерінің) сөздерін, туындыларын т.б. пайдаланады. Бұл олардың дүниетанымдарын, аялық білім деңгейлерін көрсетумен қатар, ұлттың тарихынан, әдеби-мәдени өмірінен де ақпарат береді.

Зерттеу мақсаты – қазіргі тіл біліміндегі миф жайлы қалыптасқан ұғым-түсініктерді сипаттап, интернет-түсіндірмелердің ұлттық ерекшелігін танытатын мифологемаларды зерделеу. Жұмысты жазу барысында сипаттау, баяндау, лингвомәдени талдау әдіс-тәсілдері қолданылады. Олар белгілі бір халық мәдениетінде кең таралған мифологиялық сюжеттердің, бейнелердің мән-мағынасын ашып, өзіндік ерекшелігін айқындауға, атқаратын қызметін саралауға мүмкіндік туғырады. Зерттеу нәтижесінде «мифологиялық дискурс әлемнің ұлттық бейнесіне негізделген идеяларды қарастырады, қазақстандық

виртуалды тілдік тұлғаның мәтін сөзжасамын қалыптастырады» деген тұжырым шығарылады.

Кілтті сөздер: мифологема, мифологема-мәтін, мифологема-мәлімдеме, интернет-түсіндірме, әлем бейнесі, прецеденттік феномен.

Кіріспе

Бүгінгі күнгі мәдениет көбінесе мифологиялық мотивтер мен бейнелерге жүгінеді, оларды жаңа әрі қызықты әңгімелер құрастыруда пайдаланады. Жақсылық пен зұлымдық арасындағы шайқас, батырлардың ерлігі немесе билік үшін мәңгілік күрес сынды мифологиялық тақырыптар қазіргі заманғы жазбаларда жиі ұшырасады. Бұлар оқырмандарды баурап қана қоймай, шабыт та тудыратыны белгілі. Жазушылар мен публицистер аталған мифтерді өздерінің өмірлік тәжірибелері мен шынайы әлем туралы дүниетанымдарына сүйене отыра қолданады, өзгертеді. Әлбетте, онда әлем бейнесі маңызды рөл атқарады. Әлем бейнесі ұғымы адамның әлем жайлы түсініктерін зерттеу негізінде қалыптасады. Адам кейде оның шекарасынан асып кеткенін де байқамай қалады [1, 49-б.].

М. Хайдеггердің түсінігінше, «әлем бейнесі – әлемді танытатын бейне емес, бейне ретінде танылған әлем» [2, 103-б.]. Әлем бейнесі тілдік тұлғаның әлеуметтену процесі барысында дамығандықтан, онда ұлттық-мәдени із көрініс табады [3, 17-б.]. Әлем бейнесі кеңістіктік, уақыттық, сандық, ұлттық және басқа да параметрлермен беріледі [1, 50–51-бб.].

Әлем бейнесінің фрагменттерін модернизациялауда құндылық негізгі аспектілердің бірі болып табылады. Белгілі бір коммуникативтік кеңістік қатысушыларының құндылық қатынастарын зерттеу әлемнің дискурсивті бейнесінің құндылық бөлігін таңдауға мүмкіндік береді.

Әлемнің дискурсивті бейнесі жалпы мәдени құндылықтарға да, виртуалды қоғамдастыққа да негізделген осы қауымдастықтың құндылық қатынастарын көрсетеді. Кез келген лингвомәдени топқа тән құндылықтар болатыны белгілі. Олардың әрқайсысы құндылықтар иерархиясымен сипатталады. Мәдениеттің құндылықтар жүйесі оның өзгергіштігін анықтайды. Бұл лингвомәдени қоғамдастықтың ерекшеліктеріне, халықтың рухани тәжірибесіне, адамның жеке темпераментіне және т.б. байланысты құндылық басымдықтары тұрғысынан айырмашылықтармен айқындалады [4, 89-б.]; [5].

Заманауи, сондай-ақ архаикалық мәдениеттің де әлем бейнесінде мифтің – «ақиқаттың өзіндік құбылысы болып саналатын, сезімдік-визуалды бейнелерді білдіретін шындықтың біртұтас түсіндірме түрі» [6, 634-б.] – алар орны зор. Миф – алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген не қазіргі мегаполисте тұратын адамның семантикалық және символдық шындығы [7, 158–159-бб.]. Адамзат пайда болғаннан бастап адамдар миф арқылы әлем

бейнесін модельдеуге, өз дүниетаным тәжірибесін жалпылауға, бейтаныс құбылыстарды түсіндіруге талпыныс жасауда. Әлемнің мифологиялық бейнесін құрастырудың басты белгісі – «адамның өзін қоршаған ортадан ажыратпауы». Бұл табиғаттың дараланауына, шынайы-сезімталдық бейнелер арқылы дерексіз ұғымдарды білдіруге әкеледі. Ежелгі қоғамдағы миф дәлелдерді қажет етпейтін шындыққа айналуда [8, 34–35-бб.].

Әлемнің мифологиялық бейнесі сакралды түсініктерді бойына жинақтайды және оның рухани-адамгершілік аксиомалары (догмалары) болып есептеледі. Т. В. Борисенконың пайымынша, «мифологиялық сана тұрғысынан әлемнің мифологиялық бейнесіне енгізілген білім күмән тудырмауы әрі шындық ретінде қабылдануы тиіс» [9, 39-б.].

Қазіргі кездегі зерттеушілердің көпшілігі дискурстағы мифті қандай да бір авторға қатысы жоқ және шындық ретінде қабылданатын жалпы сананың белгілі бір стереотиптері тұрғысынан қарастырады.

Е. И. Шейгалдың тұжырымынша, мифтің тілдік көрінісі прецеденттік құбылыстың қасиетіне ие [10, 54-б.]. Бұл аспектіде мифологемалар төмендегідей белгілермен ерекшеленеді:

- лингвомәдени қоғамдастықтың барлық өкілдеріне мәлім және жеке сипатқа ие болады;

- танымдық және эмоционалдық тұрғыдан өзекті, ұлттық ерекшеліктерге ие болады;

- оларды пайдалану мәдени топ өкілдерінің тілінде жаңа қолданыстар туғызады және бұл арнайы тарқатуды қажет етпейді;

- мифологемалар белгілі бір лингвомәдени қоғамдастық үшін құнды болып табылады.

Демек, әрбір лингвомәдени қоғамдастықтағы мифологемалар корпусының ұлттық бояуы болады және ол ұлттық сипатты бейнелейді. Бұл қасиет ұлттық көзқарасқа негізделген мифтерде көрініс табады.

Зерттеу нысаны: интернет-түсіндірмелерде қолданылған мифологемалар.

Мақсаты – жалпы тіл білімінде миф туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді саралап, интернет-түсіндірмелердің ұлттық ерекшелігін көрсететін мифологемаларды зерделеу.

Осы мақсатқа қол жеткізу барысында мынадай міндеттерді шешу көзделді:

- ғылыми еңбектерде мифологема жайлы қалыптасқан ой-тұжырымдарға шолу жасау;

- интернет-түсіндірмелерде көрініс табатын белгілі бір халық мәдениетінде кең таралған мифологиялық сюжеттерді, бейнелерді, яғни мифологемаларды жинақтап, мән-мағынасын ашып талдау, ерекшеліктерін айқындап, атқаратын қызметін саралау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде миф, мифологема жайлы баспа бетін көрген ғалымдардың ғылыми еңбектері алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай жинақтау, сипаттау, баяндау әдіс-тәсілдері қолданылды. Мифологемалардың түрлерін, өзіндік ерекшелігін ашуда лингвомәдени талдау әдісі пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстандық желі қолданушылардың дискурсивті қызметі, негізінен, орыс және қазақ тілдерін жетік меңгерген, екі мәдени адресатқа, қостілді оқырмандарға бағытталады. Әр этностың мәдени жадысы мифологемалардың сан алуан түрлерінен тұрады, сондықтан қазақстандық желі қолданушылардың дискурсында екі мәдениеттің де ақпараты кездеседі. Бұл, сөз жоқ, өз кезегінде мәтінді байытатыны анық. «Мифология мәдени белгі ретінде тілдік тұлғаның коммуникативтік нұсқаулары мен мотивтерін жүзеге асырушы нысан, өмірлік және кәсіби тәжірибесінің байлығын, әлемдік және отандық мәдени мұрамен танысу нәтижесінде пайда болған білім қорын жеткізуші болып табылады» [11, 68-б.]. Қазақстандық желі қолданушылардың тілінің мифологиялығы, ең алдымен, көпшілікке әсер етуге, адресаттар санасында басым позицияны алатын мазмұнның маңызды мәнін аудиторияның жадында қалдыруға бағытталумен сипатталады.

Е. И. Шейгалдың еңбегін негізге алған В.И. Жұмағұлова дискурстағы көпшілік алдында сөйлеген мәтіндер мен естеліктердің берілуін қарастырады. Бұл зерттеушіге прецеденттік феномендермен байланысты мифологемалардың мифологема-мәтін, мифологема-мәлімдеме және мифологема-антропоним сынды үш түрін анықтауға мүмкіндік туғызады:

1) мифологеманың алғашқы түрі – «мифологема-мәтін миф-әңгімеге, аңыз элементтері бар сюжеттік баяндауға сәйкес келеді. Миф-әңгімелер қазақстандық саясаткерлердің көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде кеңінен пайдаланылады. Ол қазақ халқының танымал тұлғаларының есімдерін қолданудан көрінеді. Мысалы, Мы знаем имена трех великих сынов народа, трех славных мудрецов – Толе би, сына Алибека, Казыбека би, сына Келдибека, и Айтеке би, сына Байбека. Они стали для казахов непреходящим символом единства, их страстные речи овладели умами потомков как изречения священных книг...» [11, 68-б.].

Байқағанымыздай, аңызға айналған тарихи тұлғалар туралы мұндай мифтер қоғамның бірлігін сақтауға әсер етеді, «қазақстандық қоғамда қабылданған әлеуметтік және мәдени мінез-құлық парадигмасын құрылымдай отырып, ұлттық мәдениеттің семантикалық бағдарларын белгілейді».

2) мифологеманың екінші түрі – «миф-болжамды қамтитын мифологема-мәлімдеме жалған немесе теріске шығарылмайтын пікірді білдіретін

пайымдау болып табылады. Мұндай мифологемалар көпшілік алдында сөйлеген сөздер, жолдаулар, естеліктер, ұрандар, сұхбаттар сынды түрлі коммуникация жанрларында жүзеге асырылады». Мысалы, «Национальное согласие – основа стабильности и развития Казахстана» [11, 68-б.].

Қазақстандық желі қолданушылардың дискурсындағы мифологема-мәлімдемелер топтық субъектінің (президенттік институттың, сыртқы ведомствоның және түрлі партиялардың) сөйлеген сөздері ретінде әрекет етеді. Мифологема-мәлімдемелердің айрықша белгілері – «миф-болжамның семантикалық құрылымындағы идеологиялық коннотацияның болуы. Ол дискурстың құндылық доминанттары, қазақстандық қоғамдағы оқиғалардың заңдылықтарын түсіндіруді қамтитын басты тұжырымдардың анықтамалары ретіндегі идеологема» болып табылады [11, 70-б.].

3) «мифологема-антропонимнің ассоциативтік өрісіне идеализацияланған немесе демонизацияланған желі қолданушылардың мифтік бейнесі кіреді. Қазақстандық желі қолданушылардың сөйлеу тәжірибесіндегі мифтер, негізінен, ұлттық-мәдени дәстүрмен және ұлттық құндылықтармен айқындалатын «кейіпкердің» бейнесін береді. Мұндай мифологемалар өткенге бағытталады» [11, 71-б.].

Осылайша, әлеумет пен қазіргі желі қолданушылардың тұлғасының арақатынасынан пайда болған стереотип сөйлеушінің аялық білім деңгейіне негізделеді.

Базалық мифологемалар қатарына кілтті сөздермен ұсынылған белгілі бір мәселелерге қатысты ұлттық символдар жатады. Олар мәтінді жасаушының сезімі мен ойын білдіретін ұлттық бағалауды көрсету үшін қызмет етеді. Оның мәтіндерінде желі қолданушылардың тілдік тұлғасындағы құндылық ұстанымдардың әлеуеті көрініс табады. Ол тіл фактілерінің қайта құрылуы мен көзқарасынан аңғарылады. «Құндылық адамның сыртқы және ішкі әлемді қабылдау нормаларын көрсететін мәдени «айна» іспетті. Бағалау адами категория ретінде әрекет етеді, өйткені тіл әлемді танудың құралы ғана емес, сонымен бірге осы әлем туралы объективті-субъективті аксиологиялық ақпаратты жеткізуші» болып табылады [11, 69-б.]. Бағалау нормасы адамның қоғамдағы қызмет саласына байланысты болады және қалыптасқан стереотиптер мен ұстанымдарға (жақсы / жаман координаттарда) сәйкес анықталады. Мәселен, мифологемалардың аксиологиялық бағдарлануының негізі мәтіндерде, оның ішінде интернет-түсіндірмелерде айқын көрінетін қазақстандық желі қолданушылардың тілдік тұлғасының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтары болып табылады.

Мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірмелерде ертегілерге, аңыздарға сілтемелер жасалғандығын жиі кездестіреміз. Ендеше, осындай түсіндірмелерді қарастыралық (талдауға түскен интернет-түсіндірмелерде

орфографиялық, пунктуациялық, стилистикалық тұрғыдан жіберілген қателер сақталды – авторлар).

Гость Альнур

«Ия дұрыс айтасыз, Бергей жерлесімізге ҰЛТ БАТЫРЫ атағын беру керек, еліміздегі шіріген жүйені жалғыз өзі мировой масштабта шайқалтты, енді ол азамат елге **Махамбетше айтқанда «ақырып теңдік сұрайды»** деп сенеміз» [12]. Комментатор осы жағдайға «Бергей Рысқалиев пен Макс Боқаев АҚШ мемлекеттік департаментінің есебіне ілікті» деп XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі, ақын, 1836–1838 жылдар аралығында Бөкей ордасындағы халық-азаттық көтерілістің қолбасшысы, Исатай Таймановтың досы әрі серігі Махамбет Өтемісовтің өлең жолдарымен өз пікірін білдіреді. Анығырақ айтқанда, **Гость Альнур** «Бағаналы терек» өлеңінің соңғы жолына сілтеме жасайды:

«Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы.
Артымыздан біздердің,
Ақырып теңдік сұрарға» [13].

Өлеңнің әрбір сөзінен, әрбір буыны мен бунағынан, әрбір тармағы мен шумағынан ұлттық рух пен патриоттық сезім, қайсар күш пен жігер лебі еседі. Одан халықтың кегін алып, жоғын жоқтайтын, теңдікке жетелеп, жарқын болашаққа жеткізетін ұлды армандағанын аңғаруға болады. Ал туындыға сілтеме жасаған **Гость Альнур**дың жазбасы қазақ халқының патриоттық рухын көтеруге арналған шақыру, ұран және сипатталған жағдайда шешуші әрекеттерге қадам жасауға негіз болатын күш іспетті. Демек, түсіндірмешінің (комментатордың) халық тарихы мен санасында аңызға айналған қолбасшының шығармасына сілтеме жасауы бекерден бекер емес.

Гость

«Неге халықтың көңілінен шыққан асыл азамат далада қаңғып жүруі тиіс, естимісің Керең Билік!!!!! Қайтар Бергейді Атырауға!!!!! Бергей тегін адам емес, халықтың ұлы, арқалы ұл!!!! Ол қап ішінде жатқан Қанжар Қылыш! Жарып шығады. **Махамбеттің мұрагері** бүгіннің Батыры! Алға, ақ көкем!» [12]. Түсіндірмеші жазбасында Гость Альнурдан кейін Махамбет Өтемісовтің есімі екінші мәрте аталады. Онда мақаланың басқа оқырмандары секілді Атырау облысының экс-әкімін билікке қайта қайтару талап етіледі. **Гость** деген түсіндірмешінің эмоционалды сөзі ұлттық рух пен патриоттық сезімге толы. Ол туған өлкесінің тағдырына қол қусырып отырмайтындығын аңғартады. Осылайша, мифологеманы, яғни қазақ халқының символы болып табылатын халық қаһарманының прецеденттік есімін қолдана отыра ұлттық колоритті береді. Аңызға айналған тарихи тұлғалар туралы осындай мифтер

халықты жұмылдырып, ынтымағы ұйыған, бірлігі жарасқан ел болуға, ұлттық мәдениеттің аксиологиялық бағдарларын белгілеуге, қазақстандық қоғамда қабылданған әлеуметтік және мәдени мінез-құлық моделін жүйелеуге өзіндік үлес қосады.

Местный Гость

«Айналайын, арда ұлым! Бергей балам! Жарадың! «**Қараңғы қазақ төріне, Өрмелеп шығып күн болдың**». Сәттілік тілейміз, біз қолдаймыз!» [12]. Байқағанымыздай, аталған интернет-түсіндірменің авторы өзінің көзқарасын қазақтың біртуар ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров поэзиясынан үзінді келтіру арқылы жеткізеді. Жазбада «Шәкірт ойы» өлеңінің алғашқы жолы өзгеріссіз қолданылған:

«Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың көгіне,
Күн болмағанда, кім болам?» [14].

Местный Гость деген лақап атты түсіндірмеші де Атырау облысының экс-әкімін жақтайтынын жеткізеді және оның абырой мен беделін асқақтату үшін сөзінде ақынның өлең жолдарын пайдаланады. Интернет-түсіндірмеде экс-әкім санасы уланған қазақ халқына көмек қолын беретін күнге теңелген. Яғни комментатор мифологема (біздің жағдайда аталған лингвомәдениеттің құндылығы) болып есептелетін прецеденттік тұлғаның сөздерін ойын білдіруде қолданады. Өйткені Сұлтанмахмұт Торайғыров Отанға деген риясыз махаббат идеяларын ұсынған қазақ әдебиетінің танымал перзенті, демократтық көзқарастағы ақын болып табылады.

Гость

«Америка өзі мойындады Қазақстанның сот жүйесі былыққа батқанын. Қандай күлкілі. Тәуелсіздігімізге көлеңке түсті. Биліктің жемқоларының жаңғыры дүние жүзіне тарады. Коррупциядан #1 орын алады Қазақстан. Масқара елміз... өкінішті. Кешегі қара қылды қақ жарған ата бабаның дала заңы, **Тәуке ханның Жеті Жарғысы, Есім ханның ескі жолын**, Қасым ханның қасқа жолын қалайша батпаққа батырып, ғасырларға өтелмес жаза алдық» [12]. **Гость** атты автор Атырау облысының экс-әкімі туралы оқиғаны ашып көрсетеді. Ол ассоциативтік тактикасын қолдана отыра басқа коммуниканттар секілді әкімді қолдауды жалғастырады. Өзінің мифологиялық жазбасында әлеуметтік жағдайды қазақ қоғамы үшін сакралды болып табылатын және рухани-адамгершілік аксиомалары (догмалары) бар тарихи фактілермен байланыстырады. «Мемлекет пен құқықтық тәртіпті нығайту үшін онда би мен би соты төрелігінің рөлдері көтерілген. Қазақ халқы үлкендерге қарсы келмеген және аталған заңдарға бағынған. Заңдар мемлекетті ішкі және сыртқы жағынан сақтағаны анық. XVI–XVIII

ғасырлардағы қазақ хандығының дәуірі, яғни Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бойынша басқару жүйесі хандық басқаруға негізделген» [15, 11-б.]. Автор мифологеманы қолдана отыра елдегі сыбайлас жемқорлықты тоқтатуға шақырады. Сөйтіп, ол экс-әкімнің беделін арттырып қана қоймай, мүмкіндігінше өзін тәлімгер-қорғаушы ретінде сипаттайды.

Қазақстандық комментатордың Ақжайық сайтының материалдарындағы «Байбек и ПЦР-тест» деген мәтініне білдірілген түсіндірмені талдалық [16].

Ербол

«Айналайын, халқым, басыңды көтер! Елі үшін жанашитын ерлер керек істің басына, кезінде Атырауды ел етіп, бас аяғын жинап, адам қатарына қосқан жалғыз Ұлыңды – Бергейді елден қуып, жала жауып, қара күйе жаққанда, бір қазақ сұрауын сұраған жоқ қалмақтан. Азаматтың сұрауы қайда? Оның қасында қотыр ешкісі жоғалса, уй аралап іздеп табатын малым жанымның садағасы деген ел емес пе едік! Осынша керемет **қой үстіне бозторғай орнайтын** жағдайды жасап кеткен, ішіннен шыққан адал перзенттің сұрауы жоқ па еді. Ердің құны қайда? Баяғыда Бөкей хан патша әскерімен айдалып бара жатырған 2 қазақты барын салып арашалап алып қалып, әр қазақтың белінде кемі он қазақ кетіп барады. Мен оны қалай бодан қылып жіберем деген атаның ұрпағы емес пе едік! Қайтарсын Бергейді елге. Елге қызмет етсін, осы жерде ұлтан болсын! Мейлі сұлтан болсын!» [16]. **Ербол** лақап есімді интернет-түсіндірмешінің сөзінде қазақ менталитетін бейнелейтін мифологемалар айқын көрінеді. Түсіндірмеде наным-сенім, прецеденттік есім мен аңыз көрініс табады. Автор ойын мифологемаларды қолдану арқылы жеткізеді. Ол қазақ дүниетанымының ұлттық тілдік бейнесін тек сол мәдениеттің өкіліне ғана түсінікті етіп көрсетуге талпыныс жасайды. Түсіндірмеші халықты үнсіз отырмауға, бүкіл қазақ халқы армандаған жағдайларды жасауға тырысқан батырды қорғауға шақырады. Оны **«Қой үстіне бозторғай орнайтын заман»** деген халықтық наным-сенім арқылы береді. Сонымен қатар әр жігітке сұраныс болатынын, олардың ешқайсысын құлдықта қалдырмайтындығын, солай кез келген сарбазы үшін тұратынын сипаттайтын Бөкейханның әскери жорығы туралы аңыздан мысал келтіреді.

Аңғарғанымыздай, түсіндірмешінің ассоциативтік ойлауы мәтінде құндылық белгісі бар ұлттық тілдік тұлғаны қайта құруға ықпал етеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒжЖБМ қаржыландыратын AP13068417 «Қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттары: дәстүр және жаңашылдық (күнделікті виртуалды қарым-қатынас материалдары негізінде)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Қысқасы, мифтерде, аңыздарда немесе діни мәтіндерде қолданылатын мифологиялық бейнелер, мотивтер, мифология элементтері – мифологемалар – бүгінгі күні ғалымдар тарапынан зерттеуге іліккен өзекті мәселелердің бірі. Жұмыста миф, мифологема жайлы қалыптасқан ой-тұжырымдар сипатталып, интернет-түсіндірмелерде кездесетін тілдік бірліктер талданды. Виртуалды кеңістіктегі, оның ішінде интернет-түсіндірмелердегі мифологиялық дискурс әлемнің ұлттық бейнесіне негізделген идеяларды қарастырады, қазақстандық виртуалды тілдік тұлғаның мәтін сөзжасамын қалыптастырады. Онда мифологема-мәтін, мифологема-мәлімдеме және мифологема-антропоним сынды мифологемалардың барлық түрі ұшырасады. Бұл қандай да болмасын ұлттың ерекшелігін көрсететін амал болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Маслова, В. А.** Когнитивная лингвистика: уч. пособие [Текст] / В.А. Маслова. – М. : ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

2 **Хайдеггер, М.** Время картины мира / М.Хайдеггер [Текст] // Новая технократическая волна на западе. – М., 1986. – С. 93–119.

3 **Красных, В. В.** «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 376 с.

4 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B, Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – No 11(3). – P. 87–96. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.705702.

5 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – No 10 (3). – P. 125–136. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.558154.2714.

6 Новейший философский словарь : 3-е изд., исправл. /под. ред. А. А. Грицианова [Текст]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

7 **Стрельник, О. Н.** Э. Кассирер о связи мифа и языка [Текст] // Вестник РУДН. – Серия: Философия. – 2004. – №1. – С. 157–175. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/e-kassirer-o-svyazi-mifa-i-yazyka (Дата обращения: 19.09.2022).

8 **Ковтун, Е. Н.** Поэтика необычайного : Художественные миры фантастики, волшебной сказки, утопии, притчи и мифа (На материале европейской литературы первой половины XX века) [Текст] / Е. Н. Ковтун. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 308 с.

9 **Борисенко, Т. В.** Фантазийные мифологемы как элементы фантазийной картины мира (на примере романов Дж. К. Роулинг) [Текст] // Вестник Челябинского государственного университета. – № 4 (426). – Серия: Филология. – Вып. 116. – Челябинск, 2019. – С. 38–44.

10 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса [Текст]. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

11 **Жумагулова, В. И.** Национально-культурная специфика политических мифологем в структуре языковой личности казахстанского политика [Текст] // Вестник Омского государственного университета. – № 1. – Омск, 2007. – С. 67–73.

12 Бергей Рыскалиев и Макс Бокаев попали в отчёт госдепа США [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/75559

13 Махамбет Өтемісұлының «Бағаналы терек» өлеңі [Электронды мәтін] https://bilim-all.kz/article/14209

14 Шәкірт ойы [Электронды ресурс]. – https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy

15 **Байшемиров, А. М.** Свод законов в казахской степи / А. М. Байшемиров, А. О. Осербаева. – Текст: непосредственный // Юный ученый. – 2020. – № 2 (32). – С. 10–13. [Электронный ресурс]. – URL: https://moluch.ru/young/archive/32/1873/ (Дата обращения: 21.09.2022).

16 Байбек и ПЦР-тест [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/73205

References

1 **Maslova, V. A.** Kognitivnaya lingvistika : uchebnoe posobie [Cognitive linguistics : textbook] [Text]. – Moscow : TetraSystems, 2004. – 256 p.

2 **Heidegger, M.** Vremya kartiny` mira [Time of painting the world] [Text]. New technocratic wave in the west. – Moscow, 1986. – P. 93–119.

3 **Krasnykh, V. V.** «Svoj» sredi «chuzhix»: mif ili real`nost`? [«Svoy» among «foreign»: myth or reality?] [Text]. – Moscow : ITDGK «Gnosis», 2003. – 376 p.

4 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B, Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – No 11(3). – P. 87–96. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.705702.

5 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – No 10 (3). – P. 125–136. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.558154.2714.

6 Novejshij filosofskij slovar` : 3-e izd., ispravl. / pod. red. A. A. Gricianova [The newest philosophical dictionary : 3rd ed., corrected. /sub. ed. A. A. Gritsianova] [Text]. – Mn.: Book House, 2003. – 1280 p.

7 **Strelnik, O. N.** E`. Kassirer o svyazi mifa i yazy`ka [E. Cashiers about communication myth and language] [Text] // Vestnik RUDN. – Series: Philosophy. – No 1. – 2004. – P. 157–175. [Electronic resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/e-kassirer-o-svyazi-mifa-i-yazyka (Access date 19.09.2022).

8 **Kovtun, E. N.** Poe`tika neoby`chajnogo: Xudozhestvenny`e miry` fantastiki, volshebnoj skazki, utopii, pritchi i mifa (Na materiale evropejskoj literatury` pervoj poloviny` XX veka) [Poetics of the extraordinary: artistic worlds of fantasy, fairy tales, utopias, parables and myths (On the material of European literature of the first half of the XX century)] [Text]. – Moscow : MGU, 1999. – 308 p.

9 **Borisenko, T. V.** Fantazijny`e mifologemy` kak e`lementy` fantazijnoj kartiny` mira (na primere romanov Dzh. K. Rouling) [Fantasy mythologies as elements of a fantasy picture of the world (on the example of J. K. Rowling's novels)] [Text] // Bulletin of the Chelyabinsk State University. – No. 4 (426). – Series: Philology. – Issue 116. – Chelyabinsk, 2019. – P. 38–44.

10 **Sheygal, E. I.** Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics to political discourse] [Text]. – Moscow : ITDGK «Gnosis», 2004. – 326 p.

11 **Zhumagulova, V. I.** Nacional`no-kul`turnaya specifika politicheskix mifologem v strukture yazy`kovoj lichnosti kazaxstanskogo politika [National-cultural specifics of political mythologies in the structure of the language personality of the Kazakh politician] [Text] // Bulletin of the Omsk State University. – No. 1. – Omsk, 2007. – P. 67–73.

12 Bergej Ry`skaliev i Maks Bokaev popali v otchyot gosdepa SShA [Bergey Ryskaliev and Max Bokaev were included in the US State Department report] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/75559.

13 Mahambet Otemisulynyn «Baganaly terek» oleni [Makhambet Utemisov's poem «Baganaly terek»] [Electronic resource]. – https://bilim-all.kz/article/14209.

14 Shakirt ojy [Student thought] [Electronic resource]. – https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy.

15 **Bayshemirov, A. M.** Svod zakonov v kazahskoj stepi [Code of laws in the Kazakh steppe] // Young student. – 2020. – No. 2 (32). – P. 10–13. [Electronic resource]. – URL: https://moluch.ru/young/archive/32/1873/ (Access date 21.09.2022).

16 Bajbek i PCR-test [Bayback and PCR test] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/73205.

26.04.23 ж. баспаға түсті.
25.01.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**С. Ж. Ергалиева[1], Е. Б. Асанбаева[1], К. С. Ергалиев[2]*
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Поступило в редакцию 26.04.23.
Поступило с исправлениями 25.01.24.
Принято в печать 03.06.24.

РОЛЬ МИФОЛОГЕМ В ОТРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРНЕТ-КОММЕНТАРИЕВ

В статье анализируются мифологемы – одна из лингвокультурных единиц, отражающая национальную особенность казахстанских интернет-комментариев, размещенных в виртуальном пространстве. Мифологема – это мифологические образы, мотивы, элементы мифологии, используемые в мифах, легендах или религиозных текстах. Сегодня в произведениях носителей языка в виртуальном пространстве обычным явлением является появление типов мифологем как мифологемы-текста, мифологемы-высказывания и мифологемы-антропонимы, то есть, когда обычные интернет-коммуникаторы комментируют какую-то статью, они часто использовать исторические легенды, широко известные публике, слова, произведения прецедентных имен (исторических деятелей, культурных и общественных деятелей) и т. д. Помимо показа их мировоззрения и фонового знания, он также предоставляет информацию об истории, литературной и культурной жизни нации.

Цель исследования – описать понятия и концепты о мифе в современной лингвистике и изучить мифологемы, демонстрирующие национальную особенность интернет-комментариев. В процессе написания произведения используются методы описания, повествования, элементы методик лингвокультурологического анализа. Они раскрывают смысл мифологических сюжетов и образов, распространенных в определенной народной культуре, создают возможность определить их своеобразие, дифференцируют их функции. В результате исследования делается вывод, что «мифологический дискурс рассматривает идеи, основанные на национальном образе мира, формирует текстопорождение казахской виртуальной языковой личности».

Ключевые слова: мифологема, мифологема-текст, мифологема-высказывание, интернет-комментарий, картина мира, прецедентный феномен.

*S. Zh. Yergaliyeva[1], Y. B. Asanbayeva[1], K. S. Yergaliyev[2]
[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]A. Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Received 26.04.23.
Received in revised form 25.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE ROLE OF MYTHOLOGEMS IN REFLECTING THE NATIONAL PECULIARITY OF INTERNET COMMENTS

In the article, mythologems are analyzed – one of the linguistic and cultural units that reflect the national peculiarity of Kazakhstani political Internet comments posted in the virtual space. A mythologeme is a mythological image, motif, mythological elements used in myths, legends or religious texts. Today, in the works of native speakers in the virtual space, the appearance of types of mythologems such as mythologeme-text, mythologeme-speech and mythologeme-anthroponym is a common phenomenon, that is, when ordinary Internet communicators comment on some article, they often use historical legends, widely known public, words, works with precedent names (historical figures, cultural and public figures), etc. d. In addition to showing their worldview and background knowledge, it also provides information about the history, literary and cultural life of the nation.

The purpose of the research is to describe the notions and concepts of myth in modern linguistics and to study mythologies that demonstrate the national specificity of Internet comments. In the process of writing the work, methods of description, narration, and elements of methodological linguistic and cultural analysis are used. They reveal the meaning of mythological plots and images, widespread in a certain national culture, create an opportunity to determine their uniqueness, differentiate their functions. As a result of the research, the conclusion is made that «mythological discourse considers ideas based on the national image of the world, forms the text generation of the Kazakh virtual language personality».

Keywords: mythologeme, mythologeme-text, mythologeme-utterance, Internet commentary, worldview, precedent phenomenon.

ҒТАМР 81`373.21

https://doi.org/10.48081/JRCO3647

М. Т. Есматова, *Ж. С. Таласпаева, Г. С. Хамзина
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.
*e-mail: talaspaeva@inbox.ru

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР НЕГІЗІНДЕ ПАЙДА БОЛҒАН ОЙКОНИМДЕР (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША)

Тағылымсыз тарих жоқ. Егер ол болмаған болса, адамзат «тәуелсіздік», «теңдік», «демократия», «мәдениет», және басқа осы сияқты қасиетті мұраттар үшін қан төгіп күреспеген болар еді. Кісі есімдерінің, тарихи тұлғаларымыздың ұлттық санадағы орны мен танымдық ерекшелігі, тарихтағы орны, ономастикалық кеңістіктегі, оның іштей сараланған түрлеріне берілген атаулар неліктен, сол есімдерге ие болу себебі деген мәселе маңызды. Батыл қолбасшы, мемлекет қайраткері, дарынды елші, сөзге шешен ретінде қазақ халқының жадында сақталған танымал тұлғаларды тарих бетінде жазылған аңыз-әңгімелерден, шежірелерден біліміз. Ондай тұлғалар Қазақстанда Тәуелсіздік символына айналған ономастикалық кеңістікте орын алады. Есімі елге танылған хандарымызға, би-шешендерімізге, батырларымызға арналған резиденциялар, ескерткіштер, монументтер мен мәдени, оқу орындарының атауы берілуі осыған дәлел. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының тарихи тұлғаларының жүріп өткен тарих жолын, сол жолда сіңірген еңбегі бағаланып, ономастикалық кеңістіктен орын алғаны баяндалады. Қазақ шыққан тегін, туып өскен өлкесін зерделеп, өсер ұрпағының ертеңіне ерекше мән бере білген. Сондықтан тарихи тұлғалардың есімдерінің маңыздылығына сай ескерткіш ретінде сақталған нысандар баршылық, сол туралы сөз қозғалады. Мақалада аты аталған тарихи тұлғаларымыздың жерленген орындары Солтүстік Қазақстан облысының сакралды картасына еніп отырғандығы баяндалады.

Кілтті сөздер: тарихи тұлға, даңқты есімдер, ономастикалық кеңістік, ойконим, урбаноним, мұра, кесене, ескерткіш, сакралды орындар, ұлттық таным.

Кіріспе

Тарихтағы тұлға – адамның тарихи уақыт пен кеңістіктегі орны, халықтық бағаға ие болған, белгілі бір қызметі, ісі арқылы ізін қалдырған адам. Адамзат тіршілігінің ең басты құралы деп танылатын тіл болмысына зер салу, топонимдер мағынасын халықтық таным тұңғиығына өрбіту, ойконимдердің тарихын адамның қабылдау, пайымдау, ойлау тарихымен ұштастыру, дәстүр мен жаңашылдық үдерістерін танымдық динамикалық табиғатымен үйлестіру, сол арқылы универсалды, яғни барша жұртқа ортақ ұстанымдарға қол жеткізу қазақ тілінің өрісін кеңейтуге, өркениетті мемлекеттің қоғамдық-әлеуметтік мүмкіндігін арттыруға әсер етері хақ. Осы орайда біздің жас ұрпақтарымыз үшін ата-жұрт, ата-баба тарихы, тіптен антикалық тарихтан да қымбат болуға тиіс.

Материалдар мен әдістер

Топонимдердің жасаушы иесі де, пайдаланушысы да халық болғандықтан, ол тек географиялық себептерден пайда болған құбылыстар емес, қайткен күнде де, тарихи себептерден туған тілдік құбылыстар болып табылады. Географиялық орта тек арақатынастық рөл атқарады. Ал атаудың тууына ол дербес себепкер бола алмайды. Географиялық атаудың қалыптасуына сол бір объектінің күнделікті адам тіршілігіне қажеттігі мұрындық бола алады. Сол елді мекенде өмір сүріп, тарихында, мәдениетінде, оқу ісінде еңбегі сіңіп, мәңгі өшпей қала беретін ірі тұлғаларымыздың есімдеріне ескерткіш ретінде ұрпаққа мұра ретінде қойылған атаулар баршылық. Бұндай атаулар топонимнің ойконим бөліміне жатады [1, 6-б.].

Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданына қарасты Бұлақ аулынан 7 шақырым жерде Құлсары батырдың жерленген жері бар. Халық аңызы бойынша Құлсары қазақ елінің жерін қорғау үшін он мыңдық әскер жинап, талантты ұйымдастырушы болған. 30 жылдан астам уақытын Қазақ хандығының нығаюына, оның сыртқы және ішкі саясатына белсене араласты, ақылды, дарынды елші болды. Сондай-ақ, қазақ руларының арасындағы бірлік пен тыныштықты жақтады, оның беделі мен өткір сөзі ел ішіндегі, ру арасындағы алауыздықты шешті. Құлсара елге әулие ретінде де танымал. Ел басына төніп тұрған қауіпті алдын ала болжай білген, ауру адамдарды да емдеген. Әулие-батырдың қабіріне тек солтүстік қазақстандықтар ғана емес, еліміздің басқа өңірлерінің тұрғындары да өздерінің аурулары мен одан құтылу үмітімен келіп қонады. 1958 жылы Құлсары жерленген жерге оның алтыншы ұрпағы Қалиасқар Рахимов ескерткіш тас пен темір қоршау

орнатқан. 2011 жылы Абылай ханның 300 жылдығына Құлсары батыр Бөріұлының мазары ашылды.

Солтүстік Қазақстан облысының Аққайың ауданына қарасты Аралағаш ауылының тұрғындары Жансүгір батырдың есімін мақтан тұтады. Тереңкөл көлінің жанында батырдың мазары бар. Қабір қасиетті орын болып саналады. Жансүгір батырдың туған жылы белгісіз. 1742 жыл деп болжанады. 15 жасында ерлігімен таныла бастайды, 18 жасында біздің өлкемізді мекен еткен Орта жүздің Атығай руынан шыққан жасақтарын басқарған. XIX ғасырдың бірінші жартысында хан билігі өз күшін жоғалтады, қазақ даласын патшалық Ресейдің генерал-губернаторлары басқара бастайды. Жергілікті халықтың Жансүгірді құрметтейтінін, ақыл сұрап, сөзін тыңдайтындығын жақсы білген губернатор оған капитан шенін беріп, қазіргі ауданға тең аумақты басқаруға сеніп тапсырады. Сол кезде ол Жансүгір би атанады, елдегі дау-жанжалдарды әділ шеше біледі [2, 15-б.].

Солтүстік Қазақстан облысының Ақжар ауданында Ер Жәнібек батырдың және Абылай ханның серігі болған Байталақ батыр жерленген. Тимирязев ауданында Докучаев ауылынын 4-5 шақырым жерде Сары батыр мен Суыр батырдың кесенесі орналасқан.

Келесі нысанымыз – жыраулар. Осыдан екі жыл бұрын Петропавл қаласында Қожаберген жырауға ескерткіш орнатылды. Қожаберген 1663 жылы қазіргі Жамбыл ауданы Благовещенка ауылында Гүлтөбе деген жерде дүниеге келген. Оның әкесі Толыбай Орта жүздің атақты қолбасшысы, ал шешесі атақты шешен, Айдабол бидің қызы болған. Қожаберген жырау-ақын, жыршы, батыр, қолбасшы, дарынды елші. 17 жасында «Ата тек» поэмасын жазған. Тәуке хан әскерінің қолбасшысы болған. Ең негізгі халыққа сіңірген еңбегі – Тәуке ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағын әзірлеуге қатысқан. Атақты қазақ билері жинақты жазуға қатысқаны белгілі. Қожабергеннің қаламына «Жеті жарғы» тарихи поэмасы тиесілі, онда ол қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік жағдайын сипаттаған.

Өзіміздің қалада қазіргі жастардан жоғарыда аталған Солтүстік Қазақстан облысының атақты тарихи тұлғалары жайында сұрақ-сауалнама жүргізгенде, 70 пайызы жақсы хабардар екендігін байқадық. Біздің ойымызша, бүгінгі елімізде жүргізіліп жатқан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша атқарылып жатқан игі істер, Қазақстанның сакралды орындары, оқушыларды тарихқа баулу, көптеген қызықты кітаптардың жариялануы – барлығы себеп болды деп ойлаймыз. Қоғамда қалыптасқан сананы өзгерту жолында дүниетанымдық кештер өткізілуде, ғылыми-теориялық конференциялар, жастар осы тақырыптарда ғылыми жобалар қорғап, мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп жатыр.

Қазақстанда «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тіркесінің мағынасы қандай, Қожаберген жыраудың «Елім-ай» өлеңінен үзінді білесіздер ме, «Батыр Баян» поэмасын кім жазды, Баян туралы не білесіздер т.б. сұрақтар қойылды. Жастарымыздың хабардар екендігіне қатты риза болдық. Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығының директоры Р. Мәмбеталинов батырлардың жерленген жерлерін зерттеу жұмыстары одан әрі жалғасуда, мұндай орындардың облыстың әр ауданында бар екенін, ол әлі зерттелуі қажет деген пікір айтты.

Бірқатар қазақстандық тарихшылардың пікірінше, Абылай ханның шежіресі Жошы ханға, сондай-ақ, Қазақ хандығының негізін салушы әз-Жәнібекке оралады. Жоңғар шапқыншылығының қанды жылдарында Әбілмансұр жетіп қалады. Төле бидің түйесін, Әбілмәмбет төренің жылқысын бағып жүріп, өзінің тентек қылығы мен сыртқы келбетіне қарай «Сабалақ» (жыртық) атанып кетеді. Осы кезде ол шамамен 13 жаста болатын. Төле биден алған тәрбиесі болашақта Абылайға тәуелсіздікке қол жеткізген болашақ хан ретінде, тұлға болып қалыптасуына үлкен әсер етті. Төле би қазақ даласының көпғасырлық даналығының көрінісі, көпшілікті басқара алатын, қажет болған жағдайда ұрыста түрлі әскери әдістерді қолдана алатын сауатты, шешен жігітке үлгі болды. Сонымен қатар атақты Бұқар жырау мен Үмбетей де оның ерте есеюіне, халық арасында билеушінің ерлігі мен әдіскерлігінің танылуына ықпал етті. 16-17 жас шамасында Абылай халықтың мүдделерін қорғап, ел мен әскерді басқару принциптерін түсінетін ақылды, дарынды адам болып қалыптасты. Тарихи деректерге сүйенсек, Абылай 20 жасында Бөгенбай батырдың әскерінде жорықтар мен шайқастарға қатысқан. Абылай даңқының шыңы жоңғар билеушісі Қалдан-Церен Шарышпен болған жекпе-жекте көрінеді. Абылай оны өлтіріп, беделге ие болады. Қызылжар, Көкшетау, Кереку, Зайсан шекараларын қорғап, нығайтты. Бүгінде Абылай ханың резиденциясы немесе Абылайдың ақ үйі Петропавлдағы Петр бекінісінің жанында республикалық маңызы бар мәдениет ескерткіші бар. Исі қазақтың ұранына айналған, үш жүздің басын біріктіріп, жауға шапқан бабамыз Абылай ханға осындай ескерткіш орнату – санадан біртіндеп өшіп, жас жеткіншектерге беймәлім болып бара жатқан баба аты қайта жаңғырды. Бүгінде жас ұрпақты ерлікке, елжандылыққа, адамгершілікке тәрбиелейтін бірден-бір орынға, қаламыздың көркіне, мақтанышына айналды.

Оқу-ағартушы тұлғаларымыз Әбу Насыр әл Фарабиден бастап, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынов сынды тұлғалардың да алар орны ерекше. Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Жарқын ауылында 1900 жылы дүниеге келген көрнекті мемлекет қайраткері, жазушы, әдебиет сыншысы еңбек жолын ауылда мұғалім болып бастаған С. Сәдуақасов сыни жанрдың қалыптасуына үлес қосты, әдеби пікірталастарға

қатысты. Қазақ театрының негізін қалаушылардың бірі, ұлттық театртану бойынша «Ұлттық театр туралы» алғашқы еңбегін жазған. М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті «Журналистика» кафедрасында С.Сәдуақасов атындағы әдеби-публицистикалық бірлестік жұмыс істейді. Астана қаласында С. Сәдуақасов атындағы көше бар, Көкшетау қаласында бюст орнатылған, Ақжар ауданында Ұялы ауылдық округте С. Сәдуақасов атындағы Ұялы орта мектебі іргелі білім ордасы бар. Бұл халық ағарту ісіне қосқан үлесінің жемісі деп білеміз.

«Нағыз адам болу үшін өзіңді, жақындарыңды ғана сүю жеткіліксіз. Міндетті шарт – адамзатқа деген сүйіспеншілік» М. Жұмабаев. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы Сарытомар ауылында дүниеге келеді. Өмір жолы, қызмет жолы, ақындығы барлығымызға таныс. Қазақ жазушысы, ақын, публицист, қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, ағартушы-педагог өлеңдерінде, поэмаларында, әңгімелерінде халық алдындағы жауапкершілік сезімін білдіреді, жарқын күн сәулесі сияқты бостандыққа шығып, айналасындағы барлық затты жарқын шумақтарымен жарықтандырады. 1993 жылы ақынның 100 жылдық мерейтойы қарсаңында Сарытомар ауылында М. Жұмабаев мұражайы ашылды. Петропавл қаласындағы Педагогикалық колледжіне 1993 жылы ғалым М. Жұмабаевтың аты беріледі. Бүгін ол оқу орны М. Жұмабаев атындағы Жоғарғы педагогикалық гуманитарлық колледжі деп аталады.

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаудар

Тарихтың таразысынан ойып тұрып орын алатын тарихи тұлғаларымыз бен бері келе қоғам қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Тынышбаев, Тұрар Рысқұлов, Мұстафа Шоқай сынды тұлғалардың қатарында Солтүстік Қазақстан облысының қоғам қайраткерлері Шаймерден Қосшығұловты да атап өтуге болады. Қосшығұлов Шаймерден 1869 жылы Ақмола облысы Еңбекшілдер ауданына қарасты Қоғам ауылында дүниеге келген. Санкт-Петербург қаласында мұсылмандардың «Серке» газетіне қаржылай көмек көрсетіп отырған, ағартушылық, діни жұмыстармен айналысқан, ауыл балаларының сауатын ашқан. Туған ауылындағы мектепке Шаймерден Қосшығұлов есімі берілген. Солтүстік Қазақстан облысы Аққайың ауданында 1891 жылы дүниеге келген қазақ әдебиетшісі, түрколог, қоғам қайраткері Абдрахман Байдильдин. Ақмола облысындағы Қазақ ұйымын құруға белсенді қатысқан. «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы. Қазақ АССР ағартушы қызметкерлері Одағының Орталық басқармасының төрағасы. 1929 жылдан Қазақ мемлекеттік университетінің

(қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) оқытушысы. 1929 жылы қуғын-сүргінге ұшырап, 1931 жылы ату жазасына кесілді. «Біздің болашақтағы мақсатымыз» (1926), «Білім беру қызметкерлеріне арналған нұсқаулық», «Жаңа әліппе» (1928) еңбектерінің авторы. 1990 жылы Қазақ КСР прокуратурасының қорытындысымен ақталды.

Ономастика саласының іштей бірнеше тармағы бар. Соның бірі – урбанонимдер. Қала, ауыл, белгілі тұрғылықты жердің көше атауларын, дүкен, мектеп, мәдениет орындарының атауларын, ескерткіштерді қарастыратын сала. Солтүстік Қазақстан облысында осы тұлғаларға арналған естелік орындар бар. Мысалы: 2012 жылы 9 желтоқсанда Петропавл қаласында Үкілі Ыбырайға ескерткіш орнатылып, шағын баққа есімі берілді. Ақынның туған жерінде, Айыртау ауданына қарасты Үкілі Ыбырай ауылында мектептің жанында қола мүсін орнатылды. Біржан сал Қожағұлұлына Ақмола облысында туған ауданына аты берілді, қазір Біржан сал ауданы деп аталады. Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданында Гүлтөбе-Маманай деген жерде Мұхаммед-Қанапия (Сегіз сері) 1818 жылы дүниеге келеді.

Қылышпын қынабынан алынбаған,
Алтынмын таразыға салынбаған.
Ашамайлы Керейдің ер ұлымын,

Бейне бір жанған оттай жалындаған, – деп өзі жырлағандай, ақындық, сазгерлік өнерімен елге танылған, серілердің атасы атанған халқымыздың даңқты ұлдарының бірі. Петропавл қаласында Сегіз сері атындағы Қазақ халық аспаптар оркестірі құрылған.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының мәдениетінің биікке көтеруге өз үлесін қосқан дарынды тұлғалардың алдыңғы сапында Ақан сері Қорамсаұлы тұрады. Ақмола облысы Қоскөл жерінде дүниеге келген. Серінің өмірі мен тағдыры туралы І. Жансүгіров «Құлагер» поэмасын, Ғ. Мүсірепов «Ақан сері, Ақтоқты» драмасын, С. Жүнісов «Ақан сері» романын жазды. Көкшетау қаласының мәдениет колледжіне серінің аты берілген. Бүгінде ол – Ақан сері атындағы Жоғары мәдениет колледжі деп аталады.

Қазақ ғылымына бай мұра қалдырған белгілі зерттеуші, этнограф, көшпелі халықтардың өмірі мен мәдениетін зерттеген ғалым Ш. Уәлиханов. Шын атын – Мұхаммед Қанапия, анасы еркелетіп Шоқан деп атаған. Құсмұрын бекінісінде туған. Балалық шағы Сырымбетте өтеді. Өмір жолы, шығармашылығы барлық қазақстандықтарға, ТМД елдерінде және шет елге танымал. Шоқан Талдықорған облысының Алтын Емел жотасында жерленген. Бүгін Солтүстік Қазақстан облысының Күрделі ауданына ғалымның аты берілген. Уәлиханов ауданы 1928 жылы құрылған, орталығы – Кішкенекөл. Көкшетау қаласында Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті орналасқан. Белсенді дамып келе жатқан оқу

орнына 2001 жылы 31 қаңтарда Үкіметтің №163 қаулысымен ғалымның есімі берілді. Жерлес жазушы С. Мұқанов публицист, саяхатшы-этнографтың өмірі жолы мен шығармашылық белесіне арнап «Аққан жұлдыз» романын жазады. Петропавл қаласында маңызды көше де талантты ғалымның атымен аталған. Бұл тарихи тұлғаның ұлттық санадағы орнын көрсетеді.

Республика Жазушылар одағын басқарған, Жоғарғы кеңестің бесінші шақырылымының депутаты болған, түрлі жанрларда көптеген шығармалар жазған, қазақ әдебиетінің классиктерінің бірі – С. Мұқанов. Ұлы жазушының өмір мен шығармашылығы мектеп бағдарламасына еніп, оқытылып келеді. Барлық жұртшылыққа танымал. Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданындағы Жаманшұбар деген жерде кедей отбасында туған. Жазушы «Өмір мектебі» трилогиясында осы Жаманшұбардың атауына да тоқталады. Шығармада Жамбыл ауданының кейбір топонимдік атауларының мазмұнын ашады. Аса дарынды, өзгеге ұқсамайтын, өзіндік мәнері бар шығарма. Жазушының ерен еңбегін жұрт бағалап, бүгінде атымен аталған нысандар өз қызметін жалғастыруда. С. Мұқановтың өзі тұрған үйінде 1978 жылы мұражай ашылған. Петропавл қаласында С. Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы қалалық және аудандық кітапханалар үшін әдістемелік орталық болып табылады. Петропавл қаласында С. Мұқанов атындағы қазақ сазды-драма театры 1999 жылдан бастап жыл санап өнер әлемінде кең қанат жайып келеді. Қаламызда педагогикалық тәжірибені анықтап, мектеп жүйесінің тәжірибесіне енгізуге бағытталған білім ордасы С. Мұқанов атындағы орта мектепте жүйелі жұмыс жүргізіліп келеді. Бұл да жерлес жазушымыздың тарихи тұлға ретінде ұлттық бейнесінің сақталуын танытады.

Дүниетанымының кеңдігімен, ой ауқымдылығымен, гуманизммен ерекшеленетін жарқын талант, жазушы Ғ. Мүсірепов есімі қазақ әдебиетінің жылнамаларында М. Әуезов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіровтермен қатар тұрады. Қазақ КСР ҒА академигі, Социалистік Еңбек Ері, Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, КСРО Жазушылар Одағының хатшысы Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданың Жаңа жол ауылында дүниеге келген. Ұлтының дана, сұлу сөздерін бағалай білген жазушы, драматург, публицист қомақты шығармаларымен дүниежүзіне танылды. Шығармаларына арқау болған негіз – жазушыны қоршаған орта, кейіпкерлер мен бейнелердің байлығы, қазақ фольклоры мен тұрмыстық мәдениеті, қазақ халқы жанының шынайылығы мен жомарттығы. Бүгінде еліміздің ономастикалық кеңістігінде орын алып отыр. Мәселен, Алматы қаласында Ғ. Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірімдер театры жастардың өнерге деген сүйіспеншіліктерін оятуды мақсат еткен, достық пен өзара құрмет рухында тәрбиелейтін мәдени орта.

Петропавл қаласында жерлес қаламгер Ғ. Мүсірепов атындағы Облыстық балалар мен жасөспірімдер кітапханасында жыл сайын «Көркем сөздің шебері» атты әдеби-танымдық кештер өткізіліп тұрады. Солтүстік Қазақстан облысында Ғабит Мүсірепов атындағы аудан көркейіп келеді, орталығы – Новоишим ауылы.

ҚР халық жазушысы, драматург Сафуан Шаймерденов Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы Аманкелді ауылында дүниеге келген. Ұлттық әдебиетімізде қайталанбайтын қолтаңбасымен қаланған жарық тұғырлы тұлғаның есімі халық есінде. Оның аты да ономастикалық кеңістікте орын алады. Петропавл қаласында Сафуан Шаймерденов атындағы қалалық классикалық гимназия педагогикалық құрамы мен оқу сапасы жағынан алдыңғы қатардағы білім ордасы.

Ұлттық өнер тарихында есімі алтынмен өрнектелген, Солтүстік Қазақстан облысы Мағжан Жұмабаев ауданы Дүйсеке ауылында дүниеге келген ақын Ерік Асқаровтың орны ерекше. «Бұзық» ақын атанған айтыскер «жарқ етіп көзге көрінген» деген тіркеспен ел аузында қалған тарихи тұлғаға есімін ұрпақ жадында қалдыру мақсатында Ерік Асқаров атындағы Облыстық жас ақындар өнер мектебі ашылды.

Келесі жол халқымыздың азаттық жолында күрескен батырларымыз жайлы болмақ. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан тұрғындары фашизмге қарсы күреске белсене қатысты. Ұлы жеңіске Солтүстік Қазақстан облысының тұрғындары да майдан даласындағы шайқастарда және тылдағы қажырлы еңбектерінде өз үлестерін қосты. 56 солтүстік қазақстандық ерлігі мен батырлығы үшін Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Петропавл қаласында 1907 жылы дүниеге келген Зейнолла Әбілмәжінұлы Сыздықов Ленинградтан Польшаға дейін 314-ші дивизиямен әскери жолдан өтті. Жеңіске бір ай қалғанда ауыр жараланып, қайтыс болады. Ленинград түбіндегі шайқаста көзге түсіп, Қызыл Ту орденімен марапатталады.

229 атқыштар полкінің рота командирі, аға лейтенант Әбу Досмұхамбетов Солтүстік Қазақстан обылысы Үшкөл ауылында 1920 жылы дүниеге келген. Қолбасшы ретінде бірнеше шайқастарда әскерін басқарып, жауына тізе бүктірген. Брянск, Курск, Днепр шайқастарында ерлік көрсеткені үшін Ленин орденімен және «Алтын Жұлдыз» меделімен марапатталған. 1943 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Перзидиумы жарлығымен әскери тапсырмалар мен неміс басқыншыларымен шайқаста көрсеткен ерлігі мен батырлығы үшін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Украина мемлекетінде Чернобыль қаласында көше батыр есімімен аталады. Петропавл қаласында Облыстық дарынды балаларға мамандырылған гимназия-интернаты Кеңес Одағының Батыры есімімен аталады. Оқу ошағының алдында бюст орнатылған.

177-ші гвардиялық атқыштар полкінің взвод командирі, Солтүстік Қазақстан облысының Шал ақын ауданының Қаратал ауылында 1911 жылы дүниеге келген Кеңес Одағының Батыры Ысқақ Ыбыраев. Өзінің әскери тактикасымен взводты Пилица өзеніне шығарды және жауды сол жерде жойды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 27 ақпандағы Жарлығымен неміс-фашист басқыншыларына қарсы күресте көрсеткен ерлігі, батылдығы мен батырлығы үшін гвардия лейтенанты Ысқақов Ыбырайға Ленин ордені мен «Алтын жұлдыз» медалі (№ 7473) тапсырылып, Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Солтүстік Қазақстан облысының Сергеевка қаласында батырдың бюсті орнатылды. Ол жұмыс істеген кеңшар және Тереңсай ауылындағы көше оның есімімен аталған. 2001 жылы Ленин ауылы Ысқақ Ыбыраев ауылы болып қайта аталды.

Солтүстік қазақстандықтар өздерінің батыр-жерлестерін үнемі еске алуда, ұмытылмас ерліктерін жас ұрпаққа паш етуде, тарихи тұлға ретінде ұлттық танымдағы орнын қалдыруда аттарымен көшелер мен мектептер аталды, бюстер мен ескерткіштер орнатылды. Соның ішінде Петропавлда 314-ші дәрежелі Кутузов II дәрежелі Кингисепп ордені атқыштар дивизиясы аталатын үлкен ескерткіш тұрғызылды. Қаламызда Ұлы Жеңістің 50 жылдығына орай Жеңіс саябағы ашылды.

Қорытынды

«Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» деп атам қазақ бекер айтпаған. Қазақтың сал-серілер мектебінің алтын ордасы болған Есіл-Көкше өңірін еске алғанда Сегіз сері, Біржан, Ақан сері, Үкілі Ыбырай ойға оралады, ән әлеміне бөленесің. Шығармасы, өмірі, ортасы, елі жайлы деректерде мәлімет жеткілікті. Осы есімдердің ұлттық санадағы орны ерекше.

Сонымен, тарихи тұлғаларды талдаудағы ортақ белгі – адамды атау ерекшелігімен байланысқан. Солардың ішінде кісі есімдері денотатты жекелеудің жоғары деңгейіне ие, яғни әр адамның азан шақыртып қойған өз аты бар, қалған атаулары қосымша және халықтың тарихи-мәдени дәстүрімен байланысты қойылғандар. Адамзат мәдениетінің географиялық атаулары – ұрпақтан ұрпаққа өтіп, жаңа ұрпаққа халықтың өткенін, оның қасиетті мұрасын жеткізетін баға жетпес мәдени ескерткіштер. Топонимдер халықтың әлеуметтік-экономикалық тарихымен, халықтың өткенімен, оның өлкесімен, Отанының мәдениетімен, тіл тарихымен тығыз байланысты. Жоғарыда талданған тарихи тұлғалардың есімдері прецеденттік атау болып халық санасында қалыптасты, ономастикалық кеңістікте орын алған құнды атаулар. Есімдердің мәні ана тілінде сөйлейтіндерге белгілі. Бұл есімдер ешқашан өлмейді, қоғамдық ұлттық танымдық кеңістікте сақталады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Таласпаева, Ж. С.** Жамбыл және Мағжан Жұмабаев аудандарының топонимикасы [Мәтін]: оқу-әдістемелік құрал / Ж. С. Таласпаева, М. Т. Есматова. – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. – 124-б.

2 **Сұрағанұлы, М.** Ауылым алтын бесігім [Мәтін]. – Қызылжар, 2010. –59-б.

3 **Жұмабаев, С.** Туған жер шежіресі [Мәтін]. – Петропавл, 2006. – 450-б.

4 **Кубрякова, Е. С.** Язык и значение [Текст]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

5 **Ізтілеуова, Д.** Ұлттың арда ұлы – Нығмет еді [Электрондық ресурс]. https://turkystan.kz/article/56533-ltty-arda-ly-ny-met-edi/.

6 **Пресняков, С.** Легенды и были Северного Казахстана [Текст]. – Петропавл : Северный Казахстан, 2017. – 340 с.

7 **Оңғарбаева, Н.** Солтүстік Қазақстан облысының ономастикалық атауларының көрсеткіш-анықтамалығы [Мәтін] / Оңғарбаева Н., Оспанов К. –Астана : 1С-Сервис, 2008. – 240-б.

8 **Прманова, Н. А.** Историко-лингвистический анализ тюркской ойконимии Кызылординской области Казахстана [Текст] : автореф. дис... канд. филолог. наук / Н. А. Прманова. – Казань : КГУ, 1997. – 21 с.

9 **Халмуратов, И. О.** Ономастико-синтактические свойства ойконимов Южного Каракалпакстана [Текст] // Молодой ученый. – 2020. – №27 (317). – С. 370–373. [Электрондық ресурс]. – URL: https://moluch.ru/archive/317/72075/ (Дата обращения 06.02.2024).

10 **Tichelaar, T. R.** Toponymy and language [Text] // DGSD-UNGEGN Toponymy Course Enschede/Frankfurt am Main August. – 2002. – 12–23. – P. 7–17.

References

1 **Talaspayeva, Zh. S.** Jambyl jäne Mağjan Jūmabaev audandarynyñ toponimikasy [Toponymia districtuum Zhambyl end Magzhan Zhumabayev] [Text]: oqu-ädıstemelık qūral / Zh. S. Talaspayeva, M. T. Esmatova. – Petropavl : M. Qozybaev atyndağy SQMU, 2018. – 124 p.

2 **Suraganuly, M.** Auylym altyn besıgım [Vicus meus cunabula aurea]. – Qyzyljar, 2010. – 59 p.

3 **Zhumabaev, S.** Tuğan jer şejıresı [Locus nativitatis Chronici] [Text]. – Petropavl, 2006. – 450 p.

4 **Kubryakova, E. S.** Yazyk i znachenie [Lingua end significatio] [Text]. – Moscow : Yazyki slavynskoi kultury, 2004. – 560 p.

5 **Iztileuova, D.** Ūlttyñ arda ūly – Nyğmet edı [Filius gentis maximus fuit Nigmet] [Electronic resource]. – https://turkystan.kz/article/56533-ltty-arda-ly-ny-met-edi/.

6 **Presnyakov, S.** Legendy i byli Severnogo Kazahstana [Fabulae end Legendae Kazakhstan septentrionalis] [Text]. – Petropavl : Severny Kazakhstan, 2017. – 340 p.

7 **Ongarbayeva, N.** Soltüstık Qazaqstan oblysynyñ onomastikalyq ataularynyñ körsetkış-anyqtamalyğy [Index-relatio nominum onomasticorum regionis Kazakhstanae septentrionalis] [Text]. Ongarbayeva N., Ospanov K. – Astana : 1C-Service, 2008. – 240 p.

8 **Prmanova, N. A.** Istoriko-lingvisticheski analiz turkskoi oikonimii Kyzylordinskoi oblasti Kazahstana [Istoriko-linguisticheskiy analyz Turkishkoi oikonimii Kyzylorda regionis Kazakhstanae] [Text] : avtoref. dis... kand. filolog. nauk / N. A. Prmanova. – Kazan : KSU, 1997. – 21 p.

9 **Halmuratov, I. O.** Onomastiko-sintakticheskie svoistva oikonimov Iujnogo Karakalpakstana [Proprietates onomastico-syntacticae oikonimov Yuzhnogo Karakalpakstana] [Text] // Molodoy uchenyi. – 2020. – №27 (317). – P. 370–373. [Electronic resource]. – URL: https://moluch.ru/archive/317/72075/ (Access date 06.02.2024).

10 **Tichelaar, T. R.** Toponymy and language [Text] // DGSD-UNGEGN Toponymy Course Enschede/Frankfurt am Main August. – 2002. – 12–23. – P. 7–17.

30.01.24 ж. баспаға түсті.
01.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*М. Т. Есматова, *Ж. С. Таласпаева, Г. С. Хамзина*
Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
Республика Казахстан, г. Петропавловск.
Поступило в редакцию 30.01.24.
Поступило с исправлениями 01.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ОЙКОНИМЫ, ВОЗНИКШИЕ НА ОСНОВЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Без обучения нет истории. Если бы его не было, человечество не боролось бы за «независимость», «равенство», «демократию», «культуру» и другие подобные священные идеалы. Важно знать

историю названия ономастического пространства именами исторических деятелей, их место в истории и причину возникновения этих имен. Известных людей, которые запомнились казахскому народу как отважные полководцы, государственные деятели, талантливые послы, ораторы, мы знаем по легендам и летописям, написанным на страницах истории. Такие личности занимают место в ономастическом пространстве, которое стало символом Независимости Казахстана. Об этом свидетельствуют наименования резиденций, монументов и культурно-просветительских учреждений, посвящённые нашим ханам, бием, героям, имена которых известны стране. В статье описывается исторический путь, пройденный историческими деятелями Северо-Казахстанской области, их достижения на этом пути, их место в ономастическом пространстве. Казахский народ смог изучить свое происхождение, регион, где родился и вырос, и придал особое значение будущему своего поколения. Поэтому есть объекты, сохранившиеся как памятники по значимости имен исторических личностей, и мы говорим о них. В статье описывается факт включения захоронений названных исторических деятелей в сакральную карту Северо-Казахстанской области.

Ключевые слова: историческая личность, известные имена, ономастическое пространство, ойконим, урбаноним, наследие, мавзолей, памятник, сакральные места, национальные познания.

*M. T. Esmatova, *Z. S. Talaspayeva, G. S. Khamzina*
M. Kozybayev North-Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.
Received 30.01.24.
Received in revised form 01.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

OIKONYMS ARISED ON THE BASIS OF HISTORICAL PERSONALITIES (IN NORTH KAZAKHSTAN REGION)

Without learning there is no history. If it did not exist, humanity would not have fought for «independence», «equality», «democracy», «culture» and other such sacred ideals. It is important to know the history of naming the onomastic space with the names of historical figures, their place in history and the reason for the emergence of these names. We know famous people who are remembered by the Kazakh people as brave commanders,

statesmen, talented ambassadors, and orators from legends and chronicles written on the pages of history. Such individuals occupy a place in the onomastic space, which has become a symbol of the Independence of Kazakhstan. This is evidenced by the names of residences, monuments and cultural and educational institutions dedicated to our khans, bis, heroes, whose names are known to the country. The article describes the historical path traveled by historical figures of North Kazakhstan region, their achievements along this path, their place in the onomastic space. The Kazakh people were able to study their origins, the region where they were born and raised, and attached special importance to the future of their generation. Therefore, there are objects preserved as monuments based on the significance of the names of historical figures, and we are talking about them. The article describes the fact of including the burials of these historical figures in the sacred map of North Kazakhstan region.

Keywords: historical figure, famous names, onomastic space, oikonym, urbanonym, heritage, mausoleum, monument, sacred places, national knowledge.

ҒТАМР 16.21.25

https://doi.org/10.48081/NLPC5451

Л. Ә. Еспекова
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: Espekova@bk.ru

ХОТОН ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ҚҰРАМЫ

Мақалада түркі тіліне жататын хотон тіліндегі дауысты дыбыстардың құрамы сөз болады. Хотон тілі жойылып кеткен тілдер қатарын құрайды. Хотон тіліне қатысты зерттеушілердің тұжырымдарын талдай отырып, оның қазіргі түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ, қырғыз тілдерімен байланысын саралайды. Талдау барысында түркі халықтарына тән элементтердің сақталуы байқалады. Зерттеу нысаны ретінде хотон тіліндегі дауысты дыбыстар саны, сапасы, құрамы алынды. Жұмыстың мақсаты түркі тілдер тобына жататын жойылып кеткен хотон тілінің дыбыстық жүйесіне талдау жасау болып табылады. Кез келген тілдің лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін айқындау үшін, ең алдымен, сол тілдің дыбыстық құрамын, олардың пайда болу, өзгеру сырларын білу қажет. Дыбыстық өзгерістерді зерделеу барысында ғана, тілдің ішкі заңдылықтарын, туыстық байланыстарын анықтай аламыз. Сондықтан хотон тілінің ерекшелігін айқындауда дыбыстардың құрамын, түрлерін, жасалуын айқындау маңызды.

Зерттеу барысында хотон тілінің дыбыстық жүйесінің қазіргі қазақ, қырғыз тілдерімен жақындықтары айқындалды. Хотон тіліндегі жалаң дауыстылар мен созылыңқы дауыстылардың ерекшеліктері анықталды. Қазақ тіліндегі, қырғыз тіліндегі материалдарға сүйене отырып, хотон тілінің айырмашылығы, ерекшелігі, дыбыстық сәйкестіктер сараланды. Хотон тіліндегі созылма дауыстылардың сөз ішінде қолданылу сипаты, пайда болу жолдары нақты тілдік деректер негізінде талданды. Хотон тіліндегі дауысты дыбыстардың тілдің, жақтың, еріннің қатысына қарай жасалу жолдарына сипаттама берілді.

Кілтті сөздер: түркі тілі, хотон тілі, қазақ тілі, қырғыз тілі, дауысты дыбыстар, созылыңқы дауыстылар, қысқа дауыстылар

Кіріспе

Түркі тіліне жататын хотон тілінің дыбыстық жүйесінің ерекшеліктерін айқындау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің қатарына жатады. Себебі хотон тілі жойылып кеткен тілдер қатарын құрайды. Г. Н. Потанин хотондардың тіліне, аңыздарына және наным-сеніміне қатысты жазбаларында бұл топтың қалыптасуында Шығыс Түркістан ұйғырлары мен қырғыздарын атап өтеді [1,181-б.]. Сонымен қатар А. Н. Самойлович те хотон тілінде «қырғыз» элементі күшті байқалатынын атайды. А. Н. Самойлович ортаазиялық хотондар этникалық тобының шығу тегі туралы мәселеде Б. Я. Владимирцовтың пікірімен сәйкес келетін маңызды қорытындыға келеді. Б. Владимирцов хотондардың әдет-ғұрыптарын сипаттай отырып, бұл халықтың моңғолдардың ықпалында болғанын, бірақ хотондар өздерін қырғыздармен туысқан халық санайтынын атап өтеді [2, 181-б.]. А. М. Щербак та хотон тіліне моңғолдардың ықпалы күшті болғанын көрсетеді [3, 178-б.].

Хотон тілінің дыбыстық жүйесіне талдау жасау барысында, оның қырғыз тілімен, қазақ тілімен жанасатын тұстарын кездестіреміз. Әсіресе қырғыз тіліне өте жақын екеніндігін көреміз. Бұл жақындықты дауысты дыбыстардың санын, сапасын анықтауда да байқауға болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Мақалада жинақтау, сипаттау, талдау, саралау әдістері, сонымен қатар хотон тіліндегі дауысты дыбыстар құрамын айқындауда салыстыру әдісі пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Хотон тілінде дауысты дыбыстар қатарын екіге бөліп қарастыруға болады: бірінші тобына қысқа дауыстылар (А, Ә, Ы, І, Ө, О, Е, Ү, У, И, Э) жатса, екінші тобына қайталама дыбыстан тұратын дауыстылар (АА, ЭЭ, ОО, ӨӨ, УУ, ҮҮ) жатады. Жалпы дауыстыларды бұлай топтау қырғыз тіліне тән болып келеді. Т. Садыков, К. Токтоналиевтің «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» деген еңбекте: «Қырғыз тилтанымында калыпташкан салттуу көзкараш боюнча, кыргыз адабий тилиндеги үндүүлөрдүн курамы 14 тыбышты ичине камтыйт. Алар төмөнкүлөр: (1) а, е, о, ө, ы, и, у, ү; (2) аа, ээ, оо, өө, уу, үү» деп жіктейді [4,74-б.]. Қырғыз зерттеушілері бірінші топтағы дауыстыларды «қысқа үнділер» десе, екінші топтағы дауыстыларды «созылма үнділер» деп қарастырады. Осы еңбекте кейбір қырғыз зерттеушілері бұл «созылма үнділерді» бір дыбыстың тіркесі деп те беретінін айтады.

Жалпы созылмалы дауыстылар қырғыз, түрікмен, ұйғыр, саха (якут), тува, алтай, хакас, гагауз, өзбек тілдерінде және түрік тілдерінің кейбір диалектілерінде кездеседі. Зерттеуші Б.М. Юнусалиевтің айтуы бойынша,

тарихи тұрғыдан алғанда, алдымен езулік созылыңқы дауыстылар, соңынан еріндік созылыңқы дауыстылар пайда болған деген пікір айтады [5,26-б.].

Хотон тілінің жоғарыда берілген жіктелім кестесінде қырғыз тілінде кездеспейтін ***Ә, І*** дыбыстары да бар. Хотон тіліндегі дауыстылар қатарын айқындау мақсатында әр дауысты дыбыстың қолданылу ерекшілігіне тоқтап көрейік.

[А] фонемасы барлық түркі тілдерінде кездесетін көне фонемалардың қатарына жатады. Түркі тілінде [А] жуан фонема ретінде қарастырылады. Бұл тілдің артқа қарай тартылуы негізінде жасалады. Хотон тіліндегі [а] дыбысы да жуан дауысты дыбыс, ол сөздің басында, ортасында, аяғында да кездеседі: агачъ, арчанъ (арша), алыб (алып), аркаръ (арқар), Алда (Алла), маралъ (марал), гаргай (қарағай), тамырдай, гамчак (қамшы), паш (бас), булбаг (мата), чагарман (ер бала), малгай (малақай), гульджа (құлжа). Сонымен қатар [а] дыбысының ашық дауысты екені де күмән туғызбайды, бұл жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Қырғыз зерттеушілері [а] дыбысын «кыска, кең, ачык, жоон үндүү» деп қарастырады [4,20-б.]. Хотон тіліндегі [А] фонемасы жуан, ашық, езулік дауыстылар қатарын құрайды. Бұл қазақ тіліндегі дауысты [а] фонемасының ерекшелігіне де толық сай келеді.

Сонымен қатар хотон тілінде сөз ішінде қайталама **[АА] дыбысының** келуі жиі кездеседі. Бұндай дыбыстық қолданыстар түркі тілдерінің ішінде қырғыз тілінде жиі ұшырасады. Қырғыз ғалымдары бұл дыбыстарды «созылма үнділер» деп атайды. «[АА] фонемасы – а тыбышынын созулма жана ээ тыбышынын жоон түгөйү, айтылганда үн түйүндөрү чыңалып, өпкөдөн чыгып келаткан аба агымынын таасиринде дирилдетип, толук термелип, таза үндү пайда кылат. Үн түйүндөрү толук термелгендиктен үндүү тыбыш деп табылат» дейді [5, 86-б.]». Хотон тіліндегі қайталама [АА] дыбысы сөздің барлық шенінде кездеседі: аашнаа (келе жатыр), шапаан (терлік), тостааган (тостаған), атааганд (ат, жылқы), чарчаагана (хадаг), агач арчааганд (орамал), чимчааганд (сүт), баашин (тары сақтайтын балшықтан жасалған ыдыс), агаангас (әке), улмаар (ұл бала), цагмаар (жігіт), арааданғас (құтқарыңдар), тараа (егін), инаа (ана), ваваа (әке), агаа (аға), акаа (ата), кейбір жағдайда қайталама [АА] дыбысы сөздің басы мен аяғында не сөздің ортасы мен аяғында қайталанып қолданылады: аашнаа (келе жатыр), жалгаандаа (бие).

Қайталама [АА] дыбысы [А] дыбысынан созылыңқылығы арқылы ерекшеленеді. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. «Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы» деген еңбегінде «Созулма үндүүлөр ар дайыма бир тамганын эки ирет кайталанып жазылышы менен мүнөздөлөт жана жазууда аларды ажыратуу мүмкүн эмес. Айтылышы боюнча (кыска үндүүлөргө караганда) созулма үндүүлөр 1,5-2 эсе узак айтылат» деген пікірді келтіреді [6,17-б.].

Қырғыз тілін зерттеуші шетелдік ғалымдар Nathaniel Ziv Stern және Jonathan North Washington: «we suggest that Kyrgyz long vowels differ from short vowels mainly in duration» деп, қырғыз тіліндегі бір әріптің екі рет қайталануынан жасалған дауыстылардың ұзақ созылып айтылуымен ғана ерекшеленетінін айтап өтеді [7, 86-б.]».

Хотон тілінде **[Ә] дауысты** дыбысы кездеседі. Бұл дыбыс қолданылу жиілігі жағынан әлсіз. Көбіне сөздің соңғы буынында ұшырасып отырады: жилхэ (жылқы), кічінэ (кішкене), гарэс (қарас, қарасу), гөзэ (көз), кезэл (кездеме), чітән (бие), чөрчән (жаулық, орамал) және т.б. Хотон тілі дыбыстық құрамы жағынан қырғыз тіліне жақын болғанымен, қырғыз тілінде [Ә] фонемасы мүлдем кездеспейді. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде де [Ә] фонемасы жоқ. Хотон тілінде [Ә] фонемасы қолданылу ерекшелігіне қарай сөздің соңында кездессе, қазақ тілінде көбіне сөздің бірінші буынында қолданылады. Жалпы [Ә] фонемасы айтылуы жағынан [А] фонемасына жақын ашық дыбыс, бірақ тіл алды дауыстысы болып табылады. Яғни «жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады» [8,54-б.].

[Ы] дауысты дыбысы хотон тілінде қолданылу жиілігі жоғары дыбыс, өзге жуан дауыстылармен бірге сөздің барлық шенінде жазылады: сыр (ұрғашы сиыр), йылдыс (жұлдыз), кызылъ (қызыл), кызык (қыз), кылганымга (қылғаныма), янгылганъ (жаңылған), итымуш (жетпіс), бар ягымъ (бар жағым), сууны (суды), таксырь (тақсыр), чагармын улагаа (кенже ұл). Жоғарыда берілген мысалдардан [Ы] фонемасының сөз ішінде тек езулік жуан дыбыстармен айтылу мүмкіндігі зор екенін байқауға болады. Жақтың қатысы жағынан [Ы] фонемасы қысаң дауысты. Қазақ тілінде де, қырғыз тілінде де [Ы] фонемасы қысаң дауыстылар қатарын құрайды.

[И] дыбысы қырғыз тілінде [Ы] дыбысының жіңішке түрі ретінде қарастырылады, ал қазақ тілінде дауысты [И] дыбысы жоқ, ол тек қаріп ретінде қолданылады, ал оның дыбыстық құрамын [ый],[ій] дыбыстық тіркесі береді. Қырғыз тілінде «Сөз башында да, ортосунда да, аягында да келе берет: ил, ий, бил, тиш, киши, эчки» деп қолданылса [4,85-б.], хотон тілінде де [И] дыбысы сөздің барлық шенінде қолданылады: ик (екі), иты (жеті), ички (ешкі), итымуш (жетпіс), жирэм (жиырма), бири (бір), бадан нирякъ (балаң үйрек), бадан-пирянъ (сұқ саусақ), кичкиня (кішкене бөбек), кичкиня бобичек (шынашақ), кокъ чичканъ (көк тышқан), жилхэ (жылқы), чимчааганд (сүт), бэши (бес). Хотон тіліндегі езулік [И] дыбысы сөз ішінде көбіне езулік дауыстылармен (ы, а, ә, е) бірге қолданылады әрі бұл дыбыстың да қолданылу жиілігі жоғары. Қырғыз тілінде бұл дыбысты «тар дауысты дыбыс» деп береді.

[О] дыбысы «ө тыбышынын жоон түгөйү, жасалгандаүн түйүндөрү толук дирилдеп, үндү пайда кылат. Үн түйүндөрүнүн толук термелиши

жагынан үндүү тыбыш деп табылат. Жаак жартылай кең ачылып, тил төмөн түшөт. Жаак менен тилдин тик абалына жана кууш түгөйү болгон у тыбышынын айтылышына карай кең үндүү деп табылат. Тил артка тартылып, ооз көңдөйүнүн арт жагына жайгашып, жоон айтылат. Эриндер бир аз чормоюңку абалда калат. Эриндин катышына карай эрин үндүү деп табылат» [4, 82-б.]. Хотон тіліндегі [О] дыбысының жасалуы қазақ, қырғыз тіліндегі [О] дыбысына келеді. Бұл дыбыс хотон тілінде де сөздің барлық шенінде ұшырасады: он, оза (ауыз), ота (от), очағ (ошақ), отус (отыз), бобичек (бөбешік, кішкене тіл), бос (боз), монан (мойын), тоғус (тоғыз), тонег (тон), жогомтой (май), толло (толы), молдо (молда) және т.б. Жоғарыда берілген мысалдардан [О] дыбысының сөздің бірінші буынында жиі кездесетінін және көп жағдайда, қазақ тіліндегі [О] дыбысының сәйкесетінін көруге болады (о~о): қаз. он – хот. он; қаз. от – хот. ота; қаз. тоғыз – хот. тоғус және т.б. [О] дыбысының сөз басында жиі кездесуі түркі тілдерінде, әсіресе, қырғыз тілінде айқын байқалады. Жалпы ерін үндестігі түркі тілдеріне тән негізгі заңдардың бірі болып саналады. Шетел зерттеушісі Korn David өз еңбегінде лабиалды грамонияны, яғни ерін үйлесімін түркі тілдеріне тән заңдардың бірі ретінде атап өтеді [9, 98-б.].

Сонымен қатар сөз ішінде созылыңқы [ОО] дыбысы жиі ұшырасады. Ол сөздің бірінші буынында, ортасында, соңғы буында да қолданыла береді: боодог (будақ), тоорцог (торсық), тогтоогонд (ағаш кесе (тостаған), гочоогонд (ошақ), отоо түнээктээн (100 күндік шай), гортоо (құрт (ірімшік), гош гошмоор (ет), кокрогчоо (көк) тәңірім). Дауысты [ОО] дыбысы да сөз ішінде [О] дыбысынан созылыңқылығымен ерекшеленеді.

[Ө] дыбысы – еріннің сүйірленіп айтылуы негізінде жасалатын еріндік дауысты дыбыс. Төменде берілген мысалдарынан хотон тіліндегі [Ө] дыбысының сөз ішінде үнемі жіңішке дауыстылармен бірінші буында да, сөз ортасында да, сөз соңында да қолданылатынын байқауға болады: бөрь (қасқыр, бөрі), төі (түйе), төрт, гөзә (көз), гөш (ет), өмэг (шалбар), көгөрөн (кемпір), төрд (төрт), хөмөг (тары сақтайтын тері ыдыс), гөрмөш (қомағай), көктем, сүүмэнд зөвөл (қаймақ), чөлег (шайнек), хөмрүүнд (күміс кесе), төгрөг (теңге), дөнжин (дөнежін), дөнин (дөнен), көгөлжиргин (көгершін), чемөг (әйел адамның жағасыз шапаны). Яғни [Ө] дыбысы жіңішке, еріндік, ашық дыбыс.

Хотон тілінде қайталама [ӨӨ] дыбысының сөз ішінде қолданылуы да жиі кездеседі: көө (күйе), көөмаэ (көмей), көөс көөс (көс-көс), хөмрөөнд (тостаған), көпөөн (кәрі), этик өтөөк (етік). Бұл созылма [өө] дыбысы қырғыз тілінде де жиі ұшырасады: «ө тыбышынын созулма түгөйү жана оо тыбышынын ичке түгөйү, айтылганда үн түйүндөрү толук дирилдеп, үндү пайда кылат» [4, 87-б.]. Сонымен қатар созылыңқы [ӨӨ] дыбысы

қырғыз тілінде де сөздің басында, ортасында, аяғында қолданыла береді: өөн, сөөк, жөөк, жөө, төө, көө және т.б. Бұл жайт хотон тіліндегі созылыңқы дауыстылардың қырғыз тіліне жақын екендігін таныта түседі.

Хотон тіліндегі жіңішке дауыстылар қатарын [Е] дыбысы құрайды. Қырғыз тілінде [Е] фонемасы «а тыбышынын ичке түгөйү» ретінде қарастырылады. Бірақ хотон тілінде [а] дыбысының жіңішке түрі ретінде [ə] дыбысы қолданылады. Хотон тілінде [Е] дыбысы сөздің барлық шенінде қолданыла береді: елёк, ечіге (ешкі), ет (жеті), етмуш (жетпіс), есик (есік), енгелме (жеңге), егер (әпке), емпр (кемпір), кебежа (кебеже), йерде (жерді), ер-суw (жер-су), перләр (пірлер), йер (жер), сегіс (сегіз), сегісң (сексен), семез (семіз), элек (тірек, көмек), куперъ (күпір), кэлеръ (келер), түег (түйе), хүеэв (күйеу бала), зенсе (жеңге), ачемер (немере), сүеэк (сүйек). Сөз ішінде [Е] дыбысы ашық дауыстылармен, қысаң дауыстылармен де араласып қолданыла алады.

Хотон тіліндегі қысқа дауыстылардың бірі – [І] дыбысы. Ол жіңішке, қысаң, езулік дауысты, сөздің барлық шенінде қолданыла береді: іш, іштім, кіикъ (бұғы), тілі (тіл), кіші (кісі), йіт (ит), кічінә (кішкене), бічак (пышақ), чітән (бие), сегіс (сегіз), беші (бесі), төі (түйе). Бұл фонема қырғыз тілінде кездеспейді, бірақ қазақ тілінде жақтың «қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалатын» фонема қатарына жатады [8,56-б.]. Хотон тіліндегі [і] дыбысы қолданылу ерекшелігіне қарай қазақ тіліне көбірек жақын екенін байқауға болады. Тіпті кейбір сөздердің жазылуында ешқандай дыбыстық, мағыналық айырмашылық жоқ екенін көреміз: қаз. іш – хот. іш; қаз.іштім -хот. іштім; қаз. тіл -хот. тілі.

[**Э] дыбысы** да хотон тілінде қолданылу жиілігі жоғары дауыстылардың қатарына жатады. Ол сөздің барлық шенінде кездесіп отырады: эрди (жерді), эсы (иесі), эчиг (ешкі), эгээрд (ер), эрка түеэг (еркек түйе (атан), эрка гоёмдаан (еркек қой), эдрэн (тері илейтін ағаш), бэрхлэнгэр (келін), кэмпэр (кемпір), хэвг (кебек), хэв (өзен ағатын үлкен арық), тэрлэг (Терлік шапан), цэгдэг (камзол), шеэдээ (жейде), элевүр (елу), сэнс (үзеңгі), нэлкэ (ноқта), аэр (айыр), хүеэв (күйеу), көөмаэ (көмей), көшаэ (көше), өшаэ (өш), хөеэ (ай). Қырғыз тілінде қысқа [Э] дауыстылар құрамында қарастырылмайды, оны сөздің басындағы [Е]-ні айту үшін пайдаланатын әріп ретінде береді: «эн[en], эрк [erk], бел, чек, теке, сирке ж.б.» [4,81-б.]. Қырғыз тілінің орфографиялық ережесінде «Кыргыз тилиндеги е тыбышы сөз башында э деп, калган бардык учурда е деп белгиленет. Мисалы: эне, эже, эчки, этиш, эки, эркин, эндик, белек, тилек, береке, кереге, терезе ж.б.» дейді [4, 179-б.]. Хотон тіліндегі [Э] дыбысы да айтылу ерекшелігі жағынан [Е] дыбысына жақын болғанымен, сөздің барлық шенінде де [Э] әрпімен таңбаланады. Қазақ тіліндегі сөздермен салыстыру барысында да хотон тіліндегі [Э]-нің

қазақ тілінде [Е]-мен алмасатынын байқаймыз: қаз. кемпір – хот. кэмпэр; қаз. ешкі –хот. эчиг және т.б. Хотон тіліндегі [Э]-нің екі тілде де (қазақ, қырғыз) [Е]-мен алмасуы, бұл дыбыстың [Е]-ге жақындығын танытады.

Сонымен қатар хотон тілінде созылыңқы [ЭЭ] дыбысы да жиі ұшырасады: эрээ түеэг (атан), сэрээт (сиыр), эгээнгэс (ана), хэлэнгээр (келін), зээнцэр гоёюс (жиен), тэнгээ (ақша), Эсээ (Есенсіз бе), чэшгээ (әже), шэедээ (жейде), жүрмээ (жиырма), душмээн (дұшпан, жау). Қырғыз ғалымдары созылыңқы [ЭЭ] фонемасын [Е] дыбысының созылыңқы түрі деп береді: «[ээ] фонемасы -е тыбышынын созулма түгөйү жана аа тыбышынын ичке түгөйү, жасалганда үн түйүндөрү толук дирилдеп, үндү пайда кылат... Сөз башында да, ортосунда да, аягында да келе берет: ээн [e:n], ээк [e:k], жээк [ce:k], тээк [te:k], мээ [me:], бээ [be:] ж.б. [5, 87-б.].

Хотон тіліндегі келесі дауысты дыбыс – [У]. Жалпы «[у] дыбысы еріннің сүйірленіп айтылуы негізінде пайда болатын дыбыс. Бұл дыбыс хотон тілінде сөздің барлық шенінде кездесе береді: узунъ (ұзын), уркоръ (үркер), урту (орта), уру (өру), учь (үш), ушал (осал), усху (сусау), бу (бұл), туз (тұз), тур (тұр), узң (ұзын), ују (бұқа, сиыр), буту (аяқ), гурт (құрт), тоуба (тәуба), уланғар (ұл бала), вулбааг (белбеу), гульджа (құлжа), булбул (бұлбұл), тульку (түлкі), етмуш (жетпіс). Жоғарыда берілген сөздерде [у] дыбысы тіл үндестігі жағынан жуан дауыстылы сөздерде кездесетінін көруге болады. Қырғыз тілінде «[У] фонемасы – ү тыбышынын жоон түгөйү» ретінде қарастырылады [4, 85-б.]. Хотон тілінде [У] дыбысымен қолданылатын сөздердің басым көпшілігі қазақ тіліндегі еріндік [Ү] және [Ұ] дыбыстарына сәйкес келеді: қаз. үркер – хот. уркоръ, қаз. бұлбұл – хот. булбул, қаз. құрт – хот. гурт және т.б. Сонымен қатар хотон тілінде қайталама [УУ] дыбысы да кездеседі. Бұл созылыңқы дыбыс сөздің барлық шенінде ұшырасады: уул (ұл), ууш гоёмдаан (ұрғашы қой), хуураа (құрғақ), хуух (құйқа), эр-суунын пирляры (Жер-судың пірлері), уч буурган, үр буурган (үш бурхан (құдай), Яннуудам нар арааданғас (жер-көк иелерінен), шуудай (қап), каракуул (күйеу бала), арпууз (орамал), яннуудам (жер-су, тау-тас, өзен-көлдің иесі), ясуул (жасауыл), тампуу (үлкен қап), харангуу (қараңғы), Тогоруу (Би аты «Тоғару»), ак яглуу (ақ орамал). Қырғыз тілінде «[уу] фонемасы -у тыбышынын созулма түгөйү жана ү тыбышынын жоон түгөйү, жасалганда үн түйүндөрү толук дирилдеп, үндү пайда кылат» дейді [2, 87-б.]. Яғни қырғыз тілінде [Ү] фонемасының жуан түрі ретінде ([уу]~[ү]) қарастырылады. Хотон тілінде берілген қайталама [уу] көбіне қазақ тіліндегі [ұ] фонемасына сәйкесетінін байқауға болады ([уу] ~[ұ]) . Атап айтсақ: хот. [уул] – қаз. [ұл], хот. [хуух] – қаз. [құйқа], хот. [хуураа] – қаз.[құрғақ] және т.б.

Хотон тіліндегі дауыстылардың келесі қатарын жалаң [Ү] дыбысы мен созылыңқы [УУ] дыбысы құрайды. Бұлар еріндік дауыстыларға жатады.

«Еріндік дауыстыларды айтқан кезде, ерін дөңгеленіп сүйірленеді» [10, 37-б.], Хотон тілінде [Ү] дыбысы сөздің басында, ортасында, соңында да кездесе береді: үзе (үзік), үзүст (сүт), түтүн (темекі, түтін), йүр (жүр), жүгийх (жүген), түег (түйе), күзи (күз), жүрмээ (жиырма), түнтик (үй), шүрд (туырлық), гүрмэл, элевүр эчүв (елу), түз (жүз), кизүй үйе (үй), күркраэх (күркіреу). Сол сияқты созылыңқы [ҮҮ] дыбысы да сөздің барлық шенінде ұшырасып отырады: үүгэр (аман), үүш гоёмдаан (ұрғашы қой), үүг (уық), сүүмэнд (қаймақ), сүүжин (қайыс), гортаа сүүмэндээн (май-қаймақ), сэмүүн (кәмпит), жигүүдээн (жүген), хөмрүүнд (күміс кесе), сэмүүн (шекер), чүчкүү (лақ ұстағанда айтады). Қайталама [ҮҮ] дыбысы жалаң [Ү] дыбысының созылыңқы түрі екенін байқауға болады. Жалпы бұл екі дыбыс түркі тілдерінде жіңішке еріндік дыбыс қатарын құрайды.

Қорытынды

Сонымен хотон тіліндегі дауыстылар қатарын қысқа және созылыңқы дауыстылар құрайды:

1) Қысқа дауыстылар: А, Ә, Ы, І, И, Е, Ө, О, Ү, У, Э.

2) Созылыңқы дауыстылар: АА, ӨӨ, ОО, УУ, ҮҮ, ЭЭ,

Хотон тіліндегі созылыңқы дауыстылар қатары қырғыз тіліне толық сәйкес келді. Жалпы қырғыз зерттеушілері созылмалы екі дауыстының пайда болуын былай түсіндіреді: біріншіден, «үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланышынан улам пайда болгон көрүнүш: с+v+с → суу; таг → тоо. Яғни, дауыссыз дыбыстардың дауысты дыбыстарға айналуынан болатын құбылыс деп санаса, екіншіден, «эки үндүүнүн ортосундагы бир үнсүздүн жоюлуп (жутулуп) кетишинен пайда болгон көрүнүш: с+v+с+v+с→cvvc: сагым→саам (бир саам); түрк. йаңак→кырг. жаак; түрк. йеген/йегин→кырг. жээн; өзб. шахар→кырг. шаар» деп көрсетеді. Яғни, бұл жерде екі дауысты дыбыстың арасындағы дауыссыз дыбыстың жойылуынан (жұтылуынан) болатын құбылыс деп есептейді [4, 81-б.]. Жалпы түркі тілдерінде сөз соңындағы [ғ, г] дауыссыздарының түсіп қалуы негізінде екі дауыстының (созылыңқы дауыстының) қатар келуі жиі байқалады.

Хотон тіліндегі [Ә] және [І] қысқа дауыстылар қолданылу жиілігі жағынан, жасалу ерекшелігіне қарай қазақ тіліне жақын болып келеді. Сонымен қатар бұл дыбыстармен қолданылатын (қазақ, хотон тілдерінде) кейбір сөздердің жазылуында ешқандай дыбыстық, мағыналық айырмашылық жоқ екенін байқауға болады. Бұл хотон тіліндегі жалаң дауыстылар қатарының қазақ тілімен де жақындасатын тұстарын көрсетеді.

Хотон тілін зерттеуші ғалымдар бұл тілдің түркі тілдер тобына жататынын дәлелдеп отыр. Бұл тілдің түркі тілдеріне жақындығын, оның дыбыстық жүйесіндегі ерекшеліктерді салыстыра зерттеу негізінде ғана қол жеткізе аламыз. Хотон тілі жойылып кеткен тілдер қатарына жатса да, оның

қалыптасу, даму жолдарын тек осы туыстас тілдермен салыстыра зерттеу барысында саралай аламыз. Сондықтан хотон тілінің дыбыстық жүйесін зерттеу біз үшін өте маңызды болып табылады. Хотон тілінің қалыптасу, даму тарихы түркі тілдерінің тарихымен тығыз байланыста зерттелуі тиіс. Хотон тіліндегі дауыстылар құрамының қазақ тілімен, қырғыз тілімен ұқсастығы бұл тілдің түркі тілімен түбі бір екенін таныта түседі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Тюркологический сборник [Мәтін] – М., 1978. –304-б.

2 **Владимирцов, Б. Я.** Турецкий народец хотоны [Мәтін] // Записи Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества.– Петроград, 1915. – Т. 23. – С. 265–277.

3 **Щербак, А. М.** Введение в сравнительное изучение тюрских языков: оқулық [Мәтін]. – СПб., 1994. –192-б.

4 **Садыков, Т. С., Токтоналиев, К. Т.** Азыркы кыргыз тили : фонетика жана фонология: монография [Мәтін]. – Бишкек, 2015. –360-б.

5 **Садыков, Т.** Азыркы кыргыз тили : фонетика : оқулық [Мәтін]. – Бишкек, 2005. – 120-б.

6 **Жапаров, Ш., Сыдыкова, Т.** Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы : оқулық [Мәтін]. – Бишкек, 2013. –115-б.

7 **Ziv Stern, N.** North Washington, J. A phonetic study of length and duration in Kyrgyz vowels [Мәтін] // Proceedings of the Workshop on Turkic and Languages in Contact with Turkic. – 2019. – Т.4 – P. 119–131.

8 **Жүнісбек, Ә.** Қазақ фонетикасы : оқулық [Мәтін]. – Алматы, 2009. – 312-б.

9 **Korn, D.** Types of Labial Vowel Harmony in the Turkic Languages [Мәтін] // Anthropological Linguistics. – 1969. – Т. 11. – №3. – P. 98–106.

10 **Мырзабеков, С.** Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы : оқу құралы [Мәтін]. – Алматы, 2013. – 220-б.

References

1 Tyurkologicheskiy sbornik [Turkological collection] [Text]. – Moscow, 1978. – 304 p.

2 **Vladimirczov, B. Ya.** Tureczkij narodecz xotony. [The Turkish people are Hotons] [Text] // Records of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society. – Petrograd, 1915. – T. 23. – P. 265–277.

3 **Sherbak, A. M.** Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie türskih iazykov. [Introduction to the comparative study of the Turkic languages] [Text]. – St. Petersburg, 1994. – 192 p.

4 **Sadykov, T. S., Toktonaliev, K. T.** Azyrky kyrgyz tili : fonetika jana fonologia : monografia. [Azyrki Kyrgyz Tili : phonetics zhana phonology : monograph] [Text]. – Bishkek, 2015. – 360 p.

5 **Sadykov T.** Azyrky kyrgyz tili : fonetika : okulyk [Modern Kyrgyz language : phonetics : book] [Text]. – Bishkek, 2005. – 120 p.

6 **Zhaparov, Sh., Sydykova, T.** Azyrky` kyrgyz tilinin fonetikasy : okulyk. [Phonetics of the modern Kyrgyz language : textbook] [Text]. – Bishkek, 2013. – 115 p.

7 **Ziv Stern, N.** North Washington, J. A phonetic study of length and duration in Kyrgyz vowels [Мәтін] // Proceedings of the Workshop on Turkic and Languages in Contact with Turkic. – 2019. – T. 4 – P. 119–131.

8 **Jünısbek, Ä.** Qazaq fonetikasy : oqulyq [Kazakh phonetics : textbook] [Text]. – Almaty, 2009. – 312 p.

9 **Korn, D.** Types of Labial Vowel Harmony in the Turkic Languages [Мәтін] // Anthropological Linguistics. – 1969. – T. 11. – №3. – P. 98–106.

10 **Myrzabekov, S.** Qazırgı qazaq tılınıñ fonetikasy : oqu qūraly [Current phonetics of the Kazakh language : educational tool] [Text]. – Almaty`, 2013. – 220 p.

02.02.24 ж. баспаға түсті.
30.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Л. А. Еспекова*
Евразийский национальный университет
им. Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 02.02.24.
Поступило с исправлениями 30.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

СОСТАВ ГЛАСНЫХ В ХОТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается состав гласных в хотонском языке, принадлежащем к тюркскому языку. Хотонский язык относится к группе вымерших языков. Анализируя данные исследователей относительно хотонского языка, выделяет его связь с современными

тюркскими языками, в том числе с казахским и киргизским языками. В ходе анализа наблюдается сохранение элементов, характерных для тюркских народов. В качестве объекта исследования были взяты состав гласных в хотонском языке. Цель работы – проанализировать звуковую систему вымершего хотонского языка, относящегося к группе тюркских языков. Чтобы определить лексические и грамматические особенности любого языка, прежде всего необходимо знать звуковой состав этого языка, способы их формирования и изменения. Только при изучении звуковых изменений мы можем определить внутренние законы языка и связанные с ними отношения. Поэтому при определении особенностей хотонского языка важно определить состав, типы звуков.

В ходе исследования было определено сходство звуковой системы хотонского языка с современными казахским и киргизским языками. Определены особенности простых и долгих гласных в хотонском языке. На материалах казахского и кыргызского языков выделены различия, особенности, звуковые соответствия хотонского языка. На основе реальных лингвистических данных проанализированы характер употребления долгих гласных в хотонском языке, способы их появления. Описаны способы образования гласных звуков в хотонском языке.

Ключевые слова: тюркские языки, хотонский язык, казахский язык, кыргызский язык, гласные, долгие гласные, краткие гласные

**L. A. Espekova*
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 02.02.24.
Received in revised form 30.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

COMPOSITION OF VOWELS IN THE KHOTON LANGUAGE

The article examines the composition of vowels in the Khoton language, which belongs to the Turkic language. Khotonian language belongs to the group of extinct languages. Analyzing the data of researchers regarding the Khoton language, he highlights its connection with modern Turkic languages, including the Kazakh and Kyrgyz languages. During the analysis, the preservation of elements characteristic of the Turkic peoples is observed. The composition of vowels in the Khoton language was taken as the object of study. The purpose of the work is to analyze the

sound system of the extinct Khoton language, which belongs to the group of Turkic languages. To determine the lexical and grammatical features of any language, it is first necessary to know the sound composition of this language, the secrets of their formation and change. Only by studying sound changes can we determine the internal laws of language and the relationships associated with them. Therefore, when determining the features of the Khoton language, it is important to determine the composition and types of sounds.

During the study, the similarity of the sound system of the Khoton language with the modern Kazakh and Kyrgyz languages was determined. The features of simple and long vowels in the Khoton language are determined. Differences, features, and sound correspondences of the Khoton language are highlighted using materials from the Kazakh and Kyrgyz languages. Based on real linguistic data, the nature of the use of long vowels in the Khoton language and the ways of their appearance are analyzed. The methods of formation of vowel sounds in the Khoton language are described.

Keywords: Turkic languages, Khoton language, Kazakh language, Kyrgyz language, vowels, long vowels, short vowels.

ҒТАМР 17.07.29

https://doi.org/10.48081/NXZZ4779

***Қ. Т. Жанұзақова[1], М. Қ. Ахетов[2], Ж. Байбатшаева[1]**

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК СӨЗ ҮЛГІЛЕРІ

Шешендік сөз үлгілері фольклор жанры болуымен қатар XX ғасыр қазақ прозасында жазушының көркемдік мақсаттарына сай сәтті қолданылып келді. Мақалада шешендік сөздердің әдебиеттегі алуан сипаттары мен көркемдік қызметі, әсіресе шешендік сөздердің тарихи романдардағы қолданылу көріністері талданады. Мақалада шешендік сөздердің қолданылу ерекшеліктері оның табиғатынан, ұлттық ерекшелігінен туындайтыны тұжырымдалады. Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан», І. Есенберлиннің «Көшпенділер», С. Сматаевтың «Елім-ай», Ж. Ахмади «Құн» т.б. шығармаларындағы шешендік сөз шиырлары қарастырылады.

Сонымен бірге жазушылар әдеби туындаларында би-шешендер мұраларын, олардан қалған қанатты сөздерді, сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді дайын форма күйінде өзгеріссіз қолданатыны да пайымдалады. Қазақ қаламгерлерінің көпшілігінің шығармаларында ұшырасатын мұндай дайын үлгілерді түрлі көркемдік, тарихи, шығармашылық талаптардың үдесінен шығу мақсатында пайдаланады. Тарихи романдарда халық санасына мықтап орныққан, ел аузындағы деректер арқылы көпшілікке кеңінен таныс айтулы қайраткерлердің, хандардың, батырлардың, абыз-ақсақалдардың, би-шешендердің бейнелерін қайта жаңғырту үрдісі жиі ұшырасады. Сол үшін халық жадындағы сюжеттерді, тұлғалармен байланысты оқиға желілерін, тарихи деректерді қаламгерлер жаңа шығарма аясында, соның көркемдік талаптарына сай игереді. Мақалада қаламгерлердің шешендік сөздердің айтылу мақамын, өлшем бірліктерін, сөз ырғағын, ой ағысын шынайы беру үшін кейіпкерлердің нақышына келтіре сөйлеу, ауызекі сөйлеу дәстүрінің ерекшелігін бейнелеу мақсатында саналы түрде қолданатыны тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: шешендік сөздер, тарихи романдар, ауызекі сөйлеу дәстүрі, би-шешендер, ырғақ.

Кіріспе

Қазіргі таңда шешендік сөздер жазба әдебиетімен де тығыз байланысты. Әдебиет пен шешендік өнердің арақатынасын сөз еткенде жазба әдебиетке ауызекі сөйлеу дәстүрінің әсері, сондай-ақ, кемеліне келген әдебиеттің де сөйлеу практикасына ықпалы жөнінде айтылуы қажет. Бұл бірін-бірі толықтырып, тарихи дамуға, қоғамдағы өзгерістерге сәйкес бірінен екіншісі туындап жататын, жекелеген тұста тұтасып та кететін шығармашылық үдерістердің нәтижелері. «Әдебиет пен риторика шекарасын анықтау өте қиын» [1, 30-б.]. Ойды сөз арқылы сипаттап, болмысты тілмен суреттеу нәтижесінде үлгілі мәтін түзу, көркем шығарма тудыру – екеуіне де ортақ құбылыс. Жазба әдебиеттің алғашқы нұсқаларына халықтың санғасырлық дәстүрлі ауызша сөйлеу мақамы, сөз саптау машығы, халыққа бұрыннан етене сөзбен бейнелеу үрдісі ерекше әсер етті десек, кейін классикалық жазба әдебиеті қалыптаса келе тілі көркем, идеялары терең әлемдік деңгейдегі романдар мен драмалық, поэзиялық шығармалар адамдардың ауызекі сөйлеу дәстүріне, қоғамның абстрактылы ойлау әлеуетіне айрықша ықпал ете бастады. Әдеби шығармаларға шешендердің сөздері тұтастай еніп, оның бір бөлшегіне айналса, кейін талантты қаламгерлердің өлең-жырлары ауызекі сөздің риторикалық мәтіндеріне еніп жатты. Заманынан озып туған талантты әдебиет өкілдері тудырған мәдени-рухани құндылықтар халық арасына кеңінен тарап, қоғамдық ой-сананың күрделенуіне, сөйлеу мәдениетінің жетілуіне әсерін тигізді.

Материалдар мен әдістер

Фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы, бір-біріне әсер-ықпалы ғалымдар назарын ертеден-ақ аударып келе жатқан өте қызықты тақырып. Себебі, халықтың тілі мен ұлттық менталитеті аясында жасалатын авторлық шығармашылықты түсіну барысында бұл екеуінің арасындағы «үндестік байланысты» айналып өту мүмкін емес [2, 236-б.]. Осы орайда, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Ғ. Мүсірепов, І. Есенберлин, С. Сматаев т.б. қаламгерлер туындыларында ұшырасып жататын фольклорлық сюжеттер мен тұтастай аңыздық желілерді автордың «бұрынғыдан басқаша, өзінің деңгейіне сай қорыта пайдалануы» деп түсінген орынды болмақ.

Мақалада талдау жүргізу бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың риторикаға қатысты ғылыми еңбектері негізге алынды. Осы бағытта мақалада жеке мәтіндік саралаулар жүргізу үшін тілдік-танымдық, мәдени-тарихи, әдеби герменевтикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Шешендік сөздер көркем әдебиетте негізінен проза мен драмалық шығармаларда қолданылады [3, 230-б.]. Оқиға желісіне орай тарихи шындықты қалпына келтіру, өткен дәуір бейнесін үйлесімді суреттеу, тарихи тұлғалардың шынайы образын сомдау секілді көркем шығармашылықтың логикалық талаптарын ескеру, соларды орындау мақсатында пайдаланылады. Тарихи роман жазу барысында жазушы сомдайтын көркем образ өмірде болған, есімдері мен еңбегі елдің жадында сақталып келген жандардың өмірдегі бейнелерінен алшақ кете алмайды. Осындай көркемдік, тарихи талаптарға орай автор кейіпкерлерінің табиғатына лайық, солар айтуы мүмкін сөздерді ғана оның аузына салуға мәжбүр. Кейде ел аузында сақталған шешендік сөз үлгілерінің өзі де сол қалпында көркем туындыға өзгеріссіз енуі мүмкін, онда да аса бір шығармашылық қажеттіліктен ғана солай жүзеге асады. Ал поэзиялық шығармалардан тек көлемді дастандар мен поэмаларда авторлық «меннен» туындайтын көркемдік қажеттіліктен шешендік сөздер ішінара қолданылуы мүмкін. Онда да «пәленшенің сөзі» деген мағыналық сұлбасы ғана болмаса, мұндай сөздер өлең өлшеміне түскен ақынның төл туындысы болып келеді.

Сан-салалы, көлемді әдеби көркем шығармаларда би-шешендер мұраларын, фольклорлық шешендік сөздерді игеруде бірнеше бағыт айқын аңғарылады. Қазақ әдебиетінің ерекше дамыған, қайталанбайтын күрделі һәм көркем роман, повесть, әңгіме, драмалар өмірге келген XX ғасыр әдеби шығармаларындағы риторикалық қолданыстарды сұрыптау, олардағы ауызекі сөйлеу дәстүрінің көріністерін толық қамту, ерекшеліктерін көрсету әзірге жүзеге аса қойған жоқ. Дей тұрғанмен, шешендік дәстүрдің әдебиеттегі көріністерін, оларды қаламгерлердің қолдануына себеп болатын жағдайларды былайша жүйелеуге болады:

1) қаламгерлер шешендік сөздердің ұлттық ерекшеліктен туындайтын айтылу мақамын, сөз ырғағын авторлық шығармада саналы түрде пайдаланады. Ой ағынын шынайы беру үшін нәшіне келтіре сөйлеу, жоғары-төмен алмасып отыратын дауыс ырғағының желісін үзбеу, ауызекі сөйлеу дәстүрінің ерекшелігін, орфоэпиялық заңдылықтарды сақтауда шешендік дәстүр қолданылады.

2)жазушылар авторлық әдеби туындаларында би-шешендер мұраларын, олардан қалған қанатты сөздерді, сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді дайын форма күйінде өзгеріссіз қолданады. Қазақ қаламгерлері мұндай дайын үлгілерді түрлі көркемдік, тарихи, шығармашылық талаптардың үдесінен шығу мақсатында пайдаланады.

3)тарихи романдарда немесе аңыз желілері бойынша жазылған көркем шығармаларда халық санасына мықтап орныққан, ел аузындағы деректер

арқылы көпшілікке кеңінен таныс айтулы қайраткерлердің, хан- батырлардың, абыз-ақсақалдардың, би-шешендердің бейнелерін қайта жаңғырту үрдісі жиі ұшырасады. Халық жадындағы сюжеттерді, тұлғалармен байланысты оқиға желілерін, тарихи деректерді қаламгерлер жаңа шығарма аясында, соның көркемдік талаптарына сай игереді. Тарихи кейіпкерлерді шығармаға енгізуде қаламгер оның өмірдегі шынайы болмысынан, табиғатынан, елдің санасында орныққан бейнесінен алысқа ұзай алмайды. Тұлғаны сомдау барысында автор кейіпкерлердің аузына бидің билігін, шешеннің ділмарлығын, батырдың жаужүрек ерлігін көрсететін сөздерді салуға, тарихи оқиға желілерін сенімді етіп суреттеуге, пайдалануға міндетті. Тарихи шығармалардың қадір-қасиеті мен көркемдік құндылығы да оның болмысты шынайы бейнелей алуымен өлшеніп жатады.

Қазақ прозасының алғашқы туындыларына фольклордың ықпал-әсері ерекше болды және ол бірнеше сипаттарда көрінді. Ауызша сөйлеу дәстүрі өзгеріссіз берік сақталып келген, фольклоры мен ауыз әдебиеті қауым тіршілігімен біте қайнасып жатқан ортада туып-өскен алғашқы жазушылардың шығармаларынан мұндай құбылыстың орын алуы заңды да еді. Бұл үдеріс фольклор мен әдебиеттің арасындағы «генетикалық байланыстың» жарқын дәлелі, айқын көрінісі болатын. Жазба әдебиеті әлі қалыптасып болмаған, оқудан гөрі тыңдауға, естігенін заматында ұғып алуға бейім ортаның рухани қажеттілігі жазушылардан бұған дейінгі дағдылы шығармаларға ұқсастықты, тыңдаушылардың талғамы мен талабына сай болуды қажет етті. Алғашқы прозалық туындыларда фольклорлық баяндау тәсілі, халық ауыз әдебиетіндегі тілдік қолданыстар мен ауызекі әңгімеге тән бояулар айшығы, дыбыстардың үйлесімді ырғағы аңғарылып отырады. Фольклорға сусындап өскен, сонымен қатар Батыс Еуропа және орыс әдебиетімен танысқан алғашқы қаламгерлер жаңа тұрпатты әдеби туындылар жасауға ден қойды. Олардың шығармаларында шешендік сөздерге тән ақ өлеңдік ритм-ырғақтар, тіпті прозалық шығармалардың өзінде поэзиялық ұйқастарға ұқсас әуезді иірімдер жиі ұшырасып отырды. Қазақ прозасы мен драматургиясының бастауында тұрған Ш. Құдайбердіұлы, Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Көбеев, М. Жұмабаев, М. Әуезов туындыларынан халықтың дәстүрлі сөйлеу мақамын, ауызекі стильді жазбай тануға болады.

Шешендік сөздерді өзге сөздерден ерекшелендіретін басты белгілерінің бірі – сөздердің өзіне тән белгілі бір жүйелі ырғаққа, ритмге құрылуы. Енді осы құбылыс алғашқы қазақ прозашыларының туындыларында айрықша байқалады. Көшпелі тыныс-тіршіліктен, сол дәуірлерде жасалған мәдени-рухани құндылықтардан әлі ажырай қоймаған ортада ауызша баяндау әдісінің көркем әдеби шығармада көрініс табуы заңды еді. Ол да

қажеттіліктен, оқырманның талабынан туындаған болатын. Бұл бір жағынан, жаңа әдеби үрдіске ден қойған алғашқы қаламгерлердің оқырман қалауын ескергендігінен десек, екіншіден, авторлардың дүниетанымы, көркем мәтінді, бейнелеу тәсілдерін игеруі, жазушы ретінде қалыптасуы да сол фольклорлық ортада, ауыз әдебиеті дәстүрінің үстем жағдайында жүзеге асқан еді.

Көне мақамға салып құйылып тұрған сұлу тілмен өзгерген заман бейнесін сомдаған, ежелгі шешендік дәстүрде жаңаша жазылған қазақтың алғашқы прозалық туындылардың бірі – Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» романы деуге толық қақымыз бар. Ескі мен жаңаның, өткен мен болашақтың арбасуындай осы бір ғажап туынды сол тұстағы қазақ көркемдік ойлау үдерісінің мүмкіндіктерін, өз заманының ерекшеліктерін молынан танытқан классикалық роман еді. «Жаялықша жалпиған, жарқанатша қалқиған, жермен-жексен шым қора, бейнеуі жоқ сұм қора. Шым қорада – жер үйде, желпіндірмес көр үйде, арса-арса болып сүйегі, қалақтай болып иегі, жаңқадай жоқ жақ еттен, саусақтары шілбиіп, көлеңкедей кілбиіп, бұ жатқан қай аруақ?

Әлсін-әлсін демігіп, тық-тық еткен жөтелі өңменіңнен өткендей, алма еріні кезеріп Бетпақ кезіп кеткендей, кимешегі қолқылдап қуыршаққа тіккендей, сатпақ-сатпақ жастығы, жастық емес кетпендей, сар төсек боп сарғайып – бұ жатқаның қай әйел?

Білмесеңіз айтайын – Күнікей ғой бұ жатқан» [4, 6-б.], – деп термелі шешен сөздей басталатын романның өн бойынан осынау ауызекі баяндау стилі, ұйқас пен сөздердің дыбыстық үйлесімі айқын көрініп, шығарманың өн бойында сақталып отырады. Төгіліп тұрған сұлу тілмен баяндалатын туынды оқу үшін емес, тыңдау үшін жазылғандай әсер қалдырады. Мұндай поэзияға бергісіз ұйқастың романның қандай да бір сюжеттік, тақырыптық немесе композициялық қажеттілігінен емес, автордың өз қалауынан, яғни, осылайша баяндау өзіне қолайлы болғандығынан туындап отырған жағдай деуге келеді. Шығарма ішіндегі оқиға желісіне орай немесе кейіпкерлер аузына еріксіз салынатындай аса бір қажеттіліктерден емес, шешендік сөз үлгілерінің өлшемдері Ж. Аймауытов романдарында авторлық баяндауда да үнемі алмасып келіп отырады. Яғни автордың өзі осындай ырғақты баяндауды, ұйқасты сөз саптауды өзіне қолайлы тәсіл деп тапқан. Дәл осындай тосын құбылысты «Ақбілек» романынан да байқадық: «Әлгі Алтайдың аруларын айтуға тіл жетпейді. Жүзі айтарлық айнадай боп, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы құба талындай боп, былқ-сылқ етіп бұраңдасып, күбірлесіп, көлеңдесіп, езу тартса – есің кетіп, сұңқыл қақса -шым-шым етіп, бойың босап, ойың босап, қиялың қия кезеді. Кеп онда емес-ау, жарандар! Бар, қараңдар, құлағың сал! Тыңдаушылар анталаса, кеп құрайын бір тамаша [4, 72-б.]. Қара сөз деуге келместей метрикалық

өлшем, дыбыстардың қатаң үйлесімі, құйылып түсіп отыратын көркем де жүйрік тіл. Атап өткеніміздей, мұның бәрі де қандай да бір шығарманың ішкі композициялық, логикалық қажеттіліктерінен емес, жазушының өз табиғатынан, жазу стилінен туындап отырған авторлық ерекшелік демеске лаж жоқ. С. Жанпейісов бұл турасында: «Жазба әдебиетімізде 1920 жылдарға шейін негізінен өлеңдік шығармалардың ден болып келгені мәлім. Ежелден келе жатқан өте бай поэзия дәстүрінің әсерінен болу керек, 1920–1930 жылдардағы көркем проза тілінде өлеңдік түр, яғни ұйқасқа құрылған жекелеген үзінділер кейде жарыстырыла беріледі» [5, 196-б.] – деп дәл байқаған. Мұның өзі табиғаты шешен автордың шығармашылық төл қолтаңбасымен қатар тыңдарманның да сұранысын қанағаттандыруды жадынан шығармағаны деп түсіну керек. Осы тұста ескерілуі тиіс тағы бір мәселе, ол алғашқы оқырман-тыңдаушылардың авторға қояр талабы дер едік. Батыстың, орыстың классикалық прозасымен жете таныс қаламгердің осы шығарманы жазу барысында дәл осындай тәсілге жүгінуінің астарында өзінің жазу мәнерімен қабат, оқырмандар қалауын ескеруі де жатыр деп түсіну қажет. «Ақынға қара сөзден өлең оңай» деп білген, жаңа сипаттағы әдеби дәстүрге әлі қанықпаған ол кезеңдегі қазақ оқырманы үшін сөздердің сыртқы сұлулығы, құйылған әсем үйлесімі өте маңызды болатын. Тақпақтаған шешендердің, тереңнен толғаған жыраулар мен халық ақындарының сұлу сөз, сырлы мақамдары әлі де халықтың жадында, қолданысында еді. Мысалы, «Ақбілек» романының негізгі желісіне кіріспес бұрын Ж. Аймауытов шығарманы қара сөзбен баяндағалы отырғаны үшін оқырманнан кешірім сұрағандай да болады. «Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін. Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеге жол тартайын. Өлең сөзге олақ едім, күйлі емес деп қомсынбаңдар» [4, 72-б.], – деп жазушы ағынан жарылады. Шығарманың «күйлі», ырғақты, сазды да сұлу болуы аса маңызды екенін, көптің қалауы сол екенін автор анық ескертеді және сол талапты жадынан шығармайды. Қалай дегенмен, романда ауызекі стильге тән сөз саптау мен ырғақ, сөйлеу мақамы сақталып қалған.

Барлық дәуірлердің сөз шеберлері – шешен, жырау, ақын-жазушылар халық шығармашылығының мұрагерлері, ұлттық тілдің үйренушілері әрі дамытушылары. Олар тілді білу, терең зерделеу, жоғары деңгейде меңгеру, түрлі тәжірибелер жасау арқылы төл шығармашылығын қалыптастырады, сол арқылы ұлттық әдебиетті дамытады. Тілдің өзін тұтас халық жасаған ортақ құндылық десек, қаламгерлер соның басты әрі қабілетті тұтынушылары һәм жаңғыртушылары. Жазушылықтың қыр-сырын терең меңгерген, жауапкершілігін жете сезінген Ғ. Мұстафиннің мына бір пікіріне назар аударалық: «Жазушы халық тіліне бай, сөз үлгілеріне қанық болуға тиіс. Соның өзінде ол шебер емес, жинаушы ғана. Шеберлік – сөздің орнын табуда,

мөлшерін білуде. Мұны білгеннің әр сөзі алтын. Жалғанда не терең? Сөз терең. Не сұлу? Сөз сұлу. Не өткір? Сөз өткір. Оның бұл қасиеттерін адам адам болғалы пайдаланып келеді. Әлі күнге ешкім шегіне жете алған жоқ. Демек, әр жазушы өз тұсында өзіндік сөз өнерін көрсетуіне әбден болады. Көрсете алмаса кінә өзінде. Жазушы халықтан, мамандардан үйрене отырып, үйрету мақсатын да ұмытпау керек. Мен өз тәжірибемде бұл егіз мақсатты естен шығарған емеспін... Халқымыздың мәйекті сөздері үлгі болмаса, мен бұл сөздерді он ойланып, қырық толғансам да шығара алмас едім» [6, 118-б.]. Осылайша, халықтың тілдік мұрасы мен жеке автор шығармашылығы бір-бірімен жымдасып, өзара сабақтасып, бірінен-бірі туындап жататын творчестволық үдеріс. Дәл осы тұста «мынау халық ауыз әдебиетінің мұрасы, мынау автордың өз туындысы» деп ажыратудың өзі қиынға түсері сөзсіз. Оны қаламгердің өзі де ашық айтып отыр.

Бүгінгі таңда әдебиетке, оның көркемдік дәрежесіне, қоғамдағы қызметіне түрлі көзқарастар бар, жаһандану жағдайында көркем шығарманы бағалаудың да принциптері өзгеріске ұшырауда. «Ендігі жерде көркем туындының ең басты қасиеті – идеяда, айтар ойында, қоғам мен технологияның дамуына байланысты күрделене түскен адамдар арасындағы шым-шытырық қарым-қатынастарды қысқа да нұсқа етіп көрсете білуінде» дегенге саятын ойлар айтыла бастады. Көркемдіктің критерийі қашанда әдеби шығармадағы тілдің сұлулығы, сезімдердің тұнықтығы, кейіпкерлердің табиғилығы, санқилы тағдыр иелерінің мінез-құлқын, адами қарым-қатынастарды шынайы әрі дәл беру мүмкіндігімен байланысты болмақ. Ж. Ахмади «Құн» атты әңгімесінде кейіпкерінің аузына мынадай сөз салады: «Уа, халайық, жарандарым!.. Батырың бол, биің бол, кеуде соғып болдым-толдым демейік... «Болдым» десең, қара жер түбіріңе жетеді. «Толдым» десең, кедейлік сіңіріңе жетеді. Дар құрсаң, бір бауырыңды жоқтаймын деп, тағы біреуінен айырыласың. Есімжан, сен қырыс кежірлікті тоқтатасың! Ата салтынан аттап, әліңнен асып айтқан кері билігіңе халық көнбейді. Аса берсең – асқанға аспан да аласа көрінеді. «Қатардан ассаң да, халықтан аспайсың» деген. Оған көнбесең – ақылға көнбегенге азап бар, ырыққа көнбегенге құрық бар, құрыққа көнбегенге сырық бар... Оң құлағыңмен естіп ал, осы қазір елді жауып жіберіп байлатамын!!! – деді қатты шамырқанып» [7, 55-б.]. Би-шешендерден қалған ел аузындағы дайын сөз үлгісі мен мақал-мәтелдер, көркем де күрделі иірімдер бұл шығармада жаңа бір қырынан жарқырай көрініп, автордың діттеген көркемдік идеясын ашуда қосымша қызметтер атқарып тұр.

Шешендік сөздердің прозадағы көрінісін сипаттауда мына мәселеге назар аудару қажет. Ең алдымен, бұл жеке автордың шығармашылығы нәтижесінде дүниеге келетін туынды. Бір қарағанда, мұндағы кейіпкер

аузынан шығар сөздің мәтінін автор қалай өзгертемін десе де ерікті, қалауынша түрлендіре алады. Дей тұрғанмен, әдеби шығармаларға шешендік сөздер ерекше қажеттіліктерден қолданылады. Ол нендей қажеттілік болуы мүмкін? Біріншіден, өмірдегі шындық секілді, әдеби шығарманың да өз логикалық заңдылықтарынан туындайтын көркем шындығы болады, соған сәйкес туындының композициясы, оқиға желісі белгілі бір ақылға қонымды қисынға құрылады. Бұл үрдіс, әсіресе шындықтан алшақ кетпеуді көздейтін тарихи романдарда қатаң сақталады. Сонымен қатар өмірде болған тарихи тұлғаны, оқиғаны көркем прозада тірілтуде авторды қанша ерікті дегенімізбен, суреттеу барысында ол болған жағдайдан, ел жадында орныққан шындықтан алысқа ұзай алмайды. Кейіпкердің аузына оның прототиптік табиғатынан туындайтын, өзінен шығуы мүмкін сөзді салуға автор мәжбүр болады.

Тарихи тақырыпқа арналған прозадағы көркем шындықты тірілтудің басты құралы ретінде қаламгерлер айтулы тарихи тұлғалардың, хан-батырлардың, би-шешендердің халық жадындағы образдарына жиі жүгінеді, сол арқылы олардың ауызекі сөйлеу машығын, баяндау тәсілдерін жиі пайдаланады. Ауызекі сөйлеудің санғасырлық дәстүрі нәтижесінде көпшілік алдында ой айтып, сөз саптаудың шыңына шыққан ділмарлар пайда болды. Осындай тұлғаларды, олардың бейнелі шешендік сөз үлгілерін жиі және шебер қолданылатын М. Әуезовтің «Абай жолы», С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз», «Балуан Шолақ», Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке», «Ұлпан», Ғ. Мұстафиннің «Шығанақ», «Миллионер», І. Есенберлиннің «Көшпенділер», З. Ақышевтің «Шынардың шыбығы», Ә. Кекілбайдың «Елең-алаң», «Үркер», М. Мағауиннің «Аласапыран», Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең», С. Сматаевтың «Елім-ай», Ә. Сарайдың «Еділ-Жайық», Ұ. Доспанбетовтің «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы» сынды романдарын атауға болады.

Тарихи шығарманың құндылығы да оның суреттелетін кезеңдегі уақыт демін бере алуына, шынайы болмысқа қатысына қарай бағаланатыны түсінікті. Жоғарыдағы шығармаларда Шыңғыс хан, Керей, Жәнібек, Тәуке, Жәңгір, Абылай, Әбілхайыр хандармен бірге Қобланды, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Райымбек, Есет сынды атақты батырлардың, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Ескелді, Балпық, Сырым билердің, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жыраулардың көркем бейнелері сомдалады. Ораз-Мұхаммед, Шоқан, Абай, Балуан Шолақ, Иманжүсіп, Нартайлардың романдарға енген сөздері көзімен көргендердің жадында, ол туралы естеліктерде, еңбектерде қатталған тарихи деректер болатын. Ал шығармадағы көркем шындықты тірілту, нанымды сюжеттік-композициялық желіні түзу барысында жазушы сол замандағы әдеби ескерткіштерге, зерттеулерге жүгінуге, қал-қадерінше орын алған оқиғаларды тірілтуге мәжбүр. Сол себепті автор кейіпкерлерінің

аузына олардың өмірдегі болмысына, заманына сай келетін, атқарған қызметіне байланысты сөз салуға міндетті. Романда би-шешендер сипатталса, кейіпкердің сөздері де сол тұлғалардың бойына лайықты, сөздерін өзгелер қайталай алмастай көркем де қисынды болуы шарт. Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан мына бір үзіндіге зер салалық: «Сөз жалғанысы үзіле бастағанын сезіне қалған Тілеуімбет би сөйлеп кетті. Сөзшең адам екен. Орағытып-оспақтап, мақалдап, мәтелдеп, шырғалап келіп, аяғында шамданып, күш көрсетіп қалды.

– Қазақ-қазақ болғалы,
Өз алдына ел болып,
Оңаша бір қонғалы,
Хандығынан айрылса,
Ел болудан қалғаны.
Қара саба тай жүзген,
Бұхардан келген тай қазан,
Бәрі адыра болғаны.
Қара нанға құл болып,
Ханына тіл тигізген,
Мейлі би, мейлі құл болсын,
Тартатын бір сазайын,
Көрген емен оңғанын!

Тілеуімбет осылай айбар шегіп тоқтады» [8, 16-б.].

Осындай көпшілікке әсері айрықша қисынды сөздің түп-тамыры елдің аузында, халықтың жадында сақталып келген шығармаларда жатқанын, би-шешендер соны жаңғырта, жаңарта пайдаланып, көптің көңілінен шығып отыратынын автор жақсы біледі. Өзінің сол мұраны пайдалануын келесі бір жолдар арқылы айқындай түседі: «Айыр көмей, жез таңдай» атанған би мақал-мәтелдерімен жұртты ұйытып әкетіп еді. Бес болыс Керей-Уақтың арасына үлкен толқу кіріп, ойдан гөрі сөз шешендігіне бастарын шұлғи бастаған-ды. Ол шешендік бидің өз сөзі емес, өңін айналдырып алып танытпай отырған ел қазынасы екенін қараңғы жұрт аңдай алмай қалған» [8, 17-б.]. Бұл тұста қаламгер романның идеялық мазмұнын, Кенесары қозғалысына қатысты өз көзқарасын көрсету мақсатында осындай түсіндірме жазуға мәжбүр болғаны аңғарылады. Әйтсе де Тілеуімбет бидің шешендігін атап өтпеу, суреттемеу тарихи һәм көркем шындыққа да қиянат боларын автор жете сезініп отыр. Сондағы сүйеніп жүгінгені тағы да сол билердің өз сөздері болып отыр.

Қазақ әдебиетіндегі ауқымды тарихи прозалық туындылардың бірі – С. Сматаевтың «Елім-ай» трилогиясы. Кең тынысты, қазақ халқының тарихындағы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» аталған аса бір ауыр кезеңді суреттейтін бұл көлемді романда Тәуке, Жәңгір, Абылай, Әбілхайыр

хандармен бірге Қабанбай, Бөгенбай, Аралбай, Керней Түйте, Олжабай, Шақшақ Жәнібек, Жомарт, Бөрте, Бөкей, Райымбек, Саңырақ, Маңдай, Сары, Есет т.б. атақты батырлардың, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Ошаған, Қарабек билердің, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жыраулардың қатысуымен тұтастай бір дәуірдің көркем бейнесі сомдалады. Бұл Қазақ хандығындағы билер институтының барынша дамыған, шешендік өнердің шырқау шегіне жеткен айрықша бір кезең болатын. Есімдері көпшілікке белгілі, тарихи деректер мен аңыздарда сөздері сақталған тұлғаларды суреттеуде автор тағы да халық шығармашылығына, ел аузындағы шешендік шиырларға жүгінеді. Романдағы Қаздауысты Қазыбектің ел алдында толғаған саясат шешен сөзі мынадай үлгіде беріледі:

«Жақсылар мен жайсаңдар! Бүгіп айтпай, ұғып айтар төбе билік жасайын деп тұрмын. Атыма сын, әділетіме баға болар. Біріңе бұра тартып, біріңе кінә артып та кете алмаймын. Көп тілегі ол емес. Сол көптің бетке ұстары сендердің көңілдерің де оны қаламайды. Тізеге салып июге де болады. Түзетуің қиындайды онда. Зар үні запыран төккенде бұрылмай кетсек, тілек сөзін тыңдағанымыз қане? Мына сырдың астарын ұқтыңдар ма? Ұқсаңдар, қалай барладыңдар? Ұрпаққа өнеге болар деп барладыңдар ма? Ендеше, осы сынның асуы қандай? Артына мін тастамай, сын тастардай ма сол? – деп тағы да аз кідіріп ойын екшеді. – Іргеңнен шаң бұрқырап тұрғанда, арманды ағайын, ауылыңнан лаң шыққаны қабырғаны қайыстырып барады. Өз қолыңмен өз қоныңды кескілепсің. Өз ішіңнің қынжылғанын көремісің? Дауға – дауа, жараға – дәру табайық» [9, 51-б.]. Бұл үзіндідегі Қазыбек би бейнесі мен оның сөздері жазушы С. Сматаев қиялының жемісі десек те, автор өзі зерттеп-зерделеген тарихи кейіпкерінің аузына сол ортаның қажеттілігінен туындаған, айтылуы мүмкін заманына лайық сөздерді салып отыр. Романдағы Бұқар, Ақтамберді, Үмбетей секілді атақты жыраулардың көпшілік ортасындағы толғау сөздері туралы да соны айтуға болар еді. Көлемді, көп желілі прозалық шығармаларда тұтас бір кезең өкілдерін, тарихи тұлғаларды бейнелеуде қаламгерлер ішінара өңдеумен сол заман әдебиеті мен ауызша деректерде сақталған тілдік қолданыстарды еркін әрі молынан пайдаланады. Соның ішінде ауыз әдебиеті үлгісі ретінде ел аузынан жинақталған шешендік сөздер де бар.

І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романында да осы үрдіс байқалады. Көлемді тарихи трилогияның басты кейіпкерлері де Қазақ хандығының бастауында тұрған тарихи тұлғалар. Есімдері елге мәлім Асан қайғыны төбе би еткен Қазтуған мен Қотан жыраулардың арасындағы өтетін сөз сайысын автор былайша сипаттайды: «Қыпшақ – қыран болса егер, Арғын – аққу, көл көркі... Сойылдан гөрі қолына домбыра алуды паш санар. Ұран салып, жау іздегеннен, ән шырқап жар сүйгенді ұнатар. Одан артық, әлеумет, айтшы

қандай арман бар!? Ел айырар ұрыстан, бейбітшілік, елдікті мұрат еткен бұл Арғын. Ән мен күйге орда боп қуантсам жұртты дейді бұл Арғын. Батыс түгіл, Қызылбас, Үндіге де Қыпшақ талай аттанған. Арғын одан аз емес, ерлігі бірақ өзгеше... Арғы бабам Басым елі түркі тілдес жұртпенен тізе қосып, кептеле ту тігіп үш жүз жыл Таңменен алысқан. Анау асқар тауыңды, мынау шалқар көліңді сол қасыңа бермеген. Кілегей бұлттай жау төнсе, сонда ғана бұл Арғын алдаспанын сермеген. Асан қайғы, аға ұлы, ендігісін өзің шеш. Ел болайық деген жұртымды адастың десең өзің айт. Кең болайық деген жұртыңды қателестің десең өзің айт» [10, 62-б.]. Бұл тұста да авторлық өңдеуден өткен көне замандардың сөз саптау машығын анық аңғаруға болады. Тарихи тұлғалардың аузына өздеріне лайық сөз салуға автор мүдделі болған да, сол міндетті шешендік сөз мақамымен беріп отырған.

Авторлық туындыға халық жүрегінен айрықша орын алған, есімдері елге таныс тұлғалар мен айтулы оқиғалар желісін арқау ету бар да, оның артындағы үлкен жауапкершіліктің, оқырман тарапынан болуы мүмкін сауалдардың үдесінен шыға білу бар. Себебі шығармада көптің санасына орныққан айтулы тұлға бейнесі мен тарихи оқиғалардан шығандап алшақ кету – өткен дәуірдің қасиетті елесін, шынайы тарихын орынсыз бұрмалаумен, жоққа шығарумен пара-пар болар еді. Сондықтан да тарихи тақырыпқа қалам тербейтін жазушы төл тақырыбын бүге-шігесіне дейін түгел білуге, мұқият зерттеуге, белгілі бір тарихи ұстанымдарды сақтап отыруға міндетті. Көркем шығармада тарихи тақырыпты қалпына келтірудегі жазушының шектен тыс жанкештілігі жайдан-жай емес, тарихи романның құндылығы да осындай жүйелі ізденістердің нәтижесі болмақ.

Қорытынды

Прозалық шығармаларда шешендік сөз үлгілері мен риторикалық қолданыстар бірнеше сипатта кездеседі. Солардың ішінде мынадай айқын белгілерді атап өткен орынды: 1) Авторлық баяндауда шешендік сөздердің өлшем бірліктерін, мақамын, сөз ырғағын пайдалану; 2) Ел аузындағы шешендік сөз нұсқаларын, дайын формаларды, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерді шығармаға сол күйінде өзгеріссіз енгізу; 3) Тарихта болған белгілі ел ақсақалдарының, би-шешендердің образдарын пайдалану.

Сонымен, прозалық әдебиетте қазақ шешендік дәстүрі мен риторикалық элементтерді қолданудың түрлі сипатта жүзеге асқанын көреміз. Қаламгерлер прозалық туындыларда ауызекі сөйлеу дәстүрінің мақамын, ырғағын, метрикалық ритмін қолдана білді. Тарихи тақырыптқа қалам тартқан жазушылар тарихтағы атақты би-шешендердің образдарын сәтті пайдаланып, кейде көркемдік мақсатқа сай шешендік сөз үлгілері мен дайын риторикалық фигураларды, қанатты сөздерді әдеби шығармаға өзгеріссіз енгізген тұстары да кездеседі. Әрине, бұрын-соңды арнайы зерттелмеген бұл

тақырыптың болашақта нәзік жерлерінің қайта қаралып, кейбір тұстарының толықтырылуы қажет-ақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Кузнецов, И. Н.** Риторика. – М. : «Дашков и К», 2007. – 572 с.

2 **Қасқабасов, С.** Алтын жылға. – Алматы : «Жібек жолы», 2010. – 576-б.

3 **Адамбаев, Б.** Ұстаз. // «Әуезов үйі» ҒМО қолжазба қоры. Папкі N240. – 230-б.

4 **Аймауытов, Ж**. Ақбілек. – Алматы : «Атамұра», 2003. – 300-б.

5 **Жанпейісов, Е.** Қазақ прозасының тілі. – Алматы : Ғылым, 1968. – 196-б.

6 **Сарбалаев, Б.** Көккесене. – Алматы : «Арна-b», 2017. – 474-б.

7 **Ахмади, Ж.** Құн // Жұлдыз. – №10. – 2014. – 55-б.

8 **Мүсірепов, Ғ.** Ұлпан. – Алматы : Раритет, 2006. – 256-б.

9 **Сматаев, С.** Көп томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы : «Ел-Шежіре», 2008. – 428-б.

10 **Есенберлин, І.** Көшпенділер. Тарихи трилогия. Бірінші кітап. – Алматы : «Жазушы», 1976. – 312-б.

References

1 **Kuznetsov, I. N.** Rıtorıka [Rhetoric]. – Moscow : «Dashkov and K», 2007. – 572 p.

2 **Kaskabasov, S.** Altyn jylǵa [Golden Year]. – Almaty : «Zhibek Zholy», 2010. – 576 p.

3 **Adambayev, B.** Ustaz [Teacher] // Manuscript fund of the NSO «Auezov House». – Folder N240. – 230 p.

4 **Aimauytov, Zh.** Aqbilek [Akbilek]. – Almaty : «Atamura», 2003. – 300 p.

5 Zhanpeisov, E. Qazaq prozasynyń tili [The language of Kazakh prose]. – Almaty : Science, 1968. – 196 p.

6 **Sarbalaev B.** Kokkesene [Bluehouse]. – Almaty : «Arna-b», 2017. – 474 p.

7 **Ahmadi, J.** Qun [Value] // Star. – N. 10. – 2014. – 55 p.

8 **Musrepov, G.** Ulpan [Ulpan]. – Almaty : «Rarity», 2006. – 256 p.

9 **Smataev, S.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy [Collection of multi-volume works]. – Vol. 5. – Almaty : «El-Shezhire», 2008. – 428 p.

10 **Yesenberlin, I.** Kóshpendiler. Tarıhı trılogıa. Birinshi kitap [Nomads. Historical trilogy. The first book]. – Almaty : «Writer», 1976. – 312 p.

29.04.24 ж. баспаға түсті.
30.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**К. Т. Жанузакова[1], М. К. Ахетов[2], Ж. Байбатшаева[1]*
[1]Казахский национальный
женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г.Алматы;
[2]Институт литературы и
искусства имени М. О. Ауэзова,
Республика Казахстан г. Алматы
Поступило в редакцию 29.04.24.
Поступило с исправлениями 30.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ОБРАЗЦЫ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Образцы ораторского искусства наряду с жанром фольклора успешно использовались в казахской прозе XX века в соответствии с художественными целями писателя. В статье рассматривается художественная функция ораторских слов в прозаических произведениях и исторических романах. В статье делается вывод о том, что особенности использования ораторского искусства обусловлены его природой, национальной спецификой. Рассматриваются функции образцов ораторского искусства в произведениях Ж. Аймаутова «Вина Кунекей», Г. Мусрепова «Улпан», И. Есенберлина «Кочевники», С. Сматаева «Елим-Ай», Ж. Ахмади «Плата» и др.

Также предполагается, что писатели в литературных произведениях без изменений используют наследие ораторов, крылатые слова, фразы, пословицы и поговорки в готовом виде. Они используются с целью преодоления различных художественных, исторических, творческих требований. В исторических романах часто наблюдается тенденция к возрождению образов известных деятелей, ханов, ораторов, прочно укоренившихся в сознании народа, широко известных в устах народа. Для этого сюжетные линии, связанные с историческими личностями, осваиваются авторами в соответствии с художественными требованиями произведения. В статье делается вывод об использовании в авторском повествовании образцов ораторских слов, ритма речи, использовании вариантов ораторского искусства, готовых форм, крылатых слов и пословиц

в произведении без изменений и с целью использования образов известных в истории старейшин страны, бии-ораторов.

Ключевые слова: ораторское искусство, исторические романы, устные традиции, бии-ораторы, ритм.

**K. T. Zhanuzakova[1], M.A. Ahetov[2], Zh.A. Baibatzhaeva[1]*
[1]Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]M. O. Auezov
Institute of Literature and Art,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 29.04.24.
Received in revised form 30.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

EXAMPLES OF PUBLIC SPEAKING IN KAZAKH PROSE

Samples of oratory, along with the genre of folklore, were successfully used in Kazakh prose of the twentieth century, in accordance with the artistic goals of the writer. The article examines the artistic function of oratorical words in prose works and historical novels. The article concludes that the peculiarities of the use of oratory are due to its nature and national specifics. The functions of samples of oratory in the works of J. Aimautov «Kunekey's guilt», G. Musrepov «Ulpan», I. Esenberlin «Nomads», S. Smataev «Elim-Ai», J. Ahmadi «Fee» and others.

It is also assumed that writers in literary works use the legacy of speakers, winged words, phrases, proverbs and sayings in a ready-made form without changes. They are used to overcome various artistic, historical, and creative requirements. In historical novels, there is often a tendency to revive images of famous figures, khans, heroes, orators, firmly rooted in the minds of the people, widely known in the mouths of the people. To do this, the plots of folk memory, the storylines associated with historical figures, are mastered by the authors in accordance with the artistic requirements of the work. The article concludes about the use of samples of oratorical words, the rhythm of speech in the author's narrative, the use of variants of oratory, ready-made forms, winged words and proverbs in the work without changes and in order to use images of the country's famous elders in history, bii-speakers.

Keywords: oratory, historical novels, oral traditions, bii-speakers, rhythm.

ҒТАМР 17.71.07

https://doi.org/10.48081/ZWGZ2231

***Н. Қ. Жүсіпов[1], М. Н. Баратова[1], А. Е. Ерланова[2]**

[1]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[2]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: nartai1970@mail.ru

АЛАШ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ

Мақалада Алаш ғалымдарының өкілі, тілтанушы, әдебиеттанушы, халық ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап насихаттаушы, шебер аудармашы, тарихшы Х. Досмұхамедовтың фольклортанушылық қызметі жан-жақты қарастырылады.

Мұнда Х. Досмұхамедовтың өмірі, фольклортанушы ғалым ретінде қалыптасуы, шығармашылығы сөз болады. Ақынның фолькорист ғалым ретінде қалыптасуына белгілі ғалымдар Ә. Диваев, В. Радловтардың т.б. әсер еткендігі анық.

Мақалада ғалымның «Аламан», «Қазақ халық әдебиеті», «Исатай-Махамбет», «Мұрат ақынның сөздері» атты кітаптарына, фольклор үлгілерін жинаудағы ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Ақынның «Адай Абыл ақынның сөздерінен қалған бір жұрнақ», «Мұраттың жылқышымен айтысқаны», «Мұраттың Оразбен айтысқаны», «Мұраттың Жантөлімен айтысқаны», «Мұраттың Тыныштықпен айтысқаны», «Қалмақтың қаргысы», «Үш қиян», «Қыз» т.б. еңбектерінен фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда көбінесе ауызба-ауыз жинау тәсіліне сүйенгендігі көрінеді.

Сонымен қатар Х. Досмұхамедов жайлы деректер мен пікірлер белгілі ғалымдар Б. Мәмбетжанұлы, Р. Әлмұханова, А. Шәріп, Қ. Жарықбаев, А. Боранғалиқызы, А. Сейталиев т.б. еңбектерінде сөз болады.

Х. Досмұхамедовтың жинаған ауыз әдебиеті үлгілері болашақ ұрпақ үшін, қазақтың мәдениеті, тарихы, тілі, әдебиеті т.б. үшін маңызды, баға жетпес қазына көзі болып табылатыны сөзсіз.

Кілтті сөздер: Х. Досмұхамедов, фольклор, үлгі, жинау, «Аламан», «Исатай-Махамбет», «Мұрат ақынның сөздері».

Кіріспе

Фольклортану ғылымы сөз болғанда, алдымен фольклордың жиналу, жариялану өрісі сараланып, содан кейін барып, оның зерттелу тарихы қарастырылатыны белгілі.

XX ғасырдың басындағы қазақ фольклортану ғылымының дамуына үлес қосқан зерттеушілер: М. Ж. Көпеев, А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов т.б. еңбектері Кеңес үкіметі тұсында оның авторлары құдалануына байланысты ескерілмей келгені, олардың бәрінің дерлік енбектері тек тәуелсіздіктен кейін қолға алына бастағаны мәлім.

XX ғасырдың басындағы қазақ фольклортану ғылымы мәселелерін жан-жақты сараптау үшін де, сол кезеңнің: әлеуметтік, тарихи, саяси, мәдени жағдайын; әдебиет пен фольклор үлгілерінің жиналып, жарияланып, зерттелуін қарастыру т.б. қажеттігі туатыны анық. Міне, осы тұрғыдан келгенде, белгілі қоғам қайраткері Х. Досмұхамедовтың фольклортану саласындағы еңбектері назар аудартады.

Материалдар мен әдістер

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды. Мақалада Х. Досмұхамедовтың «Аламан», «Қазақ халық әдебиеті», «Исатай-Махамбет», «Мұрат ақынның сөздері» атты кітаптарына, фольклор үлгілерін жинаудағы ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар Х. Досмұхамедов жайлы деректер мен пікірлер белгілі ғалымдар Б. Мәмбетжанұлы, Р. Әлмұханова, А. Шәріп, Қ. Жарықбаев, А. Боранғалиқызы, А. Сейталиев т.б. еңбектерінде сөз болады.

Нәтижелер және талқылау

Х. Досмұхамедовтың баспа бетінде жарық көрген еңбектерінен біз оның қазақ медицинасы, биология, табиғаттану және бізге қатысты тарих, тіл, әдебиет ғылым салаларына қосқан үлесі көп қырлы екенін зерделей аламыз [1; 2; 3; 4].

Осы орайда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі Х. Досмұхамедов туралы жарияланған еңбектерді карастырсақ, алдымен Х. Досмұхамедовтың «Аламан» кітабы 1991 жылы қайта басылым көргенін [5], артынан ғалымдар Қ. Сейталиев, Қ. Жарықбаев, А. Боранғалиқызы т.б. мақалалар шоғыры жарық көргенін [6; 7] атап өткіміз келеді. Сондай-ақ Х. Досмұхамедовтың таңдамалы шығармалары 1998 жылы қайта өңделіп, толықтырылып өз алдына жеке басылды [8]. Сонымен бірге 1998 жылы Алматы қаласында «Халел Досмұхамедов – әдебиет зерттеушісі» деген атпен А. Т. Әлмұхановаңың кандидаттық диссертациясы қорғалды [9].

Алайда осы аталған еңбектерде Х. Досмұхамедовтың XX ғасырдың басында қазақ фольклортану ғылымына қосқан өзіндік үлесі жалпылама сөз

болғанымен, оның бәрі арнайы жете қарастырылмаған. Енді осы олқылықтың орнын толықтыру мақсатында, алдымен жоғарыда аты аталған еңбектер топтамасына тоқталып өтейік.

Кезінде 1930-шы жылдардағы қуғын құрбаны болған Х. Досмұхамедовтың «Аламан» кітабында қазақ әдебиеті тарихына, тіліне қатысты құнды деректер орын алумен қатар, оған казақ фольклоры үлгілері де, Махамбет, Мұрат, Абыл т.б. ақындар шығармалары да енгені белгілі. Кітап кіріспесінде орынды аталып өткендей, онда Х. Досмұхамедовтың қысқаша өмірбаяндық деректері: ғалымның 1883 жылы қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданында дүниеге келгені, жастайынан зеректілігімен көзге түскені, білім нәрімен сусындауына өскен ортасы әсер етуі т.б. қамтылған. Расында, зерттеушінің қоғамдық ой-санасының өсуіне, ұлтжанды азамат болып қалыптасуына т.б. сөз жоқ, әкесі, әкесінің ағасы мен ақын Мұрат Мөңкеұлының шығармалары мен ақыл-кеңестері шешуші ықпал жасағаны анық. Демек болашақ фольклортанушы ғалымның халық әдебиетіне деген алғаш сүйіспеншілігін де, қызушылығын да т.б.– осы әкесі, әкесінің ағасы мен Мұрат ақын т.б. туғызды деуге негіз толық. Себебі берілген өмірбаяндық деректерде [5] Халел әкесінің ағасы Дәулетүмбет Машақұлы (1848–1907) ақын Мұратпен хат алысып тұрғаны келтіріледі. Ендеше көне заман мәдени мұрасының білгірі Мұрат ақынмен Халел отбасының араласып тұруы, өз кезегінде жас Халелдің қазақ халқының төл әдебиетімен сусындап өсуіне әсер еткені анық.

Бастапқыда ауыл молдасынан хат таныған Х. Досмұхамедовтың рухани дүние танымын байыту үшін оқуын әрі карай жалғастырғаны, 1895-1909 жылдар арасында, алдымен Орал әскери реалдық училищесінде, кейіннен Санк-Петербургтегі Императорлық әскери медициналық академиясында дәріс алғаны т.б. ғалым жиені – Д. Е. Әбдірахимова еңбегінде [8] орынды атап көрсетілген.

1909–1918 жылдар арасында Х. Досмұхамедовтың Пермь губерниясында учаскелік дәрігер, Орал облысында кіші дәрігер қызметін атқара жүріп, 1917 жылы Орынборда өткен I Жалпы қазақ съезінің төрағасы болғаны, сол жылдың желтоқсан айында төрағасының орынбасары қызметін атқарғаны мәлім. Бұл Алаш автономиясы жарияланып, «Алашорда» үкіметі құрылған кезеңі екені белгілі [8].

Ал, 1918–1920 жылдары Х. Досмұхамедовтың Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің жетекшілерінің бірі болғаны; 1920–1921 жылдары Ташкенттегі физикалық әдіспен емдеу институтының ординаторы, Қазақ пединститутында мектеп дәрігері болғаны; 1921–1923 жылдары Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы қазақ ғылым комиссиясының төрағасы болып қызмет аткарғаны; 1923 жылы Орта Азия мемлекеттік баспа коллегиясының, кейін Қазақ мемлекеттік баспасы Шығыс

бөлімінің мүшесі; Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы мемлекеттік ғылыми кеңестің төрағасы болып істегені т.б. – бәрі Х. Досмұхамедовтың өз қолымен толтырған «Қызмет бабы жөніндегі жалпы мағлұматтар» ішінде де нақты көрсетілген [8].

Х. Досмұхамедовтың әсіресе 20-шы жылдары қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыра отырып, оларды жеке кітап не мақала түрінде, болсын, баспа бетіне жариялап, қазақ фольклортануына елеулі үлес қосқаны анық. Ғалым Х. Досмұхамедовтың фольклортанушылық жолға түсуіне тікелей не түрткі болды десек, оның бірі – қазақтың белгілі фольклортанушы ғалымы В. В. Радловтың жарияланған еңбектері әсері болса [8]; екіншісі – қазақтың белгілі фольклортанушы ғалымы Ә. Диваевпен бір ұжымда қызметтес болуы [8] т.б. – бәрі өмірбаяндық деректерден жете анықталған.

Демек XX ғасырдың басында қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың болашақ ұрпақ үшін, қазақтың мәдениеті, тарихы, тілі, әдебиеті т.б. тарихы үшін маңыздылығын, баға жетпес қазына көзі екенін дәйектесек, соның себепкерлері В. В. Радлов, Ә. Диваев ықпалын қабылдап, әрі өрістеткен Х. Досмұхамедовтың фольклортанушылық еңбектері ғылымдағы дәстүр жалғастығы рөлін дәлелдейді деп санаймыз.

Ал, 1924 жылдан бастап 1938 жылғы нақақтан қайта тұтқындалғанға дейін Х. Досмұхамедов түрлі-түрлі орындарда қызмет атқарғаны белгілі. Ол атқарған қызметтер: қазақ ағарту институты басқару төралқасының мүшесі; Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық өлкетану бюросының мүше-корреспонденті; Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты жанындағы эпидемияға қарсы күрес Орталық комиссиясының төрағасы; Мәскеуде болып өткен V Бүкілресейлік денсаулық сақтау съезіне қатысушы; Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары; Қазақ жоғары пединститутында мектеп-санитарлық дәрігері; «Педология» курсы бойынша Қазақ жоғары пединститутында оқытушы; Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы; Алматыдағы қазақ мемлекеттік университетінің, яғни ҚазМУ-дің педология кафедрасының профессоры; Қазақстан пединститутының проректоры; кінәсіз қамауға алынып, 19 ай түрмеде жатып қайта шыққаннан кейін де, күрес, әрекетін тоқтатпағаны көрінеді. Бұдан кейін ол Воронеж қаласындағы Орталық қаратопырақты облыстық денсаулық сақтаубөлімінің Денсаулық сақтау және гигиена институтында бөлім меңгеруші; Воронеж қалалық балаларды емдеу профилактериялық амбулаториясы меңгерушісінің орынбасары; Воронеж қаласының Орталық ауданының учаске дәрігері; ЮВЖД санучаскесінің санитарлық дәрігер-эпидемиологы; аудандық денсаулық бөлімінің балалар бақшасының дәрігері т.б.

Ал, 1938 жылы қайтадан тұтқындалған Х. Досмұхамедовтың Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариатының әскери трибуналы үкімімен ату

жазасына кесіліп, артынан 1939 жылдың 19 тамызында түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болғаны, кейіннен 1958 жылғы 11 ақпан күні КСРО Жоғарғы Соты әскери коллегиясының шешімімен Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты әскери трибуналының 1939 жылғы 24 сәуірдегі Халел Досмұхамедовке қатысты үкімі күші жойылғаны [8] – бәрі: кешегі қызыл отаршылдар билеушілері тарапынан қазақ зиялыларына т.б. жасалған зұлымдықтардың бір қырын ғана танытады [10].

Жоғарыда аты аталған А. Сейталиевтің мақаласында [6; 7] Қазан төңкерісіне дейін жоғары білім алған қазақ зиялылары арасынан шыққан Х. Досмұхамедовтың педагог-ғалым ретіндегі қызметі сөз болады: Демек жоғары педагогикалық оқу орындары ашыла бастауы; ондағы маман ғылыми қызметкерлердің жетіспеушілігі; оқу жоспарларының жасалуы; оқулықтар әзірленуі т.б. – бәрінің басқасында Х. Досмұхамедовтың болуы т.б. – сөзсіз, ғалымның педагогикалық қызметпенен белсене араласқанын көрсетеді.

Ғалымдар Қ. Жарықбаев пен А. Боранғалиқызы еңбектерінде [6; 7] Х. Досмұхамедовтың этнопсихология ғылымына қатысты ойлары біршама сарапталған.

Ал, зерттеуші Р. Т. Әлмұханова [6; 7] Х. Досмұхамедовтың қазақ ақындары мұрасын жинаушылық, әрі зерттеушілік қызметтеріне тоқталады. Онда «Мұрат ақынның сөздері», «Исатай-Махамбет», «Аламан» жинақтарына енген Х. Досмұхамедов жинаған ауыз әдебиеті үлгілері ғана сараланған. Сонымен қатар белгілі ғалым А. Шәріп өзінің «Болжал сөздің бедері» атты мақаласында [6; 7] Х. Досмұхамедовтың «Қазақ халық әдебиеті» атты еңбегіндегі болжал өлеңдерінің тегі мен табиғатын қарастырған.

Х. Досмұхамедовтың фольклортанушылық қызметіне келетін болсақ, алдымен Х. Досмұхамедовтың ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алумен ертеден-ақ шұғылдана бастағанына ғалымдар Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов назар аударады [5]. Сондай-ақ аталған зерттеушілер жинақталған материалдар негізінде Халелдің «Мұрат ақын сөздері», «Аламан», «Исатай-Махамбет» кітаптарына қажетті алғы сөзі мен түсініктер бере отырып, мәтіндердің көбінесе Батыс Қазақстан жерінен жазылынып алынғанын анықтаған.

Сондай-ақ Халел туысқандарының бірі Балмұқан Мәмбетжанұлының естелігі көңіл бөлерлік: «Халел, – дейді ақсақал, –Ташкент қаласынан жазғы демалысқа келгенде арнайы үй тіктіріп, жақын жердегі сөз білетін қарттарды тегіс шақыртатын. Кейін осы қарттар іріктеле келе Халел қасында Ығылман Шөрекұлы сияқты ақындар қалатын-ды» [8]. Осы бір азғана естеліктің өзінде жалпы фольклортану ғылымында қалыптасқан фольклорды толыққанды жинаудың үш кезеңі болса: бірінші – фольклорлық үлгіні іздестіру; екіншісі – мәтінді жинастыру; үшіншісі – қағазға түсіру т.б., міне, оның үшеуі де Х. Досмұхамедов тарапынан орындалғаны байқалады. Мәселен, Ташкент

қаласынан жазғы демалысқа келгенде арнайы үй тіктіріп, жақын жердегі сөз білетін қарттарды тегіс шақыртуынан біз Халелдің фольклорды жинау үшін алдын-ала ұйымдастыру жұмыстарын жүргізгенін көреміз. Міне, бұл фольклорлық үлгіні іздестірудің бірінші кезеңінің іске асқанын, ал, екінші, үшінші кезең – мәтінді жинастыру мен қағазға түсірудің де жартылай іске асқандығын байқатады. Себебі сөздің қадірін білетін қарттарды тегіс шақыртқаны – істің басы болса, ол 2-ші кезең, ал 3-ші кезең – қағазға түсіруге келгенде, соңынан іріктеле келе тек Ығыман Шөрекұлы сияқты ақындар ғана қалуы – бәрі барлық фольклор үлгілерінің қағазға түсіп үлгірмеген, ал ол кезегінде тууы мүмкін түрлі нұсқалардың да ескерілуіне әкелері сөзсіз.

Дегенмен біраз фольклор үлгілерін бертінгі жеткізушілерінің бірі Ығылман Шөрекұлы сияқты ақындар екендігі т.б. – бәрі фольклорлық мәтіннің жазылынып алыну паспортына қажетті дереккөзі болумен қатар, сондай-ақ олардың фольклорды жинаудың ауызба-ауыз тәсілі арқылы қағазға түскендігін де анықтай алады. Мұндай ауызба-ауыз тәсіл арқылы ғалым ауыз әдебиеті үлгілері мен фольклорлық мәтіндерді де жинастырғаны белгілі. Мәселен, ауызба-ауыз жинау тәсілі арқылы зерттеуші Халелдің мынадай ауыз әдебиет үлгілері басылым көрді: «Мұрат ақынның сөздері»; «Исатай-Махамбет»; «Адай Абыл ақынның сөздерінен қалған бір жұрнақ»; «Қалмақтың қарғысы»; «Үш қиян»; «Қыз» т.б.

Сонымен қатар ғалым Халелдің «Аламан» жинағы мен «Аруақпен айтыс» мақалаларымен қатар, назар ауызба-ауыз тәсілі арқылы жиналған фольклор үлгілері жоғарыдағы аты аталған «Мұрат ақынның сөздері», «Исатай-Махамбет» атты жинақтар ішінде де кездеседі: «Мұраттың жылқышымен айтысқаны»; «Мұраттың Оразбен айтысқаны»; «Мұраттың Жантөлімен айтысқаны»; «Мұраттың Тыныштықпен айтысқаны» т.б. Міне, бұданфольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда Х. Досмұхамедовтың көбінесе ауызба-ауыз жинау тәсіліне сүйенгендігі ашылады.

Х. Досмұхамедовтың «Қазақ халық әдебиеті» атты баяндамасы XX ғасырдың 20-шы жылдары Ташкенттен Қазақ жоғары педагогика институтының қазақ тілі кабинетінде оқылғаны белгілі [5]. Сонымен бірге зерттеушінің бұл баяндамасын қазақ фольклорын қырық бес жыл бойы ерінбей-жалықпай жинаған белгілі қазақ фольклортанушысы Ә. Диваевқа арнауы: біріншіден, халық мұрасының із-түссіз жойылып кетпеуі үшін аянбай қызмет еткен Ә. Диваевтың фольклорды жинаушылық еңбегіне деген зор ілтипаты мен берген бағасы көрінсе, екіншіден, фольклортанушылық қызметінде Ә. Диваевті өзіне ұстаз санағандығы танылады. Және де өз баяндамасының алғы сөзінде: «Орыс әдебиетінде қазақ халық әдебиеті туралы сан жағынан недәуір мақалалар болғанымен бүкіл халық әдебиетін түгел қамтитын жүйелі де толық очерк жоқ», – деуінен [5], біз сол кездің өзінде-ақ

қозғалған осы тақырыптың көкейкестілігін танумен қатар, соған қатысты біраз енбектерді Х. Досмұхамедовтың өзінше қарастырғанын көреміз. Яғни ғылыми еңбек жазудың алғышарты – өзіне дейінгі еңбектерді міндетті түрде қарастыру болса, ол шарт орындалған. Демек ХХ ғасырдың басында қазақ фольклортану ғылымы өз алдына жеке қалыптаса бастағандығы осы шағын еңбектердің өзінен байқалады. Сондай-ақ: «Ал жекелеген мақалалар арнаулы журналдар мен басқа да мерзімді басылымдарда шашырап жатыр, сондықтан маман емес адамға (тіпті кейде мамандардың өздері де) олармен танысу мүмкін емес», – деген пікір де назар аударарлық [5]. Міне, бұл үзіндіден біз мерзімді баспасөздің жетімсіздігін, таралымы аздығын, ал сатып алу үшін халықтың (әл-ауқатының төмендігінен) шамасы келмеуімен қатар, сондай-ақ жалпы бұқаралық кітапханалардың жоқтын-қасы болуы т.б. бәрі ХХ ғасыр басында, біріншіден, қазақ фольклортану ғылымының кенжелеу себептерін танытса, екіншіден, фольклортанушылық білімі бар арнайы маманданған ғалымдардың аздығы да осы мешеулікті негіздегенін аңдаймыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP19678022 «Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі: ХХ ғасырдың басы»).

Қорытынды

Қорытындылай келе, осындай кедергілерге қарамастан Х. Досмұхамедов қазақ фольклортану ғылымы алдында тұрған басты мақсат пен міндеттерді жоба-үлгі түрінде ұсынады:

- қазақ тілінде де халық әдебиетін азды-көпті болсын толық қамтитын шолу жасау;
- мүмкіндігінше қазақ халық әдебиеті мазмұнын баяндау, жіктеп-жіліктеу;
- үлгілердің бұлақ көздерін ашу;
- халық әдебиетінің даму тарихын анықтау;
- әдебиеттің жан-жақты дамуына ықпал еткен себептер мен жағдайларға көңіл бөлу;
- сырттан болған әсерлермен қазақтарға туыстас халықтардың халық әдебиеттері мен өзара ауыс-түйіс мәселелеріне тоқталу;
- халық әдебиетінің негізінде қазіргі еуропаланған қазақ көркем әдебиетінің дамуын дәйектеу;
- бұл жаңа алғышарттардың жаңа әдебиеттің жекелеген өкілдеріне тигізген ықпалын саралау;
- халық әдебиетінің қазақ ғылыми әдебиетін қалыптастырудағы мәнін сараптау;

- қазақ халқының тарихын, қоғамдық дамуын және тұрмыс-тіршілігін, сондай-ақ қазақтың жеке басын (мінез-құлқын) танып білудегі орны т.б. тәрізді өзекті мәселелердің қазіргі таңда фольклортану ғылымында зерттеліп жатқандығын діттеу т.б. – бәрі ғалым Х. Досмұхамедовтың ХХ ғасыр басында айтқан пікірлерінің өміршеңдігін, сол арқылы қазақ фольклортану ғылымына қосқан өлшеусіз еңбегін танытады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Досмұхамедұлы, Х.** Тамыр дәрі хақында [Мәтін] // Қазақ. – 8 май, 1913. – № 13; Досмұхамедұлы, Х. «Алаш» не сөз? [Мәтін] // Қазақ. – 23 май, 1913. – № 15; Досмұхамедұлы, Х. Түзетушіден [Мәтін] // Кенесары-Наурызбай. – Ташкент, 1923.

2 **Досмұхамедұлы, Х.** Қазақ тіліндегі сингарланизм заңы [Мәтін] // Шолпан. – 1922. – № 1. – Б. 35–38; Досмұхамедұлы, Х. Басқарма сөзі (Жұмбақтар) [Мәтін] // Сана. – 1923. – № 1. – Б. 122.

3 **Досмұхамедұлы, Х.** Табиғаттану. 1-бөлім. [Мәтін] – Ташкент, 1922. – 122-б. (суреттер беттелмеген, оның саты 96); Досмұхамедұлы, Х. Исатай-Махамбет. 1-бөлім. [Мәтін] – Ташкент, 1925; Досмұхамедұлы, Х. Аламан. Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер. [Мәтін] – Ташкент, 1926.

4 **Досмұхамедұлы, Х.** Мұрат ақынның сөздері. 1-бөлім. [Мәтін] – Ташкент, 1924; Досмұхамедұлы, Х. Мұрат ақынның сөзі [Мәтін] // Сана. – 1924. – № 2-3.

5 **Досмұхамедұлы, Х.** Аламан [Мәтін] – А. : Ана тілі, 1991. – Б. 5–6, 10, 14-35.

6 **Жарықбаев, Қ., Боранғалиқызы, А.** Халел Досмұхамедұлының психологиялық пікірлері хақында [Мәтін] // Жалын. – 1996. – № 9-10. – Б. 213–219; Сейталиев, Қ. Әмбебап ғалым-педагог [Мәтін] // Жалын. – 1994. – № 9.

7 **Әлмұханова, Р. Т.** Халел Досмұхамедов – ақындар мұрасын жинаушы һәм зерттеуші [Мәтін] // ҚР FM-FA Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1996. – № 2. – Б. 44, 49; Шәріп, А. Болжал сөздің шебері [Мәтін] // ҚР FM-FA Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1998. – № 3. – Б. 46–53.

8 **Досмұхамедұлы, Х.** Таңдамалы. [Мәтін]. – А. : Ана тілі, 1998. – Б. 4, 6, 23, 100, 349–351, 355, 368, 370.

9 **Әлмұханова, Р. Т.** Халел Досмұхамедұлы – әдебиет зерттеушісі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферати [Мәтін]. – А., 1998.

10 **Tomohiko, U.** Asiatic Russia. Imperial Power in Regional and International Contexts [Text]. – New York : Routledge, 2012. – 296 p.

References

1 **Dosmukhameduly, Kh.**Tamyr därı haqynda [Tamyr darı haqynda] [Text] // Qazaq. – 8 mai, 1913. – № 13; Dosmukhameduly, Kh. «Alaş» ne söz? [What is the word «Alash»?] [Text] // Qazaq. – 23 mai, 1913. – № 15; Dosmukhameduly, Kh.Tüzetuşıden [From the corrector] [Text] // Kenesary-Nauryzbai. – Taşkent, 1923.

2 **Dosmukhameduly, Kh.** Qazaqtılındegısingarlanizm zany [The law of singularity in the Kazakh language] [Text] // Şolpan. – 1922. – № 1. – P. 35–38; Dosmukhameduly, Kh. Basqarmasözı (Jümbaqtar) [The Word of Government (Riddles)] [Text] // Sana. – 1923. – № 1. – P. 122.

3 **Dosmukhameduly, Kh.**Tabiğattanu. 1-bölım. [Natural Science. Part 1.] [Text]. – Taşkent, 1922. – 122 p. (suretterbettelmegen, onyñsany 96); Dosmukhameduly, Kh. İsatai-Mahambet. 1-bölım. [Isatay-Makhambet. Part 1.] [Text]. – Taşkent, 1925; Dosmukhameduly, Kh. Alaman. Qazaqtyñ el ädebietınenalynğansözder. [Alaman. Words from the Kazakh literature of the country.] [Text]. – Taşkent, 1926.

4 **Dosmukhameduly, Kh.** Mūrataqynnyñ sözderı.1-bölım. [Words of the poet Murat. Part 1.] [Text] – Taşkent, 1924; Dosmukhameduly, Kh.Mūrataqynnyñsözı. 1-bölım.[Words of the poet Murat.Part 1.] [Text] – Sana. – 1924. – № 2-3.

5 Dosmukhameduly, Kh. Alaman. [Alaman.] [Text] – A. : Ana tılı, 1991. – P. 5–6, 10, 14–35.

6 **Zharykbayev, K., Borangalikyzy, A.** Halel Dosmūhamedūlynyñ psihologialyq pıkırlerı haqynda [Psychological comments of Khalel Dosmukhameduly] [Text] // Jalyn. – 1996. – № 9-10. – P. 213–219; Seytaliyev, K. Ämbebap ğalym-pedagog [Universal scientist-teacher] [Text] // Jalyn. – 1994. – № 9.

7 **Almukhanova, R. T.** Halel Dosmūhamedov – aqyndar mūrasyn jinauşy häm zertteuşı [Khalel Dosmukhamedov-collector and researcher of the heritage of poets] [Text] // QR GM-GA Habarlary. Tıl, ädebietseriasy. – 1996. – № 2. – P. 44, 49; Sharip, A. Boljalsözdıñşeberı [Master of the supposed word] [Text] // QR GM-GA Habarlary. Tıl, ädebietseriasy. – 1998. – № 3. – P. 46–53.

8 **Dosmukhameduly, Kh.** Tañdamaly.[Selected] [Text]. – A. : Ana tılı, 1998. – P. 4, 6, 23, 100, 349–351, 355, 368, 370.

9 **Almukhanova, R. T.** Halel Dosmūhamedūly – ädebiet zertteuşısı. Filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasianyñ avtoreferaty. [Khalel Dosmukhameduly – researcher of literature. Abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of philological Sciences.] [Text]. – A., 1998.

10 **Tomohiko, U.** Asiatic Russia. Imperial Power in Regional and International Contexts [Text]. – New York : Routledge, 2012. – 296 p.

16.04.24 ж. баспаға түсті.
22.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. К. Жусупов[1], М. Н. Баратова[1], А. Е. Ерланова[2]*
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 16.04.24.
Поступило с исправлениями 24.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНЫХ АЛАШ: ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ

В статье подробно рассматривается фольклористическая деятельность представителя ученых движения «Алаш», лингвиста, литературоведа, умелого переводчика, историка, пропагандиста, собирающего редкие образцы народной устной литературы, Х. Досмухамедова. А также его жизнь, творчество и становление как ученого-фольклориста. Очевидно, что на становление поэта как ученого-фольклориста повлияли известные ученые А. Диваев, В. Радлов и др.

В статье особое внимание уделяется книгам ученого «Аламан», «Казахская народная литература», «Исатай-Махамбет», «Слова поэта Мурата» и особенностям сбора образцов фольклора. Из трудов поэта «Один суффикс, оставшийся от слов поэта Адая Абыла», «Айтыс Мурата с всадником», «Айтыс Мурата с Оразом», «Айтыс Мурата с Жантолом», «Айтыс Мурата с Тыныштыком», «Проклятие Калмака», «Уш Киян», «Кыз» и др. видно, что при сборе образцов фольклора и устной литературы он во многом полагался на метод сбора «из уст в уста».

Кроме того, мнения и факты о Х. Досмухамедове отражены в трудах известных ученых: Б. Мамбетжанұлы, Р. Альмухановой, А. Шарипа, К. Жарыкбаева, А. Борангалиқsps, А. Сейталиева и др.

Образцы устной литературы, собранные Х. Досмухамедовым, несомненно, являются важным, бесценным источником богатства казахской культуры, истории, языка, литературы и др. для будущих поколений.

Ключевые слова: Х. Досмухамедов, фольклор, образец, сбор, «Аламан», «Исатай-Махамбет», «Слова поэта Мурата».

*N. K. Zhussupov[1], M. N. Baratova[1], A. Y. Yerlanova[2]
[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 16.04.24.
Received in revised form 24.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

FOLKLORE ACTIVITIES OF ALASH SCIENTISTS: KHALEL DOSMUKHAMEDOV

The article examines in detail the folkloristic activity of a representative of the Alash scientists, a linguist, literary critic, a skilled translator, historian, propagandist collecting rare samples of folk oral literature Kh. Dosmukhamedov. As well as his life, work and formation as a scholar of folklore. It is obvious that the formation of the poet as a scholar of folklore was influenced by famous scientists A. Divaev, V. Radlov and others.

The article pays special attention to the books of the scientist «Alaman», «Kazakh folk literature», «Isatay-Makhambet», «The Words of the poet Murat» and the peculiarities of collecting folklore samples. From the works of the poet «One suffix left over from the words of the poet Adai Abyl», «Aitys of Murat with a horseman», «Aitys of Murat with Oraz», «Aitys of Murat with Zhantol», «Aitys of Murat with Tynyshtyk», «The Curse of Kalmak», «Ush Kiyan», «Kyz», etc. it can be seen, that when collecting samples of folklore and oral literature, he relied heavily on the method of collecting by word of mouth.

In addition, opinions and facts about Kh. Dosmukhamedov is reflected in the works of famous scientists: B. Mambetzhanovich, R. Almukhanova, A. Sharip, K. Zharykbaev, A. Borangalievna, A. Seitalieva, etc..

Samples of oral literature collected by Kh. Dosmukhamedov's works are undoubtedly an important, invaluable source of wealth of Kazakh culture, history, language, literature, etc. for future generations.

Keywords: Kh. Dosmukhamedov, folklore, sample, collection, «Alaman», «Isatay-Makhambet», «Words of poet Murat».

ҒТАМР 17.01.45

https://doi.org/10.48081/MJOD1976

А. Ф. Зейнулина, Б. Т. Куанышева, Б. Р. Кожахметова
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: akbura66@mail.ru

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ «ҚАРТҚОЖА» РОМАНЫНДАҒЫ ХАРАКТЕР ЖАСАУ ШЕБЕРЛІГІ

Аталмыш мақалада Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы тарихи, әлеуметтік саяси кезеңіндегі қарапайым қазақ шаруасының күйін эпикалық үлгіде көркем бейнелеген шығармашылық шеберлігі мен авторлық позициясы қарастырылады. Сонымен қатар төңкеріс алдындағы және әлеуметтік қақтығыстар кезіндегі қазақ шаруасының тіршілігі, кейінгі талпыныстары мен тартыстары, сондай-ақ қоғамдық теңсіздікті ұғынып, әділетсіздіктің себептеріне ой жіберуіндегі нанымды бейнелерінің характерлеріне, мінез болмыстарына көркемдік талдау жасалынады.

Шығарма тарихтың осы бір тауқыметті кезеңінің шындығын жасырмай, шынайы суреттей алуымен де бағалы. Жазушының романдағы тіл образдылығы, ой дәлдігі және сюжеттік құрылымдарды суреттеудегі шеберлігіне баға беріледі, жазушы шеберлігін айқындап, стиль ерекшелігін даралай түсетін суреткерлік қабілеті мен образ жасаудағы шығармашылық ерекшелігі сөз болады.

Жазушы ерекшелігі – тұлғаның жеке басының қасиет, мінезіне емес, шығармашылық психологиясына, көркем ойларын жеткізудегі өзгеге ұқсатпай салған соқпағы мен стильдік көп палитрлі таңбасында қарастырылады. Жазушының айқын қолтаңбасын, даралығын танытатын қажетті шарт, яғни хас белгі – суреткер парасатының ұшандығы, дарын қуатының молдығын таныту мақсаты қойылады. Жазушының көркем жасампаздыққа әкелген яғни, өз шығармаларында қолданған түрлі шеберлік әдістері – кейіпкер тұлғасын, автор көзқарасын тереңдете түсетін психологиялық сараптаулар, деталь шындығы, өмір құбылысын суреттеудегі ықшамдылық, жинақылық, шешендік бәрі-бәрі ұштаса келіп жазушы шеберлігін, өзіне тән ерекшеліктерін танытатын белгілер ме, фактілер жиынтығы анықталады.

Кілтті сөздер: роман, психологиялық характер, кейіпкер, авторлық позиция, көркемдік ерекшелік, композициялық көркемдік, ұлттық болмыс.

Кіріспе

Біліммен толыққан, мәдениетті, ойлау топшылау, жобалау амалдары молайған, ойдың логикалық жүйесіне сай алуан сурет, қиялға ерік бере алатын әдебиет қана өмірдің, табиғаттың ғаламат құбылыстарын, күрделі образдық суреттермен бере алады.

Жазушы ерлігі – азаматтық тарихымызға сай, халқымыздың көркем шежіресін жасай білуінде.

В. Белинскийдің бір сөзі осыны дәлелдей түседі: «Әдебиет бүкіл қоғамның қазынасы, ал қоғам болса, өзінің тікелей болмысын, өзінің сыр-сипатын әрі саналы, әрі әдемі суретті әдебиет арқылы қайта танып, қайта көріп отырады. Қоғам әдебиеттен өзінің шынайы өмірін, алға қойған армандай, санаға құйылғандай таза өмірінің сәулесін табады. Сондақтан да әдебиет дамуының әрқилы кезеңдерінен халықтың тарихы даму кезеңдері білінеді. Мұндай сәттерден тарих әдебиетті танытып түсіндіретіні сияқты әдебиет те халықтың саяси тарихы ұқтырып байқатады» [3, 36-б.].

Ұлы сыншы әдебиетке тән сипатты айта келіп, әдебиеттің қоғам үшін қаншалықты керек және қаншалықты қызмет жасайтындығын танытып отыр. Қазақ романистері проза белестерінде үлгі алған екі түрлі мектебі бар. Оның бірі – қазақтың байырғы сөз мәдениеті, тіл байлығы. Қазақ прозашыларының көпшілігі әсіресе төл басы, алғашқылары осы тұнық бұлақтан сусындап нәр алды. Профессионалдық романдарға тән шытырманды сюжет пен әртүрлі қақтығыстар, сондай-ақ күрделі психологиялық характерлер мен қаһармандар арасындағы әртүрлі қарым-қатынастарды көрсету [6, 18-б.], тілдің, сөз құраудың ұлттық ерекшеліктері – баршасы да халық әдебиетінің эпикалық әлемінде бар еді.

Екінші жол – бүкіл дүние жүзі әдебиетінен оның ішінде Шығыс әдебиеті мен орыс әдебиеті дәстүрлерінен үйрену. Осы екі қайнардан бастау алған қазақ прозасы қалыптасты, дамыды, өсті. Бұл өсіп жетілу оңайлықпен келеген жоқ. Үлкен ізденісті, тапқырлықты, талғампаздықты қажет етті.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы тарихи, әлеуметтік саяси кезеңіндегі қарапайым қазақ шаруасының күйін эпикалық үлгіде көркем бейнелеген шығармашылық шеберлігі мен авторлық позициясы қарастырылады. Мақала жазылу барысында аналитикалық, типологиялық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Жазушы – адам жанының инженері десек, өмір білмей, өнер білмей суреткер болу қиынның қиыны. Оның жазғанына сену керек, күліп-жылау керек, сүйсіну керек. Міне, сондай сөз пірін жете сезінген талғамы күшті талантты жазушы – Жүсіпбек Аймауытұлы еді.

Жүсіпбек Аймауытұлының көркем әдебиет саласындағы ерекше білімі мен эрудициясының танылуы – ой түйінінің, сөз сілтесінің терең жатуы, өмір құбылыстарын сұрыптап, қабылдауға жеңіл қарамауы. Жазушының көрсетпек болған идеялық нысанасы, тар шеңберде қысылыс таппай, ауқымы, құлашы кең, өмір шындығын мол іріктейді. Жалпылама сөз, шашылып құрғақ сөйлеу жоқ десе де болғандай. Оқиғаның бүкіл бітімі айнала қоршаған орта көріністері бейне сомдау ерекшеліктері жай емес, ол күрделі, толғамды.

Жүсіпбек Аймауытұлы қандай да болсын кейіпкердің ішкі жан сарайын сыртқы түсімен үйлес шығарады, әр алуан болмыстарды бергенде сынай қарап, езу тартқызар жай, тұнжырап жек көрер құбылыстар әлеміне апарады. Жүсіпбек Аймауытұлының «Қартқожа» романында тоқсаннан аса кейіпкерлер жиынтығы бар. Әр кейіпкердің өзіне тиісті болмыстары шынайы бейнеленеді. Аты аталған шығармалардың өзі ішкі қалтарыстармен, көркемдік түрдің айшықтылығымен, мағыналық байлығымен, терең психологиясымен көзге түседі. Мәселен, қазақ ауылының тыныс-тіршілігін жай суреттемей, әр оқиғадан тыс қалмай, соған қатысып отырады, лебізі, көзқарасы тыңдалады.

«Қартқожа» романының ең басты жетістігі – халықтың, ұлттың бейнесі, таптың сезімі, ерлігі, жан-жақты ашылған. Қазақ прозасы тарихында бұл елеулі бір үлес болды. «Қартқожа» романының басты мақсаты – қаналған қазақ халқының төңкеріс қарсаңындағы бүкіл ішкі-сыртқы болмысын, еш уақытта бітім таппаған дала тіршілігінің ежелгі таптық қайшылықтарын сездіру, сөйтіп, халықтың үстемдікке қарсылығы мен күресінің арғы түп тамырын жаңа заман орнатушыларына жете таныту еді. «Қартқожа» романы – 1916 жыл оқиғасын арқау еткен, аштық азаны, елді отаршылдыққа айналдыру науқаны, соның бас-қасында болған, сонымен ойы жетілген Қартқожа тағдырының тауқыметі мен жеңісін суреттеген роман-новелла.

Ең тартымды әдебиет болу, қызықты шығарма туғызу сыры – жаңа салтты, үлкен адамшылықты, биік мұратты іс жүзіне асырып жүрген, қалың оқырман қауымға үлгі өнерге бола алатын кесек, ірі, өмір сүйгіш қаһарманға, күрескер мінезді тұлғаларға байланысты болса керек десек [4, 33-б.], Жүсіпбек Аймауытұлының «Қартқожасындағы» қаһармандары да сол тұрғыдан көріне білді. Романда айтылмақ идеяның анықтығы, оқиғалар мен характерлердің жүйеленуі, сюжет пен тұлғаның жымдасып өрілуі, композициясының бүтіндігі, көркемдік бояу нақышының нанымдылығымен танылды.

«Қартқожа» романында қазақ халықының тағдырына соншалық әсер еткен обьективтік жағдайлар сол тұстағы адамның кешкен көңіл-күйі тұтас баяндалады. Замана оқиғаларының ең керекті жетекші, өзекті желілерді таңдай білуі, кейіпкер тағдырын шынайы өмірмен тығыз байланыста беруі, оқиғадағы басты қаһармандарды көптеген сюжеттік өрістеулер үстінде жүйелі көркейтіп отыруы, бұқараның қозғалысын нанымды шығаруы тіл өрнегінің әдемілігі, суреткер туындысының озық жағы, ерекшелігі. Мықты драмалық тартыс желісіне құрылған «Қартқожа» романында лирикалық, эпикалық, элементтер орынды қолданады. Бұл композицияның тұтастық, дәйектілігі жағынан жинақты шыққан прозалық дәстүрлі қалыптастыруда аса маңызды орын дәлелдейтін роман екеніне көзімізді жеткізеді.

Роман сол дәуірдің аласапыран күрделі құбылыстарынан белгілі дәрежеде дерек бере алады. Жазушы революция дәуірінің шытырман шындығын биік тұрғыдан суреттуді көздеген. Өмір құбылысын екшеу, жіктеу, кейіпкерлер таңдау мен топтау, қаһармандарына дара мінез дарыту жолында ... [7, 21-б.]. автордың жетістіктері жоқ емес.

Мысалы, мына бір сәтке көңіл аударайықшы: ...Ол қазақтың еркін күнін, ескі дәуірін жоқтады, бұрынғы өткен ерлерді, батырларды, билерді жоқтады. Ол күндегі байлықты, берекені, бірлікті, серілікті өлеңге қосты. Бері төмен келген соң қазақтың алты ауыз болып орысқа бағынғанын, елдің азғанын, жаттан көрген зорлығын, қала салғанын, жерді переселендер алғанын, қол-аяқты кісендеп, жылдан-жылға өрісті тарылтып бара жатқанын сөйледі. Бір жағынан қазақтан шыққан жақсылар елдің қамын ойламай, шенге, шекпенге мастанып, елді қанап, пара жеп, жауыздыққа салынғанына кектенді. Елде қызық қалмады, өнері бар жігіт аз өмірін немен жұбатып өткізуі керек?... [1, 76-б.].

Ол жортуылдағы жолдастарын мақтады. Ақмолада Иман Жүсіпті, Қарқаралыда Боранқұлды, Рәтайды, Тобықтыда Тәукені, Майғараны мадақтады... [1, 89-б.]. Романдағы бір Дәрмен бейнесі бүкіл қазақ баласының көкейінде тұрған ойын айтып, нала-наразылығын жеткізіп тұрған жоқ па?!

Ұлттың бүгінгісі мен ертеңгісіне суреткер бей-жай емес, соған көңілі толқиды, ойланады жар салады. Романда бай балаларының параның күшімен жасы өзгертіліп олардың орнына кедей ұлдарының қара жұмысқа жіберілу суреттері шыншыл. Әсіресе, бұл зауалдан қалай құтылуды білмеген кедей баласы «кемтар, ауру болсам қалармын» деп қаншама өзіне өзі қол салушылыққа барды. Бұл жай романның «Қош аман бол», «Қара таласқанда» бөлімінде жеріне жетіп суреттелінеді.

...Жүргенше талай сұмдықтар болды. Бармағын шапқан, жіліншігін тырнап, алмас жаққан, жарасына тазқарын жапсырған, сау денесін отқа күйгізген, көзіне тұз, ізбес сеуіп, соқыр болған, мертігер ме екем деп асау

мінген, биік тамның, ағаштың, тастың басына шыққан, күйдіргі жағынып, жамандаттың етін шала пісіріп жеген, ұшынар ма екем деп аузын сүртпей далаға жүгірген, көп болды... Талайлар дертке ұшырады, талайлар жарымжан болды. Некен-саяқтар өліп те қалды.

«Жауынды күні ит пен бала құтырады» дегендей, со кезде ақсақ, соқыр, таз, мылқау, бүкірлердің қаны жерге тимеді. Оларды орнына көрсетуге жалдаған кісі Қытай қорғанына тығылғаннан кем болған жоқ... [1, 92-б.]. Суреткер әшейінде бүкір, таза соқыр деп кемсітіп қарайтын, енді осыларға жалынып, жалбарынып, сақтау күткен қазақтың психологиясын танытады. Бұл мүмкіндікті жібермеген кемтарлардың мінезін, бұлдануын көрсетеді.

«...Байжұмырдікіне жеткенше талай қатерлі ойлар келді. Зекеннің қолы елестей бергендей болды. Келсе таз үйінде жоқ.

- Қайда кетті?
- Бұқабай ауылына кетті, – деді шешесі.
- Бізге берген уәдесі қайда?
- Оны білмеймін. Басқа біреуге келісіп қойды білем.
- Ой алла-ай! Мұндай да жауыздық болады екен! – деп тұра жөнелді. Жас ыршып кетті...» [1, 95-б.].

Романның идеялық, көркемдік бітім-болмысы, өрелі мазмұны, сюжеттік-композициялық құрылымы тұрғысынан әрі әдіс-тәсілдерді меңгеруде жазушының қалыптасқан қолтаңбасы, ұстанған ауқымды позициясы терең таныла түседі. «Қартқожа» романы деректі шығарма. Қартқожа кім? Халқына қандай пайда келтірді? Үш бөлімді романның бас кейіпкері Қартқожа айналасындағы қаһармандары өмірде болған, тарихи тағлымы бар кейіпкерлер әлемі. Дәуір шындығы көркем өнер шындығына айналған көп қырлы, көп сырлы нағыз халықтық шығарма. Қартқожа бейнесі – бүкіл қазақ кедейінің жиынтық бейнесі. Осы бейненің ішкі тілінде қазақ халықының феодалдық қоғамда көрген зорлық-зомбылығы да, ел билеген, ел басқарған даналығы мен батырлығы да, жаңа заман лебін сезініп, күресе алатын қадір – қасиетін көре аламыз.

«Қартқожа» романында ұзақ заман хикаясы баяндалады. Ірі тұлғалар, мықты характерлер, мінез-құлықтар бар. Ескінің өшіп, жаңаның өсіп келе жатқан заманда күрескерлік дәрежеге көтерілген Қартқожадай қажырлы жанмен танысамыз. Қартқожаның көзқарасындағы үлкен эволюция нанымды дамып отырады. Романның соңғы бөлімінде Қартқожа – саяси күрескер, қоғам қайраткер екенін көреміз. Қартқожаның өсіп-жетілуі, азамат болуы – романның өзекті желісі. Оқиға желісінде феодализм дәуірінде өмір кешкен адамның қазақ даласындағы ғажайып құбылыстарды жіті аңғарып, жаңа адамның қандай қат-қабат жағдайда қоғамдық, таптық, ағартушылық идеяға қарай жылжуының заңды, табиғи жолы баяндалады. Қартқожа

бейнесі арқылы қазақ ауылының төңкеріс алдындағы және әлеуметтік қақтығыстар кезіндегі тіршілігі, азаттық жолындағы күрестен кейінгі жаңаша ұмтылысы шындықпен бейнеленеді. Әсіресе, жазушы осы күрес-тартыстар талқысында қазақ кедейінің қоғамдық теңсіздік сыр-мәліметтерін түсінуге жетіп, әлеуметтік әділетсіздіктің себептеріне ой жіберуін нанымды береді [2, 14-б.]. Шығарманың негізгі қаһарманын осы тұрғыдан көрсетеді. Бұл автордың таптық позициясының өткірлігін және ұстамдылығын танытады. Шығарма тарихтың осындай бір кезеңі шытырман оқиғаларға толы тұстарындағы қазақ ауылы өмірінің жалпы шындығын жұмсартпай, шынайы кең тұрғыда суреттей алуымен де бағалы, құнды.

Суреткер Қартқожаны бірден озық идеялы, көзі ашық, көзқарасы орнықты жаңа, батыл қаһарман етіп жібермейді. Оның бар ғұмыры тіршілігі теңсіздікте, жоқшылықпен өткен өмір талқысында болып, күрес-тартыс үстінде шыңдалады, өмірде соның ыстығына күйіп, суығына тоңып өседі [9, 25-б.]. Мұндай мағыналы да қымбат ғұмырға салынған жол – XX ғасыр басында туған әлеуметтік өзгерістер дәуірі еді. Бұл дәуірде дегеніне жетпесе Қартқожа да әкесі Жұман сияқты шағын бір шаруасын күйттеген момын кедей шаруаның бірі болар еді. Өскен ортаның саңылаусыз қараңғы мәнсіз-мағынасыз тіршілігі Қартқожаны ойлантады. Көшпелі тіршілік пен рушылдық-ағайыншылдық қарым-қатынас қазақ ауылындағы қарама-қайшылықтарды, сырт бөтен көзіге бірден көрсетпей, жасырын ұстауға тырысқанымен, ел ішіндегі таптық жік, тартыс қоғамдық әділетсіздікке көзге түспей қалмайтын еді. Қартқожа есін жия келе осыны көріп жүрегімен сезе алады. Ол ауылда өзін кемсітіп, әлімжеттік жасай беретін бай балаларының қылығына қоса, әкесінің әлділерден көрген қорлығын да санасына түйіп өседі. Әлділерге қарап істер дәрмен, шама өзінде де, әке қолында да жоғы қатты қапаландырады.

Қартқожа «Әттең менің кедейлігім – ау! Әйтпесе солардың меннен ақылы артық па? Зейіні артық па? Артық болса малы артық. Дүние шіркін-ай! Кегімді алатын да күн болар ма екен? – деп кектеніп кіжінеді күрсінеді» [1, 65-б.].

Қазақтың зиялы азаматы Міржақып Дулатов 1916 жылы ақпан айында жазған бір мақаласында Петербордағы Думаның ашылуына орай солдат мәселесін орынды шешу үшін ол жаққа Самарадан Әлихан Бөкейханұлы, Орынбордан Ахмет Байтұрсынұлы, Ақтөбеден Н. Бекметұлы, олардың қолында мынадай тілектердің:

1 Қазақтан соғыс үстіне солдат алынбауы;

2 Солдат алудан бұрын метрика түзеу;

3 Лажсыз алынатын болғанда жаяу солдат болмай, атты әскер болуы;

4 Қазақ пен орыс жер-су һәм правода тең болуы – барын жазады.

«...Аты аталған елшілер әскер министрлігіне жолығып, мәмлеге келеді» [1, 45-б.].

Яғни әзірше қазақтар әскерге шақырылмайтыны, олардың қай әскер саласына (атты не жаяу) икемі бары тексерілетіні анықталады. Алайда М.Дулатұлы жазғандай, «Бір күні төбеден түскендей жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете қалды. «Қазақ» басқармасына қазақ жерінің тұс-тұсынан телеграмдар, хаттар жауа бастады. Ол кезде «Қазақ» газетін қазақ елінің көбі: «көз-құлағындай» көретін... Қазақ даласы күңіренді».

Қартқожаның рухани өсуіне жол ашқан сәті көтеріліске қатысқан кезеңдегі өмірі, солдат жолы болады. Бұл кезде ол басқа жерде, көрмеген білмеген ортада жаңа өмір сүреді, қараңғылық көгенінен босап, жарық дүниеге жол тапқандай болады. Оның көзіне ашып, дүниенің ағы мен қарасын тануына себепші болған Андрейді ол ғұмырының соңғы сағатына дейін ойында сақтайды.

Жаңа жолда Қартқожа әр ұлт баласының мінезін таниды, жақсы-жаман сырларына куә болады. Тіпті солардың қазақ ұлтына деген көзқарасын да байқап қалады. Ойымызша, жалғыз Қартқожа ғана емес, жазушы позициясының, көзқарасының да бұл жерде сәулесі жылт еткендей болады.

...Іші пысып жүргенде бір башқұртпен таныс болады. Олар да қазақ сықылды жұрт екен. Артық оқулы да, өнерлі де емес, бірақ егін егіп, бақша салады, бал кәсіп қылады. Солдатқа барады, еті тірі ерлеу көрінді. Сол башқұрттың ерлігін Қартқожа көзімен көрді. «Қазақ қайырымды, кең меймандос, зерек ақылды жұрт. Ауыз әдебиеті музыкасы бай. Оқыса, қазақ тез түзеліп кетеді. Оқу керек... [1, 49-б.].

Патшаның тақтан құлауынан кейін елге қайтып оралған Қартқожа ендігі жерде оқу-білімсіз өмір сүру мүмкін еместігін түсініп, соған анық көзін жеткізеді. Кедей тақырлығынан құса болып, кей уақыттарда ара-тұра кәсіп қуа жүріп, қара жұмыс жасап, Семей, Омбы, Баян аралығында жүріп, оқуын жалғастыруға мүмкіндік алады.

Алашордашылардың тарап кетуі, большевиктердің келуі, қашып кеткен ақ гвардия әскерлерінің іс-әрекеттері, қылықтары Қартқожаның жеке басына әділет бостандық кеңістігі туралы ұғым түсініктерін тереңдете түседі. Оған деген терең көзқарас пайда болады. Осылардың нәтижесінде ол халық, ел, жер тағдырын, оның қас-досы жауы кім, пікірі қандай деген сұрақ төңірегінде ойлана түседі.

Роман Омбыда оқуын жалғастырған Қартқожаның елге оралып, ұстаздық қызметке жеткенін қуана суреттеумен аяқталады. Бала оқытып, елдің сауатын ашып, сүйген Гүлсіміне қосылған Қартқожаның бақытына ортақтас сезімін білдіреді. Ол ауылда жаңару жолындағы істің басы – қасында болады. Роман желісі жалғыз Қартқожа бейнесі арқылы ғана суреттеліп қоймай, оның өскен ортасы, қарым-қатынасы да жан-жақты мәнерлі ой тізбегімен өрнектеледі.

Шығарманың өн бойында Қартқожа толысқан қаһарман ретінде көрінуі үшін оған адамгершіліктің, азаматтықтың үлгісін көрсеткен Дәрмен, оқып-білім алып, беделді адам болуына жол сілтеген Хасен, окоп қазу жұмысында бірге болған Андрей, кейін Омбыда оны интернатқа орналастырып, оқып кетуіне жәрдемдескен Полидуб бейнелері бүтіндей Қартқожа портретінің бояуын қанықтырып, болмысын толықтыра түседі.

Жазушының адам мен табиғаттың ара қатынасындағы ерекшеліктерді де байқай біледі. Мәселен, жамандық, жұт боларын алдын ала болжаған халық көзқарасын бақылауы, танымын суреттеуі арқылы шебер бере біледі, қызықтыра түседі, халық көрегендігіне оқырманды таң қалдырады.

Жүсіпбек Аймауытұлының қаламгерлік қарымы, атап айтқанда, өмірге терең үңілуі, қоғамдық үрдістің мәнін шығармашылықпен жан-жақты зерделеуі, табиғилықпен диалектикалық, тұрғыдан тұтас әрі сан қырынан қарайтын сұңғылалығы, терең пайымы – бәрі үлкен тағлым.

Академик С. Қирабаев: «Жүсіпбек реализмі ел тіршілігінің, халық тұрмысының жалпыға ортақ қиындығын жұмсартпай, оның ұнамды-ұнамсыз жақтарын кең суреттеуіне негізделеді», – деп түйіндейді [10, 24-б.]. Шынында да, «Қартқожа» романындағы ширыққан оқиға кернеуі, дараланған характерлер, кейіпкерлердің ықшам да өткір ойлары, сөздері драматизмге қанық. Шығарманың мәні – өмір иірімдерін, тірік тынысымызғы көркемсөз арқылы белсене араласуында ғана жатқан жоқ. Автордың түп ниеті – заман талабын, дәуір тынысын, ойлы өмірінің мән-мағынасына айналдырған, қоғамдық мүдде мен жеке бас мүддесін бір санайтын белсенді парасат иесі – жаңа адамның бейнесін мүсіндеу болса керек.

Жазушы интелектісінің шығармада көрінуін байқататын белгілердің бірі – ұлттық психологияның табиғи негізін, нәзік нюанстарын және оның уақыт әсеріне қарай өзгеру сипатын терең біліп, суреттеуінде [8, 68-б.]. Адам жанының рухани байлығын, сұлулығын, рухани тазалығын сырт сұлулығыннан жоғары танытады.

Жазушы шеберлігі М.Бахтинше сараптасақ, деталь дәлдігі әрбір кейіпкерінің ерекшелігі [5, 28-б.]. арқалы көрініп отырады. Негізгі кейіпкерлерден басқа қосалқы бір рет көрініп, кейін қайталанбайтын кейіпкерлердің де кескін-келбетін шеберлікпен игере, сөз арасында айта кетеді.

Жүсіпбек Аймауытұлының кейіпкерлерінің өзара тілдесулерінде, кездесулерінде жасандылық ізі байқалмайды шынайылығымен есінде қалып отырады. Одан қалса суреткер кейіпкер сезінің айтылу ырғағына ерекше мән береді.

Қорытынды

«Қартқожа» – қазақ кедейінің таптық ой-санасының күрделі өсу жолын бейнелеген эпикалық кең тынысты туынды. Жазушы төменгі таптан шыққан

кейіпкерінің бітіміне, қалыптасу үстіндегі сана-сезіміне терең үңіліп, Қартқожа кейпі арқылы танытып шыққан. Роман тілінен оның әр алуан суреттеу, баяндау тәсілдерінен шығарманың бүкіл болмысынан Жүсіпбек Аймауытұлы талантының жаңа бір қырын көрсетті. Ол өмірдегі күрес, тартыс, іс-амал, қарым-қатынастар шығармада суреттелер кезде толық, әрі жанды болса деген талапты қоя білді. Автор кейіпкерлердің іс-әрекет, мінез құбылыстарын жалған ситуацияларға емес, характердің, оқиғаның табиғи даму мүмкіндіктеріне негіздейді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Аймауытов, Ж.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 559-б.

2 **Атымов, М.** Қазіргі прозадағы типтік характерлер жайында. Жанр сипаты [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1971. – 270-б.

3 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 240-б.

4 **Базарбаев, М.** Көрікті ойдан – көркем сөз [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1994. – 267-б.

5 **Бахтин, М.** Эстетика словесного творчества [Текст]. – Москва : Искусство, 1986. – 445 с.

6 **Веселовский, Х.** Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. [Текст] // В кн.: Историческая поэтика. – М : Высшая школа, 1989. – 406 с.

7 **Гинзбург, Л.** О литературном герое [Текст]. – Ленинград : Сов. писатель, 1979. – 222 с.

8 **Гинзбург, Л.** О психологической прозе [Текст]. – Ленинград : Худлит, 1977. – 443 с.

9 **Дәдебаев, Ж.** Өмір шындығы және көркемдік шешім [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1991. – 207-б.

10 **Қирабаев, С.** Ж. Аймауытұлы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1993. – 220-б.

11 **Шалабаев, Б.** Қазақ романының тууы мен қалыптасуы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1990. – 312-б.

12 **Zeinulina, A., Tashekova, A.** Formation of Kazakh novel and the role of Zhusipbek Aimautov in its creation [Text] // Вестник ПГУ. Серия филологическая. – №2. – 2019. – С. 182–191. – ISSN 1811-1823.

13 **Sabol, S.** Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness [Text]. – London : Palgrave Macmillan, 2003. – 233 p. – https://doi.org/10.1057/9780230599420.

14 **Julie Rivkin, Michael Ryan.** Literary Theory : An Anthology, 3rd Edition. [Text]. – Wiley-Blackwell, February 2017. – 1648 p. – ISBN 978-1-118-70785-2.

15 **Afanasiev, A., Tahan, S., Nurgali, K., Mukhametshina, R.** The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Aymauytov's Novel «Kartkozha» [Text] // Turismo-Estudos e Practicas, Brasil, 2019. – Vol. 8. – No 1. – 906 p.

References

1 **Ajmauytov, Zh.** Shygarmalary. [Works] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1989. – 559 p.

2 **Atymov, M.** Kazirgi prozadagy tiptik kharakterler zhajynda. Zhanr sipaty. [About typical characters in modern prose. Characteristic of the genre.] [Text]. – Almaty : Gylym, 1971. – 270 p.

3 **Auezov, M.** Adebiet tarixy. [Literary history] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 240 p.

4 **Bazarbaev, M.** Korikti ojdan – korkem soz. [A beautiful thought is a beautiful word] [Text]. – Almaty : Rauan, 1994. – 267 p.

5 **Bahtin, M.** Estetika slovesnogo tvorchestva. [Aesthetics of verbal creativity] [Text]. – Moscow : Iskusstvo, 1986. – 445 p.

6 **Veselovskij, Kh.** Psixologicheskij parallelizm i ego formy v otrazheniyax poeticheskogo stilya. [Psychological parallelism and ego forms in reflections of poetic style] [Text] // V kn.: Istoricheskaya poetika. – Moscow : Vysshaya shkola, 1989. – 406 p.

7 **Ginzburg, L. O** literaturnom geroe. [He is a literary hero] [Text]. – Leningrad : Sov.pisatel, 1979. – 222 p.

8 Ginzburg, L. O psixologicheskoj proze. [Psychological prose] [Text]. – Leningrad : Xudlit, 1977. – 443 p.

9 **Dadebaev, Zh.** Omir shyndygy zhane korkemdik sheshim. [Reality of life and artistic decision] [Text]. – Almaty : Gylym, 1991. – 207 p.

10 **Kirabaev, S.** Zhusipbek Ajmauytuly. [Zhussupbek Aimauytuli] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1993. – 220 p.

11 **Shalabaev, B.** Kazak romanynyn tuuy men kalyptasuy. [The birth and formation of the Kazakh novel] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1990. – 312 p.

12 **Zeinulina, A., Tashekova, A.** Formation of Kazakh novel and the role of Zhusipbek Aimautov in its creation [Text] // Vestnik PGU. Seriya filologicheskaya. – №2. – 2019. – P. 182–191. – ISSN 1811-1823.

13 **Sabol, S.** Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness [Text]. – London : Palgrave Macmillan, 2003. – 233 p. – https://doi.org/10.1057/9780230599420.

14 **Julie Rivkin, Michael Ryan.** Literary Theory : An Anthology, 3rd Edition. [Text]. – Wiley-Blackwell, February 2017. – 1648 p. – ISBN 978-1-118-70785-2.

15 **Afanasiev, A., Tahan, S., Nurgali, K., Mukhametshina, R.** The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Aymauytov's Novel «Kartkozha» [Text] // Turismo-Estudos e Practicas, Brasil, 2019. – Vol. 8. – No 1. – 906 p.

19.04.24 ж. баспаға түсті.
24.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Ф. Зейнулина, Б. Т. Куанышева, Б. Р. Кожахметова
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 19.04.24.
Поступило с исправлениями 24.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

МАСТЕРСТВО СОЗДАНИЯ ХАРАКТЕРОВ В РОМАНЕ ЖУСИПБЕКА АЙМАУТОВА «КАРТКОЖА»

В данной статье рассматриваются творческое мастерство и авторская позиция Жусипбека Аймаутова в романе «Карткожа», в котором в эпическом стиле художественно изображено состояние обычного казахского крестьянина в исторический и общественно-политический период.

Всесторонне анализируется освоение писателем исторических тем, методов и приемов превращения жизненной действительности в художественную, творческих граней в их реализации. Исследуются образ героя, оттенки слов в тексте, преемственность времени, мысли, отраженные через призму той эпохи. Кроме того, показано открытие национального познания в произведениях писателя, как автор раскрыл слова героя в создании национального характера. В романе исследуются национальные интересы, пробуждение сознания, мастерство писателя в изображении национального характера.

Оцениваются образность языка писателя в романе, точность мысли и мастерство описания сюжетных структур, обсуждаются его художественные способности и креативность в создании образов, которые определяют мастерство писателя и индивидуализируют его стиль.

Характеристика писателя рассматривается не в особенностях личности, а в творческой психологии человека, в его уникальном пути передачи своей художественной мысли, в его многопалитре, необходимом условии, проявляющем четкую подпись, что становится индивидуальностью писателя, то есть характерным признаком – ум художника и обилие таланта.

Художественное творчество писателя, т. е. различные искусные приемы, использованные им в своих произведениях, – психологические исследования, углубляющие личность персонажа, авторскую точку зрения, правдивость деталей, компактность, красноречие в описании жизненных явлений, – все это признаки и факты, которые показывают мастерство писателя и определяют его собственные особенности.

Ключевые слова: роман, психологический персонаж, образ, авторская позиция, художественная особенность, композиционное искусство, национальная идентичность.

**A. F. Zeinulina, B. T. Kuanysheva, B. R. Kozhakhmetova*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 19.04.24.
Received in revised form 24.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE SKILL OF CREATING CHARACTERS IN THE NOVEL «KARTKOJA» BY ZHUSIPBEK AYMAUTOV

This article examines the creative skill and authorial position of Zhusipbek Aymautov in the novel «Kartkozha», in which the condition of an ordinary Kazakh peasant in the historical and socio-political period is artistically depicted in an epic style.

The writer's mastery of historical themes, methods and techniques for transforming life reality into artistic reality, as well as creative facets in their implementation, are comprehensively analyzed. The image of the hero, the shades of words in the text, the continuity of time, thoughts reflected through the prism of that era are explored. In addition, the discovery of national knowledge in the writer's works will be shown, how the author revealed the words of the hero in the creation of a national character. The novel explores national interests, the awakening of consciousness, and the writer's skill in depicting national character.

The imagery of the writer's language in the novel, the accuracy of thought and skill in describing plot structures are assessed, his artistic abilities and creativity in creating images that determine the writer's skill and individualize his style are discussed.

The characteristics of a writer is considered not in personality traits, but in the creative psychology of a person, in his unique way of conveying his artistic thought, in his multi-palette, a necessary condition that shows a clear signature and the individuality of the writer is emphasized, that is, the characteristic feature is the artist's intelligence and abundance of talent.

The writer's artistic creativity, that is, the various skillful techniques he used in his works – psychological studies that deepen the character's personality, the author's point of view, the truthfulness of details, compactness, eloquence in describing life phenomena – all these are signs and facts that show the skill of the writer and determine his own characteristics.

Keywords: novel, psychological character, hero, author's position, artistic feature, compositional art, national identity.

ҒТАМР 14.01.85

https://doi.org/10.48081/YANV3714

Ж. Т. Ибраимова, С. Р. Нұртілеуова, Г. М. Мужигова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*e-mail: zhibek78-78@mail.ru

ҚАТЫСЫМДЫҚ МАҒЫНА – СЕМАНТИКАДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ БІРІ

Бұл мақалада соңғы уақыттағы лингвистикалық зерттеулердегі сөз мағынасы әр қырынан зерттелінуі, әсіресе сөз мағынасын тілдік және сөйлеу актісі тұрғысынан бірлікте қарастырылуы сөз етіледі. Мұндай зерттеулердің басты міндеті сөз мағынасын қатысымдық (коммуникативтік) семантика аясында – қатысым жағдайындағы сөз мағынасының қызметін, мақсаты мен қатысымдық мақсатқа жету жағдайын айқындау негізінде жүзеге асырылады. Семантикаға деген терең қызығушылық, психолингвистикалық зерттеулердің кең қанат жаюы, мәтін семантикасына деген жаңаша көзқарастар тілдік деректер сөз мағынасының әлдеқайда терең, көлемді де күрделі мәселе екенін, практикалық қолданыста аса маңызды болып табылатын семантикалық талдаулардың қажеттілігін айқындап берді. Осыған байланысты тілдік шындықтың қатысымдық актіге сай келетін үлгілерін зерттеу мәселесі туындады. Қазіргі семасиологияның теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде қатысымдық семантика бағыты қалыптасты. Мағынаның қолданыстық сипаты осы қатысымдық семантика аясында жүзеге асырылады. Қатысымдық семантика – тіл білімінде әлі де толық қалыптаспаған тың лингвистикалық сала. Сондықтан болар тілдің қатысымдық аспектісі жайлы галымдар пікірі әрқилы. Дегенмен барлығының пайымдау-тұжырымдары, көзқарастары бойынша, қатысымдық семантика – қарым-қатынастағы белгілі бір мақсат үшін жұмсалған лексикалық мағынаның көрсеткіші. Терминнің мазмұнын айқындауды, мәселенің тілдің даму барысындағы, қолданыс аясындағы ерекшеліктерін қарастыруды өзекті мәселелердің біріне жатқызуға болады.

Кілтті сөздер: сөз мағынасы, семантика, қатысымдық семантика, лингвистика, тілдік қарым-қатынас

Кіріспе

Лингвистика өз алдына дербес жеке ғылым саласы ретінде қалыптасқаннан бастап тілдік бірліктердің семантикасын – алғашында негізгі нысаны етіп сөз семантикасын (лексикография), кейіннен айтылым семантикасын, грамматикалық формалар семантикасын, әсіресе сөйлем семантикасын (синтаксистік семантика), мәтін семантикасын сатылай қарастырып келеді. Сондықтан тіл білімінде семантика негізгі зерттеу нысандарының біріне айналып үлгерді. Сөз семантикасы мен ондағы құбылыстар, үдерістер жалпы тіл білімінің тарихында қай кезеңде де қарастырылып, қазірге дейін әртүрлі аспектілерде зерттеу нысаны болып келеді.

Белгілі француз ғалымы Г. Гиро семантиканы: лингвистикалық, логикалық, психологиялық деп бөледі [1]. Бұл – семантиканың кең мағынасындағы топтастырылуы. Тілдегі тар мағынасындағы «семантика» жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасымен байланысты зерттелініп келді. Ал қазіргі лингвистикадағы семантиканың қарастыратын ауқымы мен ұғымдық бөлшектері алғашқы сөз семантикасын қарастыруға қарағанда анағұрлым басқаша әрі күрделі.

Лингвистикалық семантика өзінің пәні етіп сөздердегі, морфемадағы, грамматикалық формалардағы, синтаксистік құрылымдардағы мазмұнды қарастырады. Бірақ тілдің барлық деңгейлерінде: лексика, морфология және синтаксисте лингвистикалық семантика жеке пән ретінде танылғанына көп уақыт бола қойған жоқ. Бұл зерттеу пәні ағылшын семасиологі Ст. Ульманның еңбектерінен бастау алады. Бұрын семантика деп тек лексикалық мағына танылса, грамматикалық және сөзжасамдық мағыналар грамматика саласында қарастырылып келді [2].

Лингвистикалық семантика өз алдына жеке ғылым саласы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Оның негізін қалаушылар – неміс ғалымы Х. Рейзиг, француз лингвисі М. Бреал, орыс тіл білімінен М. М. Покровский болды. Алайда бұл тілдің семантикалық аспектісі бұрын мүлде қарастырылмаған дегенді білдірмейді. Семантикалық негізгі мәселелер: мағына, таңбалану, ойлау, шындық және т.б. антикалық дәуір, орта ғасыр, қайта өрлеу дәуірлерінде-ақ ғалымдар назарын аударған, бірақ XIX ғасырдың аяғына дейін семантика мәселелері философия, логика, риторика, грамматика, лексикографияның нысаны болып келді (Бұл деректер Л. М. Васильевтен алынды) [3, 9-б.].

«Коммуникативтік лингвистикаға дейінгі лингвистика салалары өздерінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде негізгі зерттеу нысаны етіп – жеке сөздердің және сөздер тобының этимологиясын зерттеді». Зерттеулер психологиялық негізді басшылыққа алды [4, 4-б.]. Сөз мағынасының

өзгеру типтері және осы өзгеру себептерін айтушының, жеке тұлғаның психикасымен тікелей байланыстыра қарастыруға баса мән берілді.

Бүгінде жеке сөздер мен сөздер тобының мағынасы оның қолданыстағы қалпын, тарихи дамуын қарастыратын дәстүрлі лексикалық семантикамен қатар, басқа да жаңаша бағыттар даму үстінде. Мәселен: құрылымдық семантика, туындаушы семантика, коммуникативтік семантика, интерпретациялық семантика және т.б.

Коммуникативті семантика осы аталған бағыттарды дамыту қорытындысы болып табылады. Оның негізгі мақсаты – нақтылы тілдік қарым-қатынас барысындағы сөз мағыналарының ерекшеліктерін сипаттау.

Семантикалық, психолингвистикалық зерттеулер, мәтін семантикасына қатысты жаңаша көзқарастар, түрлі бағыттар тілдік бірліктердің семантикасының әлдеқайда күрделі мәселе екенін дәлелдеп берді. Сол себепті практикалық қолданыста маңызы болатын семантикалық талдаулардың, соған сәйкес жүйелердің қажеттілігі айқындалды. Осыған байланысты күн тәртібіне тілдік нақтылықтың (шындықтың) қатысымдық (коммуникативтік) актіге сай келетін үлгілерін жасау мәселесі туындады. Сөйтіп, коммуникативтік лингвистика – қазіргі семасиологияның теориялық және практикалық қажеттіліктерінен туындаған ғылым саласы болып қалыптасты.

Кейбір авторлар коммуникативтік лингвистиканың қарқынды дамуын, дәстүрлі «парадигматикалық» лингвистиканың күрделі нәтижелер бермеуімен байланыстырады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде контекстік, стилистикалық, компоненттік талдау, сондай-ақ сипаттамалы, салыстырмалы әдістер, материалдарды жаппай жинақтап сұрыптау, топтастыру тәсілдері қолданылды.

Қазіргі таңда коммуникативтік лингвистика теориялық алғышарттарына, зерттеу тәсілдері және зерттеу материалдарына байланысты әртүрлі бағытта дамып келеді.

Семантика мәселесін зерттеген ғалымдардың, бағыттардың қай-қайсысының да мақсаты – мағына өзгерісіндегі құбылыстарға көз жеткізе түсу. Сол бағыттардың негізінде қалыптасқан зерттеу бағдарларының бірі – коммуникативтік семантика.

Нәтижелер және талқылау

Коммуникативтік семантика, жалпы коммуникативтік грамматикаға қатысты зерттеу тақырыптары жайлы тіл білімінде әртүрлі – қажетті және қажеттілігі жоқ деген пікірлер айтылады. Тілдің коммуникативтік ерекшеліктері ғалымдар тарапынан бірде мойындалса, бірде құрылымдық грамматиканың ауызекі сөйлеудегі көрінісін шартты бөлек терминмен, яғни «коммуникативті грамматика», сол сияқты семантикаға келсек,

«коммуникативті семантика» терминімен атаудың қажеті жоқтығы көрсетіледі. Бұл пікірлер қазірге дейін талданып келіп, соңғы жылдар еншісінде тіл білімі деңгейінде коммуникативті грамматиканың мәселелері мойындалып, талдана бастады. Соның бірі – коммуникативтік семантика немесе қатынас барысында қолданысқа түсіп, өзгеріп, түрлі мағыналық үдерістерге ұшырайтын қатысымдық семантика. Коммуникативтік семантиканы қазақ тіл білімінде қатысымдық мағына терминімен жарыспалы қолдану үрдісі де бар.

Қатысымдық мағынаның басты негізі – қатынас негізінде қалыптасқан, өзгеріске ұшыраған, қатынас мақсатына жұмсалған сөз семантикасы.

Қатысымдық мағынаның қарастыратын нысаны тек сөз, сөз тіркестері немесе сөйлем семантикасымен, тіпті мәтін семантикасының мазмұнын ашумен шектелмейді. Қатысым барысындағы грамматикалық тұлғалар мен категориялардың да семантикалық өзгерістерге ұшырап, полифункционалды сипат алуда. Қатысымдық мағына – қатысымдық бірлік қызметіндегі тілдік «өзгеріс». Қатысымдық мағынаның пайда болу себебі де тілдегі бірліктер мен грамматикалық мүмкіндіктердің әртүрлі қатысымдық қызметтерді орындауға ұмтылысы нәтижесінде пайда болады.

Қатысымдық мағынаның пайда болуына қазақ тілінің ішкі тілдік табиғаты да икемді. Оған негіз – көпөрісті қолданысқа ие бола алатын сөздердің қатысым барысында екінші бір сөзге синоним бола алу қабілетінің жоғары деңгейі.

Сондықтан коммуникацияға қатысты тілдік деректердің, олардың ерекшеліктерінің өзектілігі жоғары болғандықтан, коммуникативтік семантика аясында да қатысымдық мағына мәселесі – зерттеу жұмысының басты нысаны болып табылады.

Сөз мағынасы әр уақытта да зерттеліп келе жатқан құбылыс. Қазақ тілінде тұңғыш рет А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде сөз, мағына, ұғым түсініктерінің аражігін ажыратқан [5, 86-б.]. Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі» кітабында бұл мәселе біршама тиянақталып, жүйеленген. Бұдан кейін К. Аханов, Ә. Болғанбаев, Т. Қордабаев, Р. Барлыбаев сияқты ғалымдардың еңбектерінде сөз мағынасы әртүрлі қырынан сөз етілген. 80-90 жылдардағы қазақ лингвистикасындағы семантика саласындағы зерттеулер ішінде М. Оразов, Е. З. Қажыбеков еңбектерін ерекше атауға болады. Соңғы жылдардағы зерттеулерде сөз мағынасының прагматикалық, қатысымдық ерекшеліктеріне баса назар аударылып келеді.

Қатысымдық аспект жайлы Г. В. Колшанский: «Цельность теории языка должна определяться прежде всего той его характеристикой, которая выявляет соответствующие свойства языка как средства коммуникации... Описание языка, его структуры и системы должно быть нацелено на его коммуникативную функцию, должно учитывать «не только закономерности

и нормы построения языковых единиц..., но прежде всего их предназначение как коммуникативных единиц», – деп көрсетеді [4, 3-б.].

Ғалымның пікірінше, сөз мағынасы оның жұмсалымдағы, тілдің шынайы қызметін анықтайтын қатынастағы семантикасының айқындалуымен өлшенеді. Расында, сөз мағынасын анықтауда бұлай зерттеу ерекшелігі негізге алына бермегендігі де шындық.

«Сонымен, семантикалық фактор – коммуникациялық процесті анықтаушы бірден-бір негіз болып табылады». Тілдің қатысымдық қызметі тілдік қарым-қатынастың ойлаумен байланысты мазмұнын құрағанда ғана жүзеге асады. Оның осы ойлаумен байланысты мазмұны коммуникация барысындағы тілдік бірліктердің семантикасынан көрініс табады. Коммуникациялық бірліктердің семантикасы мынадай құрылымға негізделеді: тілдік бірліктердің семантикасы, когнитивтік мазмұны және тілдік қарым-қатынастағы ойлаудың механизмінің жүзеге асуы.

Сөз мағынасын қатысымдық тұрғыдан қарастыру оның қоғамдық орнына да байланысты болып келеді. Қытай философы Конфуций тілдің фундаменталды рөлін мемлекет басқару ісінен де көре білген. «Ертең мемлекет тізгіні қолыңызға тиер болса не істер едіңіз?» – деген шәкірттерінің сұрағына: «ең алдымен, мен сөз мағынасын анықтап, реттер едім, егер сөз мағынасы анық болмаса, сөз дұрыс болмайды. Егер сөз дұрыс болмаса, дұрыс жұмыс жүргізілмейді, өнер дамымайды. Адамның сөздері дұрыс болуы керек. Мен өз істерімде бұндай келеңсіздіктерге жол бере алмаймын», – деп жауап берген екен [6, 12-б.]. Яғни әр сөздің қолданысының қоғам өмірі үшін де маңызы зор.

Әйгілі билеуші-философ Конфуций қоғамдағы жағдай үнемі нақты әрекеттермен өлшенбейтіндігін, тілдің құдіреті, ондағы сөздер мағынасы да өмір сүрудің, қоғамды дамытудың алғышарты болып табылатындығын байқай алған. Қазақ халқының «жақсы сөз жан семіртеді» дегені де соның негізін айғақтайтын болуы керек.

Бұл пікір академик Ә. Қайдарда өз жалғасын былайша табады: «Кез келген тілдің қоғамда атқаратын өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі – коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсіну үшін қажетті қызметі; екіншісі – көркем шығарма тіліне тән адам баласына образ арқылы әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық қызметі; үшіншісі, ғылыми терминмен айтқанда, кумулятивтік қызметі, яғни ол тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті», – деп тілдің маңыздылығы мен құндылығын дәл бағалай білген [7, 24–25-бб.]. Бұл – қатысымдағы және ерекшелеп айтсақ, жазбаша қатысымдағы сөздің, сөздер жиынтығы арқылы қызмет ететін тілдің басты қызмет бағыттарын

айқындайды. Расында, тіл, сөз осы негізгі қызметтерді атқарумен ерекшеленетіндігі белгілі.

Тілдің негізгі қызметтері туралы В. Г. Костомаров пен Е. М. Верещагин еңбектерінде былай делінеді: «Язык, несомненно, – средство коммуникации, но не только, мы уже отмечали, что, хотя коммуникативная функция языка является для него основной, язык является еще и хранителем (а также выразителем) культуры, т.е. наряду с коммуникативной, ему свойственна еще функция, которую удобнее всего называть кумулятивной. Конечно, для целей анализа от этой функции можно отвлечься и рассматривать исключительно так называемую реляционную семантику языка, но с точки зрения реально существующего феномена, онтологически язык не только передает внеязыковую информацию, но и накапливает ее, а также сохраняет» [8, 42-б.].

Бұл пікір де тілші ғалым Ә. Қайдар көрсеткен негізгі қызметтерін көрсетіп, өзара сәйкес келеді. Бірақ тіл қызметінің өзіндік ерекшеліктері жекелеген сөздер мағынасы мен олардың қатысымдық семантикадағы орны арқылы жүзеге асады.

Коммуникативтік семантиканың зерттеу әдісінің негізгі өзіндік ерекшелігі – тілдік бірліктерді нақты қатысымдық (коммуникативтік) актінің шартына сәйкес және айтылымды (мәтінді) басшылыққа ала отырып талдау.

Тіл білімінде қазіргі уақытта қатысымдық бағыт функционалдық бағыттан өзінің кең өріс алуымен ерекшеленіп отыр. «Функционалды лингвистика» термині бірнеше әртүрлі зерттеу бағыттарды білдіреді:

а) әртүрлі экстралингвистикалық жағдайлардағы тілдің қолданыстық (функционалдық) ерекшеліктерін зерттеу – іскерлік қарым-қатынас, өндірістік, ойындық, оқытушылық т.б.;

ә) тілдің жеке қызметтерінің орындалуын үйрену – коммуникативтік, экспрессивтік, эстетикалық, аппелятивтік т.б. функционалды-семантикалық категория төңірегінде зерттеу және т.б.

Аталған функционалдық бағыттан қатысымдық бағыттың өзгешелігі – нақты тілдік бірліктерді белгілі қатысымдық актінің шарттарына сай талдау, әртүрлі қатысымдық актідегі тілдік бірліктердің өзгешеліктерін жеке сөзде «не айтылды», «не туралы айтылды» деген мәселені қарастыру.

Бұлай бейнелеудің негізгі мақсаты – тілдік қатынасымдағы мағынаның қалыптасуы емес, жеке сөздің семантикасын сипаттау.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, сөздің тек қатысымдық актідегі қолданысына талдау жасау арқылы ғана сөз мағынасының жасырын, бірақ қатысымдық маңызды (релевантты) мағыналарына көз жеткізуге болады.

Сөзді қатысымдық тұрғыдан зерттеудің дәстүрлі мәтіндік зерттеулерден ерекшелігі, ол көп мағыналы сөздің және оның факторларының контексте жүзеге асуын емес, жеке мағынаның нақтылы қатысымдық актінің шартына

сәйкес семалық құрылым жасау мүмкіндігін, яғни сөз мағынасының қатысымдық актідегі модификациясын қарастырады. Бұл арада сөздердің логикалық жағынан тіркесу мақсатына сәйкестігі мен тіркесу қабілеттерінің қырлары да (тіркесімділігі, алыстан байланысып тұратын логикалық тіркесімділігі, синтагматикалық жүйе ішіндегі тіркесе алу немесе тіркесе алмау, былайша айтқанда қолданыла алу немесе қолданыла алмау жүйесі) зерттеу нысаны болып табылады.

Қатысымдық аспект жайын Г. В. Колшанский былайша түсіндіреді: «В самой природе языка изначально заложена его коммуникативная функция, предрешающая собственно цели и результаты, достигаемые человеком в процессе его использования» [9, 5-31-бб.]. Тілдің мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін қабілеті де осы негізде ашыла түсу қажет. Тіл өзінің шығу, пайда болу кезеңдерінің өзінде осы мақсатты – негізгі нысан етіп көздейді. Дегенмен тілдің бұл мүмкіндіктерін, коммуникативтік ерекшеліктерін ашуға қазіргі тіл ғылымы коммуникативтік грамматика, тіл білімі аясындағы тәсілдер арқылы енді ғана көз жеткізіп қарастыра бастады. Тілдің маңыздылығы тек қана таңбалаушылық қызметпен анықталмайды. Оның хабарламалық қасиетімен тікелей байланысты болады. Бұлар бірінсіз-бірі болмайды, басқаша айтқанда, бірін-бірі толықтырып тұратын бүтін бір процестің екі жағы.

Мағынаны қатысымдық жағынан сипаттау мағына құрамындағы барлық компоненттерді тізіп көрсетуге мүмкіндік береді. Ол үшін мағына компонентінің қатысымдық актіден тыс жүйедегі бар жиынтығын білу қажет. Бұндай жағдай зерттеушіні әрдайым статикалық қалыпқа жүгінуіге әкеліп соқтырады. Бұл теориялық тұрғыдан да, практикалық жақтан да тиімді әрі дұрыс. Белгілі ғалым В. Матезиус көрсеткендей: «переход от статики к динамике в языкознании является наиболее надежным» [10, 69-б.]. Өйткені статикалық тілдің күйі – сөздің қатысымдық мағынасын қалыптастырушы басты қозғаушы күш. Қатысым мақсатына сәйкес сөз уақытша мағынаға, шартты мағынаға да ие болуы ықтимал.

Ескерте кететін жайт: бұл бағыттағы зерттеулердің барлығы дерлік сөз мағынасын айтылым (высказывания) шеңберінде қарастырып келді. Бірақ мағынаны қатысымдық тұрғыдан қарастыру айтылым әрекетімен ғана шектелмейді, сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі – тілдесіммен де тікелей байланысты. Бұл тұрғыда И. Г. Ольшанскийдің мына бір пікірін келтіре кеткен жөн. Автор «коммуникативтік лингвистиканың дамуына байланысты сөздің коммуникативтік-функционалдық теориясын қарастыру арқылы оның жүйелік және құрылымдық көлемін тереңірек тани аламыз, номинативтік және коммуникативтік аспектілер тығыз бірлікте болады» – дей келіп, сөзді қатысымдық тұрғыдан қарастыру арқылы сөздің қатысымдық мәні (статусы) тілдің қарым-қатынастық құралы қызметі арқылы анықталатынын айтады [11, 168–179-бб.].

И. Д. Арутюнова «мағынаны қатысымдық тұрғыдан қарастыру, сөздің семантикалық мазмұны оның хабарламалық рөлімен байланысты» – дей келіп, мынадай тұжырым жасайды: «значение слова приспосабливается к выполнению одного из двух коммуникативных заданий: идентификации предметов, о которых идет речь, и предикации, вводящей сообщаемое. В соответствии с этими двумя функциями лексические единицы подразделяются на иденифицирующие и предикатные» [12, 64-б.].

Ал Э. Шанквайлер сөзді қатысымдық тұрғыдан қарастыру бүгінгі күннің маңызды талабы екенін, оның қажет екенін айта келіп, мынадай тұжырым жасайды: «В заключение сделать вывод, что значение слов как совокупностей компонентов значения или семантических признаков можно только тогда исследовать, если в основу коммуникативной семантики будет положен интерпретационный фон, всесторонные социально обусловленный» [13, 207-б.].

Демек, сөз өз бойындағы барлық мағыналық белгілері арқылы ғана біртұтас тұтастықта қаралып, толық мағына ретінде өмір сүре алады. Мағына – мағыналық белгілердің жиынтығы. Ұғымдық жағынан бағдарлап қарасақ, семалық белгілердің өзі де мағынаның толық бөлшектерін жіктеп бере алмайды. Мағыналық белгілердің болуы сөз семантикасының өзгермелілігін, жұмсалымдығын қамтамасыз етеді. Сөздің жұмсалу үдерісі барысында бір мағыналық белгі, мағынаны құраушы компонент оның басқа мағынада жұмсалуына негіз болады да, сөз ауыспалы мағынада қолданылады. Мағыналық белгілер негізінде барып сөздің қатысымдық мақсатқа сай келетін семантикасы туындайды.

Сөз мағынасын қатысымдық тұрғыдан қарастыру тілдесім әрекеті арқылы сөз бойындағы әлеуметтік, танымдық, мағлұматтық, ақпараттық ерекшеліктерін жүйелі игеруге, танымдық тұрғыдан іске асыруға ықпал етеді.

Сөз мағынасының тілдік қарым-қатынастағы қолданысы ойлай және сезе алатын субъектінің ойлай және сезе алатын объектімен ұштасар тұсы деп атауға болады. Сондықтан да сөз мағынасының актуалдануы (сөйлеудегі қолданысы) қатысымдық актінің қалыптасуына себепші болады. Бұл жайлы Б. М. Гаспаровтың пікірімен келісуге болады. «Всякий акт употребления языка будь то произведение высокой ценности или мимолетная реплика в разговоре – представляет собой частицу непрерывно движущегося потока человеческого опыта» [14, 10-б.].

Сөздің лексикалық мағынасы нақты тілдік қарым-қатынасқа түсу барысында хабарды жеткізуші және қабылдаушы көзқарасына, әртүрлі тілдік жағдаяттағы себептерге байланысты жаңа мағыналық қолданыстармен толыға түседі.

Қорытынды

Тілдік мағына өзінің бойында тілдік және тілден тыс білімді де жинақтайды. Тілдік емес білімнің мазмұны адам танымының нәтижесінде затқа берілген атау референттік, деонтаттық, сигнификаттық деңгейде және коннотаттық мағынаның бірлігінде көрініс табады. Сонымен, танымдық мағына уәжділіктің мақсатқа қатынасын білдіреді. Осыған байланысты «мағына» және «мән» ұғымдарын тілдік таңбаның тұрақты әрі өзгермелі бөлігі деп тануға болады. «Мағына – тілдік қарым-қатынас барысында, баяншы мен қабылдаушының өзара түсінісуін қамтамасыз ететін, өзгермейтін, тілді қолданушылардың барлығына түсінікті, ортақ құбылыс». Ал қатысымдық мағына – өз бойында тілдік және тілдік емес мазмұнды бірлікте қарастыратын, тілдік мағынаның сөйлеуде актуалдануы. Демек, қатысымдық семантикаға негіз болып тұрған мағыналық белгі қатысым үдерісіне бағынып, актуалданады. Актуалдануды басқаша айтқанда, сөздің басқа мағынадағы жұмсалымының қолданыста басымдыққа ие болуы деп те түсіндіруге болады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Guiraud, P.** La semantique [Text]. – P., 1964. – 126 p.

2 **Ullmann, St.** The Principies of Semantics [Text]. – Oxford, 1963. – 352 p.

3 **Васильев, Л. М.** Современная лингвистическая семантика : учебное пособие для вузов [Текст]. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.

4 **Колшанский, Г. В.** Контекстная семантика [Текст]. – М., 1980. – 119 с.

5 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер [Текст]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208-б.

6 **Konfuzius.** Gesprache [Text]. – Berlin, 1972. –P. 12.

7 **Қайдар, Ә.Т.** Этнолингвистика [Текст] // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 18–21-бб.

8 **Верещагин, Е. М., Костомаров В.Г.** Лингвострановедческая теория слова [Текст]. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.

9 **Колшанский, Г. В.** Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте [Текст] // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 5–31.

10 **Матезиус, В.** О потенциальности языковых явлений [Текст] // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С 42–70.

11 **Ольшанский, Н. Г.** Коммуникативный подход к семантике слова [Текст] // Сб. науч. трудов МПИИЯ. – Вып. 252. – С. 168–179.

12 **Арутюнова, И. Д.** Логическое теории значения [Текст] // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 92–118.

13 **Шанквайлер, Э.** К вопросу о коммуникативной семантики [Текст] // Проблемы лексикологии. – Минск, 1973. – С. 207–213.

14 **Гаспаров, Б. М.** Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования [Текст]. – М., 1996. – 267 с.

References

1 **Guiraud, P.** La semantique [Text]. – P., 1964. – 126 p.

2 **Ullmann, St.** The Principies of Semantiks [Text]. – Oxrford, 1963. – 352 p.

3 **Vasil`ev, L. M.** Sovremennaya lingvisticheskaya semantika : uchebnoe posobie dlya vuzov [Modern linguistic semantics: textbook for universities] [Text]. – Moscow : Vy`sshaya shkola, 1990. – 176 p.

4 **Kolshanskij, G. V.** Kontekstnaya semantika [Contextual semantics] [Text]. – M., 1980. – 119 s.

5 **Bajtұrsy`nov, A.** Әdebiet tany`tқy`sh. Zertteuler men өleңder [Literature guide. Research and poems] [Text]. – Almaty`: Atamұra, 2003. – 208 p.

6 **Konfuzius.** Gesprache [Text]. – Berlin, 1972. – P. 12.

7 **Қajdar, Ә. T.** E`tnolingvistika [Ethnolinguistics] [Text] // Bilim zhәne eңbek. – 1985. – № 10. – P. 18–21.

8 **Vereshhagin, E. M., Kostomarov, V. G.** Lingvostranovedcheskaya teoriya slova [Linguistic and regional theory of the word] [Text]. – Moscow : Russkij yazy`k, 1980. – 320 p.

9 **Kolshanskij, G. V.** Nekotory`e voprosy` semantiki yazy`ka v gnoseologicheskom aspekte [Some questions of the semantics of the language in the epistemological aspect] [Text] // Principy` i metody` semanticheskix issledovanij. – Moscow, 1976. – P. 5–31.

10 **Matezius, V. O** potencial`nosti yazy`kovy`x yavlenij [On the potentiality of linguistic phenomena] [Text] // Prazhskij lingvisticheskij kruzhok. – Moscow, 1967. – P. 42–70.

11 **Ol`shanskij, N. G.** Kommunikativny`j podxod k semantike slova [Communicative approach to the semantics of the word] [Text] // Sb. nauch. trudov MPIIYa. – Vy`p. 252. – P. 168–179.

12 **Arutyunova, I. D.** Logicheskoe teorii znacheniya [Logical theory of meaning] [Text] // Principy` i metody` semanticheskix issledovanij. – Moscow, 1976. – P. 92–118.

13 **Shankvajler, E`. K** voprosu o kommunikativnoj semantiki [On the issue of communicative semantics] [Text] // Problemy` leksikologii. – Minsk, 1973. – P. 207–213.

14 **Gasparov, B. M.** Yazy`k, pamyat`, obraz. Lingvistika yazy`kovogo sushhestvovaniya [Language, memory, image. Linguistics of linguistic existence] [Text]. – Moscow, 1996. – 267 p.

04.08.23 ж. баспаға түсті.
05.01.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Ж. Т. Ибраимова, С. Р. Нуртилеуова, Г. М. Мужигова*
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 04.08.23.
Поступило с исправлениями 05.01.24.
Принято в печать 03.06.24.

КОММУНИКАТИВНАЯ СЕМАНТИКА – ОДНА ИЗ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СЕМАНТИКИ

В этой статье рассматривается значение слова в лингвистических исследованиях последнего времени изучается под разными направлениями, особенно с точки зрения языкового и речевого акта, рассматривающего значение слова в единстве. Основная задача таких исследований заключается в определении значения слова в рамках коммуникативной семантики – функции значения слова в условиях причастия, цели и ситуации достижения причастной цели. Глубокий интерес к семантике, широкое распространение психолингвистических исследований, новые подходы к семантике текста выявили, что языковые данные представляют собой гораздо более глубокую, объемную и сложную проблему значения слова, необходимость семантического анализа, что особенно важно в практическом использовании. В связи с этим возникла проблема изучения закономерностей языковой реальности, соответствующих актам коммуникаци. На основе теоретических и практических потребностей современной семасиологии сформировалось направление родственной семантики. Употребительный характер значения реализуется в рамках данной коммуникативной семантики. Коммуникативная семантика – это новая лингвистическая область, еще не полностью сформированная в лингвистике. Наверное, поэтому мнение ученых о связном аспекте языка неоднозначно. Тем не менее, суждения-высказывания с точки зрения коммуникативной семантики являются показателем лексического значения, затраченного для определенной цели в общении. К одной из актуальных проблем можно отнести определение содержания термина, рассмотрение особенностей проблемы в ходе развития языка, в рамках его применения.

Ключевые слова: значение слова, семантика, семантика причастия, лингвистика, речевая коммуникация.

**Zh. T. Ibraimova, S. R. Nurtileuova, G. M. Muzhigova*
Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 04.08.23.
Received in revised form 05.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

COMMUNICATIVE SEMANTICS IS ONE OF THE MOST PRESSING PROBLEMS IN SEMANTICS

This article discusses the study of the meaning of a word in recent linguistic studies from different angles, especially considering the meaning of a word in unity from the point of view of language and speech act. The main task of such studies is carried out on the basis of determining the meaning of the word in the context of communicative semantics – the function of the meaning of the word in the context of participation, the purpose and the conditions for achieving the participatory goal. A deep interest in semantics, a wide spread of psycholinguistic research, and a new approach to the semantics of text have revealed that the meaning of the word language data is a much deeper, voluminous and complex problem, and the need for semantic analysis, which is very important in practical use. In this regard, the problem arose of studying the models of linguistic reality that correspond to the participatory act. Based on the theoretical and practical needs of modern semasiology, the direction of communicative semantics was formed. In this regard, the problem arose of studying the models of linguistic reality that correspond to the communicative act. Based on the theoretical and practical needs of modern semasiology, the direction of communicative semantics was formed. The usability nature of meaning is realized within the framework of this communicative semantics. Communicative semantics is a new linguistic field that is not yet fully formed in linguistics. This is probably why scientists have different opinions about the communicative aspect of language. However, according to communicative semantics judgments-conclusions is an indicator of the lexical meaning spent for a specific purpose in communication. The definition of the content of the term, the consideration of the features of the problem in the course of language development, in the scope of use can be attributed to one of the most pressing issues.

Keywords: word meaning, semantics, communicative semantics, linguistics, language communication.

МРНТИ 16.21.27

https://doi.org/10.48081/JZNJ1817

Г. Р. Кадырова[1], А. Б. Джумашева[1], Л. Т. Килевая[2]

[1]Казахский национальный исследовательский
технический университет имени К. И. Сатпаева,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Лингвистико-технический университет,
Польша, г. Пшасныш
*e-mail: g.kadyrova@satbayev.university

ТЕНДЕНЦИИ РАЗГОВОРНОЙ СТИХИИ В СОЦИАЛЬНЫХ ПРАКТИКАХ ОБЩЕНИЯ

Настоящая статья посвящена анализу современных социальных практик общения односторонней направленности. Актуальность исследования обосновывается необходимостью выявления изменений в данных практиках в постмодернистскую эпоху. В статье проанализированы тексты социального общения однонаправленного характера, содержащие элементы разговорной речи, и выявлена степень эффективности их воздействия на адресата.

В основу исследования положены тексты объявлений, вывесок и разного рода надписей в учреждениях обслуживания населения, а также данные анкетирования. Доминирующими в процессе анализа материала явились методы семантического, сопоставительного анализа и психолингвистический эксперимент.

В настоящей статье полученные результаты исследования подтверждают выдвинутую гипотезу, согласно которой однонаправленная коммуникация в современном социокультурном пространстве подвергается воздействию разговорной стихии.

В заключении отмечается, что представленные результаты предполагают выработать определенные рекомендации для более эффективных социальных практик общения однонаправленного характера в разных социокультурных пространствах.

Ключевые слова: социальная практика, разговорная речь, однонаправленная коммуникация, постмодернистская эпоха, официально-деловое общение, риторика гармонирующего диалога.

Введение

Социальные практики общения охватывают значительное пространство коммуникативной деятельности человека и представляют собой один из значимых видов социальных практик. Не случайно осуществляемое человеком коммуникативное поведение является предметом исследования целой плеяды лингвистов. Согласно располагаемым данным, анализ такого рода в лингвистической литературе носит относительно фрагментарный характер, что подчеркивает значимость данного исследования.

Предметом исследования являются социальные практики общения односторонней направленности, которые определяются как вербальная коммуникация, информация в которой исходит исключительно от адресанта и не предполагает ответа адресата. Такая коммуникация представлена в текстах социальных объектов: торговых центров, санитарно-гигиенических зон, транспорта, медицины. Она репрезентируются в письменной форме в виде разного рода объявлений, вывесок, надписей, доступных всеобщему обозрению и направленных на некоего соборного адресата.

Актуальность представленного исследования заключается также в необходимости выявления и интерпретации изменений, произошедших в современную эпоху под воздействием разговорной стихии в однонаправленной коммуникации. Значимость его обеспечивается потребностями определения эффективности воздействия выявленных изменений на соборного (обобщенного) адресата, что, в свою очередь, позволит в дальнейшем выработать оптимальные тактики в такого рода общении.

Цель настоящей статьи – проанализировать тексты социального общения однонаправленного характера, содержащие элементы разговорной речи, и выявить степень эффективности их воздействия на адресата.

Гипотеза исследования заключается в предположении, согласно которому социальное общение однонаправленного характера в контексте современной постмодернистской культуры оказывается под воздействием разговорной стихии.

Материалы и методы

В основу фактического материала проведенного исследования легли тексты объявлений, вывесок и разного рода надписей в учреждениях обслуживания населения. В качестве дополнительного материала использовались данные анкет адресатов. Собирание материала осуществлялось в полевых условиях путем ручных записей методом сплошной выборки. Источники материала охватывают белорусское и казахстанское социокультурные пространства, а также представителей их социумов – информантов, участвовавших в психолингвистическом эксперименте.

Научно-методологическую базу исследования составляют труды в области: а) социальных практик: работы С. С. Шугальского [1], Н. А. Ивановой [2], М. А. Ядовой [3] и др.; б) социальных практик общения: работа Е. А. Сергодеевой и Е. О. Бурчиковой [4]; Гражины Хабрайской [5], А. Киклевича [6] и др.; в) официально-делового стиля общения: исследования А.П. Чудинова [7], Ю. А. Петровой [8]; г) разговорной речи: Е. А. Земской [9] и др.

Анализ материала производился путем использования комплекса научных методов исследования: наблюдения, описательного; метода семантического анализа, позволившего интерпретировать семантику используемых в текстах языковых элементов; сопоставительного анализа, способствовавшего выявлению степени корреляции содержательных характеристик разговорных компонентов анализируемых текстов с фрагментами текстов русской разговорной речи как самостоятельной системы языка.

Результаты и обсуждение

Социальные практики общения, как отмечалось выше, являются одним из доминирующих компонентов социальных практик. В научной литературе термин «социальная практика» определяется как часто повторяющееся и прошедшее стадию опривычивания социальное действие. Данное определение российского ученого С. С. Шугальского, принятое за основу в настоящем исследовании, обусловливается тем, что с опорой на французского социолога П. Бурдье, он справедливо отмечает, что социальные практики, являясь индикаторами доступного и недоступного, позволяют социальным субъектам проверять свои поведенческие навыки на соответствие сложившимся представлениям об окружающей действительности [1, 276]. Не случайно ученый актуализирует термин «опривыченные действия», обусловливая его тем, что социальные практики представляют собой каждодневные привычные поступки, не требующие объяснения и зачастую кажущиеся внешнему наблюдателю лишенными смысла или же нелогичными, но при этом обеспечивающие устойчивое функционирование социальных институтов [1, 278].

Если исходить из постулата о том, что социальные практики общения являются компонентом социальной практики, то нельзя не согласиться с утверждением О. С. Иссерс о том, что «применительно к языку практика (или «форма жизни», по Л. Витгенштейну) задает условия осмысления повседневного языка. Это известная установка Л. Витгенштейна, согласно которой язык в действительности функционирует лишь на фоне всей совокупности практик, принятых в данной культуре, как один из основных способов осмысления практики» [10, с. 229–230]. Из сказанного следует, что ученый определяет любую практику в контексте интеграции слова

и действия. Не случайно, отмечая тот факт, что «смысл словам придает определенная практика», Л. Витгенштейн указывает на «нечто большее, чем контекстуальная обусловленность речевой коммуникации». Он пишет: «Более правомерно говорить о совокупности практик совместной деятельности, навыков, обычаев, образующих культурный фон, который едва ли поддается полной экспликации. При этом в каждом конкретном случае различные фрагменты практик, применяемых в данной культуре, функционируют как знание того, как общаться с людьми и предметами для достижения определенных целей» [10, с. 230].

Современная постмодернистская эпоха может вносить определенные коррективы в опривыченные действия. Так, формируется контекст нивелирования амбивалентности и утверждения одноуровневой культурной модели, в котором, согласно А. К. Жумабековой, Л. Т. Килевой, «характерный для культуры модерна структурализм, предполагающий четкую оппозиционную систему элементов, трансформируется в своего рода оппозиционный коллапс постмодернистской культуры, сформированной на принципе антропоцентризма, а именно значимости человека, независимо от его социального статуса и социальной роли в той или иной жизненной ситуации» [11, 35].

Подчеркивая огромное значение риторичности общения в современную эпоху, российский исследователь В. И. Аннушкин отмечает, что «через слово организуется вся человеческая жизнь». Он пишет: «Многие беды современного нашего Отечества в XX веке – от того, что слушать и различать смысл прозаических слов никто не научил» [12, 15]. Эту же мысль находим у Л. В. Архаровой, которая подчеркивает, что «речь становится социально значимой, если способствует изменениям в общественном сознании, влияет на результаты общественной деятельности» [13, 74]. Сказанное обусловливает необходимость коммуникативной образованности любого социума.

Между тем актуализация риторичности современной коммуникации вне семантического параметра, согласно утверждению польского исследователя, А. Киклевича, угрожает коммуникации [6, 130]. Ученый указывает на усилившуюся тенденцию общения по принципу «прагматика без семантики» и вводит термин «коммуникативный инфантилизм» [6, 200].

Как известно, к характеристикам официально-делового общения относится точность, стандартность изложения, не допускающего двоякого толкования; официальность, безличность, объективность констатации фактов, обеспечивающие эффект беспристрастности интерпретации текста [8].

Разговорный стиль общения имеет совершенно иные характеристики, приводящие к формированию разговорной речи, определяемой учеными как «особая языковая система, имеющая специфический набор единиц и специфические законы их функционирования и противопоставленная кодифицированному литературному языку» [9, 23]. Она характеризуется следующими экстралингвистическими факторами: непосредственность, спонтанность и неофициальность общения, устность, контекстуальность, общность апперцепционной базы.

Согласно проанализированному материалу, тексты современных объявлений, вывесок, надписей в объектах социально-бытового обслуживания отличает креативность исполнения. В данном случает требует оговорки лишь тот факт, что в анализируемые материалы не входят слоганы, представляющие собой видоизменненые устойчивые сочетания типа Только через мой суп (текст на данной вывеске в кафе представляет собой видоизменное устойчивое сочетание только через мой труп). Анализу подверглись тексты, авторами которых являются владельцы либо работники социальных заведений, например: Хочу драники (из вывески в кафе белорусской кухни). Текст сопровождается картинкой, на которой изображены драники − белорусское национальное блюдо. Использование в тексте характерного для русской разговорной речи глагола хотеть в постоянном настоящем времени позволяет адресанту донести до посетителя мысль о необходимости попробовать это блюдо. Употребление формы 1-го лица единственного числа способствует формированию у адресата виртуального пространства, в котором он наделен желанием, передаваемым глаголом хотеть.

Этот креативный прием изложения с присущим ему тенденцией к разговорной стихии, согласно полученным анкетным данным выборочного опроса посетителей, свидетельствует о том, что данный текст является более предпочтительным по сравнению с его информационным аналогом В продаже имеются драники.

Как показывает собранный материал, в социальных практиках общения довольно часто используются языковые элементы, присущие русской разговорной речи, с целью приблизить к себе адресата и таким образом трансформировать, насколько это возможно, официальную форму общения в неофициальную. Это касается употребления глаголов в наглядно-примерном значении, передаваемом посредством использования форм прошедшего времени. Так, А. В. Бондарко описывает его как прием изображения повторяющегося, обычного действия: «выделяется один из многих актов повторения как своего рода пример, дающий наглядное представление о других подобных актах» [14, 23]. Иллюстрацией такого приема является текст, в котором представлен призыв к оптимальному выбору покупки в

столе заказов через интернет: В интернете заказал – по пути домой забрал (из объявления в супермаркете «Green»).

Как видно из приведенного примера, участниками коммуникации в данном тексте являются: адресант – маркетолог или другие сотрудники магазина, а адресатом – покупатель как некая социальная группа либо отдельное социальное лицо. Тот факт, что описываемые конструкции принадлежат к русской разговорной речи, подтверждают данные фактического материала, собранного авторами настоящей статьи в условиях непосредственного, спонтанного общения при исследовании проблем разговорной речи: Больной есть больной/ его замкнул и пошел на работу; Теперь я причесалась / и не надо прическу мудрить [15, 107].

Тенденция к разговорной стихии в текстах социальной практики общения однонаправленного характера обозначается при использовании в них гипотетически-позитивного значения глагола. Оно передается посредством форм повелительного наклонения. Примером может послужить надпись над бутылкой с молоком: Купи – получи фишку! (надпись в гипермаркете). Анализ показывает, что в данном кратком тексте в первой части конструкции указывается условие осуществления действия, обозначенного глаголом повелительного наклонения, целесообразность которого излагается во второй части высказывания.

Следует отметить, что такого рода высказывания, согласно располагаемым данным, не являлись предметом описания исследователей разговорной речи. Конструкции, о которых идет речь, передают два возможных мира: в первой ее части указывается условие осуществления действия, обозначенного глаголом повелительного наклонения, и сомнение в целесообразности его осуществления; а во второй – предположение о негативных последствиях такого действия, передающегося глаголом в сослагательном наклонении. Приведем следующий иллюстративный материал: Купи я тогда этот стол, остался бы совсем без денег; Не возьми ты обед с собой, голодал бы весь день [15, 109].

Как известно, в период пандемии коронавируса во многих общественных местах были вывешены объявления с призывами носить маски. Содержательно, согласно полученному материалу, тексты данных объявлений были практически идентичными, заключая в себе один и тот же смысл. Формальная подача этих текстов существенно отличалась. В этом можно убедиться, сопоставив несколько таких объявлений: Внимание! Наденьте маску! // Спасибо, что надели маску // Без маски не входить! // Вход без маски запрещен! // Без маски покупатели не обслуживаются.

Приведенные тексты объявлений можно разделить с точки зрения коннотативной окрашенности на три типа: 1) с отрицательной коннотацией

в связи с заключенными в тексте упреждениями угрожающего характера (Без маски не входить!; Вход без маски запрещен!); 2) с отрицательной коннотацией предупреждающего характера (Без маски покупатели не обслуживаются); 3) с положительной коннотацией опережающей благодарности (Спасибо, что надели маску). К сожалению, объявлений третьего типа, даже с учетом возможной погрешности при сборе фактического материала, оказалось мизерное количество. В процентном соотношении это составляет 0,8 %. Вместе с тем, нетрудно предположить, что именно этот тип текста, заключающий в себе элементы разговорного этикета, является наиболее оптимальным применительно к адресату. Об этом свидетельствует проведенный психолингвистический эксперимент в виде анкетирования. В нем приняли участие 27 информантов взрослого населения разных возрастных групп и социального положения. Анкета включала представленные выше тексты и заключала просьбу: а) выделить текст, который участник эксперимента предпочел бы прочитать в социальных объектах; б) объяснить причину своего предпочтения. Анализ полученных данных подтверждает наше предположение о том, что большинство информантов предпочитают третий тип общения: 78 % всех участников эксперимента. Представленные объяснения сводятся к тому, что такой тип обращения стимулирует к его выполнению.

Приведём ещё пример. Так, в транспортных службах города, в том числе средствах частной формы собственности, а именно в маршрутных такси, превалируют надписи директивного характера, вызывающие, как правило, негативную реакцию адресата, например, Сиденье руками не трогать (надпись в маршрутном такси с обратной стороны сиденья водителя). В этом тексте глагол в форме инфинитива придает всему высказыванию категоричный характер. Напротив, участие элементов разговорной модели коммуникации односторонней направленности позволило бы усилить поведенческий эффект реципиента. Речь идет о надписи, сформулированной в манере просьбы, с присутствием вводного слова пожалуйста: Не трогайте, пожалуйста, сиденье руками.

Креативный характер формируемому тексту придается в ряде случаев благодаря использованию собственного жизненного опыта автора, например: Уважаемые пассажиры! Громко и четко сообщайте об остановке. Все равно потом закричите (надпись в маршрутном такси). В данном случае разговорная стихия выражается в имплицитно представленном содержании текста.

Как известно, ученые единодушны в определении имплицитного характера разговорной речи. Это обусловливается экономией речевых средств и общностью апперцепционной базы участников коммуникации. В данном случае интерес вызывает достаточно креативная вторая часть

конструкции (Все равно потом закричите), которая заключает ироничный смысл. Примечательно, что ироничный характер в коммуникации, согласно Г. Хабрайской, отмечается чаще всего именно в текстах имплицитного характера [5, 110].

Выводы

Социальная практика общения однонаправленного характера играет важную роль в общественной жизни человека. Поэтому при составлении текстов, направленных на отклик социума, в их реализации в виде определенных действий доминирующей является риторика гармонирующего диалога. Как свидетельствует проанализированный материал, она состоит в трансформации официальной формы общения с адресатом в неофициальную. Собранный материал показывает также, что такого рода социальная практика общения в коммуникативных пространствах исследуемых регионов находится на начальной стадии.

Представленные результаты анализа носят в определенной мере предварительный характер и нуждается в дальнейшем изучении. Экстраполяция исследования предполагает более обширный охват социальных практик общения однонаправленного характера в разных социокультурных пространствах.

Список использованных источников

1 **Шугальский, С. С.** Социальные практики : интерпретация понятия [Текст] // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 2. – С. 276–280.

2 **Иванова, Н. А.** Социальные практики : условия возможности, сущность и многообразие форм [Текст] // Вестник Челябинского университета, 2014 – № 17 (346), Философия. Социология. Культурология. Вып. 33. – С. 76–82.

3 **Ядова, М. А.** Новые социальные практики в зеркале социологии: сб. научных трудов [Текст]. – М. : Изд-во РАН, 2019. – 242 с.

4 **Сергодеева, Е. А., Бурчикова, Е. О.** Коммуникативные практики в повседневности информационного общения [Текст] // Философские науки. – 2015. – № 1. – С. 317–319.

5 **Habrajska Grażyna.** Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu. – Łódź, 2004. – 265 p.

6 **Kiklewicz Aleksander.** Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych). – Olsztyn, 2020. – 500 p.

7 **Чудинов, А. П., Нахимова, Е. А.** Деловое общение [Текст]. – Екатеринбург, 2012. – 154 с.

8 **Петрова, Ю. А.** Культура и деловой стиль общения [Текст]. – М., 2007. – 256 с.

9 **Земская, Е. А.** Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения [Текст]. – М. : Изд-во Флинта, 2011. – 240 с.

10 **Иссерс, О. С.** Дискурсивная практика как наблюдаемая реальность [Текст] // Вестник Омского университета. – 2001. – № 4. – С. 227–232.

11 **Жумабекова, А. К., Килевая, Л. Т.** Структура современного языкознания [Текст]. – Алматы : КазНПУ им. Абая: Изд-во «Улагат», 2015. – 240 с.

12 **Аннушкин, В. И.** Культура речи и риторика в составе речеведческих дисциплин в современной речевой практике [Текст] // Экология языка и коммуникативная практика. – 2014. – № 1. – С. 14–25.

13 **Архарова, Л. В.** Риторика как социально-культурное явление [Текст] // Философская школа. – 2019. – № 7. – С. 71–80.

14 **Бондарко, А. В.** Вид и время русского глагола [Текст]. – М. : Изд-во Просвещение, 1971. – 239 с.

15 **Килевая, Л. Т.** Русская разговорная речь в условиях русско-белорусского двуязычия: Дисс. на соискание ученой степени кандидата филол. наук. [Текст]. – Минск, 1989. – 221 с.

16 **Чурилина, Л. Н.** Актуальные проблемы современной лингвистики, 6-е изд. [Текст]. – М. : Изд-во Флинта, 2011. – 416 с.

17 **Халина, Н. В.** Языкознание в условиях постмодернистской парадигмы [Текст]. – Барнаул : Изд-во Алтайского университета, 2008. – 284 с.

References

1 **Shugalsky, S. S.** Social'ny'e praktiki: interpretaciya ponyatiya [Social practices: interpretation of the concept] [Text] // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2012. – № 2. – P. 276–280.

2 **Ivanova, N. A.** Social'ny'e praktiki : usloviya vozmozhnosti, sushhnost' i mnogoobrazie form [Social practices : conditions of possibility, essence and diversity of forms] [Text] // Vestnik Chelyabinskogo universiteta, 2014 – № 17 (346), Filosofiya. Sociologiya. Kul'turologiya. Vy'p. 33. – P. 76–82.

3 **Yadova, M. A.** Novy'e social'ny'e praktiki v zerkale sociologii : sb. nauchny'x trudov [New social practices in the mirror of sociology : collection. scientific works] [Text]. – Moscow : Izd-vo RAN, 2019. – 242 p.

4 **Sergodeeva, E. A., Burchikova, E. O.** Kommunikativny'e praktiki v povsednevnosti informacionnogo obshheniya [Communicative practices in everyday information communication] [Text] // Filosofskie nauki. – 2015. – № 1. – P. 317–319.

5 **Habrajska, Grażyna.** Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu. – Łódź, 2004. – 265 p.

6 **Kiklewicz, Aleksander.** Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych). – Olsztyn, 2020. – 500 p.

7 **Chudinov, A. P., Nakhimova, E. A.** Delovoe obshhenie [Business communication] [Text]. – Ekaterinburg, 2012 – 154 p.

8 **Petrova, Yu. A.** Kul'tura i delovoj stil' obshheniya [Culture and business style of communication] [Text]. – Moscow, 2007. – 256 p.

9 **Zemskaya, E. A.** Russkaya razgovornaya rech'. Lingvisticheskij analiz i problemy' obucheniya [Russian colloquial speech. Linguistic analysis and learning problems] [Text]. – Moscow : Izd-vo Flinta, 2011. – 240 p.

10 **Issers, O. S.** Diskursivnaya praktika kak nablyudaemaya real'nost' [Discursive practice as observable reality] [Text] // Vestnik Omskogo universiteta. – 2001. – № 4. – P. 227–232.

11 **Zhumabekova, A. K., Kilevaya, L. T.** Struktura sovremennogo yazy'koznaniya [The structure of modern linguistics] [Text]. – Almaty : KazNPU im. Abaya : Izd-vo «Ulagat», 2015. – 240 p.

12 **Annushkin, V. I.** [Speech culture and rhetoric as part of speech science disciplines in modern speech practice] [Text] // E'kologiya yazy'ka i kommunikativnaya praktika. – 2014. – № 1. – P. 14–25.

13 **Arkharova, L. V.** Ritorika kak social'no-kul'turnoe yavlenie [Rhetoric as a socio-cultural phenomenon] [Text] // Filosofskaya shkola. – 2019. – № 7. – P. 71–80.

14 **Bondarko, A. V.** Vid i vremya russkogo glagola [Type and tense of the Russian verb] [Text]. – Moscow : Izd-vo Prosveshhenie, 1971. – 239 p.

15 **Kilevaya, L. T.** Russkaya razgovornaya rech' v usloviyax russko-belorusskogo dvuyazy'chiya. [Russian colloquial speech in conditions of Russian-Belarusian bilingualism] [Text] – Diss. na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filol. nauk [Text]. – Minsk, 1989. – 221 p.

16 **Churilina, L. N.** Aktual'ny'e problemy' sovremennoj lingvistiki, 6-e izd. [Current problems of modern linguistics, 5th ed. corr.] [Text]. – Moscow : Izd-vo Flinta, 2011. – 416 p.

17 **Halina, N. V.** Yazy'koznanie v usloviyax postmodernistskoj paradigmy' [Linguistics in the conditions of the postmodern paradigm] [Text]. – Barnaul : Izd-vo Altajskogo universiteta, 2008. – 284 p.

Поступило в редакцию 01.02.24.
Поступило с исправлениями 19.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

**Г. Р. Кадырова[1], А. Б. Джумашева[1], Л. Т. Килевая[2]*
[1]Қ. И. Сәтбаев атындағы
Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Лингвистикалық-техникалық университеті,
Польша, Пшасныш қ.
01.02.24 ж. баспаға түсті.
19.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДЕСІМНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПРАКТИКАСЫНДА АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕСУ ЭЛЕМЕНТІНІҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Бұл мақала бір бағыттағы тілдесімнің заманауи әлеуметтік практикасын талдауға арналған. Зерттеудің өзектілігі постмодерндік дәуірде осы практикадағы өзгерістерді анықтау қажеттілігімен негізделген. Мақалада ауызекі сөйлесу элементтерін қамтитын бір бағыт сипатындағы әлеуметтік тілдесім мәтіндері талданады және олардың адресатқа әсер ету тиімділігінің дәрежесі анықталады.

Зерттеу халыққа қызмет көрсету мекемелеріндегі хабарландырулардың, маңдайша жазулардың және әртүрлі жазулардың мәтіндеріне, сондай-ақ сауалнама деректеріне негізделген. Материалды талдау процесінде семантикалық, салыстырмалы талдау әдістері және психолингвистикалық эксперимент басым болды.

Осы мақалада зерттеудің нәтижелері заманауи әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі бір бағыттағы коммуникация ауызекі сөйлесу элементінің әсеріне ұшырайды деген тұжырым расталады.

Қорытындыда ұсынылған нәтижелер әртүрлі әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі бір бағыт сипатындағы тілдесімнің негұрлым тиімді әлеуметтік практикасы үшін белгілі бір ұсынымдарды әзірлеу болжанатыны атап өтілді.

Кілтті сөздер: әлеуметтік практика, ауызекі сөйлеу, бір бағыттағы коммуникация, постмодерндік дәуір, ресми іскерлік тілдесім, үйлесімді диалог риторикасы.

**G. R. Kadyrova[1], A. B. Jumasheva[1], L.T.Kilevaya[2]*
[1]K. I. Satbayev Kazakh National Technical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]Linguistic and Technical University,
Poland, Przasnysz
Received 01.02.24.
Received in revised form 19.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

TRENDS OF CONVERSATIONAL ELEMENTS IN SOCIAL PRACTICES OF COMMUNICATION

This article is devoted to the analysis of modern social practices of one-sided communication. The relevance of the study is justified by the need to identify changes in these practices in the postmodern era. The article analyzes the texts of social communication of a unidirectional nature, containing elements of colloquial speech, and reveals the degree of effectiveness of their impact on the addressee.

The study is based on the texts of announcements, signs and various kinds of inscriptions in public service institutions, as well as survey data. The methods of semantic, comparative analysis and psycholinguistic experiment were dominant in the process of material analysis.

The results of the study confirm the hypothesis put forward, according to which one-way communication in the modern socio-cultural space is exposed to the influence of the conversational element. In conclusion, it is noted that the presented results suggest the development of certain recommendations for more effective social practices of unidirectional communication in different sociocultural spaces.

Keywords: social practice, colloquial speech, unidirectional communication, postmodern era, official business communication, rhetoric of harmonizing dialogue.

ҒТАМР 17.07.31

https://doi.org/10.48081/LOBS6041

А. Ж. Копеев
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ЗАМАНДАС БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы ұлттық идея мәселесі көтеріліп, сол заманда өмір сүрген тарихи тұлғалар бейнесі арқылы тарихи шындықтың суреттелуі талқыланады.

Автор ұлттық идея және замандас бейнелері ұғымдарын қатар қарастырып, олардың арасындағы байланысты көрсетеді. Ақын шығармашылығына қатысты ұлттық идея аясында жасалған зерттеулер сараланып, осы бағыттағы жаңашылдығы мен ерекшелігін сарaптауға талпыныс жасалады.

Бұған дейінгі мәшһүртану саласындағы, отандық және шетел әдебиеттану ғылымындағы ұлттық мүддеге қатысты зерттеулер қарастырылып, ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктер айқындалады. Ақынның «Мына заман» өлеңі талданып, көркемдік-идеялық тұрғысынан бағаланады. Қоғамда орын алған ірілі-ұсақты мәселелерді аша отырып, сол заманның тыныс-тіршілігі ашылады. Ақынның бірнеше тұлғалардың өмір сүру кезеңдерін сипаттай отырып, сол уақыттағы құбылыстарды көрсетуге назар аударгандығы. Ақынның ішкі түйсігі, пайымы арқылы сол заман бағдарын танудағы пәлсапалық танымы зерделенеді.

Сонымен қоса ақын шығармаларындағы тарихта есімі белгілі замандас тұлғалардың бейнелері талданып, образдың тұлғалық қасиеті тұрғысынан сарaптaлады. Сол сияқты ақын еңбектерін замандас бейнесі тұрғысынан кеңінен зерттеулерге бағытталуы жөнінде ой тасталады. Өз заманындағы қайраткер тұлғалар бейнесі сараланады.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, ұлттық идея, тарихи тұлға, замандас бейнесі, тұлғатану, Мұса Шормanұлы.

Кіріспе

Айналамыздағы құбылыстар мен оқиғалар халықтың мақсат-мүдделеріне орай іріктеліп, әдеби шығармаларда көрініс табады. Елдің тыныс-тіршілігі шынайы суреттеліп, жалпы халықтық үрдіске айналады. Бұл өз кезегінде ұлттық идеямен астасып, бұқараны оятуға жасалған талпыныстарға ұласады. Осылайша әр заманның өз суретшісі, тарихи оқиғаларды жеткізетін ақын-жазушылары табылса, оның негізгі объектісі ретінде ел аузында белгілі бір істерімен көзге түскен тұлғалар бейнеленеді. Бір ілгегі ретінде ақын, тарихшы, фольклортанушы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақ тарихы мен тұлғатану бағытында қалдырған еңбектері ұшан-теңіз екені айғақ.

Материалдар және әдістері

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көп томдықтарындағы шығармалары басшылыққа алынып, ондағы тарихи бейнелердің әдеби бейнесін анықтау мақсатында жүйелеу, талдау, салыстыру т.б. әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер және талдау

Мәшһүр Жүсіп ел аралап, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаған. Қалың бұқараның арасында жүріп, оның мұң-мұқтажы мен тұрмысын көріп, өз шығармаларына арқау еткен. Тарихта есімі қалған тұлғалармен кездесіп, олардың асыл қасиеттері мен ізгі істерін дәріптеген. Бүгінгі күнде сол заманның қайраткер тұлғалардың бет-бейнесі айқын көрініс тауып, көркемдік образ ретінде шешімге ие болды. Суреткердің өмірдің мағыналы тұстарын көріп, бірнеше құбылыстардың арасынан тарихи шындықты беру екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс [1, 13-б.]. Сондықтан тарихтағы ең құнды оқиғалар мен бірегей тұлғалар жөнінде сыр шертудің өзі көркем талғампаздықтан туатыны ақиқат.

Жалпы Мәшһүр Жүсіптің жекелеген тұлғаларға қатысты жазылған біршама еңбектер баршылық. Соның арасында тарихшы Е.Қ. Жүсіп былай деп баға береді: «Мәшһүр Жүсіп тарих ғылымының тұлғатану саласына зор үлес қосты. Ол дерек жинастырушы, әрі зерттеуші ғалым ретінде тұлғаларға тарихи әділ бағалаулар бере отырып, олар хақында мол мағлұмат шоғырын жазып қалдырды» [2, 12-б.]. Ал зерттеуші М.Н. Баратова ел мұқтажын жеткізуде ақынның түрлі жанрдағы өлеңдерді қолдануға барғанын алға тартса, енді бір тұрғысынан тұлғаларға арналған жырлардың айшықты үлгілеріне назар аударгандығы [3, 6-б.]. Енді бір зерттеулерде ақын шығармаларындағы тарихи тұлғалардың бейнесін зерделеу арқылы адам бойындағы теріс мінез-құлықтарын мінеп, ғибратты жолды көрсетуге болады деген пікірді кездестіруге болады [4]. Осы орайда зерттеуімізде біз де ақын шығармаларындағы замандас тарихи тұлғалардың орнын айқындай отырып, ұлттық идея тұрғысынан саралауға аса көңіл бөлінбек.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық идея тақырыбы біршама зерттелген. Ұлттық идея белгілі бір этностың бітім-болмысы, сана-сезімі, мінезі мен мәдениетіне сәйкес жинақталған мұрат-мүдделері мен қимыл-қозғалыстары [5, 11-б.]. Бұл сөз өнері ретінде рухани құндылықтар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған құбылыс [6, 12-б.]. Сонау ежелгі дәуір әдебиетінің жәдігерлері «Күлтегін», «Тонықөк» жырларынан бастау алып, Абай, Мәшһүр-Жүсіп заманына дейін ұлттың мінез-құлқысынан көрініс тапты.

Ал ұлттық мінездің қалыптасуында ұлттық әдебиеттің алатын орны ерекше, бұл елдің бірлігі мен тұтастығының айқын көрсеткіші ретінде көрініс табады [7, 9-б.]. Ұлттық әдебиет халықтың рухани прогресінің дәлелі ғана емес, зияткерлік өмірдің көрінісі, ұлттық бірліктің байланысы және ұлттық энергияның жетекшісі [8, 888-б.]. Ортақ тәжірибе мен проблемаларды айқындау арқылы ұжымдық ойлау қалыптасып, ұлттық бірегейліктің негізі қаланады [9, 1280-б.].

Осы орайды Мәшһүр Жүсіптің ел арасындағы қайшылықты мәселелерді көзімен көріп, ақиқат жолында қара сиясы мен ақ қағазын ту етіп көтеруі ұлт тұтастығы мен келешегі жолындағы адал еңбегі. Мәселен, 1907 жылы Қазан қаласында шыққан «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тіршілікте көрген бір тамашамыз» атты кітаптарында патша үкіметінің қысымы, халықтың ауыр тұрмысы, дін т.б. мәселелер өткір көтеріледі. Қоғамдағы ұсақ мәселелерді тілге тиек етіп қоймай, тұтастай ұлт үшін жаны қайысқан тұлға ретінде көреміз. Ащы шындықты көтергені үшін патша тарапынан қудалау көріп, бой тасалап жүруге мәжбүр болған. Ақынның қай шығармасында болсын ұлттық өрнек, яғни мәдениеті, дәстүрі, тарихы, ұлттық идеология жататыны айғақ. Ұлттық идеяны беруде замандастар бейнесі арқылы жеткізу ақындық қырларының бірі ретінде ерекшеленеді.

Мәшһүр Жүсіп «Мына заман» өлеңінде қазақ қоғамындағы түйткілді мәселелерді көтеріп, заманды түсінуге талпыныс жасайды. Өз заманында жақсылардың күні өтіп, жамандардың қолына қараған күйді кешкенін ашына жырлайды. Бұхар жыраудың Абылайханға айтқан «Қилы-қилы заман болар, Қарағай басын шортан шалар» деген жауабын Асан қайғы айтты дей отырып, кешегі «шортан» деп қапаланғаны «шабаққа» айналды деп тұнжырайды:

Кеп айтқан Асан қайғы ұзын-сонар,
Деп айтқан: «Қилы-қилы заман болар.
Қарағайдың бастарын шортан шалып,
Бақ құсы шыбын болып боққа қонар [10, 180-б.].

Бұдан кейін ақын әркімнің заманның жетегінде кетіп, оның ырқынан шыға алмай, «илеуінде» қалып қойғандар үшін налиды. Өздерін бой көтермей, шарасыздық танытқандарды сынайды. Жұрт арасында бір заманда оң деп қабылданған заңдылықтар теріске айналып, бәз біреулердің ойына келгенін істеп, мазаққа айналғанын шенейді. Шығармада аталы сөздің мәрттігі кетіп, сылдыр арзанның үстемдік құрғаны баяндалады, ел арасынан надандар шығып, дұрысты қате деп түсініп, заманды өз ырқымен «күйлеген» тобырлардың шыққаны айтылады. Осы жәйт ақынды қатты толғандырады, басын шарқ ұра шырылдап әділдік іздейді. Болашаққа үміт артып, күндердің күнінде бұлардың заманы өтіп, жақсылық орнайтынына сенімділік білдіреді. Босқа тарығып, ауыр қайғыға түспеудің қамын жеп, жаратушыдан көмек сұрайды. Жамандықтан соңынан жақсылықтың таңы атып, үлкен зор үмітпен қарауды үндейді. Өлеңдегі «таң» және «сәуле» сөздері символ ретінде қолданылған, яғни ақынның бостандықты аңсауы анық байқалады. Осылайша автор сабырлық танытып, өмірден тарықпауға шақырады:

Тарықпа: «Қайтемін, – деп, – бұл жайымнан?»
Түк өнбес шаршағанмен, уайымынан.
«Қараңғы түнге жарық таң бар ғой!», – деп,
«Бір сәуле болар, – дей бер, – Құдайымнан!» [10, 180-б.]

Ақынның өз дәуір тынысын анық байқап, заманның бағдарын айқын тани алуы азаматтық ұстанымның биіктігін айғақтайды. Жұрт ішіндегі келеңсіздіктерді бүкпелеп қалу мүмкін емес еді, бұл ақынның табанына тиген шөгірі, денесіне жабысқан жарасы. Халықтың қамын жеп, өр намысқа басуы – адами борышы. Қалай да болсын түбінде бостандық таңы ататынына үмітті болуы елдің келешегін көксеуі ұлтына деген жанашырлығы екені айғақ.

Ақын өзі сүрген уақытты «үш жұртқа» бөліп көрстеді. Қазақта «жұрт» сөзі ер бала үшін асыл ұғымдардың бірі. Қазақ ауыз әдбиетінде «жгіттің үш жұрты» секілді шешендік үлгілер бар екені белгілі. Сонымен бірге отбасы институтында кеңінен қолданылып, қазақ мәдениеті мен руханиятында көрініс тапқан. Осы орайда ақынның заманды «жұрт» сөзімен байланыстыра алуы қара халықтың рухани санасына дөп тиюімен байланыстыруға болады:

Тұтасым – бәрі кетті бірі қалмай,
Қанша жүрсең, қоя ма ажал алмай?!
Үш жұртты өткізіпсің, ойлап тұрсаң,
Төртінші жұртта тұрсың жағын талмай! [10, 180-б.]

Өлеңдегі жолдарды оқи келе ақынның бұл шығарманы егделенген шағында жазғаны анық байқалады. «Тұтасым – бәрі кетті» деуі онымен замандастардың өмірден озып, бақилық болғанын көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларының бір ерекшелігі – өз өмір сүрген замандағы белгілі адамдар туралы жазып қалдыруында. Зерттеуіміздің

негізгі мақсаты мен замандастар бейнесі арқылы ақын көтерген ұлттық идея арасындағы байланысты анықтау. Жалпы ақынның шығармаларын идеялық-көркемдігі тұрғысынан жасалған зерттеу жұмыстары бар екені айғақ. Ал замандастар бейнесін жеке тақырып ретінде қарастыру қажет екені анық байқалады. Өйткені ақын шығармасы арқылы сол замандағы адамдардың бейнесі, арман-мүдделері, рухани сабақтастығын анық көруге болады. Ақын сол кездегі өмір шындығын еш өзгертусіз жеткізіп, тарихи бейнелер мен оқиғаларды бұлжытпай бере алған. Айтылған ойымызды дәлелдей түсу үшін осы бағытта жұмыс жасаған адамдардың пікірін негіздеп өтсек. Зерттеуші Ш. А. Доскееваның пікірінше замандас бейнесі әдебиетте өмірдегі шындықтарды образдардың әрекеті, кейіпкерлердің сезімі, қоғам мен адамдар арасындағы қайшылықтарды құбылыстарды ашу тұрғысынан қарағанда өте өзекті нысан ретінде қарастырылады [11, 4-б.]. Осы орайда Б. Майтанов: «Замандас бейнесі уақытпен сабақтас категория болғандықтан, әр кезеңнің әдебиетінде бұл мәселе әр тұрғыдан көрінеді», – деген тұжырым білдіреді [12, 5-б.].

Қазақ әдебиеттану саласында прозалық шығармалардағы замандас бейнесі біршама қарастырылған. Прозалық шығармалардың озық үлгілері Кеңес заманы тұсында пайда болғандықтан, ондағы кейіпкерлер сол кездің идеологиясына сай жұмсалғанын байқаймыз. Бұлар «соғыстан кейінгі уақыттың бейбіт өмірдің қалаушысы», «еңбек адамдары», «өндіріс озаттары», «махаббат символдары» ретінде көрініс тапты [12, 16-б.]. Прототип тұлғалардың өзі саясаттың сойылын соғып, кеңестік жүйенің құрбанына айналды. Алайда Ербол, Ментай секілді кейіпкерлердің бойында ұлттық мінезге тән ерлік, махаббат, достық т.б. секілді адами құндылықтар ажыраған емес. Сол сияқты сатқындық, мақтаншақтық, еріншектік т.б. секілді кертартпа антогонист образдар да өміршеңдігін жойған жоқ. Қалай болса да зерттеуші А. Ж. Шәріп осы кезеңдегі прозалық және поэзиялық шығармаларды «астыртын күн кешіре берген этностық белгі-сипаттар» категориясына жатқызып, бір жағынан марксистік-лениндік қағидаттарға бой ұсыну десе, енді бір жағынан ұлттық сананы көруден қорыққандықтан, ұлттық идеяның тиісті деңгейінде көтерілуіне кедергілер келтіруімен айғақтайды [5, 12-б.].

Осы орайда Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы замандас тұлғалардың бейнесі ұлттық идеяны қозғауда қаншалықты ықпал етті деген сауал туындайды. Ақын өмірінің соңғы кезеңдері қызылдардың дәурен соққан заманында өтті. Ол қоғамдағы өзгерістерді анық байқап, шығармаларында көрсете алды. «Мына заман» өлеңінде уақытты «жұрт» бірлігіне бөліп, әр түрлі тарихи тұлғалардың бейнесі арқылы саяси-әлеуметтік құбылыстарды шебер кестелей алды. Мәселен, Мұса мен Секербай есімі өзінің бозбала шағымен байланыстырып, «Сағынайдың көрдік асын» деу арқылы тоқшылық заманның орын алғанын

меңзейді. Енді бұлардың дәурені өтіп, келесі Хұсайын, Тәнті, Әкімбек, Мақандардың уақыты туады. Бірақ ақынға өмір ағымы ұнамай, «заманын біз жақтырмай өлең қылдық» деп шағым білдіреді. Алайда осы тұлғаларды «көкжалға» теңеп, қиындықтарға төтеп бере алғанымен масаттанды. Осы кез оның жігіттік шағына тұспа-тұс келсе керек, себебі шығармадағы «жаңа шыққан кез еді сақалдардың» деген жолдары айқындай түседі. Ал енді келесі «Тайшық, Біләл, Жұпар мен Омар, Ақтай» секілді ұрпақтардың өз кезегінде «ойран салуымен» ерекшеленеді. Дегенмен олардың бұрынғыдай емес заманы бұлыңғыр, ұсақталған сәтке тап боламыз. Осылайша ақын өз замандастар бейнесі арқылы сол кездегі мәселелерді суреттеп, көкейкесті сұрақтарды көтерді. Ол сол дәуірдің куәгері болғандықтан, үзеңгілестерінің арман-мақсаттары, мүддесі бүкпесіз жеткізілді. Қара өлеңге елдің тауқыметін тізіп, қаламының көк сиясымен мөр етіп қалдырды. Елдің бірлігі мен тұтастығын аңсап, қалың қазақтың қамын жеді.

Зерттеуші А. Шәріп қазақ әдебиеті тарихында ұлттық идеяның бастау алуы мен қалыптасуын алты кезеңге бөліп қарастырады [13, 10-б.]. Соның бір елеулі кезеңдерінің бірі – қазақтардың Ресейдің қол астына кіруі. Осы уақыттың өзі бірнеше ұсақ концепциялық көзқарастарға ажыратылып, «Абай және ағартушылық бағыттағы ағындар» сарыны деп өз алдына тұтастай зерделенеді. Жоғарыдағы ойымызды ұштастыра келе Мәшһүр Жүсіп Алаш идеясын берік ұстанған, қазақ халқын «ұйқыдан» оятып, ағартушылықты аса насихаттаған зиялылар қатарынан көрінеді деген ой тұжырымдаймыз.

Ақынның алаштық танымы мен ағартушылық ұстанымы сол кездегі тарихи бейнелерге арналған шығармаларынан анық байқалады. Мәселен, «Мұса Шормануұлы» туындысында үздік жоқтау үлгісін байқап қана қоймай, қайраткер тұлға образы арқылы ұлттық идеяның бедерленуі ерекше көзге түседі. Мәшһүр Жүсіп ел арасында ел басқаруда аса танымал болған Мұса мырза жайында былай дейді:

Арманда болды ағайын жан тапсырған уақытында
Халық қамы үшін барды да, тағдыры бітті Омбыда.
...Дүниеден қанша өткенше, басынан бағы таймаған,
Көп мақсаты бар еді, халқы үшін ойлаған [10, 239-б.].

Байқап отырсақ ақынның «халық қамы үшін» деген сөз тіркесті бірнеше қолдануы анық көрінеді. Осы жоқтауда Мұса мырзаның барлық жақсы игі қасиеттері ашылып, оның ел алдындағы қызметі кеңінен суреттеледі. Осылайша ақын өз дәуірінде өмір сүрген белгілі адамдардың айшықты істерін үлгі етіп, ұлт жолында аянбай тер төккен тұлғаларды дәріптейді. Ақын көздеген мақсат айқын, елдің бірлігі, тұтастығы, келешегі үшін қам жейтін замандас тұлғалар арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыру.

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзімен қатарлас өмір сүрген тұлғалар образдары арқылы сол кездегі тарихи шындықтар мен мәселелерді айқын бере алды. Тұтас жалпы халықтық сипатқа ие болған оқиғаларды ғана қамтып қоймай, ел ішінде орын алған мәселелердің түйткілін тұлғалар есімімен байланыстыра жеткізуімен ерекшеленеді. Ақынның кестелеген тарихи тұлғалары сол кезде өз қасиеттерімен көрінген адамдар. Сондықтан олардың бойындағы ізгі қасиеттері мен жасаған жақсы істерін бейнелей отырып, ұлттық идеяның дамуына үлес қосты. Осы орайда ұлттық идея мен замандас тұлғалар ұғымы әр түрлі категориялар болып көрінгенімен, олардың арасындағы сабақтастық тереңде жатыр. Ақын бұл бейнелер арқылы өз оқырмандарына ұлттық мүдде аясында қызмет етуге шақырады, олардың істерін мысал етіп дәріптейді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дәдебаев, Ж.** Өмір шындығы және көркемдік шешім [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1991. – 208-б.

2 **Жүсіпов, Е . Қ.** Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар : тарих ғыл. канд. дис. автореф. [Мәтін]. – Астана, 2000. – 23-б.

3 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық сипаты [Мәтін]. – Павлодар, 2007. – 71-б.

4 **Садықов, Е. Т., Құдабаев, А. Ж.** Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі [Мәтін] // Қуандық Пазылұлы Жүсіптің 80 жылдығына және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына арналған «Мәшһүртанудың ғылыми негіздері және қазіргі гуманитарлық ғылымдар дамуы» (Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция). – Павлодар : Торайғыров университеті, 2021. – Б. 469.

5 **Шәріп, А.** Қазақ поэзиясы және ұлттық идея [Мәтін]. – Алматы : Білім, 2000. – 336-б.

6 **Пірәлі, Г.** Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея [Мәтін] – Алматы : «Елтаным баспасы», 2014. – 240-б.

7 **Dewart, E. H.** Selections from Canadian poets [Text] // – Montreal : printed by John Lovell, St. Nicholas street, 1864. – 530 p.

8 **Gerson, C.** The Changing Contours of a National Literature [Text] // College English. – Volume 50. –No. 8. – Canadian Literature and Rhetoric. – Dec., 1988. – P. 888–895

9 **Corse, S. M.** Nations and Novels : Cultural Politics and Literary Use [Text] // Social Forces. – Volume 73. – Issue 4. – June 1995. – P. 1279–1308.

10 Көпейұлы, М. Ж. Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2003. – Т. 1 – 436-б.

11 **Доскеева, Ш. А.** Ә. Нұршайықов шығармаларындағы замандас бейнесі : филология ғыл. канд. дис. автореф. [Мәтін]. – Астана, 2009. – 30-б.

12 **Майтанов, Б.** Қазақ прозасындағы замандас бейнесі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1982. – 148-б.

References

1 **Dädebaev, J.** Ömır şyndyğy jäne körkemdık şeşım [Reality of life and artistic solution] [Text]. – Almaty : Science, 1991. – 208 p.

2 **Jüsıpov, E. Q.** Mäşhür-Jüsıp Köpeiüly jäne onyñ jazbalaryndağy tarihi tūlğalar [Mashhur Zhusip Kopeiuly and historical figures in his writings] [Text]. Extended abstract of candidate's thesis. – Astana, 2000. – 23 p.

3 **Baratova, M. N.** Mäşhür Jüsıp öleñderınıñ janrlyq sipaty [Genre character of Mashhur Zhusup's poems] [Text]. – Pavlodar, 2007. – 71 p.

4 **Sadyqov, E. T., Qūdabaev, A. J.** Mäşhür Jüsıp şyğarmalaryndağy tarihi tūlğalar beinesı [The image of historical figures in the works of mashhur Zhusup] [Text] // «Scientific foundations of Mashhur Studies and the development of modern humanities», dedicated to the 80th anniversary of Kuandyk Pazylovich Zhusup and Mashhur Zhusup Kopeiuly – Pavlodar : Toraighyrov University, 2021. – 469 p.

5 **Şärıp, A.** Qazaq poeziasy jäne ūlttyq ideia [Kazakh poetry and national idea] [Text]. – Almaty : Education, 2000. – 336 p.

6 **Pırälı, G.** Qazaq ädebiettanuy jäne ūlttyq ideia [Kazakh literary criticism and national idea] [Text]. – Almaty : « Eltanym publishing house», 2014. – 240 p.

7 **Dewart, E. H.** Selections from Canadian poets [Text]. – Montreal : printed by John Lovell, St. Nicholas street, 1864. – 530 p.

8 **Gerson, C.** The Changing Contours of a National Literature [Text] // College English. – Volume 50. – No. 8. – Canadian Literature and Rhetoric (Dec., 1988). – P. 888–895.

9 **Corse, S. M.** Nations and Novels : Cultural Politics and Literary Use [Text] // Social Forces. – Volume 73. – Issue 4. – June 1995. – P. 1279–1308.

10 **Kopeıuly, M. J.** Şyğarmalary [Collection of works] [Text]. – Pavlodar : "EKO", 2003. – 436 p.

11 **Doskeeva, Ş. A. Ä.** Nūrşaiyqov şyğarmalaryndağy zamandas beinesı [The image of a contemporary in the works of Nurshayikov] [Text]. Extended abstract of candidate's thesis. – Astana, 2009. – 30 p.

12 **Maitanov, B.** Qazaq prozasyndağy zamandas beinesı [The image of a contemporary in Kazakh prose] [Text]. – Almaty : Science, 1982. – 148 p.

24.03.24 ж. баспаға түсті.
11.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. Ж. Копеев*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Поступило в редакцию 24.03.24.
Поступило с исправлениями 11.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ОБРАЗ СОВРЕМЕННИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСУПА

В данной статье поднимаются вопрос национальной идеи и историческая правда в произведениях Машхур Жусупа Копейулы через образы исторических личностей, которые были современниками поэта.

Автор параллельно рассматривает понятия национальной идеи и образы современников, показывает взаимосвязь между ними. Проанализированы исследования, проведенные в рамках национальной идеи, касающейся творчества поэта, и предприняты попытки определить новизну и специфику этого направления.

Рассматриваются исследования, касающиеся национальных интересов в области машхуроведения, отечественного и зарубежного литературоведения, выявляются общие закономерности и особенности. Анализируется и оценивается стихотворение поэта «Мына заман» с художественно-идейной точки зрения. Через раскрытие проблем современного ему общества показана жизнь того времени. Поэт сосредотачивается на отражении явлений того времени, описывая этапы существования нескольких личностей. Философское понимание направлений, ориентиров того времени изучается через познание мнения автора, его интуиции.

Кроме того, в произведениях поэта анализируются образы известных современников с точки зрения личностных качеств героя. Также высказывается мысль о том, чтобы произведения поэта были направлены на широкое исследование с точки зрения образа Современника. Раскрывается образы деятелей своего времени.

Ключевые слова: Машхур Жусуп, национальная идея, историческая личность, образ современника, личностноведение, Муса Шормануль.

**A. Zh. Kopeyev*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 24.03.24.
Received in revised form 11.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE NATIONAL IDEA AND THE IMAGE OF A CONTEMPORARY IN THE WORKS OF MASHHUR ZHUSUP

This article raises the issue of the national idea and historical truth in the works of Mashhur Zhusup Kopeyuly through the images of historical figures who were contemporaries of the poet.

The author defines the concepts of national ideas and images of contemporaries, shows the relationship between them. The research conducted within the framework of the national idea concerning the poet's work will be analyzed and attempts will be made to determine the novelty and specificity of this direction.

The research on national interests in the field of machine learning, domestic and foreign literary studies is considered, general patterns and features are revealed. The poet's poem «Myna Zaman» is analyzed and evaluated. from an artistic and ideological point of view. Through the disclosure of the problems of modern society, the life of that time is shown. The poet focuses on reflecting the phenomena of that time, describing the stages of the existence of several personalities. The philosophical understanding of the directions and landmarks of that time is studied through the knowledge of the author's opinion, his intuition.

In addition, the poet's works analyze the images of famous contemporaries from the point of view of the personal qualities of the image. It is also suggested that the poet's works should be aimed at a broad study from the point of view of the image of a Contemporary. The images of figures of their time are revealed.

Keywords: Mashur Zhusup, historical figure, national idea, contemporary image, personality, Musa Shormanuly.

ҒТАМР 16.21.51 9

https://doi.org/10.48081/IGTJ4418

Х. Кораш, *М. К. Амангазиева, П. Ертаева
Омер Халисдемир университеті
Түркия мемлекеті, Нийде қ.
*e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz

ЛЕКСИКОГРАФИЯДАҒЫ «ТӘҢІР» СЕМАНТЕМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақалада тарихи сөздіктердің негізінде түркі тектес халықтар тіліндегі космонимдік тәңірі атауы және оның мағынасы туралы талдаулар сараланып, лексикалық, семантикалық және морфологиялық сипаты қарастырылады. Аспан денелеріне қатысты Тәңір атауының тілдік және танымдық ерекшелігін айқындау, этнолингвистикалық және когнитивтік мәнін ашу арқылы сол кездегі халықтың дүниетанымы, тұрмысы, тіршілігі суреттеледі. Салыстыру барысында түркі тілдерінің тарихын зерттеудің аса маңызды көздері негізге алынды – Орхон-Енисей, көне ұйғыр жазба ескерткіштері, ортағасырлық араб, парсы, түркі ғалымдарының еңбектері және XVIII ғасырдан бергі Батыс Еуропа мен орыс ғалымдары зерттеулері. Бұл еңбектердегі тәңірі атауына қатысты лексеманың тілдік және танымдық ерекшелігін айқындаудың маңызы зор. Бұл ең алдымен космонимдік атаулардың этнолингвистикалық және когнитивтік мәнін ашуға көмектеседі деп пайымдауға толық мүмкіндік береді. Жалпы тіларалық байланыс мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл мәселе жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Алайда, әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолу, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне гана тән ерекшеліктердің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді. Сондықтан, мақалада түркі тілдері арасында «Алла, Құдай, Тәңір» деген үш атау да – бір ғана жаратушы ұлы күш деген ұғымды білдіретін космогониялық Тәңірі атауына лексика-грамматикалық талдау жасалды.

Кілтті сөздер: лексикография, космоним, этимология, семантика, семасиология, теоним.

Кіріспе

Тілді зерттеудің философиялық (диалектикалық) аспектісі бойынша сөз мағынасындағы жылысулар мен өзгерістерді тану үшін оған тарих тұрғысынан келуі қажет. Алайда тілдің тарихын тек қана жазу ескерткіштерінің деректері бойынша біліп болмайды. Сондықтан көп ретте тілдің өзінде бар, яғни бізге дейін сақталған материалдарды пайдалануымыз қажет. Өйткені тіл ішінде сақталған деректер адам баласының бүкіл тарихи даму жолының жемісі, көз жетпес көне замандардың куәгері де болып табылады. Осы теориялық тұжырымды басшылыққа ала отырып, біз алғашында «түркі-моңғол» тілдеріне ортақ субстрат-негіз болар деп шамалаған космологиялық көк тәңірі, жаратушы, аспан сияқты атауларға этимологиялық талдау жасадық. Ізденістің гипотезалық бағыты ретінде бұл тарихи лексиканы біз екі құрамды сөз ретінде қабылдадық. Халық этимологиясы бойынша таң мен іңір атты құдіреті күшті екі кереметтің есімі үнемі таң-іңір болып бірге аталатын болғандықтан, жүре келе бұл екі сөз кірігіп, тәңір/тәңрі тұлғасындағы бір сөз ретінде қолданылатын лексикалық тұтасымға айналған. Біз қарастырып отырған атаулар бір қарағанда, қалың көпшілікке толықтай, таныс денотаттардың атауы болып көрінгенімен, олардың тарихи қалыптасу жолы мен сөздіктерде берілу сипаты өте күрделі, әрі терең зерттеуді қажет ететін тілдік материалдар деп есептейміз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында сипаттама-синхрондық, салыстырмалы-тарихи-диахрондық, лексика-семантикалық, құрылымдық-грамматикалық, анализдік, когнитивтік әдістер негізге алынды. Түркі тілдеріндегі космонимдерді жан-жақты зерттеу барысында әлемдік тіл білімінде, оның ішінде қазақ тіл білімінде: С. Аманжолов, В. фон Гумбольдт, И. Н. Березин, Л. З. Будагов, В. П. Васильев, Н. К. Дмитриев, Е. Қ. Жұбанов, Н. И. Ильминский, В. В. Катаринский, С. Кеңесбаев, А. Н. Кононов, Ә. Қайдар, М. Малбақов, П. М. Мелиоранский, Ғ. Оразов, В. В. Радлов, Г. И. Рамстедт, О. Сүлейменов, Е. Н. Шипова, А. М. Щербак, К. К. Юдахин, А. А. Юлдашев және т.б. ғалымдардың негізгі теориялық тұжырымдары мен пікірлеріне сүйендік. Мақалада түркі тілдеріне қатысты салыстырмалы-тарихи тұрғыда жазылған кешенді ғылыми еңбектерден, көне түркі, орта ғасыр жазба мұраларының қайнар көздеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ қолданылатын космонимдерге қатысты материалдар сұрыпталып пайдаланылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Дүниетанымымызда жоғарғы және төменгі әлемдерді жалғастырушы жаһан ағашы соңғы кезде салыстырмалы түрде қарастырылып жүрген ежелгі майя жұртында «йаш те», қазақта «бәй-терек» болып аталса, ферғана ұйғырларының тілінде тәңрі терек деп айтылған. Ұйғыр ғалымы Г. Садуақасов хатқа түсірген деректі жоғарыда аталған жұмысында Б. И. Татаринцев те келтіріп өтеді. Әрине, ғарыш сфералары арасындағы қатынас жолдары ескі наным-сенімдер бойынша тек биік ағаштар ғана емес, басқа да «жоғары мен төменді» жалғастыра алатын биік тау (тағ, дағ, тоу, тоо, т.б.), қытайша шаң-тау, осыған ұқсас «Оғыз қаған» эпосында кездесетін шаң «таң жарығы», сондай-ақ шаң ертаң «таң ертең» [1, 129-б.], т.б. арқылы жүзеге асады. Осылардағы «жоғарыны нұсқайтын таң атауының мағыналары да әр кезеңде түрліше эволюциялық ауытқуларды бастан кешірген. Мысалы, қазақ тіліндегі шаңырақ сөзі (шаң-ғ-рақ) киіз үйдің төбесін күмбездеп жауып тұратын ең жоғарғы бөлшегі, ол аспаннан түсетін нұрды үйге өткізуші ретінде ертеректе, яғни, с~ш~т дыбыстарының сәйкестігі бойынша таң жақ «сторона света» ұғымын білдіретін тіркесім болуы ықтимал деген де жорамал айтуға болады. Өйткені, түркімен тілінде осы атаудың даң зақ болып айтылатын сыңары бар. Бұлай дегенде біз т~ш сәйкестігіне орай ежелгі шан сөзі қазіргі тілімізде таң болатындығын және -рақ (шаң-ғ-рақ) семантемасының басындағы -р жалпы түркілік -з (-ж) дыбысына айналуы мүмкін.

Биіктікті білдіретін тау ұғымын орнына қазақ тіліндегі төбе сөзінің қолданылатындығын кездестіреміз. Мысалы, Ш. Уәлиханов жинастырған деректер ішінде тәңрі төбе тіркесімі «горы, вершина» деп түсіндіріледі [2, 103-б.]. Ал қазақ тіліндегі тау және төбе атауларының жақындығын жалпы түркілік негізіне тақ~тау~tove семантикасы арқылы түсіндіруге болады. Биіктікке апаратын жолдың бірі «төбесі көкке жетіп тұрған зәулім мұнара» қытай тілінде бұрын да, қазір де та семантемасы арқылы беріледі. Мәселен, қытай тіліндегі «су тартқыш мұнара» атауы жасалатын түбір морфемалардан біріккен сөздер қатарында шуйта «водонапорная башня» деп беріледі [3, 20-б.]. Біз осы құрамдағы та элементін түркі-моңғол тіліндегі таң семантемасының құрамында тұрып, «биіктік» идеясын білдіретін лексикалық элемент болуы да ықтимал деген пікірді айтамыз. Өйткені, түпкі түбірінде екі элементтің қосарланып айтылуынан жасалған құрамды сөз болуы да ықтимал. Бұлайша құрамдасу үшін алғашында олар «жоғары-төмен» деген кереғар екі ұғымды білдіретін сөз бөлшектері бола жүріп, қарама-қарсылықтардың бірлігін танытатын бейтарап абстрактыға айналулары ықтимал. Бұл тәрізді симметриялы қатардың бір элементі та құрамдасқан мүшелердің бірі ретінде сөз жоқ биіктікті, яғни аспанды нұсқаған болса, оның антитезасы -ін (-ің) – төменгі (жер асты) деген семантикаға ойысады.

Жоғарыда біз келтірген мысалға жүгінсек, мұнара ұғымын білдіретін қытай тілінің та элементі сол биіктік идеясын білдіретіндігін көреміз. Семантикасы «биік» деген мағыналық жүк арқалаған та элементі қытай тіліндегі –ша сәйкестігі тәрізді түркі тілдеріндегі тау (та-у) тұлғалы морфемдік негіздің құрамында да сақталған деп жорамал жасауға болады. Әр алуан түркі тілдеріндегі қолданыстарына сәйкес у~(у1) сонантының даму барысын зерттеген А. М. Щербак тау тұлғалы оронимнің соңғы дыбыстық бөлшегінің қалай құбылғандығын мынадай мысалдармен бейнелеген: алт. Ту; каз. Тау; кирг. Тоо; турк. Дағ; узб. Тоғ, хак. Тағ, чув. Ту, як. Тыа [4, 171-б.].

Келтірілген мысалдар әр уақытта түбір морфеманың өзгеріске көп ұшырамайтын бөлшегі та (то, ту, ты) элементі екендігін көрсетеді. Сонымен қатар зерттеуші кейбір дауыссыз дыбыстарды түсіріп айтатын Сібір мен Алтай тілдері екендігін атап көрсетеді. Мысалы, хак. Тағ «гора», та «его гора», тофал. Тағ «гора», там~тағым «моя гора». Түркологтердің назарына ілінген деректердің бірі мынадай: мұрын жолды -ң дыбысы түбірге қосылған кезде өзінен бұрын тұрған дауысты дыбысты әлсіретіп, өзі түсіп қалып отыратындығы, мысалы, бә-ңіз тұлғасы бәз~бет болады; таң сөзі қысқарып дә «шапақ» болады; тонар~доәр «мұз болу» болады [5, 171-б.]. Біз осы М. Рясянен атап өткен фонетикалық құбылыстың өзі де тым әріде болған агглютинациялардың ежелгі іздерін байқатады деп есептейміз. Моңғол тілінде та тұлғалы есімдік бар. Ол сіз деген сыпайылық есімдігінің біреуді ұлықтап атайтын түрі. Ал жинақтау мағынасындағы сөздер деген ұғымды беру үшін алғашқы та түбіріне қосымшалар қосылып таанр болып айтылуы тиіс [5, 145-б.]. Әрине, бұл жердегі таанр тұлғасын тәңір семантемасына теліп қарауға болмас. Бірақ, солай бола тұрса да сыпайылықты білдіретін та (сіз) тұлғалы жіктеу есімдігінің семантикасында ұлылықты, асқақтықты, яғни биіктікті білдіретін нышанның бары даусыз. Ал жинақтық-көптік мағына беретін таанр есімдігіне ондай ұлықтау сыңайы жоқ.

Қазақ тілінің тарихи лексикологиясын зерттеген профессор А. М. Махмутов та кезінде «құдай, аспан, жаратушы» мағынасындағы тәңрі сөзінің құрамындағы та элементі түбір морфема болатындығына көңіл аударған еді [6, 45-б.]. Мәселен, ол Тянь-Шань тауының аса биік шыңдарының бірі Хан-Тенгри сөзінің хан және тәңрі деген екі элементтен тұратындығын айта келіп, соның «құдай, аспан, жаратушы» дегенді білдіретін тәңрі (тәңәрә, теңірі, тегрі, теңрі, таңры, тажы) сыңарының түп негізі та элементі деп көрсетеді де, аса ерте замандарда ешбір грамматикалық қосымшасыз-ақ жеке тұрып «көк аспан» деген ұғымды білдірген.

Бірақ, содан кейінгі пайымдауларында ғалым сәл қисынсыздау пікірлер айтады. Ол былай дейді: «Бастапқы та түбіріне -н қосылғанда утренняя заря «аспаннан нұр шашатын таң шапағы, аспан сәулесі» танр немесе

көк тәңір ұғымы жасалған. Таңры, тәңірі сөзінің соңында келетін -ы, -і тәуелділік жалғауының үшінші жағының көрсеткіші. Таңры немесе тәңрі «аспан сәулесінің иесі (жаратушы, аспан)» ұғымын аңғартады [6, 45-б.]. Ғалым тәңрі семантемасының құрылымынан байқалатын агглютинация процесін және аталған сөздің лексикалық тұрғыдан өте көне қабаттарға жататындығын дұрыс аңғарған. Бірақ ол та элементінің тәңрі тұлғасына түпкі түбір ретінде қаншалықты қатысты екендігін немен дәлелдейтіндігін айтпайды, сондай-ақ та түпкі түбіріне сөз тудырушы қосымшалар ретінде жалғанған –ң,-р қосымшаларының грамматикалық мәртебесін сипаттамайды. Біздің пайымдауымызша, қазақ тілінің тарихи лексикасын құрайтын көптеген атауларда ұшырасатын та~тә элементтері синкретті түбір ретінде өздерін айқын таныта алады. Мәселен, семантикалық жақындығы бар ерте «рано» және ертең «завтра» құрылымдарының морфологиялық тігістері та элементінің алдында да немесе одан кейін де айқын аңғарылады. Қазақ тіліндегі өлі аффикстердің ерекше белгілерін түсіндіре отырып, профессор Қ. Жұбанов мынадай құбылыстарға айрықша назар аударады. Бірқатар сөздердің түбір қабаты анық көрініп тұрса да, қосымша қанаты сол сөзден айырылып, басқа сөзде жалғауға келмейтін болады. Мысалы, ертең деген сөзге ерте, жоңқа деген сөзде жон-, соңра деген сөзде соң- түбірлері ерекшеленіп тұр. Өйткені ерте, соң, жон деген түбірлер жеке тұрып та қолданыла береді. Бірақ, ертең-дегі -ң, соңра-дағы -ра, жоңқа-дағы -қа – ана сөздерден бөлініп, басқа сөзге жалғанбайды. Олар бір кезде тірі қосымша болып жүрген де, бүгінде қосымша болуды қойып, түбірмен бірігіп кеткен [7, 24-б.]. Тұлғалық өзгерістерге орай болатын семантикалық жылысулар әсіресе туыс тілдердің фактілерін салғастыра зерттегенде көзге анық шалынады. Мысалы, шор және бараба тілдеріндегі іртен деген үстеу қазақ тіліндегі ертең сөзіне ұқсағанымен, мағынасы жағынан оған сәйкес келмейді, атап айтқанда, ол ертең емес, ерте деген ұғымды береді.

Ал қазақ тіліндегі ерте сөзі «межелі уақыттан бұрын» деген және бұл мағынаны білдіру үшін түбірдің соңында –ң қосымшасының келуін қажет етпейді. Осыған қарап, қазақ тіліндегі ертең сөзінің соңындағы –ң элементі бір кезде дербес түбір морфема болған деп жорамалдауға болады. Қазірде ол ерте-түбірімен бірігіп кеткен, одан былайғы гармонияланып дамуы нәтижесінде ол, А. М. Щербактың топшылауынша, мұрын жолды н дыбысынан басталатын кейбір тіл алды түбір-негіздердегі тәрізді «этимологиялық» деп аталатын, яғни, ежелгі і фонемасын жалғап қалыптасқан.

Қазақ, қырғыз тілдерінде ерте~ертең сөздерінің басқы буынын құрайтын ер- жоғарыда аталған шор, бараба тілдеріндегі іртән «рано» тұлғасының ір буынының сәйкестігі болып табылады. Осы элементтердің қатысуымен жасалатын ер~ір-тә:ң құрылымы түрліше вариантта ұшыраса тұрып не

уақыттың ертелігін немесе бүгін емес деген ұғымды білдіреді. Бұлардың лексикографиялық сөздіктерден көрінетін семантикалық өрісін орыс түркологтері былай көрсетеді: шор, бараба іртән «рано», як. Ирдан «завтра», өзб. Эрта «утро», турк. Эрте, эртир «завтра, утро, рано утром», тур. Еркен «рано», башк. Иртәнсәк, иртә «завтра» т.б. Осы тұлғалардың бәрі де жалпы түркілік мағынасы «рано, прежде, преждевременно, утро» дегендей мезгілдік шаманы білдіретін ир (иір) семантемасына келеді.

Аталған тұлғалар қазіргі қырғыз және түркімен тілдерінде өздерінің лексикалық дербестігін сақтаған. Ал В. В. Радлов сөздігінде осыған ұқсас ырдағы түрінде тіркелген тұлға бар. Ғалым шор және сағай тілдерінде бұл тұлға жіңішкеріп ір-дә-гі болып естіледі деп көрсетеді. Бірақ, ол бұны қысқарған тұлға деп есептеп, толық қалпында ыңырдағы «вечерний (abendlich)» деп түсіндіреді де, ір тұлғасы іңір «вечер» сөзінің қысқарымы дейді [8, 1456–1470-бб.]. Қазақ тіліндегі ерте-кеш (салыстыр. Ерте-кеші жоқ – кез келген уақытта) немесе ертелі-кеш және ертелі кешті (ерте ме, кеш пе) деген қос сөздің бірінші сыңарында көнеленіп кіріккен та элементі сақталған. Ал түркі және түркімен тілдеріндегі осыған ұқсас морфонологиялық тұтасымның құрылымында та элементі түсіп қалған. Мысалы, ер-геж [9, 251-б.] және ир-гич [10, 162-б.].

Қазақтың қазіргі әдеби тіліндегі ерте-ң сөзінің «бүгін емес» деген мағынасы Жетісу говорында ертең ерте түрінде тіркесіп келгенде «тым ерте, өте ерте (таңертең)» дегенді білдіреді. Біздіңше, бұның өзі де ертең сөзінің лексикалық шамасы семантика тұрғысынан аса тұрақты еместігін көрсетеді. Осыған қарап Е. Жұбанов пен Ә. Ибатов қазақ тіліндегі ертең тұлғасын үш құрамды бөлшектен тұрады деп шамалауға болады дейді: ер-тең-і(ң) [11]. Бұл құрылымның алғашқы ер сыңары түркі тілдерінде дербес сөз ретінде қолданылатындығын біз жоғарыда атадық. Ал, осыдан кейінгі те-(і)ң бөлшектерін кейінгі заманда кірігіп, фонетикалық жағынан -тең болып тұлғаланып кеткен қарама-қарсы екі ұғымның тұтасымы ретінде қарастырамыз. Ол бір кездегі тіл арты дыбыстарымен берілетін таң «утро, заря» сөзінің әлсіреп (редукцияланып) қалыптасқан баламасы болмақ. Таң тұлғасының редукциялану себебін біз оған анықтауыш ретінде қолданылған жіңішке ер~ир сыңарларының ықпалы деп қарастырамыз. Осы орайда таң~тең тұлғасының әуел баста бір түбір еместігін ерте-ң тұлғасының соңындағы –ң/-ің элементінің түсіп қалатындығына (ерте) қарап та көз жеткізуге болады. Біз мына жағдайды атап көрсеткенді жөн көрдік: екі құрамды та-ің (немесе те-ң) тұтасымының сыңарлары арасындағы қатынас ер-те(ң) қосарындағы сыңарлардың қатынасынан басқа деп білеміз. Өйткені, алғашқы типтегі қосарлану (ер-тең) қарама-қарсы идеялардың тұтасымын білдірсе, ер-те

типті модель екі сыңардың өзара атрибутивтік (анықтауыштық) қатынасын бейнелейді.

Ғалымдар та-ін қосарының табиғатынан ілгеріректе Рамстедт нұсқаған «гендиадистің», яғни қарама-қарсы мағыналарға ие сөздерді қосарлап қолдану арқылы дерексіз ұғымдарды білдіруші модельді көруге болатынын айтқан [12, 328-б.]. Мәселен, өзара үндеспейтін та-ің түбір негіздер «жоғары-төмен» тәрізді кереғар идеяларды білдіретін болғандықтан, оларды қосарлап қолдану нәтижесінде біртұтас «ғарыш әлемі» деген ұғымды білдіруге талпынған тәрізді. Осыған орай аталған авторлар та-ің, яғни «жоғары-төмен» деген тәртіппен тізбектелген бұл қос сөз сыңарлары ғарыш сфераларының «аспан көк» және «жер асты» қабаттарын, сондай-ақ сол екі аралықтағы «жер үсті» тіршіліктерін тұтас қамту нәтижесінде ерте дүние адамдарының трихотомиялық наным-сенімдерінен хабар береді деген пікір түйеді.

Қазақ тілінде та элементінің қатысуымен жасалған бірқатар лексикалық шамалар бар. Олар белгілі бір дәрежеде «биіктік» идеясын танытады. Мәселен, бұйымдарға жататын: таға «аттың тағасы», табалдырық, тақа «етіктің тақасы» т.б. атқаратын қызметтері жағынан биікке ұмтылдыратын заттар болып табылады. Ал үй бұйымдарына жататын табақ, таба «нан», тайқазан, т.б. көкке қарап «ауызын ашып», ризық дәметіп тұратын ыдыстар. Олар құрылымы жағынан ежелгі тас мүсіндердің тәңірден жауын-шашын тілеп, қолына ұстап отыратын ыдыстарын бейнелейді. Соған қарағанда, қазақтың «қазан ауызы жоғары» (болсын) дейтін тілек батасы сол бұлыңғыр замандардан келе жатқан наным-сенімдермен байланысты болуы да әбден ықтимал. Жер бетін мекендеген ежелгі заман адамдары өздерінің сәбилік дәуірінде ас-суды, тағам (дәм) аталатын заттың бәрін көк тәңірден тілеп, Жаратушыға жалбарынып отырған.

Анатомиялық атаулардың ішінде та элементінің қатысуымен жасалған табақ, тамақ, таң, таңдай т.б. терминдер бар. Бірақ бұл атаулар «бір нәрсенің астыңғы беті» дегеннен гөрі, дене мүшесінің анатомиялық құрылымындағы жоғарыға, биікке қарай ұмтылған ағзалар екені мәлім. Бір ескере кететін нәрсе, тірі организмде болатын тамыр термині өсімдіктер әлемінде ботаникалық термин ретінде де қолданылып, ағаш, бұта, шөп т.б. көкөністерге топырақтан нәр алып беретін тіршілік көзі деген ұғымды білдіреді. Яғни, ол да топырақтың астында тұрып, көкке қарай қуат дарытады. Осы екі ұғымды да белгілі дәрежеде моңғол тіліндегі «күш қуат» дегенді білдіретін тамир сөзімен салыстыра қарауға болады. Моңғолша тамирдах «дәрменсіздену, әлсіреу» болса, тамиртай «күшті, қайратты» деген сөз. Бұның өзі өмір-тіршілікке қуат беретін күш көк аспан, биіктік немесе та ұғымымен байланысты.

Қазақ әдеби тілінде «биіктік» идеясына қатысты та түбірлі есім сөздердің бірі – там. Ол негізінен моланың, зираттың үстіне тұрғызылған белгі, құрылыс дегенді білдіреді. Бірақ жергілікті тіл ерекшеліктерінде там немесе соқпа там деп балшықтан (лайдан), топырақтан соққан тұрғын үйлерді де атайды. Бұл екі түрлі құрылыстың екеуі де адам қолымен тұрғызылған қабырға немесе үйдің жары дегенді білдіреді. Әйтсе де, осы атаудың адам қолымен тұрғызылмаған «табиғи» там деген ұғымды білдіретін алғашқы семантикасы моңғол тілінде сақталғаны байқалады. Моңғолша там деп құз жартасты, құлама шыңды, терең шұңқырды, ақыретті тамұқты, т.б. атайды. «Дозақ, тамұқ» мағынасындағы моңғолдың там сөзі мағынасы жағынан X–XIII ғасырлардағы Шығыс Түркістан мәтіндерінде кездесетін таму сөзімен және қазақ тіліндегі тамұқ сөзімен мағыналас [11, 148-б.]. Біз жорамалдап отырған та элементіне салыстырма ретінде қарағанда қазақ тіліндегі етістік негізді там- лексемасының табиғаты да көңіл аударарлықтай. Бұйрық мәнді (императивті) там- қазақша негізінен сұйық затқа айналатын әмірді (инфинитив там-у) білдіреді. Ол түбірден тамыз түріндегі өзгелік етіс жасауға да болады. Нақ осы етіс формалы бұйрық мәнді тамыз көнеленген тұлға ретінде су емес, отқа қарата да айтылады. Қараңыз: от(ты) тамыз (салыстыр: су тамыз). Ал жекелеген говорларда су тамды деген модельдің үлгісімен от тамды деп айтушылық да ұшырасады. Бұл қолданыстың әдеби нормасы от тамызылды болып есептеледі.

Негізінен алғанда етістік мәнді там сөзінің от пен суға қатысты қолданылу ерекшелігі тек там- және тамыз тұлғаларының бір-бірінен алшақтану кезеңінен басталатындығын көреміз. Мысалы: там + шы // су; тамыз + ық // отын. Бұл соңғы тұлғаның тамыз + дық түріндегі айтылымы бар. Басқаша айтқанда, судың тамуы мен оттың тұтануын етіс жұрнақтарының қолданыс ерекшелігімен ажыратып көрсету, сол істі орындаушының кім екендігін айқындау мақсатына байланысты тәрізді.

Егер су тамды дегенде судың өз бетімен таматындығы хабарланса, от тамызылды, яғни істі орындаушы оттың өзі емес, басқа бір сыртқары күш екендігі білінеді. Біздің алыс замандардағы бабаларымыз отты да, суды да көктен түсетін кереметтер деп қараған болса да, сумен салыстырғанда отты қасиет тұту салты бергі замандарға дейін сақталғаны байқалады.

К. К. Юдахин бұл тұлғаны белгілі бір дәйектемелерге сүйене отырып, жалпы түркілік теңір «небо» тұлғасымен сабақтастыра түсіндіреді [13, 226-б.]. Алайда, жоғарыда аталған мақаласында Б. И. Татаринцев осы қырғыз тіліндегі тіл алды теңрей тұлғасына қатысты өзінің тәнрі тұлғасының жіңішке сыңары алғаш пайда болған деген пікірін тағы да қайталап, дәлелдемек болады [1, 84-б.]. Біздіңше қазақ тіліндегі таң: аң-таң (қалу), таңсық (көру), таңыр-қа (н)-у және таңда-н-у (таң қалу), сондай-ақ таңсық<таң суғ «ғажайып су» деген

тәрізді қолданыстардан бір замандардағы адам баласының космогониялық ұғым-түсініктерін, олардың қоршаған ғарыш әлеміндегі таң~таң-(таң-тамаша) ғаламаттарына әрі үрейлене, әрі таңдана, әрі сүйсіне (таңырқай) қараған күйініш-сүйініштерінің біздің заманымызға жеткен жаңғырықтарын сезінудің өзі де бірегей таным болмақ. Жоғарыда біз атаған еңбегінде Е. Жұбанов пен Ә. Ибатов мынадай пікір өрбітеді. Біз бұлтарпайтын шындық мынау деп білеміз. Тәңірі семантемасы тарихи лексиканың тым әрідегі қабаттарына жатады, ол кезеңде сөздердің жіңішке сыңарларын құрайтын тіл алды дыбыстарының қалыптасуы да мүмкін емес. Өйткені алғашқы дыбыстардың пайда болуы көмейден де әрігеректе басталып, сырттан кірген ауаның артикуляциялануы ең алдымен орта деңгейдегі дауыс шымылдықтары арқылы жасалған. Бұл кезеңде ашық фонемалар ретінде пайда болатын дауысты дыбыстар көмейде ешбір кедергіге ұшырамай, акустикалық жағынан таза дыбыстық қасиеттерге ие болған. Олардың тіл алды дыбыстары қатарына өтуі жоғары деңгейде, яғни резонатор аталатын дыбыстау аппаратында болған [11, 106-б.]. Басқаша айтқанда, өкпеден шыққан ауа толқынының ауыз қуысына келіп өңделіп жіңішкеруі бертіңгі заманның жемісі.

Ежелгі дәуірде ауыз қуысынан көмейге қарай өтетін, сөйтіп жіңішке дыбыстардың жуандап барып қайта шығатын жолы болды деп, оның үстіне тіл алды дыбыстары кейіннен тіл арты дыбыстарына қайта ауысты деп топшылау мүмкін емес. Одан гөрі бұл жерде түркі дәуіріне дейінгі сөздердің бірігуіндегі қайшылықтардың фонетикалық тұрғыдан заңдасу процесін білуге талаптанған жөн болар еді. Мысалы: та-ің-р-з элементтері арасында болатын жарты дауысты этимологиялық –і дыбысының сөздерді біріктіруіндегі әр алуан метатезалық орын ауысулары (салыс: та-(і)ң-ір(з); та-(і)ң-рі(з), т.б., негізінен уақыт, орын, жағдай факторларына байланысты деп қарастырғанды дұрыс деп білеміз. Қос сөздердің сыңарларының арасындағы үндестік біркелкі болған емес. Аталған феноменді (айырым құбылысты), яғни тәңрі семантемасының жалпытүркілік әлемдегі әр алуан аймақтарда қалыптасуына байланысты бірде ілгерінді ассимиляция үстем болып, та элементі өзімен құрамдасатын сыңарларды өз фонациясына сәйкестеп жуандатып қабылдағандықтан, та(і)ң-ыр, та-ңғ-ар (тангароа~тангалоа), таныр тұлғалары келсе, кейінді ықпал үстем болуына орай та элементі өзінің кейінгі (і)ң түбір морфемасына икемделіп, жоғары-төмен ұғымын білдіретін қос сөз ретінде тәң(і)рі, тегрі, шумер тілінде тигир~дингир, демер болып бірыңғай тіл алды дыбысталып кеткен. Ал басқа бір реттерде гендиадис құраушы түбір-негіздер өздерінің дисгармониялық қалпын сақтап қалғандықтан, қос сөздің сыңарлары тоғыспалы ықпал (диссимиляция) заңымен қатар түзеген.

Бірақ, бұл құбылыстар алдамшы жаңғырулар болуы да мүмкін. Өйткені бұл жердегі мәселе тек қосымшалар арқылы болатын сөзжасамға ғана қатысты емес сияқты. Мәселен, көпшілікке мәлім Таберда топонимі мамандардың айтуынша көне Кавказ тіліндегі taһири берда «тәңір берді» тіркесімнен ықшамдалған сөз. Алайда бұндағы та- түбірін тақири тұлғасының қысқарымы деген пікір төңірегінде әлі де ойласу қажет сияқты. Мүмкін та берді тіркесімі ежелгі қолданыс деп қарастыруға да негіз бар болар. Бұл жердегі екі құрамды топонимнің іштей тартылысқа түсіп, біртұтас лексикалық бірлікке айналуына қарап, біз та элементінің семантикалық жағынан дербестігіне ғана көз жеткізіп қоймай, сонау бұлыңғыр замандарда та элементімен құрамдасып сөз жасайтын сыңарлар тек –ін ғана болмағанын көреміз. Мысалы Сібір деректеріне сүйенсек, тәңрі атауының құрамы кемі үш түрлі жолмен қалыптасқан деп жобалауға болады: те-ңе-ре~те-нері, те-гре~тегрі, техре~те-хрі (аспан). Бұл жерде н~г сәйкесімі белгілі дәрежеде түсінікті болғанымен, солардың баламасы болып келетін спирантты х дыбысының табиғатын ежелгі кавказ тілінің фарингальды та-һири «құдай» сөзіне байланыстыра қарау жөн секілді. Тува тілінің деректерінде кездесетін құрылымы да, мағынасы да жақын дер~деңгер параллельдерінің қалыптасуы да әлі жұмбақ құбылыс ретінде қарастырылады.

Кейбір пікірлер бойынша бұл екі тұлғаның алғашқы дер негізгісі болса, деңгер тұлғасы оның сирек қолданылатын варианты болмақ, өйткені ол ауызекі тілде ғана айтылатын дер-деңгер түріндегі «аспан, аспан әлемі» мағынасын беретін қос сөздер құрамында кездеседі. Алайда, біз қосарланған сөздің бұл сыңарларын екі кезеңде қызмет атқарып келіп, кейіннен бірін-бірі түсіндіретін, толықтыратын қосар сөздер ретінде қарастырамыз. Өйткені та элементі және оның жіңішке варианттары та, де өздерінің даму, қалыптасу жолында грамматикалық көрсеткіштері тікелей де-р түрінде, яғни түбір + аффикс жолымен, немесе алдымен қарсы мәнді қос сөз құрап, көптік не даралықты білдіретін грамматикалық қосымшалардың сол қос сөз тұлғасына жалғануы да мүмкін.

Қазақ тіліндегі бізге келіп жеткен фактілердің өзі де осылайша қисындауға қажетті мол деректердің көзі болып табылады. Жоғарыда келтірілген таң және іңір құдайлары жайындағы көне қазақ мифологиясы анахрониялық тұрғыда та-ің антитезасы арқылы баяндалатын космогониялық ұғымдарды білдіреді. Бірақ келтірілген сюжетте таң лексемасы қос сөз болмай, бірігіп, тұтасып кеткендіктен екінші семантикаға ие болған. Енді бұл тұтасым биіктік емес, таң шапағы деген ұғымды білдіретіндіктен, оған қарсы қойылатын сыңар кешкі шапақ ұғымындағы іңір сөзі болған. Сөйтіп, ежелгі аңыз күннің шығуы мен батуы, яғни жарық пен қараңғының кезектесуі жайындағы дүниетанымға ұласқан.

Қорытынды

Жалпы түркілік аспектіден келгенде қазақ тіліндегі іңір сөзі «кешкі шапақ» деген ұғымның семантикалық ұясына кіреді. Мысалы, башқ. Энер, түркм. Инрик және имир, қкалп. Ингир (ымырт), қарайм. Іңгір, қырғ. Іңір және іңірт, т.б.. Осы түбір-негіздің синонимдері ретінде қаз. Кеуім, қкалп. Геугіим, тат., башқ. Шефак сөздерін атауға болады. Әйтсе де қазақ тіліндегі шапақ сөзі мен түркіменше шефақ күн батардағы шұғыла емес, күн жаңа шығып келе жатқандағы шұғыла дегенді айырып айтады.

Тарихи сөздіктердегі сөздердің синонимдік қолданыстары туралы профессор Н. Ж. Шаймерденованың мынадай пікірі бар: «Основным критерием синонимии является соотнесенность общим понятием, благодаря чему слова объединяются в синонимический ряд и способны в одном и том же контексте заменяеть друг-друга без ощущения заметного различия по смыслу» [14, 46-б.]. Талданып отырған ұғымдардың өзара ауысып қолданылған сәттері бұрында да болған тәрізді. Мысалы, М. Қашқари сөздігінде іңір «рассвет, предрассветные сумерки» деп, яғни «таң білінген кез, таң қараңғысы» деген мағынаға саяды. Аталған сөздікте бұған мынадай мысал келтірілген: іңір оғурта «на рассвете» (немесе: іңір ағарғанда). Бұл тұлғаның фонетикалық варианты болып табылатын імір сөзіне берілген түсінікте сол іңір атауының анықтамасы тәрізді: «предрассветные сумерки» делінген [15, 209–211-бб.]. Әйтсе де бұндай лексикографиялық түсініктің іңір сөзін таң атауына қарсы мағынада атауға айтарлықтай кедергісі жоқ. Біз та-ің>таң «жоғары-төмен» деген генеадис деп сыңарларды ажыратып қараған құрылымдағы ің (ін, ым, ім, ең) морфонологиялық жаратылымды дербес постулат деп қисындағанда іңір сөзінің «кеш құрым» мағынасы алғашқы емес, кейінгі (екінші) семантикаға ие болған түбір-негіз деген пікір түйеміз. Біздің пайымдауымызша, бұл атау -ің түбіріне көмекші морфема ір қосымшасының жалғануы арқылы жасалған. Ал (і)р элементі егізделіп келетін және жалғанған түбірдің даралық не көптік сипатын танытатын р~з сәйкестігінің алғашқы сыңары деп білеміз. Осы сәйкестіктер қосылу нәтижесінде та-ің > тәң тұлғасы бірде таң-рі болып аспан әлемін, көк мұхитті білдірсе, ал екінші кезекте тәң-із болып тұлғаланып, жер бетіндегі «көкті», яғни теңіз атауын қалыптастырған.

Қазақтың түбір негіздерін ретроспективтік әдіс тұрғысынан қарастырып, сөз мағыналарында болатын жылысу, ығысулардың себебін қазіргі кезеңнен бастап көне заманға қарай барлағанда, сөйтіп әр алуан елдердегі дүниеуи және рухани мәдениеттердің даму тарихын мүмкіндігінше есепке ала келгенде біз қазірде таң болып кіріккен сөздің р~з сәйкестіктер жалғануы арқылы жасалатындығын байқаймыз. Сонымен бірге -р(ір) қосымшасы ерте замандарда мезгілдік мағынаны білдіретін ир (ір, ер) «ерте, таң атпай»

мәніндегі үстеулермен төркіндес болуы да ықтимал деп қарастырып, иртанг «ертең» «таң атпай тұрғанда» деген ұғымдағы құрылымы етіп қарастыру соның бір көрінісі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Татаринцев, Б. И.** Происхождении тюркского наименования неба (таңри) и его соответствий [Текст] // СТ. – 1984. – № 4.

2 **Валиханов, Ч. Ч.** Собрание сочинений: в 5 т. [Текст]. – Алма-Ата : 1985. – 500 с.

3 Русско-китайский словарь [Текст]. – М., 1953. – 709 с.

4 **Щербак, А. М.** Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст]. – Ленинград : 1970. – 203 с.

5 **Рясянен, М.** Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст]. – М., 1955. – 305 с.

6 **Махмудов, А. М.** Көне топонимдердің мағынасы [Текст] // Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы, 1986.

7 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст]. – Алматы : 1999. – 540-б.

8 **Радлов, В.** Опыт словаря тюркских наречий [Текст]. – Т. 1. – СПб. : 1911. – 1478 с.

9 **Шипова, Е. Н.** Словарь тюркизмов в русском языке [Текст]. – Алматы, 1954. – 444 с.

10 **Дмитриев, Н. К.** О тюркских элементах русского словаря [Текст]. – М., 1962. – 223 с.

11 **Жұбанов, Е.** Қазақ әдеби тілдерінің тарихи көздері [Текст]. – Алматы, 1989. – 253-б.

12 **Рамстедт, Г. И.** Введение в алтайское языкознание [Текст]. – М., 1957.

13 **Юдахин, К. К.** Киргизско-русский словарь [Текст]. – Т. I. – Фрунзе, 1965. – 450 с.

14 **Шаймерденова, Н.** Глоссы как феномен текста [Текст]. – Алматы, 1997. – 129 с.

15 **Кашгари, М.** Девони лугат-ит тюрк [Текст]. – Ташкент, 1960. – 452 с.

References

1 **Tatarincev, B. I.** Proisxozhdenii tyurkskogo naimenovaniya neba (tañri) i ego sootvetstvij [The origin of Turkic name of the sky (tañri) and its accordance] [Text] // ST. – 1984. – № 4.

2 **Valixanov, Ch .Ch.** Sobranie sochinenij: v 5 t. [Collection of works: in 5 vol.] [Text]. – Alma-Ata, 1985. – 500 p.

3 Russko-kitajskij slovar` [Russian-Chineese Dictionary] [Text]. – Moscow, 1953. – 709 p.

4 **Shherbak, A. M.** Sravnitel`naya fonetika tyurkskix yazy`kov [Comparative phonetics of Turkic languages] [Text]. – Leningrad, 1970. – 203 p.

5 **Ryasyanen, M.** Materialy` po istoricheskoj fonetike tyurkskix yazy`kov. [Materials on historical phonetics of Turkic languages] [Text]. – M., 1955. – 305 p.

6 **Maxmudov, A. M.** Köne toponimderdıñ mağy`nasy` [The meaning of ancient toponyms] [Text] // Qazaq onomastikasy`ny`ñ mäseleleri. – Almaty, 1986.

7 **Zhūbanov, Q**. Qazaq tılı zhönındegı zertteuler [The research on the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1999. – 540 p.

8 **Radlov, V.** Opy`t slovarya tyurkskix narechij [The experience of the dictionary of the Turkic dialects] [Text]. – V. 1–4. – SPb., 1911. – 1478 p.

9 **Shipova, E. N.** Slovar` tyurkizmov v russkom yazy`ke [The dictionary of turkisms in the Russian language] [Text]. – Almaty, 1954. – 444 p.

10 **Dmitriev, N. K.** O tyurkskix e`lementax russkogo slovarya [On the Turkic elements of the Russian dictionary] [Text]. – M., 1962. – 223 p.

11 **Zhūbanov, E.** Qazaq ädebi tılderınıñ tarixi közderı [The historical resources of the Kazakh literary language] [Text]. – Almaty, 1989. – 253 p.

12 **Ramstedt, G. I.** Vvedenie v altajskoe yazy`koznanie [Introduction into Altai language studies] [Text]. – M., 1957.

13 **Yudaxin, K. K.** Kirgizsko-russkij slovar [The Kyrgyz-Russian Dictionary] [Text]. – V. I. – Frunze, 1965. – 450 p.

14 **Shajmerdenova, N. Z.** Glossy` kak fenomen teksta [Glosses as a text phenomenon] [Text]. – Almaty, 1997. – 129 p.

15 **Kashgari, M.** Devoni lugat-it tyurk [The collection of Turkic dialects] [Text]. – Tashkent, 1960. – 452 p.

04.03.24 ж. баспаға түсті.
17.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Х. Кораш, *М. К. Амангазиева, П. Ертаева*
Университет Омера Халисдемира,
Турция, г. Нийде
Поступило в редакцию 04.03.24.
Поступило с исправлениями 17.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ЯЗЫКОВАЯ СТРУКТУРА СЕМАНТЕМЫ «ТЕНГРИ» В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье на основе исторических словарей анализируется название космонимического Тенгри и его значение в языке народов тюркского происхождения, рассматривается лексико-семантический и морфологический характер. По отношению к небесным телам описывается мировоззрение, быт, быт народа того времени путем определения языковой и познавательной специфики имени Тенгри, раскрытия этнолингвистической и когнитивной сущности. В ходе сравнения были взяты за основу важнейшие источники изучения истории тюркских языков – орхоно-енисейские, древнеюйгурские письменные памятники, труды средневековых арабских, персидских, тюркских ученых и исследования западноевропейских и русских ученых с восемнадцатого века. Большое значение в этих работах имеет определение языковой и познавательной специфики лексемы, относящейся к названию Тенгри. Это позволяет в полной мере утверждать, что в первую очередь помогает раскрыть этнолингвистическую и когнитивную сущность космонимических имен.

Прошло более 200 лет с тех пор, как проблема межъязыковой коммуникации стала изучаться лингвистами. Известно, что за это время эта проблема была всесторонне проверена, а ее многообразие и виды нашли соответствующее теоретическое решение. Однако, в связи с тем, что у каждого народа свой исторический путь развития, характер общения с другими народами, присущие ему особенности, это требует изучения вопроса на основе фактических исторических лингвистических данных. Поэтому в статье был проведен лексико-грамматический анализ космогонического имени Тенгри, в котором среди тюркских языков – Аллах, Бог, Тенгри – все три имени представляют собой одну великую силу Творца.

Ключевые слова: лексикография, космоним, этимология, семантика, семасиология, теоним

*H. Korash, *M. K. Amangazieva, P. Yertayeva*
Omer Halisdemir University,
Türkiye, Niyde.
Received 04.03.24.
Received in revised form 17.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

LANGUAGE STRUCTURE OF THE SEMANTEME «TENGRI» IN LEXICOGRAPHICAL SOURCES

The article analyzes the name of the cosmochemical Tengri and its meaning in the language of the peoples of Turkic origin on the basis of historical dictionaries, examines the lexical, semantic and morphological character. In relation to the celestial body, the worldview, way of life, the way of life of the people of that time is described by defining the linguistic and cognitive specifics of the name Tengri, revealing the ethnolinguistic and cognitive essence. The comparison was based on the most important sources of studying the history of the Turkic languages – the Orkhon-Yensei, ancient Uighur written monuments, the works of medieval Arab, Persian, Turkic scientists and the studies of Western European and Russian scientists since the eighteenth century. Of great importance in these works is the definition of the linguistic and cognitive specificity of the lexeme related to the name Tengri. This allows us to fully assert that, first of all, it helps to reveal the ethnolinguistic and cognitive essence of cosmonymic names.

It has been more than 200 years since the problem of interlanguage communication began to be studied by linguists. It is known that during this time this problem has been comprehensively tested, and its diversity and types have found an appropriate theoretical solution. However, since each nation has its own historical path of development, the nature of communication with other peoples, and its inherent characteristics, this requires studying the issue on the basis of actual historical linguistic data. Therefore, the article carried out a lexical and grammatical analysis of the cosmogonic name Tengri, in which among the Turkic languages – Allah, God, Tengri – all three names represent one great power of the Creator.

Key words: lexicography, cosmonym, etymology, semantics, semasiology, theonym.

МРНТИ 45.03.01

https://doi.org/10.48081/EEJZ9108

***В. В. Кос, Б. К. Жумабекова**
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, Павлодар
*e-mail: valikikos@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ В СТИХОТВОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ УИЛЬЯМА ВОРДСВОРТА

В этой статье рассматриваются концептуальные метафоры, функционирующие в стихотворных произведениях Уильяма Вордсворта на основе наиболее частотных областей-источников и характерных для них областей-целей.

Демонстрируется, что преобладающими КМ являются ЖИВАЯ – НЕЖИВАЯ ПРИРОДА; НЕЖИВАЯ – ЖИВАЯ ПРИРОДА; ПРИРОДА – СПУТНИК; ПРИРОДА – СИЛА; ЖИВАЯ ПРИРОДА – ДВИЖЕНИЕ; ЖИЛИЩЕ – СВЕТ, представляются варианты их соотношений.

Статья также освещает образы и символы, которые Вордсворт создавал с помощью метафор в своих стихотворных произведениях. Автор анализирует, каким образом метафорические образы служат для передачи сложных концепций и эмоциональных состояний, а также как они влияют на восприятие читателем произведений. Описывается, какие конкретные образы и символы используются Вордсвортом для выражения своих идей о природе, человеческом опыте.

Исследование позволяет понять, как метафорическое использование языка способствует созданию глубоких ассоциаций и визуализации идей, характерных для поэтического стиля Вордсворта. Рассматривая выбранные произведения, автор выделяет основные метафорические образы, которые играют ключевую роль в формировании образной системы поэтического мира Вордсворта. Аналитический подход к текстам помогает раскрыть их многомерность и значимость в контексте литературной эстетики и философии романтизма.

Ключевые слова: Уильям Вордсворт, концептуальная метафора, область-источник, область-мишень, образ, персонификация.

Введение

Лингвистические исследования метафоры представляют собой важную область в современной лингвистике и когнитивной науке. Метафора в языке не ограничивается просто переносом значения одного слова на другое; она может быть использована для выражения абстрактных концепций, формирования представлений и структурирования мышления.

В рамках когнитивной лингвистики исследователи изучают, как метафоры отражают когнитивные структуры и процессы мышления. Фундаментальным исследованием в этой области является труд Джорджа Лакоффа и Марка Джонсона «Метафоры, которыми мы живем» (Metaphors We Live By) [1, с. 276]. Данная работа Джорджа Лакоффа, написанная в соавторстве с Марком Джонсоном и опубликованная в 1980 году, представляет собой важный вклад в когнитивную лингвистику и область исследования метафор. В книге авторы аргументируют, что метафоры не ограничиваются лишь языковыми выражениями, но проникают в самые глубокие структуры нашего мышления и восприятия мира. Дж. Лакофф, рассматривает метафору как мыслительный механизм, который «… позволяет нам понимать довольно абстрактные или по природе своей неструктурированные сущности в терминах более конкретных или, по крайней мере, более структурированных сущностей» [2, с. 10].

Существуют различные определения метафоры, выражающие одну и ту же суть данного явления. Например, А.П. Чудинов отмечает, что «метафора – это основная ментальная операция, объединяющая две понятийные сферы и создающая возможность использования потенциальности структурирования сферы-источника с помощью другой, новой сферы» [3, с. 7].

Исследуя политические метафоры в когнитивном аспекте, Скребцова Т. Г. считает, что причиной неугасающего интереса к их изучению, «взгляд на метафору как на организующий принцип понятийной системы человека, обусловливающий его восприятие, мышление и поведение, открывает новые горизонты в анализе политического дискурса. Анализ концептуальных метафор позволяет обнаружить в тексте явное и скрытое, пролить свет на коммуникативные намерения его автора, выявить его общественную позицию и моральную «систему координат» [4, с. 65].

Суть концептуальной метафоры состоит в «понимании и переживании сущности (thing) одного вида в терминах сущности другого вида» [5, с. 27]. Имеется в виду понимание одной области сквозь призму другой. Данное суждение позволяет рассматривать метафору как процесс взаимодействия языка, мышления и культуры.

Таким образом, появление нового знания за счет переноса уже существующего знания из одной концептуальной области в другую – главное свойство метафоры.

Так, Кульчицкая Л. В., рассмотрев трактовку терминов «когнитивный» и «концептуальный» применительно к метафоре в российской лингвистике раннекогнитивного периода и в американской когнитивной лингвистике, выявила, что «в тот период термины имели разное содержание» …Она пришла к выводу, что «…введенные в лингвистический обиход термины «когнитивная метафора» и «концептуальная метафора» в последние десятилетия XX в. соотносились с их зарубежными аналогами только формально (по названию). Во-первых, они употреблялись синонимично, во-вторых, рассматривались в качестве орудия преодоления ограниченности языкового ресурса для выражения новых понятий, особенно научных, в-третьих, природа метафор a priori признавалась лингво-когнитивной вследствие традиции отечественных лингвистов мыслить в терминах связи языка и мышления. Для зарубежных лингвистов – последователей Дж. Лакоффа – когнитивная метафора – это механизм активации нейронных связей (нейрофизиологический уровень функционирования головного мозга), а концептуальная метафора – это проекция между понятийными областями (уровень понятийного мышления)» [6, с. 89].

На основе вышесказанного можно сделать вывод о том, что метафоры относятся не только к сфере языка, но лежат в основе нашей понятийной системы. Из этого следует, что метафора представляет собой универсальное свойство человеческого мышления, способ структурирования и объяснения мира.

«Концептуальная метафора существует для того, чтобы как можно лучше передать концептуальный подход к осмыслению метафорики, который представлен в трудах Дж. Лакоффа и его коллег. Для общелингвистического и когнитивного понимания метафоры необходимо, прежде всего, исходить из того, что в языке различают два вида значения: буквальное (прямое) и образное (переносное или метафорическое) … Если ставится задача описать мир образно, то используется метафора. Происходит перенос значения слова для передачи абстрактного понятия в когнитивной структуре» [7, с. 56-57].

Понимая метафорическую модель как сложное образование, имеющее фреймово-слотовую структуру, А. П. Чудинов выделяет в ней исходную понятийную область, новую понятийную область, типовые для данной модели сценарии, относящиеся к данной модели фреймы, составляющие каждый фрейм типовые слоты, компонент, связывающий первичные и вторичные значения охватываемых данной моделью единиц [3, с. 41–45].

Скребцова Т. Г., исследуя понятие концептуальной метафоры, отмечает, что «Функцию концептуальных метафор Лакофф и Джонсон видят в том, чтобы сложные и отвлеченные области человеческого опыта представлять через более простые и конкретные. Метафора – это единственный способ осмысления абстрактных сущностей» [4, с. 46].

Как мы видим, КМ рассматриваются в разных аспектах: интерпретация термина КМ, определение структуры КМ, разграничение терминов «когнитивный» и «концептуальный» применительно к метафоре, изучение данного феномена в различных видах дискурса и т.д. Разнообразие работ и подходов свидетельствует об актуальности и сложности данной проблемы, так как в ее основе лежат мыслительные процессы мышления, создающие знания об окружающей действительности.

Материалы и методы

Материалом исследования служат данные сплошной выборки концептуальных метафор из стихотворных произведений Уильяма Вордсворта.

Для исследования в статье используется метод сплошной выборки при сборе материала. Описательный метод применяется при интерпретации и классификации концептуальных метафор, в рамках которого активно используется метод моделирования – построения метафорических моделей с областью-источником и областью-мишенью. Также используется метод семантического анализа – исследование значений слов и выражений в контексте метафорических употреблений.

Результаты и обсуждение

Несомненно, что употребление метафоры в поэтическом тексте существенно различается от ее употребления в нехудожественной речи.

В поэтическом тексте метафора часто используется для создания образности, эмоциональной силы и выразительности. В отличие от нехудожественной речи, где метафора может использоваться для упрощения, объяснения или иллюстрации абстрактных понятий, в поэзии она чаще всего приобретает более символичный и многозначный характер.

«Каждая метафора отражает определенный взгляд на окружающую реальность или внутренний мир поэта» [8, с. 55].

Рассмотрим несколько примеров метафоры из работ Уильяма Вордсворта:

«Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey» (Строки, написанные в нескольких милях над аббатством Тинтерн): В этом стихотворении Вордсворт описывает природные красоты и их влияние на человека:

«And I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts; a sense sublime
Of something far more deeply interfused,
Whose dwelling is the light of setting suns».

Фраза «dwelling is the light» («жилище – свет») представляет собой метафору, в которой природа и нечто духовное ассоциируются друг с другом. В этой метафоре «жилище» – это область – источник, а «свет» символизирует направление, к которому он стремится или цель, которую он пытается достичь. Метафора может быть использована, например, для описания жизненного пути или пути к успеху. «Жилище» – представляет место, где человек обитает в данный момент, в то время как «свет» указывает на светлое будущее или желаемую цель. В данном случае лексема «жилище» выражает положительную коннотацию. В этом контексте, движение в сторону «света» может означать стремление к лучшей жизни или достижение определенной цели.

У. Вордсворт вкладывает в область-источник «жилище» смысл более глубокий чем просто помещение, в котором живут, можно жить, место пребывания в данный момент. В коннотативном значении это домашний очаг, отчий дом, место, где родился, где живут самые близкие люди и человек чувствует любовь, тепло и защищенность – место, где его душа. Область-мишень – это «свет закатов», где свет ассоциируется у поэта с представлением таких явлений, как ожидание счастья в жизни, чего-то светлого, что означает стремление поэта к духовному свету. Светлые мечтания, предчувствие радости позволяют человеку расти, развиваться, становиться более зрелым.

Концептуальная метафора «Жилище – свет закатов».

Уильям Вордсворт наделяет живую природу способностью чувствовать, присущей лишь человеку. «Яркую выразительность метафоре придает явное художественное преувеличение, нарушающее представление о логичности. Метафора создает такую реальность, разумное объяснение которой невозможно» [9; 3].

«Through primrose tufts, in that green bower,
The periwinkle trailed its wreaths;
And 'tis my faith that every flower
Enjoys the air it breathes».

В данном отрывке поэт описывает природу, утверждая, что каждый цветок наслаждается воздухом, которым он дышит. Periwinkle (барвинок) – одно из самых неприхотливых вьющихся растений, произрастающих в тенистой местности, одно из самых популярных в лесах Великобритании. Англичане издавна приписывают этому неувядающему растению и его цветкам самые разные волшебные силы.

В метафоре «every flower enjoys the air it breathes» («каждый цветок наслаждается воздухом, которым дышит») источником является цветок –

periwinkle (барвинок), который наслаждается воздухом, которым дышит. Здесь растение – барвинок – наделено человеческими характеристиками: наслаждается, дышит. С помощью персонификации поэт выражает состояние удовлетворения, умиротворения. Барвинок, представитель флоры, является областью-источником, а воздух, которым он дышит, символизирует неживую природу и является областью-мишенью.

Концептуальная метафора «Живая природа (барвинок) – неживая природа (воздух)» используется для обозначения различий между живыми организмами и неживой материей в природе, а в данном случае для демонстрации взаимосвязей и взаимодействий между ними.

«Through primrose tufts, in that green bower,
The periwinkle trailed its wreaths».

Уильям Вордсворт использует знакомые всем природные образы, например, «green bower» (зеленый склон), на котором растет барвинок, чтобы выразить живую и обновляющую силу природы, зеленый всегда вызывает ассоциацию с чем-то свежим, новым и юным. Зеленый цвет также часто ассоциируется с растениями, лесами и лугами. В контексте стихотворения, Вордсворт описывает природные красоты и их влияние на его внутреннее состояние:

Примечательно то, что «bower» в денотативном значении означает «укрытие», «склон», «садовая роща». Это может быть место уединения, часто ассоциируемое с природой и красотой.

Коннотативное значение «bower» может приносить ассоциации с уютом, романтической обстановкой, миром и спокойствием. В данном поэтическом произведении У. Вордсворта, это слово используется для создания образа природного убежища, где царит гармония и красота.

Концептуальная метафора «Природа (зеленая беседка) – эмоции (мир/спокойствие/убежище)»

Вот еще один фрагмент из стихотворения «Lines Written in Early Spring» («Строки, написанные в раннюю весну») Уильяма Вордсворта, где присутствует метафора:

«While from the purpling east departs
The star that led the dawn,
Blithe Flora from her couch upstarts,
For May is on the lawn».

«The star that led the dawn» (утренняя звезда, уходящая с востока), олицетворяет уход ночи и приближение утра. Когда «звезда, ведущая рассвет», уходит, это означает, что наступает утро. А утренняя звезда здесь представляет собой визуальный метафорический образ этого времени суток. «Blithe Flora from her couch upstart» (благословенная Флора поднимается со своего ложа) – означает, что природа пробуждается к жизни, как если бы сама природа была живым существом, которое также просыпается утром. Звезда – область-источник, часть неживой природы, космическое тело. Флора – совокупность растений, растущих в определенной местности, а также богиня цветов, является символом живой природы.

Концептуальная метафора «Неживая природа (звезда) – живая природа (Флора)».

В этой метафоре используются образы, характерные для весеннего времени, чтобы описать процесс возрождения и обновления в природе. Она также может иметь более глубокий символический смысл, напоминая о возрождении, надежде и новом начале, который приносит весна после холодной и заснеженной зимы.

«Knowing that Nature never did betray
The heart that loved her»

Здесь природа олицетворена как надёжный спутник, способный отвечать на человеческую привязанность. Метафора «Nature never did betray the heart that loved her» (природа никогда не предала сердце, которое любило её) отражает взаимосвязь человека с природой как с чем-то постоянным, верным и надёжным. Здесь присутствует персонификация, природа – спутник, наделена человеческими качествами. Heart (сердце) играет важную роль в физиологии и эмоциональной жизни человека, имея множество значений и ассоциаций, в данном случае оно ассоциируется с самой личностью человека, его сущностью и душой.

Концептуальная метафора «природа – надежный друг и спутник»:

«To me was all in all. – I cannot paint
What then I was. The sounding cataract
Haunted me like a passion»

The sounding cataract (звучащий водопад) сравнивается с одержимой страстью – passion, указывая на его завораживающее и интенсивное воздействие на чувства поэта. Водопад, подчёркивает величие и силу

природы, которые воздействуют на человеческий разум и чувства. Водопад – часть природы, страсть – эмоция, присущая людям.

«A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things»

Природа изображается как движение – motion и дух – spirit, который толкает всех существ и объекты, подразумевая повсеместное присутствие и влияние силы. Природа – область-источник, сила – область-мишень, моральная и физическая способность живых существ активно действовать, что может вызывать сильные эмоции.

Концептуальная метафора «Природа (водопад) – сила/эмоции-чувства (страсть)».

«A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts; a sense sublime
Of something far more deeply interfused»

Природа – «чувство» (the joy), которое вызывает «возвышенные мысли» (elevated thoughts) намекают на невыразимое чувство взаимосвязи и единства с природным миром, метафорически описываемое как что-то более возвышенное, чем рутинный опыт. Метафора может также относиться к переживанию величия природы, которая может вызывать у человека чувство благоговения и изумления перед масштабом и красотой окружающего мира.

«Природа-сила», «природа-спутник», «природа-возвышенное» – во всех трех метафорах природа рассматривается как значимый элемент нашего мира. Она влияет на нас и окружающую среду, и имеет большое значение для нашей жизни и благополучия. В каждой из метафор природа описывается как сила, которая влияет на нас и нашу жизнь. Она может проявляться как сила природных явлений (например, стихийные бедствия), как партнер, сопровождающий нас на нашем пути, или как источник возвышенных чувств и вдохновения.

Концепт «Природа» наделяется такими характеристиками, как умение чувствовать, переживать, действовать, что также относится к антропоморфным признакам метафоризации, т.е. наделяя природу человекоподобными качествами.

В поэзии Уильяма Вордсворта природа играет важную роль и он видел её не просто как внешний мир, но как живой, чувственный элемент, способный влиять на человеческую душу и мышление. «Человеческий внутренний мир

как зеркало природы» [10, с. 25]. Поэт создает метафоры, которые связывают внутренний мир человека с природой, он видит параллели между чувствами, эмоциями и явлениями природы, что придает его поэзии особую гармонию.

В знаменитом стихотворении Уильяма Вордсворта, «Daffodils» («Нарциссы» или «Жёлтые нарциссы»), также известном как «I Wandered Lonely as a Cloud» («Бродил один как облако»), присутствуют метафоры, отражающие состояние, настроение автора в природе. В этом стихотворении поэт описывает свои впечатления от видения полей нарциссов.

«Ten thousand saw I at a glance,
Tossing their heads in sprightly dance».

В этих строках Вордсворт олицетворяет daffodils – нарциссы с танцорами, которые участвуют в радостном, оживленном танце. Этот образ придает цветам живость и движение, создавая яркую и динамичную картину в воображении читателя. Танец часто связан с радостью, праздниками и весельем. Люди танцуют на вечеринках, свадьбах и других радостных событиях. Эта метафора отражает «романтическое видение природы как чего-то более чем просто материального – как живого и чувственного» [11, с 128].

Концептуальная метафора «Живая природа (нарциссы) – движение (танец)»

Строки из стихотворения «Daffodils» («Нарциссы») Уильяма Вордсворта, в которых присутствуют метафоры:

«Continuous as the stars that shine
And twinkle on the Milky Way,
They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay».

Здесь нарциссы сравниваются со звездами на Млечном Пути («the stars that shine and twinkle on the Milky Way»), создавая впечатление бескрайнего поля. Эта метафора придает цветам особенную прелесть и величие, а также подчеркивает их массовость и бесконечность, создавая образ, который сохраняется в воображении читателя. Представление бесконечности может быть связано с чувством спокойствия и внутреннего покоя, особенно при созерцании природы или звездного неба.

Концептуальная метафора «Живая природа (нарциссы) – неживая природа (звезды)»

Вот еще один пример метафоры из стихотворения Уильяма Вордсворта «Daffodils», который взывает к чувствам читателей:

«The waves beside them danced, but they (daffodils)
Outdid the sparkling waves in glee».

В этих строках нарциссы представлены как участники весёлого танца, превосходящего сверкающие волны – the sparkling waves в радости. Здесь используется метафора, придающая цветам человеческие черты радости и веселья. Такое олицетворение природы является «типичным приемом романтизма, который видит в природе не только материальные объекты, но и субъективные переживания» [11, с. 128].

Концептуальная метафора «Живая природа (нарциссы) – неживая природа (волны)»

Схематично можно представить соотношение метафор в следующей таблице.

Таблица 1

Область-источник	Область-мишень
жилище	свет
живая природа (барвинок)	неживая природа (воздух)
неживая природа (зеленая беседка)	эмоции (мир/ спокойствие/ убежище)»
неживая природа (звезда)	живая природа (Флора)
природа	надежный друг и спутник (сердце)
неживая природа (водопад)	чувство (страсть)
живая природа (нарциссы)	движение (танец)
живая природа (нарциссы)	неживая природа (звезды)
живая природа (нарциссы)	неживая природа (волны)

Итак, образ природы является доминирующим в творчестве У. Вордсворта и проходит красной линией во всех его стихотворных произведениях, формируя их тематику и языковые особенности. В его поэзии персонифицируется образ живой природы: «And 'tis my faith that every flower Enjoys the air it breathes», «The sounding cataract haunted me like a passion».

Выводы

Концептуальные метафоры являются неотъемлемой частью поэтического творчества Уильяма Вордсворта. Одним из определяющих признаков метафоризации является персонификация.

Живые организмы, такие как цветы (барвинок, нарциссы) являются источниками мудрости, которые преподносят людям духовные уроки. Неживая природа (зеленая беседка, звезда, водопад) является местом для уединения, внутреннего спокойствия, своего рода убежище.

Проведенное исследование показало, что метафоры, выделенные на материале стихотворных произведений Уильяма Вордсворта, дают нам представление об их концептуальном содержании. Наиболее частотными и универсальными являются КМ, где областью-источником является Живая природа, а областью-мишенью Природа.

Как мы видим, в некоторых случаях одна сфера-источник соотносится с несколькими сферами-мишенями и наоборот. Например, область-источник ЖИВАЯ ПРИРОДА соотносится с областями-мишенью НЕЖИВАЯ ПРИРОДА и ДВИЖЕНИЕМ; область-мишень НЕЖИВАЯ ПРИРОДА соотносится с областями-мишенью ЖИВАЯ ПРИРОДА и ЧУВСТВО. Область-источник ПРИРОДА соотносится с разными областями-мишенью: СПУТНИК, СИЛА, ДВИЖЕНИЕ.

В дальнейшем представляет интерес возможность расширенного исследования проблематики, а именно: анализ функционирования концептуальной метафорики в поэзии У. Вордсворта в диахроническом аспекте.

Список использованных источников

1 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live By. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1980 (2008). – P. 276.

2 **Лакофф, Дж., Джонсон, М.** Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. Изд. стереотип. George Lakoff, Mark Johnson «Metaphors We Live By». – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с. [In Russian].

3 **Чудинов, А. П.** Россия в метафорическом зеркале : когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): монография / А. П. Чудинов; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург: [б. и.], 2001. – 238 с.

4 **Скребцова, Т. Г.** Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы – М. : Издательский Дом ЯСК, 2018. – 391 с. – (Разумное поведение и язык. Language and Reasoning).

5 **Лакофф, Дж., Джонсон М.** Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ.; под ред. А. Н. Баранова. Изд. 2-е. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с.

6 **Кульчицкая, Л. В.** Понятия «когнитивная» и «концептуальная метафора» в отечественной лингвистике раннекогнитивного периода. Вестник Бурятского государственного университета. – №11. – 2012. – С. 85–90.

7 **Тричик, М. В.** Концептуальные метафоры в политическом дискурсе (на материале предвыборной речи Б. Обамы и М. Ромни). Диссертация на соискание ученой степени доктора философии (PhD): 6D021000 – Иностранная филология Республика Казахстан. – Алматы, 2014. – 182 с.

8 **Чудинов, А. П., Будаев Э. В.** Когнитивная теория метафоры на современном этапе развития // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2007. – № 4. – С. 54–57.

9 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М., 2009.

10 **Афанасьева, О. Ю., Поздеева, Ю. П., Курочкина, М. А.** Природоморфная метафора как инструмент философского осмысления действительности в поэзии английских романтиков. – 2017.

11 **Рогова, А. Г.** Уильям Вордсворт : экфрастическое видение романтика и созерцание барда // Мировая литература в контексте культуры. – 2022. – Т. 15. – № 21. – С. 127–137.

References

1 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live By. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1980 (2008). – P. 276.

2 **Lakoff, Dzh., Dzhonson, M.** Metafory`, kotory`mi my` zhivyom [Metaphors We Live By]. – Moscow : Editorial URSS, 2004. – 256 p.

3 **Chudinov, A. P.** Rossiya v metaforicheskom zerkale : kognitivnoe issledovanie politicheskoj metafory` (1991–2000) : monografiya / A. P. Chudinov; Ural. gos. ped. un-t [Russia in the Metaphorical Mirror : A Cognitive Study of Political Metaphor (1991–2000) : Monograph]. – Ekaterinburg [b. i.], 2001. – 238 p.

4 **Skrebczova, T. G.** Kognitivnaya lingvistika: klassicheskie teorii, novy`e podxody` [Cognitive Linguistics : Classical Theories, New Approaches]. – Moscow : Publishing House YSK. Language and Reasoning, 2018. – 391 p.

5 **Lakoff, Dzh., Dzhonson, M.** Metafory`, kotory`mi my` zhivem / per. s angl.; pod red. A. N. Baranova. Izd. 2-e. [Metaphors We Live By]. – Moscow : Izdatel`stvo LKI, 2008. – 256 p.

6 **Kul`chiczkaya, L. V.** Ponyatiya «kognitivnaya» i «konceptual`naya metafora» v otechestvennoj lingvistike rannekognitivnogo perioda [The Concepts of 'Cognitive' and 'Conceptual Metaphor' in Early Cognitive Period Russian Linguistics // Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Buryat State University]. – №11. – 2012. – P. 85–90.

7 **Trichik, M. V.** Konceptual`ny`e metafory` v politicheskom diskurse (na materiale predvy`bornoj rechi B. Obamy` i M. Romni): Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofii (PhD): 6D021000 – Inostrannaya filologiya Respublika Kazaxstan [Conceptual Metaphors in Political Discourse (Based on the Pre-Election Speeches of B. Obama and M. Romney). PhD Dissertation in

Foreign Philology: 6D021000 – Foreign Philology. Republic of Kazakhstan]. Almaty, 2014. – 182 p.

8 **Chudinov, A. P., Budaev, E`. V.** Kognitivnaya teoriya metafory` na sovremennom e`tape razvitiya // Voprosy` kognitivnoj lingvistiki [Cognitive Theory of Metaphor at the Modern Stage of Development // Issues in Cognitive Linguistics]. – 2007. – № 4. – P. 54–57.

9 **Gal`perin, I. R.** Tekst kak ob``ekt lingvisticheskogo issledovaniya [The Text as an Object of Linguistic Research]. – Moscow, 2009.

10 **Afanas`eva, O. Yu., Pozdeeva, Yu. P., Kurochkina, M. A.** Prirodomorfnaya metafora kak instrument filosofskogo osmy`sleniya dejstvitel`nosti v poe`zii anglijskix romantikov [Nature-Mimetic Metaphor as a Tool for Philosophical Understanding of Reality in the Poetry of English Romantics]. – 2017.

11 **Rogova, A. G.** Uil`yam Vordsvort: e`kfrasticheskoe videnie romantika i sozerczanie barda // Mirovaya literatura v kontekste kul`tury` [William Wordsworth : The Ekphrastic Vision of a Romantic and the Contemplation of a Bard // World Literature in the Context of Culture]. – 2022. – T. 15. – №. 21. – P. 127–137.

Поступило в редакцию 13.09.23.
Поступило с исправлениями 26.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

**В. В. Кос, Б. К. Жумабекова*
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
13.09.23 ж. баспаға түсті.
26.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

УИЛЛИАМ ВОРДСВОРТТЫҢ ӨЛЕҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МЕТАФОРЛАР

Бұл мақала Уильям Уордсворттың поэтикалық шығармаларында қызмет ететін концептуалды метафораларды ең көп таралған дереккөз аймақтары мен олардың тән мақсатты аймақтары негізінде қарастырады.

Негізгі КМ-лар ТІРІ ТАБИҒАТ – ЖАНСЫЗ ТАБИҒАТ; ЖАНСЫЗ ТАБИҒАТ – ТІРІ ТАБИҒАТ; ТАБИҒАТ – СЕРІК; ТАБИҒАТ – КҮШ; ТІРІ ТАБИҒАТ – ҚИМЫЛ; ҮЙ – ЖАРЫҚ, олардың қарым-қатынасының нұсқалары берілген.

Мақалада сонымен қатар Уордсворттың өлеңдік шығармаларында метафоралар арқылы жасаған бейнелері мен нышандарын қамтиды. Автор метафоралық бейнелердің күрделі ұғымдар мен эмоционалды күйлерді жеткізуге қалай қызмет ететінін және олардың оқырманның шығармаларды қабылдауына қалай әсер ететінін талдайды. Уордсворт табиғат, адам тәжірибесі туралы өз идеяларын білдіру үшін қандай нақты бейнелер мен белгілерді қолданатыны сипатталған. Зерттеу тілді метафоралық қолдану Уордсворт поэтикалық стиліне тән идеялардың терең ассоциациялары мен визуализациясына құруға қалай ықпал ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Таңдалған шығармаларды қарастыра отырып, автор Уордсворт поэтикалық әлемінің бейнелі жүйесін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын негізгі метафоралық бейнелердіболіп көрсетеді. Мәтіндерге аналитикалық көзқарас әдеби эстетика мен романтизм философиясы контекстінде олардың көп өлшемділігі мен маңыздылығын ашуға көмектеседі.

Кілтті сөздер: Уильям Вордсворт, концептуалды метафора, дереккөз-аймақ, мақсат-аймақ, сурет, персонификация.

**V. V. Kos, B. K. Zhumabekova*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 13.09.23.
Received in revised form 26.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

CONCEPTUAL METAPHORS IN THE POEMS OF WILLIAM WORDSWORTH

This article examines the conceptual metaphors that function in the poetic works of William Wordsworth on the basis of the most frequent source areas and their characteristic target areas.

It is demonstrated that the predominant CMs are LIVING – NON-LIVING NATURE; NON-LIVING – LIVING NATURE; NATURE – SATELLITE; NATURE – POWER; LIVING NATURE – MOVEMENT; HOUSING – LIGHT, variants of their relationships are presented.

The article also highlights the images and symbols that Wordsworth created through metaphors in his poetic works. The author analyzes how metaphorical images serve to convey complex concepts and emotional states, as well as how they influence the reader's perception of works. It

describes what specific images and symbols are used by Wordsworth to express his ideas about nature and human experience.

The study provides insight into how the metaphorical use of language contributes to the deep associations and visualization of ideas characteristic of Wordsworth's poetic style. Considering the selected works, the author identifies the main metaphorical images that play a key role in the formation of the figurative system of Wordsworth's poetic world. An analytical approach to texts helps to reveal their multidimensionality and significance in the context of literary aesthetics and the philosophy of Romanticism.

Keywords: William Wordsworth, conceptual metaphor, source area, target area, image, personification.

ҒТАМР 17.07.41

https://doi.org/10.48081/XULI5534

***А. А. Қуанышев, З. Қ. Бисенғали**
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*e-mail: taipak123@mail.ru

ТЫНЫШТЫҚБЕК ӘБДІКӘКІМОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПАРАДИГМАЛЫҚ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ МӘТІНДЕГІ ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСПЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада қазақтың ғажайып ақындарының бірі – Т. Әбдікәкімов поэтикасындағы парадигмалық деңгей мен дискурстық негіздер туралы мәселе кеңінен қарастырылады. Поэзиялық шығармалардың дискурстық траекториясы сөз болған жерде ақынның ішкі әлемі мен рухани болмысына баса назар аударамыз. Оны мақаланың негізгі бөлімдерінде сөз етеміз. Тыныштықбек ақынның дәл бағасын берген қазақ прозасының көрнекті өкілі Ә. Кекілбайұлы еді. Ол Тыныштықбекті «біртүрлі ақын» дейді. Бірақ, білетініміздей, қазақтың «біртүрлі» дегені не мақтағаны емес, не даттағаны емес. Бірақ, әйтеуір, бірқалыпты құбылыс емес екендігі анық. Осындай ғажайып, философ ақынның ішкі әлеміне үңіле отыра, ой өрнектеріне жету жолдарын қарастырамыз. Ақын шығармашылығындағы көркем мәтін дискурстарының негіздеріне назар аударамыз.

Толыққанды көркем туындыны дүниеге әкелу – ақын шығармашылығындағы басты мұрат. Әдеби туынды, ягни көркем шығарма тілдік белгілердің жүйелі сабақтастығымен, нақтылай түссек, мәтінмен тиянақталады. Туындының тілдік-семантикалық құрылымын анықтауда мәтін тарихын ескеру қажеттігі басым.

Қазіргі қазақ поэзиясының дискурсты-талдау тәрізді нақтылы мәселелер тұрғысынан зерттеуге арналған бұл мақала – әдеби процестің тәуелсіздік кезеңіндегі айтылмыш мәселелерді арнайы қарастырған еңбектердің бірі. Жұмыста қазіргі қазақ поэзиясындағы формалық және поэтикалық тіл ерекшеліктеріне, олардағы жаңашыл белгілерге жан-жақты талдау жасалынады.

Әдеби шығармалардың қағаз бетіне түскенге дейінгі процесі мен жарық көруі екеуі ішінара байланыста болады. Мақаланың қорытынды бөлімінде Тыныштықбек поэзиясының поэтикасындағы дискурстық негіздерге баға беріп, талқыланады.

Кілтті сөздер: Т. Әбдікәкімов, поэтика, поэзия, дискурс, парадигма, қазақ әдебиеті, шығармашылық, мәдениет, руханият.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайындағы әдеби даму ғылымның алдына жаңаша пайымдау міндеттерін қойып отыр. Ұлттық әдебиеттануымыз да осы талаптарға жауап бере алуы тиіс. Әдеби үдерісті мейлінше дәл бағамдайтын әдебиеттану әдеби-мәдени дамудың жеделдігіне ілесе алуы керек. Қазақ әдебиеттануының қалыптасу, даму кезеңдерінде түрлі бағыттар орнықты. Оларға тиесілі еңбектерде ұлттық және салыстырмалы әдебиеттануға қосылған үлес деңгейіндегі құнды тұжырымдар болды. Ал бүгінгі күн зерттеудің мүлдем жаңа бағыттарын талап етіп отыр. Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі поэтикалық дискурс және нарратор мәселесін зерттеу бүгінгі ғылыми-зерттеушілік сұраныстардан туындағаны, нәтижелік зәрулігі айқын.

Шетел әдебиеттануындағы жаңашыл тұжырымдар теориялық тұрғыда құнды болғанымен, оларды ұлттық әдеби дамуды сараптауға сол күйінде пайдалану мүмкін бола бермейді. Алайда осы бағыттағы талдауларды ұлт әдебиетіндегі үздік үлгілер арқылы жүзеге асыра алсақ, заманауи әдебиеттануымыздың жетістігі болары сөзсіз.

Қазақ поэзиясын дискурстық және нарратологиялық бағытта зерттеу ұлттық әдебиеттанудың тәжірибе қорын жаңа тұжырымдармен толықтырып, көркем туындының құрылымы мен мәтіндік қырын, эстетикалық табиғатын танытудың тың мүмкіндіктерін ашпақ.

Филологиялық зерттеулерде XX ғасыр соңында мәтінмен қатарласа «дискурс» термині де қолданыла бастады.

Қазіргі филологиялық аспектіде дискурсқа қатысты пікірлер әртүрлі. «Дискурс» ұғымы тілдік қызметті, мәтінді, ой-толғамды да білдіретін көп сипатты термин. «Дискурс» термині көп мағыналы екенін естен шығармаған жөн.

Теоретиктер мәтін мен дискурс айырмасын талқылағанда, «мәтін дискурстың ең кіші әрі негізгі бірлігі» деген көзқарасқа көбірек тоқталады [1, 176].

Ресейлік ғалым Ю. С. Степанов: дискурс – это первоначально особое использование языка, в данном случае русского, для выражения особой ментальности, в данном случае также особой идеологии; особое использование влечет активизацию некоторых черт языка и, в конечном счете, особую грамматику и особые правила лексики. И, как мы увидим дальше,

в конечном счете в свою очередь создает особый «ментальный мир, – деп тұжырымдайды [2, 38].

Француз философы, структуралист, семиотик Ц. Тодоров әдеби дискурс туралы: В литературоведческих исследованиях правила, свойственные дискурсу, изучаются обычно в разделе «жанры» (иногда «стили» или «модусы» и т. п.), – деген ойды айтады [3, 368]. Сонымен қатар: «Каждый тип дискурса в свою очередь определяется набором правил, выполнения которых он требует. Так, сонет – это тип дискурса, характеризующийся дополнительными ограничениями, накладываемыми на его метрику и рифмы» деген тұжырымына да назар аударған жөн [3, 367].

Әдеби зерттеу еңбектерде мәтін мен дискурсты ғылыми әдебиетте, бұл жіктеудің талас тудыратынына қарамастан, жазбаша (мәтін) және айтылым (дискурс) формасы түрінде жіктеген көзқарастар да баршылық екені айтылады [4, 26]. Лингвист ғалымдардың бірсыпырасы «дискурс» терминін оның этимологиялық мәніне қарай «әңгіме», «сұхбат», «дискуссия» мағынасында түсіндіруге ұмтылады [5, 8].

Зерттеу жұмысының мақсаты – Т. Әбдікәкімов поэтикасындағы дискурс теориясын жаңа аспектіде, нарратология парадигмалары арқылы зерттеудің тарихи және заманауи тақырыптардағы туындылардың көркемдік-эстетикалық табиғатын талдау аясында танытудың жаңа мүмкіндіктері мен артықшылықтарын іс жүзінде көрсету.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- көркем мәтіннің ақпараттық мәні мен эстетикалық табиғатын дискурсты-талдау негізінде ашып, мәтін мен шығарма арақатынасын саралау;
- зертханалық жұмыстар арқылы көркем мәтінді дискурсты-талдаудың артықшылықтарын таныту, поэтикалық дискурс аясында тарихи-көркем шындық болмысына тұжырымдар жасау;
- автордың көркем мәтін құрудағы рөлі, атқаратын қызметінің әртараптылығын ашу;
- мәтін мен дискурс жайлы ғылыми әдебиеттердегі түрлі анықтамаларды талқылап, әдеби дискурстың түпкілікті мәнін айқындау;
- ұлттық әдебиеттанудағы бұрынғы-соңғы тұжырымдарды жүйелеп, олардың жаңа аспектімен байланысын, үндестігін саралап, поэтика мен дискурс арасындағы жүйелі сабақтастықты таныту;

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Т. Әбдікәкімов шығармаларының саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық,

семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Қазіргі қазақ өлеңінің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, поэзия тілі жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Әдебиеттану ғылымының поэзия жанрының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

«Дискурс» термині әдебиеттануда XX ғасырдың соңында қолданысқа еніп, нақты категория ретінде зерттеу нысанына айнала бастады. Филологиялық зерттеулерге назар аударғанда, осы кезеңде «мәтінмен» қатарласа «дискурс» термині де қолданысқа енді. Теорияшылар мәтінді дискурстың ең бастапқы әрі негізгі бірлігі деген көзқарасты алға тартады. Көркем туындыдағы поэтикалық мәтінді тұтастықта қарастырған әдебиеттанушылық талдауларда әдеби туынды табиғатын дискурс аясында танытуды мақсат еткен ізденістер қатары баршылық. Сондай-ақ дискурспен әрдайым сабақтасатын нарратор мәселесін басты нысан еткен нарратология ілімі де қалыптасып үлгерді. Біз жұмысымызда көркем прозадағы дискурс және нарратор мәселесін әдебиеттанушылық тұрғыда зерттеген, осы бағыттағы зерттеуші ғалымдардың еңбектерін таяныш еттік. Атап айтқанда, отандық әдебиеттанушылар С. Қасқабасов, Б. Майтанов, Т. Есембеков, Қ. Алпысбаев, Қ. Нұрғали, С. Ананьева, Г. Мучник, В. Бадиков, Г. Хазагеров, Д. Лихачев, Ю. Степанов, С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер, М. Макаров, Л. Сафроновалардың еңбектеріндегі ой-тұжырымдар басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген халықтың ұлттық тілінде көркем әдебиет тілінің өте маңызды орын алатыны мәлім. Көркем әдебиет тілі немесе көркем шығарма тілі халық тілінің дамып, жетіле, жетіге, байи, ұстара түсуінде аса зор үлеске ие. Осы орайда ұлттық тілді дамытатын нақты да айқын факторлардың бірі ретінде белгілі бір кезеңге тиесілі, жекелеген аса ықпалды әдеби қайраткерлердің, суреткерлердің (жазушының, ақынның) шығармашылығындағы поэтикалық тіл ерекшеліктерін кезеңдік тұрғыдан мезгіл-мезгіл саралап, сараптап тұруды тіпті қоғамдық маңызы бар шаруа дер едік. Бұл туралы белгілі орыс ақыны әдебиетші, Нобель сыйлығының лауреаты И. Бродскийдің бір сұхбатында

айтқан мына сөзі өте орынды деп ойлаймыз: «Шындап келгенде, ақынның бір ғана жақсы жазудан басқа ешқандай міндеті жоқ. Егер қандай да бір парыз туралы байсалды сөз қозғай қалсақ, оның қоғам алдындағы парызы да осы болмақ. Өйткені ақынды қоғам тағайындамайды, сондықтан да қоғам оған қандай да бір міндеттілік жүктемейді. Қоғам тілін пайдалана отырып, сол тілде шығармаларын тудырып, әсіресе жақсы шығармалар тудырып, ақын қоғамға бір табан жақындай түскендей болады. Алайда ақын қоғам алдында өлең жазуға міндетті болмағанмен, қоғам үшін оны оқу парыз болмақ, өйткені поэзия шын мәнінде лингвистикалық міндеттілік болып табылады. Және егер ақын қоғамға қарай бір табан жақындай түссе, қоғам да ақынға бір табан жақындай түсу керек» [6, 4]. Ендеше, жалпы әдеби процесс нәтижесінің нақты да деректі бір нышаны – поэтикалық тіл ерекшеліктерін талдау-тексеру, жекелей алып зерттеу қажеттілігі дау тудырмауға тиіс.

М. Горький «Тіл – әдебиеттің бас мүшесі» десе, Гончаровтың пікірі оны тіпті шегелей түседі: «Әдебиет деген – тіл!». Бұлар – дәлелі бойында тұрған, дәлелдеуді қажет етпейтін тұжырымдар. «Шеберлік мәселесі бәрінен бұрын тілден басталатыны даусыз. Демек, көркем тіл жайы – әдебиет туралы ғылымның ең өзекті мәселелерінің бірі» – дейді академик З. Қабдолов [7, 186]. Бұл пікірдің өзі де – даусыз пікір. Біздің қазіргі қазақ поэзиясындағы поэтикалық тіл ерекшеліктеріне арнайы тоқталу мақсатымыз – датақәл бүгінгі қазақ өлеңіндегі сол көркемдік, шеберлік сырын ашу ниетінен туған әрекет.

Алдымен осы «поэтикалық тіл» деген термин білдіретін ұғымның өзін байыптап алған жөн. Әдеби энциклопедиялық сөздікте [8, 302] аталмыш терминнің лингвистиканың, поэтиканың және стилистиканың термині ретінде бірнеше мағынада қолданылатыны көрсетілген. Олар:

1) «көркем шығарманың тілі», яғни стилистика термині ретінде жалпы көркем әдебиет тілі деген мағына береді;

2) «поэтикалық тіл» деген тіркестегі «поэтикалық» (поэтичный) деген сын есімнің сапалық мағынасындағы, бағалану, бейнелі мәніндегі қолданысы, яғни көркем тіл;

3) «өлең тілі» деген тіркестің синонимі, яғни поэзия тілі немесе өлеңмен жазылған шығарма тілі.

«Поэзия» ұғымының өзі ғасырлар бойы тарихи тұрғыдан өзгеріп, бүгінде аясы кеңейе түскені мәлім. Бұл мағынадағы «поэтикалық тіл» бір кезде проза тіліне қатыссыз, тек тікелей өлеңмен жазылған шығармаларға ғана тән атау ретінде қабылданған. Сондықтан да оның ұғымдық аясы қазіргі түсініктегі поэзияның өзін түгел қамтымаған тар шеңберде қалып қойды. Поэтикалық тілдің бұл мағынасы, негізінен, әдебиетте көркем тілдің жұмсалуының белгілі бір дәстүрдегі қалыбымен, бейнелеу құралдарының, тәсілдерінің белгілі бір

оқшау, тұйық жүйесімен шектелген тар ұғымға сайды. Поэтикалық тіл бұндай жалпы өлең тілі мағынасында кейде әлі де қолданылады. Бұларға қоса қатар қолданылатын жарыспалы атаулар ретінде көркем тіл, образды тіл, бейнелі тіл және т.б. тіркестерді тізіп келтіре беруге болар еді. Көріп отырғанымыздай, поэтикалық тіл терминінің мағыналық аясы да, қолданылу өріс-ауқымы да тым кең. Сондықтан да ауа жайылып кетпес үшін аталмыш терминнің қажетімізге қарай біз қолданатын контекстегі мағынасын нақтылап алайық.

Атақты философ, дискурс ғылымының көрнекті өкілі – М. Фуко былай тұжырымдайды: «Ақынның тілдік қуаты оның дискурсына тікелей байланысты» [9, 32].

Осында айтылған «ақын тілі», «көрнекті лебіз» дегендер біздің қазіргі ұғымымыздағы поэтикалық тілге сәйкес келеді. Байыптап қарасақ, беріліп отырған анықтамадан-ақ поэтикалық тілде жеке адамның (қаламгердің) тек өзіндік қолданысына меңзейтін даралық сипат барын да аңғаруға болады. Өз сөзіне әркімнің «өзінше өң беріп айтатыны» түсінікті. Байқап отырғанымыздай, бұл мағынадағы поэтикалық тілдің өзі кең ұғым. Оның аясына бүкіл бейнелеу (көркемдік образ) жүйесі және осы бағыттағы жазушының (ақынның) жеке ізденіс фактілері (лексиконы, стилистикалық өрнектері, тіпті интонациялық-мелодикалық әдіс-тәсілдеріне дейін) кіреді.

Адам басындағы бірер сәтте сапырылысқан түрлі сезімдер – күтпеген қуаныш, оның растығына деген күмән, қайта қуану, өкпе-наз, таңырқау, ұрсу, шүбә, қайта бас көтерген сенім – соның бәрі өлеңнің ерекше бітімімен астасып, нанымды, табиғи түр танытады. Өлеңді жеделдетіп, сыдыртып оқуға болмайды. Әр жолға бөлініп, дербес мағыналық реңк, қилы сезім арқалаған үзік-үзік сөз бен сөз тіркестері дауыс толқынын, ырғақты өзгеше интонациямен жеткізуді тілейді. Бұл да бір тармақтың бөлшектеніп, әр жолға жазылуы арқылы ырғақты түрлендіру тәсіліне жатады. Ал тиянақталған тұтас тармақтардың ырғақ тудырушы негіз қызметін атқару мысалын ақын Т.Әбдікәкімовтің мына бір өлең үзігінен көруімізге болады:

Жұлдызды тағдырыңның мен жүрмін іргесінде,
Мүмкін-ау білмесің де.
Тек мені өмір саған танытпай жүрмесін де!

Мен де бір – жақсыға жаршы ағамын.
Мамырға қарсы ағамын.
Жүзіңді көрген сайын, жүректі алақан ғып, қол соғамын.

Мен бір шөл даладаймын шілдедегі,
«Нөсерім болып менің бірде, тегі,

жетерсің» – деген ойдың өзі қанша
үмітті гүлдетеді [10, 34]!

Ұзынды-қысқалы тұтас тармақтары өзара ұйқасу арқылы ырғаққа негіз болып отырған осы өлеңнің үшінші шумағының құрылымында бұрын біз кездестірмеген ерекшелік бар. Алдыңғы мысалдардың барлығына мағыналық бірлігі, логикалық тұтастығы бір жолдың бойын қамтып жатқан тармақтарды бөлшектеп, әр жолға жазу тән болып келген-тін.

Т.Әбдікәкімов қолтаңбасына өлең сөзді сөйлеу мәнеріне ыңғайлау кездеседі. Жаңашылдықтың дәстүр жалғастығымен өзектес құбылыс екеніне тағы да ден қояр болсақ, қазіргі қазақ поэзиясындағы Жұмекенмен табиғаты туыс «күрделі ақынның» бірі – Т. Әбдікәкімовтің поэзиясы, сөз жоқ, жаңа бір дара құбылыс. 1986 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде «Қойлы ауылдың хаттары» топтамасымен алғаш рет көрініп, әзірге «Ақшам хаттары» (1993), «Ырауан» (2000) атты екі поэзиялық жинақтың өзімен ақын – қазіргі қазақ әдеби сынының назарын ерекше аударып отырған қалам иесі.

Оның себебі – Тыныштықбектің дүниені қабылдау, ойлау жүйесінің бұрынғы-соңғы ешкімге ұқсай бермейтін өзгешелігі, дүниепайымының, танымы мен сезімінің даралығы, аса нәзік те күрделі поэтикалық әлемі.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының қолданылуындағы ерекшелік, олардың барлығына ортақ сипат неғұрлым күрделілік, интеллектуалды поэзияға тән көпқырлылық. Көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының барлығы да қазіргі қазақ өлеңінде бір-бірімен араласып, біріне-бірі және бір мақсатқа қызмет етіп тұрған күрделі құрылымда жиі бас қосатыны байқалады. Олардың жеке-дара тұруы, жалаң түрде келуі, әрине, бұрынғыдай әлі де көп кездеседі, дегенмен қазір олардың қай- қайсысының да жаппай күрделі формада араласа, қабаттаса қолданылу үрдісі қалыптаса бастағанын байқамау мүмкін емес. Бұл – жаңа, күрделі поэтикалық тіл пайда бола бастады деген сөз. Жоғарыда айтылған дерексізді заттандыру тәсілінің қолданылуынан да бұған көп мысалдар келтіре аламыз. Мәселен, аталмыш тәсілге жиі жүгініп, оны күрделі түрде әрі шебер қолдана білетін ақын Т.Әбдікәкімов өлеңдерінен төмендегідей үлгі-үзінділерді талдап көрелік:

1 Қап-қараңғы үрейдің арқасындай
Мына түннен азырақ қорқасың да [10, 14].
2 Салақтатып тілдерін әр көлеңке,
Ойнап жатыр Сәскенің сақалымен [10, 26].

3 Жат біреумен отырсың сен ыңылдап,
Қолдарыңда күміс тұмсық үміттерім бар үйтілген [10, 79]!…
4 Мұржасы зор моладан үрпек басты үрейім қарап отыр далаға [10, 82].

Алынған мысалдардағы заттанып тұрған абстрактылы, дерексіз нәрсе үшеу: үрей, Сәске және үміт. Осылардың заттануының, жануының әр мысалдағы сипаты мен қызметін енді жеке-жеке талдап көрелік.

Бірінші мысалдағы дерексіз үрейге адамның немесе басқа әйтеуір әлдебір жан, тіршілік иесінің (аңның, малдың және т.б.; бұл маңызды емес) мүшесі арқаны (жотаны) бітіру арқылы ақын оны тек қана жандандырып, кейіптеу тәсілін қолданып отырған жоқ, сонымен бірге оған түннің қараңғылығын теңеп те отыр. Нәтижесінде қараңғы түн бейнесі тудырып отырған үрейдің әсері тіпті күшейе түскен. Өлеңнің екі тармағында бірнеше тәсілдер мен бейнелеу құралдары тоғысып тұр, олар: дерексізді нақтылау, кейіптеу һәм теңеу.

Енді екінші мысалға келелік. Онда автор кейіптеу тәсілі арқылы нақтылап тұрған «тілдерін салақтатқан» көлеңкелер мен «сақалды» сәске де өзара бірлікте алынып («ойнап жатыр»), бір мақсатқа – құбылыстарды адам (оқырман) санасына нақты, образды түрде әрі психологиялық әсермен жеткізуге қызмет етіп тұр.

Келесі мысалдағы абстрактылы ұғым – үміт заттанғанының үстіне күрделі, инверсияланған эпитеттер арқылы («күміс тұмсық», «үйтілген») тіпті нақтылана түскен. Соңғы, төртінші мысалдағы дерексіз үрей де жануымен бірге («қарап отыр далаға») күрделі айқындауыш – эпитет («үрпек басты») арқылы нақтыланып тұр. Кейіптеу де бар. Қолданылған тәсілдердің бәрі бір-бірімен тығыз байланысып, тағы да ортақ мақсатқа қызмет етіп отыр.

Тыныштықбектің поэзиясынан мұндай күрделі де шебер, әдемі де әсерлі қолданыстарды өте жиі кездестіруге болады. Әсіресе ақынның абстрактылы ұғымдарды бейнелеудегі әдіс-тәсілдері оның өзіндік стиль ерекшелігін сипаттайтын белгінің бірі деуге болады. Өйткені ол өз шығармашылығында абстракциялы ұғымдарды заттандыруға, кейіптеуге өте көп барады. Мысалы: «енді ғана бүлк-бүлк ете бастаған Мәңгіліктің құрсағы» [10, 66], «Дәлел үшін – Өтірік пен Шын жұлып жесін бір- бірін» [10, 67], «тырнағынан құтылып көр Тұрмыстың» [10, 38], «Мен бүгін тағы да еріп Әзәзілге, Ақ қанат үмітімді өлтірістім» [10, 69] және т.б. Бұлар – ақынның бір кітабының қатар төрт бетінен алынған үзіктер. Соның өзі-ақ ақынның айтылмыш тәсілді өте көп қолданатынын дәлелдейді. Және оны ақын түрлендіріп, сан алуан әдістер арқылы қолданады. Мәселен, Тыныштықбек белгілі бір құбылысқа немесе нәрсеге тән әлдебір қасиетті соған мүлде кереғар қасиетпен яки әрекетпен ауыстырып, айтылмыш құбылысқа, нәрсеге басқа бір әдеттен тыс, сыйымсыз

қасиетті дарыту, мүмкінсіз әрекетті жасату, контрастарды ымыраластыру, мәмілелестіру тәсілі арқылы бейнелеудің әсерін керемет күшейте біледі. Мысал үшін төмендегі қолданыстарға назар аударып көрелік:

1. Айқай салар Үнсіздік ортамызда [10, 47]?!

2. Естір едің сен де қызыл дірілді [10, 51].

Алғашқы мысалдағы абстрактылы құбылыс Үнсіздікке оның контрастын – Айқай салу әрекетін телу Үнсіздікті әрі заттандырып, әрі оның нақтыланып тұрған өзіндік абстракциялық қасиетін, сипатын өткірлей түсуге, оқырманның ұғымына нақты әрі бейнелі түрде қондыруға көмектесіп тұр.

Қорытынды

Көркемдік таным адамның көзқарасымен, ойымен сабақтас болады. Поэзия арқылы адамның көркемдік танымы ұшталып, эстетикалық сезімі тереңдейді. Поэзияның құндылығының жоғары екенін осыдан-ақ аңғарсақ болады. Уақыт өте келе шығарманың құндылығы өсіп, келер ұрпаққа шындықтың символы ретінде жетеріне сенім кәміл. Қазақ халқының бойындағы рухани артықшылық әдебиетінде толықтай жазылғаны бәрімізге мәлім. Өлеңнің арасында идеялық, мағыналық ұстанымдар көптеп кездеседі. Ендігі кезекте, осыларды автордың халыққа қалай жеткізгені – үлкен мәселе. Ол мәселелер Т. Әбдікәкімұлы шығармашылығын жан-жақты талдаған тұста толықтай ашылды.

Әрбір суреткер белгілі ортада қоғамдық жағдайда өсіп жетіледі. Оның дүниетанымы, көзқарасы мен талап-болмысы неғұрлым жетілген сайын, оның шығармашылық мұрасының да көкжиегі кең, мән-маңызы да терең болады. Кез келген өнер адамы – өз заманының перзенті. Оның қалдырған мұралары өткен күндердің ізін айқындап, болашақтың соқпағын салады. Ал, ол туындылардың бағасын беру ұрпақ еншісінде.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Есембеков, Т. О.** Көркем мәтін теориясы [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ университеті», 2015. – 186-б.

2 **Степанов, Ю. С.** Язык и Метод. К современной философии языка [Текст]. – М. : «Языки русской культуры», 2018. – 784 с.

3 **Тодоров, Ц.** Понятие литературы [Текст]. – Киев: «Весна», 2019. – 418 с.

4 **Titscher, S., Meyer, M.** Text and discourse analysis methods [Text]. – Khar'kov : «Gumanitarnyy Tsentr Fublishing», 2009. – 356 p.

5 **Михайлов, Н. Н.** Теория художественного текста [Текст]. – М. : Издательский центр «Академия», 2016. – 224 с.

6 **Бродский, И.** Нобелевская лекция – СПб: «Азбука-Аттикус», 2022. – 544 с.

7 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін] – Алматы: «Санат», 2010. – 340-б.

8 **Тимофеева, В. В.** Литературный энциклопедический словарь [Текст] – М. : «Восток», 2012. – 320 с.

9 **Markula P., Pringle R.** Foucault, Sport and Exercise. Power Knowledge and Transforming the Self [Text] – NY: «Routledge», 2006 – 250 p.

10 **Әбдікәкімов, Т.** Бесінші маусым жұпары : өлеңдер мен толғаулар, поэма мен балладалар [Мәтін] – Алматы: «Атамұра», 2017. – 312-б.

References

1 **Esembekov, T. O.** Korkem matin teoryasy [Theory of literary text] [Text] – Almaty: «Kazakh university», 2015. –186 p.

2 **Stepanov, Y. S.** Yazik i metod. K sovremennoi literature yazika. [Language and Method. Towards the modern philosophy of language] [Text]. – Moscow : «Languages of Russian culture», 2018. – 784 p.

3 **Todorov, T. S.** Ponyatie literatury [The concept of literature] [Text]. – Kiev : «Spring», 2019. – 418 p.

4 **Titscher, S., Meyer, M.** Text and discourse analysis methods [Text]. – Khar'kov : «Gumanitarnyy Tsentr Fublishing», 2009. – 356 p.

5 **Mikhailov, N. N.** Teorya hudozhestvennogo texta [Theory of literary text] [Text]. – Moscow : Publishing Center «Academy», 2016. – 224 p.

6 **Brodsky, I.** Nobelevskaya lektsya [Nobel's lecture] [Text]. – St. Petersburg : «Azbuka-Atticus», 2022. – 544 p.

7 **Kabdolov, Z.** Soz onery [The art of the word] [Text]. – Almaty : «Sanat», 2010. – 340 p.

8 **Timofeeva, V. V.** Literaturniy inciklopepedicheskiy slovar [Literary Encyclopedic Dictionary] [Text]. – Moscow : «Vostok», 2012. – 320 p.

9 **Markula, P., Pringle, R.** Foucault, Sport and Exercise. Power Knowledge and Transforming the Self [Text]. – NY : «Routledge», 2006. – 250 p.

10 **Abdikakimov, T.** Besinshi mausym zhupary [The fifth season fragrance]: poems and reflections, poem and ballads [Text]. – Almaty : «Atamura», 2017. – 312 p.

09.08.23 ж. баспаға түсті.
14.01.24. ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. А. Куанышев, З. К. Бисенгали*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
09.08.23 ж. баспаға түсті.
14.01.24. ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ ПОЭЗИИ ТЫНЫШТЫКБЕКА АБДИКАКИМОВА И СВЯЗЬ С ПОЭТИЧЕСКИМ ДИСКУРСОМ В ТЕКСТЕ

В статье рассматривается вопрос о парадигматическом уровне и дискурсивных основах в поэтике одного из замечательных казахских поэтов – Т. Абдикакимова. Где речь идет о дискурсивной траектории поэтических произведений, акцентируем внимание на внутреннем мире и духовной сущности поэта. Об этом говорится в основных разделах статьи. Именно А. Кекильбаев был выдающимся представителем казахской прозы, который дал точную оценку поэту. Он говорит: «Странный поэт». Таким чудом, погружаясь во внутренний мир поэта-философа, мы смотрим на пути к воплощению мысли. Обращаем внимание на основы дискурсов художественного текста в творчестве поэта.

Рождение полноценного художественного произведения – главная цель в творчестве поэта. Литературное произведение, т.е. художественное произведение, подкрепляется систематической связь языковых знаков, конкретизацией, текстом. В определении языково-семантической структуры произведения преобладает необходимость учета истории текста.

Эта статья, посвященная изучению дискурса современной казахской поэзии с точки зрения таких конкретных проблем, как анализ, является одной из работ, в которой конкретно рассматриваются проблемы, стоящие перед повествованием в период независимости литературного процесса. В работе проведен всесторонний анализ особенностей формального и поэтического языка в современной казахской поэзии, новаторов в них.

Процесс до появления литературных произведений на бумаге и публикация частично связаны. В заключительной части статьи дается оценка и обсуждается дискурсивная основа поэтики поэзии Тыныштыкбека.

Ключевые слова: Т. Абдикакимов, поэтика, поэзия, дискурс, парадигма, казахская литература, творчество, культура, духовность.

**A. A. Kuanyshev, Z. K. Bisengali*
Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 09.08.23.
Received in revised form 14.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE PARADIGMATIC LEVEL OF TYNYSHTYKBEK ABDIKAKIMOV'S POETRY AND THE CONNECTION WITH POETIC DISCOURSE IN THE TEXT

The article deals with the question of the paradigmatic level and discursive foundations in the poetics of one of the remarkable Kazakh poets – T. Abdikakimov. Where we are talking about the discursive trajectory of poetic works, we focus on the inner world and the spiritual essence of the poet. We will talk about this in the main sections of the article. It was A. Kekilbayev who was an outstanding representative of Kazakh prose, who gave an accurate assessment of the poet. He says, «A strange poet». By such a miracle, plunging into the inner world of the poet-philosopher, we look at the ways to the embodiment of thought. We pay attention to the basics of the discourses of the literary text in the poet's work.

The birth of a full-fledged work of art is the main goal in the poet's work. A literary work, i.e. a work of fiction, is supported by a systematic connection of linguistic signs, concretization, text. In determining the linguistic and semantic structure of the work, the need to take into account the history of the text prevails.

This article, devoted to the study of the discourse of modern Kazakh poetry from the point of view of such specific problems as analysis, is one of the works that specifically addresses the problems facing the narrative during the period of independence of the literary process. The work will provide a comprehensive analysis of the features of formal and poetic language in modern Kazakh poetry, innovators in them.

The process before appearance on paper of literary works and publication are partially connected. In the final part of the article, the discursive basis of the poetics of Tynyshtykbek's poetry is evaluated and discussed.

Keywords: T. Abdikakimov, poetics, poetry, discourse, paradigm, Kazakh literature, creativity, culture, spirituality.

SRSTI 14.37.27

https://doi.org/10.48081/LCVT4007

***L. E. Kudaibergenova[1], A. T. Sattarova[2]**

[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Osh Technological University, Kyrgyzstan, Osh
*e-mail: a-laula@mail.ru

SCIENTIFIC WORKS AND RESEARCH OF M. S. SILCHENKO

The present article deals with scientific works and research of the famous scientist Mitrofan Semenovich Silchenko, who made indispensable contribution to the development of Kazakh literature, his scientific and literature heritage. The article was developed within the framework of the doctoral dissertation «Scientific heritage of Academician M. S. Silchenko». It is also important to determinate the position of the academician in the development of literature in general in the thirties and eighties of the last century. The purpose and objective of the article is to consider some scientific works of Mitrofan Semenovich Silchenko. There were systematized archival documents on the basis of a comparative analysis of the scientist, it was determined the position of the academician in the history of the development of Kazakh literature. There was also identified several directions of research by the scientist, such as the development Abai studies – the result of a study where Abai's work was presented, which helped to more accurately and deeply understand the writer's work, his historical era that gave birth to the poet and which he reflected in his works.

Key words: scientist, academician, literature, literature studies, heritage, folklore, scientific studies, works

Introduction

The great changes of the last two decades in the history of the Kazakh people made it possible to rethink and rediscover much cultural and historical significance.

One of the achievements of sovereign Kazakhstan in the field of culture and literature is the possibility of studying and researching topics and presenting the literary, scientific heritage to the public for consideration by the scientist, academician Mitrofan Semenovich Silchenko, who has explored several directions.

Materials and methods

Theoretical analysis of scientific literature on the research topic, analysis of archival documents; analysis of the content of the scientist's work. The work uses general scientific methods of description, analysis, classification, and generalization.

Results and discussion

M. S. Silchenko is one of the first researchers who studied the literary heritage of the classic of Kazakh literature Abai, he publishes a number of articles devoted to his work: «The Realism of Abai», «Abai is a Realist Poet», «The Poet and the People» and others. He makes the reports on this topic at various conferences and sessions of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, writes reviews and critical articles. During this period, the scientists published the following books: «War and the teaching of literature», «Abai. Essay on life and creativity», «Abai – a classic of Kazakh literature» [1, p. 18].

The result of many years of scientific research by M.S. Silchenko was the publication in 1957 of his monograph «Creative Biography of Abai». In the same year he defended his doctoral dissertation on this topic.

Mitrofan Semenovich devoted over 20 years to his main work, publishing numerous articles about the work of the great Kazakh poet during this period: «Abai and Krylov's fables», «The outstanding poet-educator Abai Kunanbayev», «Abai and the Russian revolutionary democrats», «Characters of Onegin and Tatiana in the works of Abai», «The State and tasks of scientific development of Abai's heritage», «Realist artist», «Founder of the new Kazakh literature», «Source and inspiration», «National pride of the Kazakh people», «Two poems of Abai about volost administrators», «Abai's path to realism» and others, they have taken a worthy place in the history of Kazakh literary studies and have become an example of deep devotion to the chosen topic, selfless service to science.

M. S. Silchenko is a literary critic who has written a valuable work on the creative biography of Abai, and quite clearly gives an idea of the opinion of the great Abai about Shortanbai, Dulat, Bukhara; about the motives for the emergence of the movements «Zar zaman», «Sum zaman»; about events that became disasters for the Kazakhs. When he analyzes the poems of poets who opposed the demands of the Temporary Regulations on the management of the steppe regions of 1868, he builds his thoughts based on the realities and changes in the nomadic life of the Kazakhs [2, p. 23].

Two years later, M.S. Silchenko, who re-analyzed the ideological views and worldview of the Zar zaman poets, proposes to consider their works not one-sidedly; suggests that these works need to be given a comprehensive assessment, as well as the folk character of their poetry needs to be studied from the perspective of realism. However, he condemns the views of the poets: «What grounds do we,

Marxist literary critics, have to talk about nationality, artistry, and the enduring significance of Murat or Shortanbai? Sometimes they refer to time, to the fact that these singers are a product of their era, that they could not master the advanced worldview, etc. All this is just a statement of fact and not an explanation of it. Murat is a contemporary of Altynsarin and Abai. Murat is an eyewitness not only of the negative things that actually entered Kazakh life with the accession to Russia, but also of the new things that were awakening among the people: the desire for personal freedom, knowledge and struggle. He saw one thing but closed his eyes to another. But a poet who does not see the advanced phenomena of our time, calls for the past, the backward, can be neither a folk poet nor a realist?» [2, p.126].

As M. S. Silchenko writes «Russian-Kazakh literary connections established in the last century by Chokan Valikhanov, Ibray Altynsarin, Abay Kunanbayev, they were a "prototype" of comprehensive literary connections of our time. Ch. Valikhanov was friend of S. F. Durov, F. M. Dostoevsky, A. N. Maikov, V. S. Kurochkin and he corresponded with them. Russian revolutionary-democratic literature and introduced them to the aesthetics of Belinsky, Chernyshevsky and Dobrolyubov. Translations of Altynsarin and Abai from Russian classics enriched Kazakh literature, expanded its ideological and thematic range and contributed to the formation of new genres.

Literary connections of that time were carried out primarily in the context of the struggle of enlighteners against the backwardness and darkness of their people, helping to awaken in them a critical attitude towards modernity. Nowadays it is no longer possible to imagine the full scope of Soviet literature without the work of Kazakh writers. Kazakh literature actively participated and is participating in depicting the main stages of Soviet society history: the civil war, military communism and the restoration period; pre-war five-year plans and the Great Patriotic War; post-war period of extensive construction of a communist society. And Kazakh literature has always acted and continues to act as one of the leading national literatures in the struggle for high ideology and partisanship of the art of speech, for innovation of literary forms. Militant participation in the development of the literature of the USSR people led and leads to commonwealth, the interconnection of the creativity of our writers with Russian classical and Soviet literature at a new, immeasurably higher level than in pre-Soviet times» [3, p.4].

The scientist stresses the thesis that Abaev's translations serve as an example of creative penetration into the inner essence of the translated text. In addition, Abai with his translations of Russian classics, struck a blow at the outdated, backward poetic traditions that were adhered to by the ancients – Bukhar, Shortanbay, Dulat. In our time there are no such contradictions, because the golden fund of multinational socialist culture consists of the best works created by the unified

method of socialist realism. By translating from Russian into Kazakh and vice versa poetic traditions of the distant past, folklore and literary receive new life.

M. S. Silchenko notes the translation of M. Auezov's novels «Abai» and «Abai's Path» helped Russian readers to see the originality of the creative style of the outstanding writer, to feel in them the synthesis of the work of a scientist and artist, who had to recreate bit by bit the collected memories, stories, observations, historical and ethnographic research era with its acute conflict of feudal-tribal foundations and democratic principles in Kazakh society, the inspiration of which was Abai.

«The epic of M. Auezov is the best example of the Russian-Kazakh literary community. Without it, we would not have a complete understanding of the role played by national writers in the development of the Soviet historical novel. On the other hand, M. Auezov's novels indicate the appearance in Kazakh literature of multifaceted works with acute social conflicts, with many different human destinies, with a bright national flavor and with a broad historical, universal perspective» [3, p.4].

M. S. Silchenko, in the «Sources of Inspiration» section, quotes Abai in one of his edifying words as follows: «Study the culture and art of Russians. This is the key to life. If you received it, your life will become easier». According to Abai's first biographer, Kakitai Kunanbaev, the poet systematically and enthusiastically studied Pushkin, Lermontov, Turgenev, Belinsky, Nekrasov, Saltykov-Shchedrin, Leo Tolstoy, Dostoevsky, Chernyshevsky, Dobrolyubov, Pisarev. In Russian classical literature Abai found deep generalizations, liberating pathos and high civic ideas. All this helped the poet to overestimate the spontaneous realism of the poetry of the akyns and start from their narrowly local coverage of reality. The poems: «Oh my Kazakhs, my poor people», «Bai live, protecting their accumulated wealth», «Be silent until you know» and many other poems of the 80s clearly show how high Abai raised the best traditions of Kazakh folk poetry, how in accusatory and edifying poetry, artistically generalized positive or satirical images emerged. Thus, in Abai's poetic reflections – the main form of his mature poems – an image of the people is created, which, in turn, reflects the image of the poet-educator himself [4, p. 133].

M. S. Silchenko actively gave scientific reports at various conferences, meetings, and sessions. He was a member of scientific, problem and specialized councils, editorial boards of journals, and in 1962-1970 was the executive editor of the journal «Izvestia of the Academy of Sciences of the KazSSR. Series of Philology and Art History; Public series; Social Science Series». Edited by M. S. Silchenko published such works as «Abai – the great Kazakh poet», «Dzhambul», «Proceedings of the 1st session of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR», «Essays on Kazakh folk poetic creativity of the Soviet era», «Proceedings of the Department of Folk Art», «Bibliographic Index on Kazakh

Folk Art creativity», «Collected works of Dzhambul Dzhabayev», «Kazakh versification», etc.

Conclusion

Thus, based on the above, we tried to reveal the literary heritage of the scientist Mitrofan Semnovich Silchenko. He grew up with a passion and love for literature. Interest of M. S. Silchenko's involvement in literature dates back to the 1940s. The political situation in society of that time and the development of literature determined the views and literary orientation of the scientist. Like many scientists, poets and writers of that time, M. S. Silchenko believed in the ideology of Soviet power and thereby left his mark on Kazakh literature.

References

1 **Batalov M., Silchenko, M.** Ocherki po kazakhskomu folkloru i kazakhskoy literature [Essays on Kazakh folklore and Kazakh literature]. Alma-Ata – Moscow, 1933.

2 Ádebı mura jáne ony zertteý [Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. – 1961. – 376 p.

3 Akademiya nauk Kazakhskoy SSR. Mitrofan Semenovich Silchenko. [Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Mitrofan Semyonovich Silchenko]. – Alma-Ata, 1987.

4 **Seıtov, S.** Jızn, posvıaennaıa naýke [80 let so dnıa rojdenıia M. S. Sılchenko] [Life dedicated to science] [80 years since the birth of M. S. Silchenko] // Star. – 1978. – No. 4. – P. 208–210.

5 **Narymbetov, A.** Vydayushchiysya uchenyy : k 70-letiyu M. S. Silchenko] [an outstanding scientist : to the 70th anniversary of M. S. Silchenko] // Kazakh literature. – April 21, 1968. – 2 p.

6 **Ahmetov, Z.** Abaıdyń aqyndyq álemi [Abai's poetic world]. – Almaty : Ana tili, 1995. – 272 p.

7 **Ahmetov, Z. A.** Kazakhskoye stikhoslozheniye : (Problemy razvitiya stikha v dorevolyutsionnoy i sovremennoy poezii) [Kazakh versification : (Problems of the development of verse in pre-revolutionary and modern poetry)].

8 Istoriya kazakhskoy literatury [History of Kazakh literature] In 3 volumes / Editorial board: M. K. Karataev (editor-in-chief), M. S. Silchenko and others; AN KazSSR. Institute of Literature and Art. M.O. Auezov. – Alma-Ata : Science, 1971.

9 **Kazykhanova, B.** Rol' khudozhetsvennogo naslediya v esteticheskom vospitanii [The role of artistic heritage in aesthetic education]. – Alma-Ata, 1967. – 240 p.

10 **Espenbetov, A.** Ýaqyt órnegi. [Expression time]. – Almaty : Pearls, 2005. – 515 p.

Received 17.04.24.
Received in revised form 23.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

**Л. Е. Кудайбергенова[1], А. Т. Саттарова[2]*
[1]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Ош технологиялық университеті,
Қырғызстан, Ош қ.
17.04.24 ж. баспаға түсті.
23.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

М. С. СИЛЬЧЕНКОНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖҰМЫСТАРЫ МЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің дамуына таптырмас үлес қосқан белгілі ғалым Митрофан Семенович Сильченконың ғылыми еңбектері мен зерттеулері, оның ғылыми-әдеби мұрасы қарастырылады. Мақала докторлық диссертация аясында «академик М. С. Сильченконың ғылыми мұрасы» әзірленген. Академиктің өткен ғасырдың отызыншы-сексенінші жылдарындағы жалпы әдебиеттің дамуындағы орнын анықтау да маңызды. Мақаланың мақсаты мен міндеті – Митрофан Семенович Сильченконың кейбір ғылыми еңбектерін қарастыру. Ғалымның қызметін салыстырмалы талдау негізінде мұрағат құжаттары жүйеленіп, академиктің қазақ әдебиетінің даму тарихындағы орны айқындалды. Ғалымның бірнеше зерттеу бағыттары да айқындалды, мәселен Абайтану ғылымының дамуы – Абай шығармашылығы берілген зерттеудің нәтижесі, жазушы шығармашылығын, оның өмірге келген тарихи дәуірін дәл әрі терең түсінуге септігін тигізді. ақынға және оның шығармаларында нені бейнелеген.

Кілтті сөздер: ғалым, академик, әдебиет, әдебиеттану, мұра, фольклор, ғылыми зерттеулер.

*Л. Е. Кудайбергенова[1], А. Т. Саттарова[2]
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Ошский технологический университет,
Киргизия, г. Ош.
Поступило в редакцию 17.04.24.
Поступило с исправлениями 23.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ М. С. СИЛЬЧЕНКО

В настоящей статье рассматриваются научные труды и исследования известного учёного Митрофана Семеновича Сильченко, внесшего незаменимый вклад в развитие казахской литературы, его научного и литературного наследия. Статья разработана в рамках докторской диссертации «Научное наследие академика М. С. Сильченко». Важно также определить позицию академика в развитии литературы в целом в тридцатые и восьмидесятые годы прошлого столетия. Цель и задача статьи – рассмотреть некоторые научные труды Митрофана Семеновича Сильченко. На основе сравнительного анализа деятельности ученого систематизированы архивные документы, определено место академика в истории развития казахской литературы. Также выявлено несколько направлений исследований ученого, таких как развитие абаеведения – результат исследования, где было представлено творчество Абая, что помогло более точно и глубоко понять творчество писателя, его историческую эпоху, породившую поэт и что он отразил в своих произведениях.

Ключевые слова: ученый, академик, литература, литературоведение, наследие, фольклор, научные исследования.

SRSTI 16.31.02

https://doi.org/10.48081/PUEB6017

G. A. Kuzembayeva, T. F. Vakhitova
K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe
*email: kuzembayeva@mail.ru

CONCEPTUALIZATION OF PARENTS IN THE KAZAKH CULTURE: ETHNOPSYCHOLINGUISTIC STUDY

Cultural values, comprising socially formed beliefs and standards, govern individuals within a specific group's behavior and are seen as an essential component of a society's identity, frequently reflecting long-standing practices, traditions, and ideas. Family is regarded as the main foundation of many societies and cultures, in which parents are regarded as protectors, caretakers of children and are treated with great respect. The purpose of our study is to describe the conceptualization of parents in the linguistic consciousness of the Kazakh language and culture bearers and define the ethnic content of the value ama-ана / parents in the Kazakh linguistic culture. The study employed a complex of methods including lexicographic, linguistic, content, and cognitive analysis, as well as the word association test among 563 Kazakh language and culture bearers. The research data comprised dictionaries of the Kazakh language, Kazakh paroemia and aphorisms, and association responses. The results showed that parents are conceptualized as loving and caring beloved family members, which upbringing is very important for their children, and have a great value such as wealth and gift in the Kazakh linguistic culture. The study findings will contribute to a more in-depth knowledge of the concept under consideration and its function in Kazakh society from a psycholinguistic standpoint. The practical value of the research findings can be seen in effective cross-cultural relationships and the utilization of study materials in linguistic courses.

Keywords: linguistic consciousness, Kazakh culture, parents, value, conceptualization.

Introduction

Studies of cultural values from the ethnic perspective are becoming increasingly important in psycholinguistics, which in the 21st century [1], as

considered by Tarasov (2004), is the psycholinguistics of consciousness [2]. A complex and systemically organized linguistic consciousness comprises the ethnic specificity, which is isomorphically represented at all levels and in all structures [3].

Psycholinguistic word association experiments can bring researchers closer to understanding the features of the vision of the world and its assessment by the national linguistic consciousness [4]. They allow researchers to not only study the similarities and differences between the worldviews of different linguistic cultures, but also to shed light on the systemic nature of the linguistic worldview of a certain linguistic culture.

However, at present in psycholinguistics there is little empirical evidence of the Kazakh language and culture bearers' value orientations, the ethnic content of the cultural values [5], the place of family and relative values in the system of cultural values, and the conceptualization of family and relative values in the linguistic consciousness of the Kazakhs. The relevance of the study of values lies in the fact that without a clear scientific understanding of the essence and characteristics, the place and role of the axiological foundations of society, it is impossible to predict the further development of society [6].

The study is aimed at describing the conceptualization of parents in the linguistic consciousness of the Kazakh language and culture bearers and defining the ethnic content of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture. The study findings will contribute to the in-depth understanding of the concept under study and its role in the Kazakh culture from the psycholinguistic perspective. The practical significance of the research results is seen in effective cross-cultural interactions and the use of study materials in linguistic courses.

Materials and Methods

The present study is aimed at investigating the conceptualization of parents in the linguistic consciousness of the Kazakh language and culture bearers and the ethnic content of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture. The study employed a complex of methods including lexicographic, linguistic, content, and cognitive analysis, as well as the word association test. The research data comprised dictionaries of the Kazakh language, Kazakh paroemia and aphorisms, and association responses. Participants of the word association test comprised 563 native Kazakhs, representing Kazakh language and culture. The questionnaire in Google Forms was administered via WhatsApp messenger with prior consent of the respondents.

Results and Discussion

The analysis of Kazakh dictionaries [7-9] outlined the definition of the lexeme ата-ана by the synonymous word «әке-шеше» (parents).

The paremiological analysis demonstrated the semantic components of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture such as:

Value, wealth and gift:

[1] Ата-ананың қадірін, балалы болғанда білерсің. / You will know the value of parents when you have children.

Family members and beloved people:

[2] Ананың көңілі балада, Баланың көңілі далада. / The mother's attention is on the child; the child's attention is outside.

[3] Ата-анадан жар жақын. / The spouse is closer than parents.

Education and upbringing:

[4] Баланың бас ұстазы – ата-ана. / The main teacher of the child is the parents.

[5] Бала өсірген ата-ана
Бала болып ойнайды.
Бала оқытқан ұстаздар
Бала болып ойлайды. /
Parents who raise a child
Play like a child.
Teachers who teach a child
Think like a child.

The analysis of Kazakh aphorisms adds to the semantic components of the value ата-ана / parents such as Value, wealth and gift:

Ата-ана қадірін білмеген – халық қадірін біле алмас. Халық қадірін білмеген – ата-ана қадірін біле алмас. (F. Мұстафин) / Those, who do not know the value of parents, could not know the value of the people. Those, who do not know the value of the people, could not know the value of parents. (G. Mustafin), and Education and upbringing:

Балаға берілген бірінші тәрбие ата-анасын, туысын, жолдасын сыйлауға үйретуден басталады (Ы. Алтынсарин) / The first upbringing given to a child begins with teaching to respect parents, relatives, and friends/spouse (Y. Altynsarin)

The analysis of Kazakh paroemia revealing such semantic components of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture as Value, wealth and gift (20 %), Family members and beloved people (40 %), Education and upbringing (40 %) were in line with the analysis of Kazakh aphorisms actualizing such semantic components of the value ата-ана / parents as Value, wealth, and gift (50 %) and Education and upbringing (50 %).

The associative experiment resulted in 906 associative responses on the stimulus ата-ана / parents with 158 different reactions, of which 72 were stated once. The association field АТА-АНА / PARENTS is demonstrated in Table 1.

Table 1 – The Association Field ATA-AHA / PARENTS

Centre	отбасы/family 95, тәрбие/upbringing 91, байлық/wealth 88, махаббат/love 42, қамқор/caregiver 39, әке-шеше/parents 36, жақын адамдар/close people 32, қолдау/support 22,
Near periphery	жылулық/warmth 17, мейірім/mercy 17, бақыт/happiness 16, қорған/protector 16, ең аяулы жан/the most loving people 14, жарық дүниеге әкелуші/the one who gives birth 13, құрмет/respect 12, үй/home 12, бала-шаға/children 11, өмір сыйлаушы/birth giver 11, тірек/support 10, бала/child 10,
Far periphery	жәннат/paradise 9, өмір/life 9, жанашыр/compassionate 8, жанұя/family 7, қазына/treasure 7, мама/mother 7, өмір мәні/meaning of life 7, родители/parents 7, ана/mother 6, әке/father 6, жүрек/heart 5, көмек/help 5, қанат/wings 5, мама папа/mother father 5, барым/all I have 4, бағыт беруші/guide 4, еркелік/pampering 4, жақсы көру/to love 4, жаным/soul 4, Отан/homeland 4, өміріміздің маңызды бөлігі/important part of our life 4, сүйіспеншілік/love 4, ата-әже 3, асыл жан/noble 3, ақылшы/wise 3, денсаулық/health 3, жақсылық/goodness 3, әрдайым жанында/always with you 3, дұрыс жол көрсетуші/guide on the right path 3, қадірлі/dear 3, қымбат/darling 3, қуаныш/joy 3, сезім/feeling 3, сенім/faith 3, сүйеніш/support 3, туыс/relative 3, уайымдау/to worry 3, ұя/nest 3, ақша/money 2, асыраушы/breadwinner 2, алтын/gold 2, асқар тау/mountain 2, әже/grandmother 2, бағдар/guide 2, бағалау/appreciate 2, еркіндік/freedom 2, жалғыздарым/only 2, жақын дос/close friend 2, жанның бөлшегі/piece of soul 2, жауапкершілік/responsibility 2, жылы жер/warm place 2, кеңес беруші/advisor 2, қайырым/goodwisher 2, қауіпсіздік/safety 2, өмірдегі басты рөлдегі (ерекше орындағы) адам/people with main role and special place 2, пана/shelter 2, парыз/duty 2, папа/father 2, сүйікті/beloved 2, тілекші/good wisher 2, туған/native, түсіністік/understanding 2, ұлы/great 2, үлгі/model 2, ыстық/dear 2, шаңырақ/home 2,
Outer periphery	абзал жандар/good people, адалдық/honesty, аққу/swan, алақан/palm, Алланың бізге берген сыйы/God's gift to us, аман жүрсінші/stay safe, алтын адамдар/golden people, әке-шеше/parents, ауызбіршілік/unity, әліппе/alphabet, әлем/the world, әпке/sister, басты орын алу/take the main place, бауырлар/ blood relatives, бастапқы дәнекер/primary connector, баға жетпес асыл/priceless precious, бәйтерек/supporter, борыш/duty, бесік/cradle, біртұтас ұлт/united nation, бабалар/ancestors, батя матя/batya matya, бүкілін жасау/making the whole, береке/blessing, Гүлзия/Gulzia, жайлылық/comfort, жауап/answer, жәрдемші/ helper, жүрек жалғанған адамдар/people close to heart, жебеуші перштелер/ supporting angels, жүректің оты/fire of the heart, жұмыс/work, заңды өкіл/legal representative, керемет/wonderful, киелі/sacred,

	қанағат/satisfaction, қасиетті ұғым/sacred concept, қызығушылық/interest, құдайдан амандығын тілеу/to pray for God's safety, өмірдегі құндылық/value in life, даналық/wisdom, мемлекет/the state, міндет/duty, мүмкіндік/opportunity, намыс/honor, немере/grandson, отбасының алтын діңгегі/the golden pillar of the family, орны бөлек жандар/people on a different place, бата/blessing, оқу/study, ошақ/hearth, ойлайтын адамдар/thinking people, өмірдің жақсы жаманын үйрету/teach the good and bad of life, өмір мәнін білетін/know the meaning of life, пахан махан/pahan mahan, рахмет/thanks, риза қылу/to please, стартап/startup, сыйластық/respect, сені іздейтін адамдар/people looking for you, сені қалай бар солай қабылдай алатын/could accept you as you are, іні/younger brother, тау/mountain, тығыз қарым-қатынас/close relationship, тамақ/food, Темірбек/Temirbek, үлкен/big, үйдегілер/householders, ұйым/organization, ұрпақ/generation, шуақ/sunshine, шаттық/joy.

As a result of the cognitive analysis of the association field ATA-AHA / PARENTS in the Kazakh language, we distinguished the semantic zones where the order of the components is determined by their number. The semantic zones of the association field ATA-AHA / PARENTS in the Kazakh linguistic consciousness are Love, care (27.59 %), Family members, people (23.84 %), Close, beloved people (14.57 %), Education, upbringing (12.36 %), Wealth, gift (11.59 %), Support (6.29 %), Home, household goods (1.88 %), Place (1.22 %), Responsibility, duty (0.66 %). Associations in semantic zones are given in decreasing order of their frequency:

Family members, people: отбасы/family 95, әке-шеше/parents 36, бала-шаға/children 11, бала/child 10, жанұя/family 7, мама/mother 7, родители/parents 7, ана/mother 6, әке/father 6, мама папа/mother father 5, ата-әже 3, туыс/relative 3, әже/grandmother 2, папа/father 2, туған/native 2, әке-шеше/parents, әпке/sister, батя матя/batya matya, бабалар/ancestors, бауырлар/ blood relatives, біртұтас ұлт/united nation, Гүлзия/Gulzia, немере/grandson, пахан махан/pahan mahan, Темірбек/Temirbek, іні/younger brother, үйдегілер/householders, ұрпақ/generation, ұйым/organization,

Wealth, gift: байлық/wealth 88, қазына/treasure 7, ақша/money 2, алтын/gold 2, бағалау/appreciate 2, Алланың бізге берген сыйы/God's gift to us, баға жетпес асыл/priceless precious, береке/blessing, стартап/startup,

Education, upbringing: тәрбие/upbringing 91, бағыт беруші/guide 4, ақылшы/advisor 3, дұрыс жол көрсетуші/guide on the right path 3, бағдар/guide 2, кеңес беруші/advisor 2, әліппе/alphabet, даналық/wisdom, жауап/answer,

ойлайтын адамдар/thinking people, оқу/study, өмірдің жақсы жаманын үйрету/teach the good and bad of life, өмір мәнін білетін/know the meaning of life,

Love, care: махаббат/love 42, қамқор/caregiver 39, жылулық/warmth 17, мейірім/mercy 17, бақыт/happiness 16, жарық дүниеге әкелуші/birth giver 13, құрмет/respect 12, өмір сыйлаушы/birth giver 11, жанашыр/compassionate 8, еркелік/pampering 4, жақсы көру/to love 4, сүйіспеншілік/love 4, әрдайым жанында/always with you 3, денсаулық/health 3, жақсылық/goodness 3, қуаныш/joy 3, сезім/feeling 3, сенім/faith 3, уайымдау/to worry 3, асыраушы/breadwinner 2, қайырым/goodwisher 2, тілекші/good wisher 2, еркіндік/freedom 2, қауіпсіздік/safety 2, пана/shelter 2, түсіністік/understanding 2, аман жүрсінші/stay safe, аққу/swan, киелі/sacred, қасиетті ұғым/sacred concept, адалдық/honesty, алақан/palm, ауызбіршілік/unity, бастапқы дәнекер/primary connector, бүкілін жасау/making the whole, жайлылық/comfort, жәрдемші/helper, жебеуші періштелер/supporting angels, керемет/wonderful, қанағат/satisfaction, қызығушылық/interest, құдайдан амандығын тілеу/to pray for God's safety, мүмкіндік/opportunity, намыс/honor, бата/blessing, рахмет/thanks, риза қылу/to please, сыйластық/respect, тау/mountain, тығыз қарым-қатынас/close relationship, үлкен/big, шуақ/sunshine, шаттық/joy,

Support, help: қолдау/support 22, қорған/protector 16, тірек/support 10, көмек/help 5, сүйеніш/support 3, бәйтерек/supporter,

Close, beloved people: жақын адамдар/close people 32, ең аяулы жан/the most loving people 14, жәннат/paradise 9, өмір/life 9, өмір мәні/meaning of life 7, жүрек/heart 5, қанат/wings 5, барым/all I have 4, жаным/soul 4, өміріміздің маңызды бөлігі/important part of our life 4, қадірлі/dear 3, қымбат/darling 3, асыл жан/noble 3, асқар тау/mountain 2, жалғыздарым/only 2, жақын дос/close friend 2, жанның бөлшегі/piece of soul 2, өмірдегі басты рөлдегі (ерекше орындағы) адам/people with main role and special place 2, сүйікті/beloved 2, ұлы/great 2, үлгі/model 2, ыстық/dear 2, абзал жандар/good people, алтын адамдар/golden people, басты орын алу/take the main place, жүрек жалғанған адамдар/people close to heart, жүректің оты/fire of the heart, жұмыс/work, заңды өкіл/legal representative, өмірдегі құндылық/value in life, отбасының алтын діңгегі/the golden pillar of the family, орны бөлек жандар/people on a different place, сені іздейтін адамдар/people looking for you, сені қалай бар солай қабылдай алатын/could accept you as you are,

Home, household goods: үй/home 12, шаңырақ/home 2, бесік/cradle, ошақ/hearth, тамақ/food,

Place: Отан/homeland 4, ұя/nest 3, жылы жер/warm place 2, әлем/the world, мемлекет/the state,

Responsibility, duty: жауапкершілік/responsibility 2, парыз/duty 2, борыш/duty, міндет/duty.

Table 2 presents the ratio of semantic zones of the association field ATA-AHA / PARENTS.

Table 2 – The Semantic Zones of the Association Field ATA-AHA / PARENTS

Semantic Zones	Quantity	Percentage
Love, care	250	27.59
Family members, people	216	23.84
Close, beloved people	132	14.57
Education, upbringing	112	12.36
Wealth, gift	105	11.59
Support, help	57	6.29
Home, household goods	17	1.88
Place	11	1.22
Responsibility, duty	6	0.66
Total	906	100

The table shows that the most voluminous semantic zones of the association field ATA-AHA / PARENTS are Love, care (27.59 %), Family members, people (23.84 %), Close, beloved people (14.57 %), Education, upbringing (12.36 %), Wealth, gift (11.59 %). Thus, the semantics of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture comprise very warm, loving, and caring relationships among the beloved family members, the importance of parental upbringing and their conceptualization as wealth and gift. These findings go in line with Baizakova & Duisekova (2023), stating the representation of the closely related concept отбасы / family as unity, children, a warm nest, a woman, family members, etc. [10].

Conclusions

The study investigated the conceptualization of parents in the linguistic consciousness of the Kazakh language and culture bearers and define the ethnic content of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture.

The paremiological analysis demonstrated the semantic components of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture such as Value, wealth and gift, Family members and beloved people, Education and upbringing. The analysis of Kazakh aphorisms added to the semantic components of the value ата-ана / parents such as Value, wealth and gift and Education and upbringing.

The associative experiment resulted in the voluminous association field of the value under study, including 906 associative responses with 158 different reactions, of which 72 were stated once. The semantic zones of the association field ATA-AHA / PARENTS in the Kazakh linguistic consciousness included Love, care, Family members, people, Close, beloved people, Education, upbringing, Wealth, gift, Support, Home, household goods, Place, Responsibility, duty. Thus,

the semantics of the value ата-ана / parents in the Kazakh linguistic culture comprise very warm, loving, and caring relationships among the beloved family members, the importance of parental upbringing and their conceptualization as wealth and gift.

Funding Statement

The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13268778).

References

1 **Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khayrullina, R.** Kazakh and Russian Kinship Terminology : The Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – № 8(1). – P. 28–43.

2 **Тарасов, Е. Ф.** Общечеловеческие ценности: проект исследования // Вопросы психолингвистики. – 2012. – № 1(15). – С. 9–17.

3 **Пищальникова, В. А.** Динамика базовых ценностей и речевая практика социума // Человек : образ и личность. – 2017. – С. 146–160.

4 **Караулов, Ю. Н.** Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети / Языковое сознание и образ мира. – М. : Институт языкознания РАН, 2000. – С. 191–206.

5 **Kuzembayeva, G.** Axiological Dimension of Citizenship and Patriotism in a Worldview of Kazakhs : A Psycholinguistic Study // East European Journal of Psycholinguistics. – 2023. – №10 (1). – P. 116–135.

6. **Шорманбаева, Д. Г.** Адаптация личности в условиях социокультурной адаптации общества : Дисс. на соиск. уч. степ. доктора философии (PhD). – Алматы, 2014.

7 **Бұралқыұлы, М.** Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Мектеп, 2008. – 367-б.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2-том. А-Б. Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков, С. Мырзабеков, А. Жаңабекова, А. Фазылжанова, Қ. Күдеринова, Б. Сүйеркұлова. – Алматы, 2011.

9 Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі). Құраст. Н. Уәли, Р. Шойбеков, Қ. Күдеринова, О. Жұбаева, А. Жаңабекова. – Алматы : Дәуір, 2013.

10 **Байзакова, В. Е., Дүйсекова, К. К.** Тілдік санадағы «отбасы/family» концептісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1 (189). – Б. 13–20.

References

1 **Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khayrullina, R.** Kazakh and Russian Kinship Terminology: The Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – № 8(1). – P. 28–43.

2 **Tarasov, E. F.** Obshhechelovecheskie cennosti: proekt issledovanija [Common human values: research project] [Text] // Voprosy psiholingvistiki. – 2012. – № 1(15). – P. 9–17. [in Russian].

3 **Pishchalnikova, V. A.** Dinamika bazovyh cennostej i re-chevaya praktika sociuma [Basic values dynamics and society speech practice] // Chelovek : Obraz i sushchnost, 2017. – P. 146–160 [in Russian].

4 **Karaulov, Ju. N.** Pokazateli nacional'nogo mentaliteta v associativno-verbal'noj seti [Indicators of the national mentality in the associative-verbal network In Linguistic consciousness and the image of the world] / Jazykovoe soznanie i obraz mira [Linguistic consciousness and the image of the world]. – Moscow : Institute of Linguistics RAS, 2000. – P. 191–206 [in Russian].

5 **Kuzembayeva, G.** Axiological Dimension of Citizenship and Patriotism in a Worldview of Kazakhs : A Psycholinguistic Study // East European Journal of Psycholinguistics. – 2023. – №10 (1). – P. 116–135.

6 **Shormanbaeva, D. G.** Adaptacija lichnosti v uslovijah sociokul'turnoj transformacii obshhestva [Adaptation of a person in the context of sociocultural transformation of society] / A thesis for the degree of PhD in Philology. – Almaty, 2014 [in Russian].

7 **Buralkyuly, M.** Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty : Mektep, 2008 [in Kazakh].

8 Qazaq adebi tilinің sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. Volume 2. A. B. Kaliyev, S. Bizakov, O. Nakysbekov, S. Myrzabekov, A. Zhanabekova, A. Fazylzhanova, K. Kuderinova, B. Suyerkulova (Eds.). – Almaty, 2011 [in Kazakh].

9 Қазақ sөzdigi (Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi) [Kazakh dictionary (One Volume Large Explanatory Dictionary of the Kazakh language)]. N. Uali, R. Shoibekov, K. Kuderinova, O. Zhubaeva, A. Zhanabekova (Eds.). – Almaty: Dauir, 2013.

10 **Baizakova, V. E., Duisekova, K. K.** Tildik sanadagy «otbasy/family» konceptisi [The concept of «otbasy/family» in linguistic consciousness] // KazNU Bulletin. Philology series. – 2023. – №1 (189). – P. 13–20 [in Kazakh].

Received 29.01.24.
Received in revised form 02.02.24.
Accepted for publication 03.06.24.

**Г. А. Кузембаева, Т. Ф. Вахитова*
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
29.01.24 ж. баспаға түсті.
02.02.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ АТА-АНАНЫҢ КОНЦЕПТІЛЕНУІ: ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Әлеуметтік қалыптасқан нанымдар мен стандарттарды қамтитын мәдени құндылықтар белгілі бір топтағы жеке тұлғалардың мінез-құлқын басқарады және қоғамның жеке басының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, сонымен қатар көбінесе бұрыннан келе жатқан тәжірибелерді, дәстүрлер мен идеяларды көрсетеді. Отбасы көптеген қоғамдар мен мәдениеттердің негізі ретінде қарастырылады, отбасы мүшелері арасында ата-аналар балаларына қамқорлық жасау арқылы оларды қорғаушы ретінде әрекет етеді, әрі ата-аналарға үлкен құрметпен қарайды. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – қазақ тілі мен мәдениеті иелерінің тілдік санасындағы ата-аналардың концептіленуін сипаттау және қазақ лингвомәдениетіндегі ата-ана құндылығының этникалық мазмұнын анықтау. Зерттеуде лексикографиялық, лингвистикалық, контент және когнитивтік талдауды, сондай-ақ 563 қазақ тілі мен мәдениеті арасында жүргізілген ассоциативті экспериментті қамтитын әдістер кешені пайдаланылды. Зерттеу материалдарына қазақ тілінің сөздіктері, қазақ паремиялары мен афоризмдері енген тілдік материалдар және респонденттердің ассоциативті реакциялары кірді. Нәтижелер көрсеткендей, қазақ лингвомәдениетіндегі ата-аналар тәрбиесі балалары үшін өте маңызды және байлық пен сыйлық ретінде үлкен құндылыққа ие, отбасының сүйіспеншілікке толы және қамқор сүйікті мүшелері ретінде тұжырымдалады. Зерттеу нәтижелері қарастырылып отырған ұғымды, сондай-ақ оның мазмұны мен қазақстандық қоғамдағы рөлін психолингвистикалық тұрғыдан тереңірек түсінуге ықпал ететін болады. Зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік құндылығы тиімді мәдениетаралық байланыстарда және лингвистикалық курстарда зерттеу материалдарын қолдануда көрінеді.

Кілтті сөздер: тілдік сана, қазақ мәдениеті, ата-аналар, құндылық, концептуализация.

**Г. А. Кузембаева, Т. Ф. Вахитова*
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актобе.
Поступило в редакцию 29.01.24.
Поступило с исправлениями 02.02.24.
Принято в печать 03.06.24.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ РОДИТЕЛЕЙ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ: ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Культурные ценности, включающие социально сформированные убеждения и стандарты, управляют поведением индивидов в рамках определенной группы и рассматриваются как важнейший компонент идентичности общества, часто отражающий давние практики, традиции и идеи. Семья рассматривается как основа многих обществ и культур, в которых родители выступают защитниками своих детей, заботясь о них, и к ним относятся с большим уважением. Цель нашего исследования – описать концептуализацию родителей в языковом сознании носителей казахского языка и культуры и определить этническое содержание ценности ата-ана / родители в казахской лингвокультуре. В исследовании использовался комплекс методов, включающий лексикографический, лингвистический, контент- и когнитивный анализ, а также ассоциативный эксперимент, проводившийся среди 563 носителя казахского языка и культуры. Материалы исследования включали словари казахского языка, языковой материал – казахские паремии и афоризмы, а также ассоциативные реакции респондентов. Результаты показали, что родители в казахской лингвокультуре концептуализируются как любящие и заботливые любимые члены семьи, воспитание которых очень важно для их детей, и имеют большую ценность как богатство и дар. Результаты исследования будут способствовать более глубокому пониманию рассматриваемого понятия, а также его содержания и роли в

казахстанском обществе с психолингвистической точки зрения. Практическая ценность результатов исследования проявится в эффективных межкультурных связях и использовании материалов исследования на лингвистических курсах.

Ключевые слова: языковое сознание, казахская культура, родители, ценность, концептуализация.

ҒТАМР 16.21.65

https://doi.org/10.48081/CWOH1868

А. А. Мустафаева[1], Р. С. Мұхитдинов[2], У. Е. Кенжебаева[3], Қ. Қ. Аубакирова[4], *М. С. Кулахметова[5]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[4]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
[5]Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: kmergul@yandex.ru

ДІНИ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ КӨРІНІСІ

Кеңес Одағы ыдыраганнан кейін құрамындағы біраз мемлекет тәуелсіздікке қол жеткізіп, тілдері мемлекеттік мәртебеге ие болып, біртіндеп терминологиялық тілдің де дамуына жол ашылды. Терминдердің көп бөлігі орыс тілінен еніп, тіпті аударылмай алынганымен қоймай, қабылдаушы (қазақ) тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне бейімделмей өткені мәлім. Қалыптасқан кеңестік идеологияның нәтижесінде қоғамның ажырамас бөлігіне айнала алмай, тіпті назардан тыс қалған салалардың бірі дін болды. Аталмыш саланың терминологиялық жүйесінің де тәуелсіздік алганнан кейін де бірден қалыптасып кетуі екіталай еді. Сәйкесінше, мемлекетте діннің «тыйым» салынған салаға айналуы тілінің де діни терминологиясының дамымауына әкеледі. Дін саласы, оның ішінде ислам дініне қатысты терминдердің тек базалық ұғымдарға қатысты бөлігі философия аясында қарастырылды. Қазір болса, діntану, тіпті исламтану салалары ажыратылып, жоғары оқу орындарында арнайы білім беру багдарламалары аясында мамандар да даярлана бастады. Дін саласының қоғамның кілт салаларының біріне айналуымен, бұл саланың терминологиялық тілінің де қалыптасуы мен дамуына әкеліп, теориялық зерттеулерден бөлек,

практикалық, атап айтқанда қолданбалы сипаттағы еңбектер – сөздіктер де шығарыла бастады. Бұл мақалада қазақ тіліндегі діни лексикографиялық еңбектер қарастырылып, ерекшеліктері сипатталады.

Кілттік сөздер: лексикография, діни терминдер, ислами терминология, қазақ тілі, сөздіктер

Кіріспе

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдарда ғылым тілінің қазақшаға бет бұрып, аударылмаған немесе ауаруға болмайтын терминдер аударыла бастап, жалпы қазақ терминологиясы мен терминологиялық бірліктер сала-сала бойынша зерделеніп, терминографияның құрамдас бөлігі – терминологиялық сөздіктер әзірлене бастады. Жалпы алғанда, қазақ тілі терминологиясына қатысты зерттеу жұмыстарын шартты түрде төртке (дәстүрлі зерттеулер, қолданбалы сипаттағы зерттеулер, танымдық терминология және терминография) бөліп қарастырамыз. Ш. Құрманбайұлы кеңестік кезеңдегі ұлттық (қазақ) терминологиясының дамуын келесідей сипаттайды: «Кеңестік кезеңде ұлт тілінде сөз, термин жасаудың кейінгі кезекке ысырылғаны сондай, тіпті осы шығармашылық үдерісті білдіретін ұғым атауларының өзі ғылыми айналымнан шығып қалған десек те болады. Жалпы кеңестік қоғамда ұлт тілдері үшін сөзжасам, терминжасам өзекті мәселе деп саналмады. Өйткені негізгі мақсат – кеңес халқына ортақ, орыс тіліне негізделген жалпыкеңестік терминқор қалыптастыру еді [1, 11-б.]. 1989 жылы 22 қыркүйекте қабылданған «Тіл туралы Заңның» нәтижесінде мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі ғылым тіліне айналуы үшін бірқатар кезеңнен өтуі керек болды. Олардың бірі терминологиялық тілдің қалыптасуы мен дамуы. Сөйтіп, тәуелсіздік алғаннан кейін жоғарыда айтып кеткеніміздей, көптеген сала бойынша жеке-жеке терминологиялық сөздіктер жарық көре бастады. Лексикография (lexico+graphica) (немесе терминографиялық лексикография, арнайы лексикография, ғылыми-техникалық лексикография, терминография) сөздіктердің жасалуы, зерттелуі және қолданылуы туралы ғылым саласы; сөздік құрастырудың теориясы мен практикасымен айналысатын тіл білімі саласы. Дінге назар аударыла бастағаннан кейін, біртіндеп діни, оның ішінде ислами (немесе исламдық) терминологиялық жүйе қалыптаса бастады. Сөйтіп, кеңестік кезеңде қалыптасқан санаулы діни терминдер философия терминологиясының бөлігі болса, қазіргі уақытта бөлек арнайы терминология болып табылады.

Материалдар және әдістер

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында қолданбалы сипаттағы терминологиялық еңбектерге, атап айтқанда діни сөздіктерге, сонымен қатар

діни терминдерді зерттеу материалы ретінде қолданып, қосымша бөлімінде глоссарий түрінде берген зерттеу жұмыстарына да назар аударылды. Олардың ішінде Г. Қ. Рысбаеваның ««Жаратушы күштер» концептісі», Дж. К. Шалгимбаев «Терминология исламского банкинга: формирование и употребление» (Ислам банкингі терминологиясы: қалыптасуы және қолданылуы), Н. Б. Мансұров «Діни терминдердің қажеттілігі», С. Өтебеков ««Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты», Қ. С. Кәрібай, Ж. А. Жақыпов «Діни дастандардағы теонимдер» және т.б. Ал толығымен лексикографиялық еңбектердің ішінде Р. Сыздықова «Ясауи «Хикметтерінің» тілі», Р. Мухитдинов, Қ. Жұмабеков және Ә. Сейдамат авторлар ұжымының «Теолингвистикалық сөздік», Р. С. Мұхитдиновтің «Діни терминдер сөздігі», «Қазақ тіліндегі діни сөздер мен терминдердің орфографиялық сөздігі», Т. Қалибекұлы «Қытайша-қазақша-орысша-ағылшынша діни терминдер сөздігі», М. Исахан, М. Муслимов, С. Көкенай және Б. Сыдықов авторлық ұжымының «Исламдық терминдер сөздігі», Н. Ж. Байтенова, А.Д. Құрманалиева, Ш. С. Рысбекова және т.б. авторлар ұжымының үш томдық дінтану сөздігі, сонымен қатар бұл ұжымның екі томдық «Дінтану сөздігі: энциклопедиялық сөздік» еңбектері қарастырылды. Сол секілді кейбір ғылыми зерттеу жұмыстарында сөздік бөлек берілген: Р. С. Мухитдиновтің «Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы» атты монографиясы, Н. Б. Мансұровтың Терминологиялық хабаршы жинақтарында «Қазақ тіліндегі діни терминдер» (екі бөлім) және т.с.с. Діни терминдерді қамтитын философиялық немесе басқа да гуманитарлық салалар бойынша жалпылама терминологиялық сөздіктер назарға алынбады. Сонымен қатар пайдаланылған әдебиеттер тізіміне сан жағынан шектеу болғандықтан, кейбір еңбектердің бір бөлімі көрсетілді.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысын жүргізуде жалпы ғылыми әдістердің ішінде сипаттау, бақылау және салыстырмалы-салғастырмалы әдіс негізге алынады. Сонымен қатар лексикографиялық әдістің ішінде әдебиетті шолу, сөздікпен жұмыс істеу сияқты тәсілдер де қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ терминологиясының тарихындағы алғашқы сөздіктер ретінде XX ғасырдың 20–30 жылдары шыққан «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (1926 ж.), «Пән сөздері» (1927 ж.) және «Атаулар сөздігі» (1931 ж.) сияқты еңбектер қарастырылады. Бұл сөздіктердегі артиллерия – зеңбірек; барабан – дабыл; батальон – қос; беглец – қашқын; бой – ұрыс; застава – тосқауыл; истребитель – қыран; казарма – жатақ үй; отряд – жасақ; пушка – зеңбірек; пружина – серіппе, выписка – көшірме; двигатель – қозғаушы; договор – келісім/шарт; заем – қарыз; затор – іркілу; кредит – несие; кризис – дағдарыс; право – пұрсат; прибыль – пайда; фонд – қор; штраф – айып; эксперт – сарапшы

және т.б. жасалуы жағынан «ұтымды» терминдердің біраз бөлігі қазіргі қазақ тілі терминологиясында әлі де қолданылады. Қазақ тілінің сөз байлығы үшін ұтымды да, өнімді терминжасам тәсілдері XX ғасыр зиялыларының еңбектерінде де көрініс тапқан: цирк – ат ойын түрі (С. Сейфуллин), рельсті – табантемір (І. Жансүгіров), снегурочка – қарханшайым (Ә. Кекілбаев), будильник – оятар (Ғ. Мүсірепов), глазок – тесіккөз (О. Сәрсенбаев) және т.б. [2, 21-б.]. Ал орыс тілінен қазақ тіліне аударылмаған терминдердің өзі қабылдаушы (қазақ) тілдің фонетикалық жүйесіне негізделіп жасалды: артист – әртес; барометр – барометір; генерал – жанарал; депозит – депезет; институт – үністет; процент – пырасент және т.б. Алайда соғыстан кейінгі жылдары тілдік саясат түбегейлі өзгеріп, қазақ тіліндегі кірме терминдердің көп бөлігін (бәрін десек те болады) беруші тілдің (орыс тілінің) емлесіне қарай жазу дәстүрі қалыптасып, генерал, депозит, институт, университет, барометр сияқты терминдерге ауысты. Баламасы жоқ интернационалдық терминдерді алу мен қолдануда орыс тіліндегі нұсқасы түпнұсқа ретінде қарастырылып, тіпті терминдерді мәжбүрлі түрде «түпнұсқаға» сәйкестендіріп енгізді [2, 25-б.]. Кеңестік билік тұсында А. Ә. Байтелиев айтпақшы, «...терминдер аударылмай алынсын деген принцип басшылыққа алынды, орыстандыру саясаты жүргізілген кезеңде, оларды «халықаралық» терминдер дәрежесіне көтеріп, тіліміз бөтен тілдік сөздермен араласты, тіл тазалығы мен заңдылығы бұзылды» [3, 80-б.]. Ал кейбір жағдайларда терминнің қосымшасы ғана аударылып, түбір тұлғасы аударылмай, түпкі нұсқасында сақталды [3, 80-б.]. Мысалы: механизация-механикаландыру, автоматизация-автоматтандыру және т.б. Сөйтіп, XX ғасырдың 30-жылдарына дейін жүргізілген өнімді терминжасам тәжірибесі біртіндеп әлсіреп, кеңестік кезеңде дұрысырақ айтқанда орыс тілінің терминжасам тәжірибесіне ауысып, тәуелсіздік алған жылдары да кері әсерін тигізеді. Ш.Құрманбайұлы да бұл үрдісті келесідей сипаттайды: «XX ғасыр басындағы ұлт тіліндегі терминжасам тәжірибесі жалғасын таппай, кеңестік кезең орнықтырған термин алмасу, орыс тілінен термин қабылдау дәстүрі тілімізде берік орнығып қалғандықтан, бұл іспен айналысушылар бірден даңғыл жолға түсіп кете алмады. Термин жасаудың тиімді әдістемесі, қазақ тілінің сөз тудыру тәсілдері мен бай сөздік қорын ұтымды пайдалану тәжірибесі жетіспеді. Оның үстіне «термин жасап не қажеттілігі бар, оны жасап қойған халықтар тілінен дайын күйінде неге ала бермейміз» деген біржақты қасаң түсінік, екі-үш ұрпақтың санасына сіңіп әлеуметтік психологияға айналуы, мыңдаған кірме терминдерге жұртшылықтың құлағы үйреніп қалуы да ұлт тіліндегі термин шығармашылығына, онымен айналысушыларға кедергі келтірді» [1, 10-б.]. Дегенмен терминологияға қатысты зерттеулердің саны тәуелсіздік алғаннан кейін артып, оның ішінде қолданбалы сипаттағы жұмыстар да көбейді.

Мәселен, 1920–1990 жылдар аралығында 300-ге жуық ғылыми мақала, 2 монография және 90 астам терминологиялық сөздік жарық көрсе (басқа бір ұжымдық зерттеуде 1940-1990 жж. 150-ден астам [4, 86-б.], 1990–2010 жылдары бұл көрсеткіш бірнеше есе артып, сәйкесінше 900-ге жуық мақала, 12 монография және 200-ден астам сөздікке жетті [1, 14–17-бб.]. Электрондық сөздіктердің дамуына «termincom.kz» сайтының да үлесі зор. Сайттың міндеті – бекітуге ұсынылатын терминдерді ашық талқылау және оларға дауыс беру арқылы қоғамдық қолжетімділік пен ашықтық қағидаларын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сайтқа кірушілер бекітілген терминдер мен қолданыстағы терминдермен танысып, қызметіне қатысты қолданып, ұтымды терминдерді саралап, жаңа терминдерді сараптауға мүмкіндік береді. Сайттың базасында барлығы 369431 термин сөз енгізілген» [5, 69-б.]. Ал діни терминдерге келетін болсақ, олар да XX ғасырдың аяғында біртіндеп терминологиялық жүйе түрінде дами бастады. Қазан революциясынан кейін «священник, знахрь, монастырь, патриарх, панихида» сияқты діни сөздер қолданыла бастаса [6, 204-б.], 30-жылдарында тілдің төл ресурстары арқылы жасалған атеизм – дінсіздік, аскетизм – сопылық (нәпсі тыюшылық), аскет – сопы, миссионер – дінге үндеуші; монастырь – сопықана (немесе манастыр) және т.б. («Еңбекші қазақ» газеті, 1930 ж.) сияқты діни терминдер қалыптасты. Қазіргі кезде дінге қатысты күрделі, гибрид терминдердің (дінаралық, дінбасы, дінтану, дінтанушы, исламтану, исламтанушы, фиқһ, мазһаб және т.б.) қалыптасқанын байқаймыз. Бұл діни терминдер (діни қолданыстар, діни атаулар, діни сөздер, діни ұғымдар, теологиялық компоненттер немесе т.б.) деп аталып, саласы діни тіл, діни лингвистика, соңғы кездері теолингвистика, сакролингвистика, тіпті лингвистикалық дінтану деп аталып жүр. Діни лингвистиканың ішінде ислами (исламдық) лингвистика деп бөлек қарастырудың артықшылығы алға тартыла бастады [7, 369-б.]. Қазақ тілінің лексикалық құрамына XI–XV ғасырлар арасында араб және парсы тілдерінен өзбек және татар тілдері арқылы енген сөздер (діни, ғылыми, қоғамдық-саяси) ислам дінінің таралуынан бастау алып, қазіргі қазақ терминологиялық жүйесінің негізін құрайды [8, 17-б.].

Қазақ тіліндегі діни терминологиялық бірліктердің лексикографиялық көрінісі сөздіктермен қатар, теориялық зерттеу жұмыстарының қосымша бөліміндегі глоссарийінде беріледі. Алайда зерттеу жұмысының көлемінің шектеулігіне байланысты бұл мақалада глоссарий түрінде берілген жұмыстар мен жарыққа шыққан сөздіктер назарға алынды. Н. Б. Мансұров қазақ тіліндегі діни терминдер тізімі (жалпы саны 600-ден астам) екі бөлім түрінде («н» әрпіне дейін және әрпінен кейін) Терминологиялық хабаршыда [9]; [10] жарияланды. Тізімде діни терминологиялық тілге тікелей қатысы болмаса да басқа да пәнаралық терминдер қолданылған: ырза, шаһар, хабар, тағам,

сұхбат, сарф (морфология), наху (синтаксис), сағат және т.б. Терминдер қазақша қолданысы, түпнұсқа тіліндегі (араб, парсы) жазылуы, оқылуы, сөз табы және дефиницияны қамтыған. Мысалы, Алланың 99 есімдерінің бірі әр-Рахман сөзі былай түсінідіріледі: «Рахман «әр-Рахман» (рахман), ар. қайырымды, мейірімді; Алланың эпитеттерінің бірі, көркем есімдерінің бірі. Дүниедегі барлық жаратылған ризықтарды берген, барлық мақлұқаттар жайында қайыр және рахметін жаудырған, мақлұқаттардың барлығына сансыз нығметтер берген мағынасында» [10, 52-б.]. Терминдерден бөлек діни контексте қолданылатын тұрақты сөз тіркестері де қарастырылған. Р.Сыздықова Қожа Ахмет Ясауи лексикалық қабатындағы жалпы сөздерді қарастырып, оның ішіндегі араб және парсы тілдерінен енген діни кірмеліктерден басқа, түркі бірліктерін де қарастырған [11]. С. Өтебеков та Ясауи хикметтеріндегі түркі, араб және парсы кірме терминологиялық бірліктерді қарастырып, олардың ішіндегі саны жағынан үстемдікті түркі қабатына (57%) береді [12, 42-б.].

Аударматанудағы ең күрделі аударманың бірі – діни аударма [13, 232-б.], тіпті көптеген аудармашылардың «сескенетін» тақырыптарының бірі [13, 236-б.], ал қазақ тілінде дін саласы бір жағынан күрделі аударма, екінші жағынан аударманың нысанына толық айналмаған терминологиялық жүйелердің бірі болып табылады. Б. М. Сүйеркүл өзінің «Теолингвистиканың қалыптасуы және өзекті мәселелері жайында» атты зерттеуінде саланың шартты түрде тың да, маңызды екенін анықтайды: «Қазақ тіл біліміндегі салыстырмалы түрде жаңа бағыттардың бірі – дін мен тілдің тоғысында қалыптасқан теолингвистиканың (гректің «құдай» және латынның «тіл» сөздерінен) мәселелеріне «дін тілі, діни қолданыстар және оның терминологиясы, теонимдердің дефинициялары, діни ұғымдар мен түсініктердің атаулары назардан тыс қалып келеді. Сондай-ақ бастауын діннен алатын көптеген ұғымдардың, рухани мәдени бірліктердің, салттар мен дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, рәсімдердің, ырымдар мен тыйымдар атауларының мағыналық құрылымындағы теологиялық компоненттер жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Осының салдарынан қазақ тілін ұстанушылардың күнделікті сөзжұмсамында бір фразаның орнына мағынасы мүлдем басқа, тіпті қарама-қарсы мәндегі сөйлемді қолдану («нәрестені қырқынан шығаруға барушы едім» деудің орнына «баланың қырқына барушы едім» деу) сияқты өрескел қателер кездесіп жатады» [7, 365-б.]. Қазақ қоғамының ажырамас бөлігіне айналған салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың дінмен, оның ішінде ислам дінімен тығыз байланыста болғанымен, олардың тілдегі көрінісі назардан тыс қалуда. Қазақ тілі кеңестік кезеңге дейінгі дәуірде де сөзжасам, оның ішінде терминжасам тәжірибесінде араб және

парсы тілдерінен енген лексикалық бірліктерді «өзіне қарай икемдеп, айтылу және жазылу қисынын ыңғайлап» отырған [2, 25-б.].

Т. Қалибекұлының «Қытайша-қазақша-орысша-ағылшынша діни терминдер сөздігі» еңбегінде автор ислам, христиан, яхуди және будда діндеріне қатысты жиі қолданылатын 1000-ға жуық терминдер мен терминдік тіркесті [14] берген. Р. Мұхитдиновтің «Діни терминдер сөздігінде» де діни лексикалық бірліктердің осындай көлемі қамтылған [15]. Ұжымдық авторлар құрастырған теолингвистикалық сөздікте 600-ге жуық діни дискурс негізіндегі лексикалық бірліктер зерделенген. Сөздіктегі терминдер қазақша атауы, болған жағдайда түпнұсқа тіліндегі жазылуы және түсіндірілуі берілген [16]. Жалпы дінтану бойынша Н. Ж. Байтенова, А. Д. Құрманалиева, Ш. С. Рысбекова және т.б. авторлардың ұжымдық үш томдық Дінтану сөздігі [17], аталмыш авторлар ұжымымен дайындалған екі томдық Дінтану энциклопедиялық сөздігін [18] де ескерген жөн. Соңғы кездері діни атаулардың бұрыс жазылғанына байланысты діни терминдердің алғашқы орфографиялық сөздігі [19, 4-б.] де құрастырылды. Сөздікте намаз атаулары, қасиетті кітап атаулары, пайғамбар, елші, расул, жиһад, хижаб, hижра және т.б. сөздердің жазылуына да назар аударылған. Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы тарапынан әзірленген Исламдық терминдер сөздігінде исламға қатысты қазақ тілінде жиі кездесетін діни терминдер мен түсініктер жинақталып, оларға ықшамды түсіндірме жасалған. Сондай-ақ сөздікте араб тілінен енген кірме сөздердің түпнұсқалық жазуы көрсетіліп, барлық сөздер мен сөз тіркестері әліпби тәртібімен жүйеленіп берілген [20].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК қолдауымен AP22785429 жобасы аясында даярланды.

Қорытынды

90-жылдары ғана ұлттық тілдің терминологиялық қабаты қолға алынып, терминжасам тәсілдері барынша қолданыла бастады. Терминологиялық қабаттың қалыптасуы мен дамуында сол тілдің мәртебесі мен саланың (немесе салалардың) даму деңгейінің анықталуының маңызы зор. Бір жағынан қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы, екінші жағынан кеңестік кезеңде назардан тыс, тіпті тыйым салынған дін саласы тәуелсіздіктен кейін жаңғыра бастауының нәтижесінде дін мен тіл әлдеқайда тығыз тоғыса бастады. Философия аясында қарастырылған кейбір діни терминдер салыстырмалы түрде қалыптасқан жаңа бағыттардың бірі теолингвистикада (діни дискурс, діни лингвистика және т.б.) орын алды. Қазақ тілінің сөз қорындағы намаз, ораза, пайғамбар, періште, мұсылман және т.б. бұрыннан келе жатқан парсы тілінен енген діни терминдер де төл ресурстарымыз арқылы жасалмағанымен,

тіліміздің дыбыстық заңдылығына икемделіп жасалды. Дегенмен кейбір діни сөздердің бұрыннан келе жатқан нұсқалары бар болғанымен, жаңа араб тілінен енген нұсқаларымен ауыстырылып қолданылуда («Алла (Құдай) бұйырса» немесе «қаласа» сөздерінің орнына «иншалла» (араб тіліндегі «ин шәә Аллаһ»), «әумин» орнына «амин», «ауызашар» орнына «ифтар», «сәре» орнына «сухур» және т.б.). Б. М. Сүйеркүл да бұл үрдісті: «Қазақ социумының сөзжұмсамындағы аталмыш дінмен байланысты туындаған, әсіресе, араб тілінен енген, әлі де еніп жатқан мыңдаған атаулардың мағынасы жан-жақты қарастырылып, олардың қолданысына қатысты көптеген мәселелердің басы ашылар еді. Мәселен, тәуелсіздік жылдарында араб елдеріне барып, исламның түрлі мазһабтары бойынша білім алып, «дінтанушы» мамандығын иемденіп келген қазақтардың сөз қолданысында түрлі алшақтықтардың бар екенін, олардың лексиконының басым бөлігі арабизмдерден тұратынын, ол сөздердің түгелге жуық араб тіліндегі нұсқасында айтылып жүргенін, сөйтіп, біріншіден, қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарының, екіншіден, соның нәтижесінде сөздің, сөзжұмсамның коммуникативтік сапаларының (сөз тазалығы, дұрыстығы, мәнерлілігі) сақталмауына белгілі бір дәрежеде ықпал етіп отырғанын көріп-біліп жүрсек те, тиісті дәрежеде көңіл бөлмей отырмыз. Ал мұның салдары бүгін білінбегенімен, ертең ұлттық санаға, этностың біртұтастығына нұқсан келтіретін үлкен проблемаларға алып келуі мүмкін», – деп сипаттайды [7, 369-б.]. Сондықтан да терминдерді жинақтау, жүйелеу мен реттеу жұмыстарының лексикографияда көрініс табуы табиғи және қажетті құбылыс. Көптеген сала бойынша терминологиялық қабат пен оның лексикографияда көрінісі кеңес кезінде басталғанымен, дін саласы бойынша арнайы сөздіктер тек XXI ғасырда ғана жарыққа шыға бастады. Діни терминологиялық бірліктерді жинақтап, сөздік бетіне түсіріп, қолданбалы сипаттағы сөздік құрастыруда Р. С. Мухитдинов, Н. Б. Мансұров, Т. Қалибекұлы, Қ. Жұмабеков, Ә. Сейдамат, М. Исахан, М. Муслимов және т.б. маңызы зор. Дін, әсіресе ислам саласындағы қазақстандық лексикографиясының реттелуі мен жүйеленуі өзекті. Бұл лексикографиялық еңбектер діни терминдердің дұрыс оқылуы мен жазылуы, мағынасының ашылуына түрткі болады. Ал соңғы екі-үш жыл шамасында жарыққа шыққан діни сөздіктерде қолданыстағы атаулардың тарихы, тіркестер және сөйлемдердегі жазылу емлесіне де мән берілді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Құрманбайұлы, Ш.** Тәуелсіздік және қазақ терминологиясы // Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің 2014 жылғы 27 қарашадағы А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институтымен бірлесіп өткізген «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы» республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2014. – 380-б. – Б. 10–20.

2 **Айтбайұлы, Ө.** Термин қалыптастырудың қайсыбір принциптері хақында // Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің 2014 жылғы 27 қарашадағы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен бірлесіп өткізген «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы» республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2014. – 380-б. – Б. 21–29.

3 **Байтелиев, А. Ә.** Қазақ терминологиясының тарихы, бүгіні мен ертеңі туралы // Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің 2014 жылғы 27 қарашадағы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен бірлесіп өткізген «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы» республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2014. – 380-б. – Б. 80–87.

4 **Bayekeyeva, A. T., Tazhibayeva, S. Zh., Shaheen, A. A., Beisenova, Zh. S., Mamayeva, G. B.** Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – 10(1). – P. 83–98.

5 **Айдарбек, Қ. Ж., Азбергенова, А. О.** Жалпы терминографияның кейбір мәселелері // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2019. – No1. – Б. 65–70.

6 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы : зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы : Сарда, 2014. – 952-б.

7 **Сүйеркүл, Б. М.** Теолингвистиканың қалыптасуы және өзекті мәселелері жайында // Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің 2014 жылғы 27 қарашадағы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен бірлесіп өткізген «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы» республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. – Астана, 2014. – 380-б. – Б. 365–370.

8 **Әбдірәсілов, Е.** Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 208-б.

9 **Мансұров, Н. Б.** Қазақ тіліндегі діни терминдер // Терминологиялық хабаршы. – 2012. – №1. – Б. 84–120.

10 **Мансұров, Н. Б.** Қазақ тіліндегі діни терминдер // Терминологиялық хабаршы. – 2012. – №2. – Б. 47–79.

11 **Сыздықова, Р.** Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы : Ел-шежіре, 2014. – 667-б.

12 **Өтебеков, С.** «Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – No3 (121). – Б. 39–56. – https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733

13 **Mohamed Ali Elsiddig Ibrahim.** The Problems of Religious Translation // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2019. – Vol. 2. – Issue 3. – P. 232–241. – https://doi.org/10.32996/ijllt.2019.2.3.26

14 **Қалибекұлы, Т.** Қытайша-қазақша-орысша-ағылшынша діни терминдер сөздігі / Т. Қалибекұлы. – Алматы : Полилингва, 2021. – 92-б.

15 **Мухитдинов, Р. С.** Діни терминдер сөздігі. – Алматы, 2012. – 140-б.

16 **Мухитдинов Р., Жұмабеков Қ., Сейдамат Ә.** Теолингвистикалық сөздік. – Алматы : Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020. – 200-б.

17 **Байтенова, Н. Ж., Құрманалиева, А. Д., Рысбекова, Ш. С. және т.б.** Дінтану сөздігі. Ежелгі діни наным-сенімдер. Ұлттық діндер. Қазақ халқының дәстүрлі діни ұстанымдары. III томдық. I том. – Алматы : Қазақ университеті, 2017. – 396-б.

18 **Байтенова, Н. Ж., Құрманалиева, А. Д., Рысбекова, Ш. С. және т.б.** Дінтану сөздігі : энциклопедиялық сөздік. 2-том. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 439-б.

19 **Мұхитдинов, Р. С.** Қазақ тіліндегі діни сөздер мен терминдердің орфографиялық сөздігі. – Алматы : Муфтият, 2022. – 96-б.

20 **Исахан, М., Муслимов, М., Көкенай, С., Сыддықов, Б.** Исламдық терминдер сөздігі. – Астана : Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015. – 60-б.

References

1 **Kurmanbayuly, Sh.** Tauelsizdik zhane qazaq terminologiyasy [Independence and Kazakh terminology] // Madeniet zhane sport ministrligi Tilderdi damytu zhane kogamdyk-sayaci zhumys komitetitin 2014 zhaylgy 27 karashadagy A.Baytursynov atyndagy Til bilimi institutymen birlesip otkizgen "Tauelsizdik kezenindegi kazakh terminologiyasy" respublikalyk gylymi-praktikalyk konferenziyasynyn materialdary. – Astana, 2014. – 380 p. – P. 10–20.

2 **Aitbayuly, O.** Termin kalyptastyrudyn kaisybir prinzipteri khakynda [About some principles of term formation] // Madeniet zhane sport ministrligi Tilderdi damytu zhane kogamdyk-sayaci zhumys komitetitin 2014 zhaylgy 27 karashadagy A.Baytursynov atyndagy Til bilimi institutymen birlesip otkizgen "Tauelsizdik kezenindegi kazakh terminologiyasy" respublikalyk gylymi-praktikalyk konferenziyasynyn materialdary. – Astana, 2014. – 380 p. – P. 21–29.

3 **Bajteliev, A. A.** Kazakh terminologiyasynyn tarikhy, bugin men erteni turaly [About the history, present and future of Kazakh terminology] // Madeniet zhane sport ministrligi Tilderdi damytu zhane kogamdyk-sayaci zhumys komitetitin 2014 zhaylgy 27 karashadagy A.Baytursynov atyndagy Til bilimi institutymen birlesip otkizgen "Tauelsizdik kezenindegi kazakh terminologiyasy" respublikalyk gylymi-praktikalyk konferenziyasynyn materialdary. – Astana, 2014. – 380 p. – P. 80–87.

4 **Bayekeyeva, A. T., Tazhibayeva, S. Zh., Shaheen, A. A., Beisenova, Zh. S., Mamayeva, G. B.** Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – 10(1). – P. 83–98.

5 **Aidarbek, K.Zh., Azbergenova, A.O.** Zhalpy terminografiyanyn keibir maseleleri [Some problems of general terminology] // A. Baitursynuly Institute of Linguistics "Tiltanym" journal. – 2019. – No1. – P. 65–70.

6 **Kurmanbaiuly, Sh.** Kazakh terminologiyasy : zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografiya. [Kazakh terminology : studies, textbook, dictionary, bibliography]. – Almaty : Sarda, 2014. – 952 p.

7 **Suyerkul, B. M.** Teolingvistikanyn kalyptasuy zhane ozekti maseleleri zhaiynda [About the formation and actual problems of theolinguistics] // Madeniet zhane sport ministrligi Tilderdi damytu zhane kogamdyk-sayaci zhumys komitetitin 2014 zhaylgy 27 karashadagy A.Baytursynov atyndagy Til bilimi institutymen birlesip otkizgen "Tauelsizdik kezenindegi kazakh terminologiyasy" respublikalyk gylymi-praktikalyk konferenziyasynyn materialdary. – Astana, 2014. – 380 p. – P. 365–370.

8 **Abdirasilov, E.** Kazakh terminografiyasynyn zhuiyesi [System of Kazakh terminology]. – Astana, 2005. – 208 p.

9 **Mansurov, N. B.** Kazakh tilindegi dini terminder [Religious terms in the Kazakh language] // Terminologiyalyk khabarshy. – 2012. – No1. – P. 84–120.

10 **Mansurov, N. B.** Kazakh tilindegi dini terminder [Religious terms in the Kazakh language] // Terminologiyalyk khabarshy. – 2012. – No1. – P. 47–79.

11 **Syzdykova R.** Yassawi "Khikmetterinin" tili. Koptomdyk shygarmalar zhinagy [The language of Yasawi "Wisdom". Multivolume collection of works]. – Almaty : Yel-shezhire, 2014. – 667 p.

12 **Otebekov, S.** "Diuani khikmettegi" dini terminderdin turkilik kabaty (Kokshetau nuskasynyn negizinde) [Turkic layer of religious terms in "Diwani khikmet" (based on Kokshetau's version)] // Bulletin of Yassawi University. – 2021. – No3 (121). – P. 39–56. – https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.733.

13 **Mohamed Ali Elsiddig Ibrahim.** The Problems of Religious Translation // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT). – 2019. – Vol. 2. – Issue: 3. – P. 232–241. – https://doi.org/10.32996/ijllt.2019.2.3.26.

14 **Kalibekuly, T.** Kytaisha-kazakhsha-oryssha-agylshansha dini terminder sozdigi [Dictionary of Chinese-Kazakh-Russian-English religious terms]. – Almaty: Polilingva, 2021. – 92 p.

15 **Mukhitdinov, R. S.** Dini terminder sozdigi [Dictionary of religious terms]. – Almaty, 2012. – 140 p.

16 **Mukhitdinov, R., Zhumabekov, K., Seidamat, A.** Teolingvistikalyk sozdik [Theolinguistic dictionary]. – Almaty: A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2020. – 200 p.

17 **Baitenova, N. Zh., Kurmanaliyeva, A. D., Rysbekova, Sh. S. etc.** Dintanu sozdigi. Ezhelgi dini nanym-senimder. Ulttyk dinder. Kazakh khalkynyn dasturli dini ustanymdar. III tomdyk [Dictionary of Religion. Ancient religious beliefs. National religions. Traditional religious positions of the Kazakh people. Three volumes. Vol. I.]. – Almaty : Kazakh univerity, 2017. – 396 p.

18 **Baitenova, N. Zh., Kurmanaliyeva, A. D., Rysbekova, Sh. S. etc.** Dintanu sozdigi. : enziklopediyalyk sozdik. 2-tom [Dictionary of religion studies : an encyclopedic dictionary. Volume 2]. – Almaty : Kazakh univerity, 2018. – 439 p.

19 **Mukhitdinov, R. S.** Kazakh tilindegi dini sozder men terminderdin orfografiyalyk sozdigi [Spelling dictionary of religious words and terms in the Kazakh language]. – Almaty : Muftiyat, 2022. – 96 p.

20 **Isakhan, M., Muslimov, M., Kokenai, S., Syddykov, B.** Islamdyk terminder sozdigi [Dictionary of Islamic Terms]. – Astana : Din maseleleri zhonindegi gylymi-zertteu zhane taldau ortalygy, 2015. – 60 p.

06.02.24 ж. баспаға түсті.
15.02.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. А. Мустафаева[1], Р. С. Мухитдинов[2], У. Е. Кенжебаева[3],
*К. К. Аубакирова[4], *М. С. Кулахметова[5]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[4]Кызылординский университет им. Коркыт Ата,
Республика Казахстан, г. Кызылорда;
[5]Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 06.02.24.

Поступило с исправлениями 15.02.24.
Принято в печать 03.06.24.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Распад Советского Союза, давший возможность некоторым республикам получить независимость, государственный статус национальным языкам, также постепенно открыл путь для развития терминологического языка. Известно, что большинство терминов, пришедшие из русского языка не были переведены, и даже не адаптированы к фонетическим особенностям языка-реципиента (казахского). В результате сложившейся советской идеологии одной из сфер, которая не могла стать неотъемлемой частью общества и даже игнорировалась, была религия. Даже после установления независимости терминологическую систему определенных направлений едва ли можно назвать сформированной. Соответственно, превращение религии в «запретную» сферу в государстве также приводит к неразвитости религиозной терминологии. Область религии, в том числе часть терминов, принадлежащих к исламу и относящихся только к базовым понятиям, рассматривалась в рамках философии. В современное время религиоведение и исламоведение были разделены как отдельные отрасли и, более того, в ВУЗах стали готовить специалистов в рамках специальных образовательных программ.

С становлением религиозной сферы в одну из ключевых отраслей общества, приведшее к формированию и развитию терминологического языка этой сферы, помимо теоретических исследований стали публиковаться такие труды, как словари практического, прикладного характера.

В данной статье рассматриваются и описываются особенности религиозных лексикографических работ на казахском языке.

Ключевые слова: лексикография, религиозные термины, исламская терминология, казахский язык, словари.

A. A. Mustafayeva[1], R. S. Mukhitdinov[2], U. E. Kenzhebayeva[3],
*K. K. Aubakirova[4], *M. S. Kulakhmetova[5]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

[3]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[4]Korkyt Ata Kyzylorda University,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda;
[5]Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 06.02.24.
Received in revised form 15.02.24.
Accepted for publication 03.06.24.

LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION OF RELIGIOUS TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

The collapse of the Soviet Union, which made it possible for some republics to gain independence and state status for national languages, also gradually opened the way for the development of a terminological language. It is known, that most of the terms that came from the Russian language have not been translated, and are not even adapted to the phonetic features of the recipient language (Kazakh). As a result of the established Soviet ideology one of the spheres that could not become an integral part of society and was even ignored, was religion. Even after the establishment of independence, the terminological system of certain directions can hardly be called formed. Accordingly, the transformation of religion into a «forbidden» sphere in the state also leads to the underdevelopment of religious terminology. The field of religion, including some of the terms belonging to Islam and relating only to basic concepts, was considered within the framework of philosophy. In modern times, religious studies and Islamic studies have been separated as separate branches and, moreover, universities have begun to train specialists within the framework of special educational programs.

With the formation of the religious sphere into one of the key branches of society, which led to the formation and development of the terminological language of this sphere, in addition to theoretical research, such works as dictionaries of a practical, applied nature began to be published.

This article discusses and describes the features of religious lexicographic works in the Kazakh language.

Keywords: lexicography, religious terms, Islamic terminology, Kazakh language, dictionaries.

ҒТАМР 17.09.91

https://doi.org/10.48081/RLTA8217

***Р. М. Муталиева[1], С. К. Шаймарданова[1],
Г. Ш. Жаменкенова[2]***
[1]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[2]Павлодар қаласы № 2 жалпы білім беретін мектебі,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛЫҚ ТІРКЕСТЕР

Мақалада прозадағы сөз бейнелілігі орыс ғалымдары В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, А. И. Ефимов, Б. А. Ларин, А. М. Пешковскийлердің пікірлеріне сүйене отырып қарастырылды. Көркем мәтін құрылымындағы сөз экспрессивті көрініске, ұлттық-тұрмыстық сипатқа, жағдайлық-мәтіндік (ситуативно-контекстуальный) колоритке ие болуға тиіс; ол көркемдік сипаттаудың көркемдік бейнелілігін көрсетуі тиіс. Ежелгі грек эстетиктерінен бастап көркемдік сөйлеу ерекшелігін метафоралар мен көркемдегіш құралдар, фигураларды қолданумен анықтау дәстүрі бар. Поэтикалық сөздің бейнелі функциясын бөліп көрсетеді. Бұл ретте сөздің бейнелілігін түсіну кең және тар мағынада қарастырылады.

Тар мағынада сөз бейнелілігі тілдік-стилистикалық санат ретінде беріледі, сөздерде метафоралық мағыналар мен өзге де мағыналық қабаттар белсендірілгенде, салыстырулар, перифразалар және т.б. қолданылғанда сөз бейнелілігі пайда болады. Мұндай жағдайларда ұғымдар мен заттарды білдіретін сөздер санада әртүрлі картиналар тудырады.

Бірақ мұндай жағдайда, біз ойлағандай, прозаның поэзияға қарағанда бейнелілігі мардымсыз, себебі онда көрнекі құралдар аз пайдаланылады және прозалық шығармада біз басқа стильдердің (сойлесу) элементтерін табамыз. Бірақ прозада бейнелі сөздің экспрессивтілігі, көркемдігі, көрнекілігі, суреттілігі де бар. А. М. Пешковский «жалпы бейнелілік» ұғымын енгізді. Жалпы бейнелілік

– тіл құралдарының жүйесі, мәтінді оқу кезінде қабылдайтын көркем туындының жалғыз мүмкін болатын сөйлеу тіндері.

Қабдолов «Сөз өнерінде» жазушылардың сөз қолдану ерекшеліктеріне тоқталды. Қ. П. Жүсіп қазақ әдебиеттануына метафоралық тіркестер, дерексіз ұғымдардың заттандырылуы, жандандырылуы, шарттылық секілді терминдерді енгізді. М. Әуезовтің «Абай жолындағы» метафоралық тіркестерді Қ. П. Жүсіп үлгісімен талдадық. Талдау барысында М. Әуезов қолданған метафоралық тіркестердің Абай өлеңдеріндегі тіркестермен ұқсас екеніне аңғардық. Романдағы метафоралық тіркестерден жазушының сөз қолданудағы шеберлігіне көз жеткіздік. М. Әуезовтің шын мәніндегі суреткер жазушы екендігіне мақалада келтірілген мысалдар дәлел бола алады.

Кілтті сөздер: метафоралық тіркестер, көркем проза тілі, жазушылық шеберлік, Абай өлеңдерімен ұқсастық, сөз бейнелілігі.

Кіріспе

Көркем мәтінде өзінің тікелей мағынасында қолданылған сөз –сөздік сөзі емес. Ол мәтіннің басқа сөздерімен белгілі бір қатынастарға түседі, нақты және іс жүзінде нысанға айналады.

Көркем сөз зерттеушілері В. В. Виноградов [1], Г. О. Винокур [2] және т.б. аталған сөздің лексикалық ортасын таңдау маңызды деп санайды. Ол сөзді (шындықты) ұғынуға бағыттап қана қоймай, мәтіндегі осы сөзді эмоциялық қабылдауды да анықтайды.

Алайда тұйық мәтіндегі сөздер бейненің белгілі бір нысандарының нақты қатынастарын көрсететін топтар бойынша ғана біріктірілмейді. Мәтіндегі сөздер мәтінді қабылдайтын толассыз мағыналық немесе эмоциялық сызықтарды құрайтын қатарларды құруы мүмкін.

Осылайша, сөздіктегі сөз, ауызекі сөйлеудегі сөз және поэтикалық мәтіндегі сөз – әрқайсысы өзінің ерекше мағыналы және эмоциялық мүмкіндіктеріне ие бірліктер. Көркем туындыдағы кез келген сөз оның тікелей мағынада қолданылғанына немесе автордың еркімен қосымша семантикалық қабаттар алып жүргеніне қарамастан мағыналы және толыққанды болады. Л. Толстойдың пікірінше, көркем сөз, тіпті семантикалық тұрғыдан ауытқымаса да, мағыналық жағынан көп аспектілі, бұл автордың оны қалай қолданғандығымен айқындалады.

Көркем мәтін құрылымындағы сөз экспрессивті көрініске, ұлттық-тұрмыстық сипатқа, жағдайлық-мәтіндік (ситуативно-контекстуальный) колоритке ие болуға тиіс; ол көркемдік сипаттаудың көркемдік бейнелілігін көрсетуі тиіс.

Ежелгі грек эстетиктерінен бастап көркемдік сөйлеу ерекшелігін метафоралар мен көркемдегіш құралдар, фигураларды қолданумен анықтау дәстүрі бар. Бұл көзқарасты А. И. Ефимов [3] сияқты кейбір қазіргі заманғы ғалымдар құптайды, олар әдеби тілдегі сөздердің мағыналық өзгеруінің мүмкіндіктері шексіз деп санайды, барлық сөздер әртүрлі реңктерге ие болады, олардың негізінде көптеген жағдайларда метафоралық процестер жатыр.

Поэтикалық сөздің бейнелі функциясын бөліп көрсетеді. Бұл ретте сөздің бейнелілігін түсіну кең және тар мағынада қарастырылады.

Тар мағынада сөз бейнелілігі тілдік-стилистикалық санат ретінде беріледі, сөздерде метафоралық мағыналар мен өзге де мағыналық қабаттар белсендірілгенде, салыстырулар, перифразалар және т.б. қолданылғанда сөз бейнелілігі пайда болады. Мұндай жағдайларда ұғымдар мен заттарды білдіретін сөздер санада әртүрлі картиналар тудырады.

Бірақ мұндай жағдайда, біз ойлағандай, прозаның поэзияға қарағанда бейнелілігі мардымсыз, себебі онда көрнекі құралдар аз пайдаланылады және прозалық шығармада біз басқа стильдердің (сөйлесу) элементтерін табамыз. Бірақ прозада бейнелі сөздің экспрессивтілігі, көркемдігі, көрнекілігі, суреттілігі де бар.

Демек, сөз бейнелілігі троптарды қарапайым пайдалануға қарағанда кеңірек және ауқымдырақ нәрсе. А. М. Пешковский «жалпы бейнелілік» ұғымын енгізді [4]. Жалпы бейнелілік – тіл құралдарының жүйесі, мәтінді оқу кезінде қабылдайтын көркем туындының жалғыз мүмкін болатын сөйлеу тіндері.

Кейіннен бейнелілік суретшінің «өзінің идеялық-эстетикалық ойын бейнелі түрде білдіру» қабілеті ретінде түсіндірілді. Көркем шығарма тілінің жалпы бейнелілік теориясы А. А. Потебняның поэтикалық сөздің символдылығы, екіжақтылығы туралы ойынан басталып [5], кейіннен Б. А. Лариннің [6], және т.б. жұмыстарында жалғасын тапты.

Қазіргі филологтердің зерттеулерінде тілдік құбылыстардың стилистикалық функциялары мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Жазушының тілі мен стилі, оның көркем мәтін тілінің стилистикалық интерпретациясы, мәтіндегі сөздер мен тіркестерді таңдауы қызығушылық тудырады.

Бұл кездейсоқ емес, өйткені әрбір жазушы өзінің ойын анық және нақты білдіретін сөздерді іздеуден бастайды. Бірақ дәлдік пен анықтық деңгейі бірдей болмайды. Сөздің маңыздылығын сезіну – жазушының оны тура келмейтін сөздерден, ескірген қолданыстардан қорғайтын ең құнды қасиеттерінің бірі.

Көркем шығармада, қалай болғанда да, қажетсіз заттардың көлеңкесі ретінде ғана жүретін уәжсіз сөздер болмауы тиіс. Сөздерді іріктеу сөздегі

шындықты көрсету тәсілімен тығыз байланысты. Сөздің барлық бейнелілігін контекстегі сөздермен өзара байланыста ғана қарауға болады.

Қазақ прозасындағы бейнелілік туралы пікірлер З. Қабдоловтың «Сөз өнерінен» бастау алғаны белгілі [7].

2011 жылы шыққан «Мұхтар Әуезов энциклопедиясы» кітабында «Абай жолы» эпопеясының тілі» атты Е. Жанпейісов талдауы берілген [8].

Қазақ әдебиеттануында метафоралық тіркестер, дерексіз ұғымдардың заттандырылуы, жандандырылуы, шарттылық секілді ұғымдарды алғаш енгізген Қ. П. Жүсіп екендігі алдыңғы мақалада атап өтілді [9].

Материалдар мен әдістер

Мақалада «Абай жолы» романындағы метафоралық тіркестер қарастырылғанда әдеби талдау, салыстыру, көркем шығарма тілін талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мақалада М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бейнелі сөздер, оның ішінде метафоралық тіркестердің қолданылуы талданады. Алдыңғы «М. Әуезовтің «Абай жолындағы» дерексіз ұғымдардың қолданылуы» атты мақалада романдағы дерексіз ұғымдардың қолданылу ерекшеліктері қарастырылған болатын [10].

М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бейнелі сөздер теңеу, эпитет, метафора, психологиялық параллелизм түрінде көптеп кездеседі. Мысалы, «Қазір, міне, сол талабымның салынып біткен қорасын бірінші рет көргендей боп отырмын! – деп біраз тоқтап қалды» [11, 119-б.].

Бұл сөйлемде Абайдың салынып жатқан қорасы туралы айтылады. Бірақ Абай үшін бұл жай қора емес, шығармашылықпен айналысатын үй. Сондықтан да «талабымның қорасы» дейді.

«Енді сонымен ілес тағы бір толқын ойлар кеп, көңіл жарына қатты соқты. Көшкен бұлттай қарауытып, ауып келген ауыр ойлар шындық кескінін танытады. Жаңағы жалтыраған күншуақты қуаныш сәулесін енді күдік пен дерттей соңғы ойлар бұлттары бүркеп басып барады» [11, 430-б.].

Бұл сөйлемдегі «көңіл жары», «қуаныш сәулесі», «ойлар бұлттары» метафоралық тіркестері Абайдың ауыр ойда отырғандығын, кейіпкердің көңіл күйінің қандай деңгейде екенін көз алдымызда сурет секілді көрсетеді. «Толқын ойлар», «ауыр ойлар» эпитеттері, жай бұлтқа емес, көшкен бұлттай қарауытқан бұлттарға теңеуі кейіпкердің қандай ахуалда отырғандығын дәл жеткізген.

– Осы сөзді Жігітектің сол ауылдары сөйлеп отыр ма? Жоқ, әлде, басына бәле бұлты оралып жүрмесе, бойына ас батпайтын Базаралы құтыртып отыр ма? [12, 75-б.].

«Бәле бұлты» тіркесі Базаралының үнемі бір айтыс-тартыстың ішінде жүретін адам екендігін айғақтап тұрғандай.

«Жұмарланып төгілген ашу селі, қарабарқындап құйылып келгенде, алдынан жиырма шақты аттылар «қайт, қайттап» қарсы шапты» [12, 92-б.].

Жай суға қарағанда селдің ағыны қатты, аумағы да үлкен болатынын ескерсек, мындағы аттылардың ашуының қандай дәрежеде екенін бағамдаймыз.

«Өмір бойы ашық ойлы, білгір саналы болған асыл жан өлім сағатында да даңалық қайратынан айырылмаған. Барлық ықтиярсыз, теңсіз тірлігіне өзінің адамгершілік таза биігінен қарап өте білген. Өлімнен де жасқанбай, бұқпай кеткен тәрізді. Кең сабырға толы момын жан өмір есігін ақырын ғана жауып жол кешкендей» [12, 146-б.].

Бұл үзіндіде Ұлжанның өмірде қалай байсалды болса, өлімді де сабырмен қарсы алғанын жазушы өте әсерлі көрсеткен. Абай «Туғанда дүние есігін ашады өлең» деп адамның өмірге келген сәтін «дүние есігі» тіркесімен берген болса, М. Әуезов «өмір есігін» ақырын жапқызады. Е. Жанпейісов «Абай жолындағы» сөз қолданыстарын Абай өлеңдеріндегі бейнелі сөздермен салыстырған.

«Жем-паранық иісі мұрындарын жарып, тынымдарын алғандай. Жемтіктес құзғындардай немесе жақында өлген өлексені қырымнан көріп, андыздап ұшқан қарақұстай» [12, 161-б.].

Парақорлардың дүниеге деген құмарлықтарын құзғын, қарақұстардың әрекетіне ұқсата сипаттаған.

«Кейін бұл Жігітек пен біздің ауылдардың құйрығын байластырғандай етіп қиян-кескі араздық жаулыққа жеткізді де, өзі қашып шығып кетті. Бәленің отына жалғыз Жігітекті итеріп тастап қашты» [12, 189-б.].

Бұл мысалда Жігітекті «бәленің отына» итеріп кетуші Оразбай болып отыр. «Екі ауылдың құйрығын байластырғандай» тіркесі де екі ауыл арасындағы жаулықтың әбден ушыққандығын суреттейді.

«Абай болса ұлыққа жауап беріп қайтқанда, өзінің сыртында оралып, құрсап жүрген қауіп бұлтының қаншалық екенін андамай қайтқан-ды» [12, 219-б.].

«Қауіп бұлты» арқылы Абайға төнген қиындықты бажайлаймыз.

«Сол күндерде қасындағы достарына ақын Абайдың да тілі күрмеліп, барлық сазы сөнгендей. Қайғы, қаза Абайды соншалық сындырып, «кеудедегі саулап жанған өнер отын да өшіріп кетті ме?» деген күдіктер Дәрмен сиякты дос інінің ойына жиі келетін. Бірақ сыртқа солай көрінсе де қайғылы Абай, ақын Абайды мүлде тыйған жоқ-ты» [12, 222-б.].

Абайдың ақындық қуатын «саулап жанған өнер оты» деп, оны тіпті қайғы, қазаның да сөндіре алмайтындығын дәл жеткізген. «Қайғы, қаза»

дерексіз ұғымдары заттандырылып берілу арқылы Абайдың өзі айтқан «қайғы келсе, қарсы тұр» деген сөздерін дәлелдеп тұрғандай.

«Мінез, достық жағынан да Жаңыл Дәркембайға кәрілік шағында ойдағыдай үйлескен адам болды. Ол ерінін жақсылығын, ағайынға қадірлі қасиетін анық ұқты. Өзі де бұны қадірлеп үлкен тұтып, шын тілеумен қосылған дос бола білді. Жаңа өмір отын жандырғандай болды» [12, 228-б.].

Абай «жастықтың оты жалындап» деп айтқан болса, Әуезов Жаңылға «өмір отын» жаққызады.

«Көп елдің арасына көп дәнекер тастап жүрген жаулықтын шоғы бар. Соны қырағы көзімен көріп, біліп отырған Дәркембай Әбіш арқылы Абайға білдіріп отыр» [12, 233-б.].

Өрт кішкентай шоқтан шығатын болса, көп елдің арасындағы жаулық та шоқ сияқты нәрселерден, шағыстыру, айдап салулардан басталады.

«Әкесіне жаны ашыған көңілмен «жараның үстіне жара» төнгендей боп, үлкен қастық жотасы көрінді. «Ағамды қайтып сақтаймыз, қиналуын қалай азайтамыз?» деп, әр түрлі байлау ойлап келген-ді» [12, 275-б.].

«Осымен Әзімбай, Тәкежаннан басталып, Мәніке, Қаражаннан өтіп, Ысқақты қосып алған құпия кеңес қазір Шұбарды да ілестіріп алды. Шебі тұтасып келе жатқан тартыс жотасы осылай көрініп тұр» [12, 305-б.].

«Қастық жотасы», «тартыс жотасы» тіркестерінен Абайға қатысты жайттарды аңғарамыз. «Жота» сөзі арқылы қастық пен тартыстың жеңіл емес екенін бағамдасақ, сол қиындықтарды Абайдың шеше білгендігіне куә боламыз.

«Жаяу базардың оқшау бір белгісі: ең әуелі тынымсыз балдыр-бұлдыр, дабыр-дүбыр, саңғыр-сұңғыр, үздіксіз сөйленіп жатқан үндер, сөздер естіледі. Үндемей құлақ салсаң, бейнебір қалдыр-құлдыр, дабыр-дүбыр, құжынап қайнап жатқан дүние. Үздіксіз, тынымсыз мол сөздің селі қасыңнан ағып тұрғандай болады» [13, 58-б.].

Көп адамның жиналған жердегі сөйлесуден пайда болған шуды «сөз селі» деп атаған.

«Әлдебір бақытсыздық торына Сармолла шын шырмалған тәрізді» [13, 65-б.].

Сармолланың үйіне қайтпай қалып, мерт болғанын осы тіркеспен көрсеткен.

«Сондай атқамінер, жуан бел болыс әкімдердің талайының мінезінен қорытып кеп тудырған өлең, ызалы мысқыл жамбысындай шықты» [13, 155-б.].

Жағымсыз мінезді әшкерелеуде нысанаға дәл тиіп жатқан өлеңді «ызалы мысқыл жамбысы» етіп, ұлттық өрнекпен берген.

«Әзімбай Абайды таң қылып, әуелі мырс беріп күліп алып, жөнін айта бастады. Сөзінен күлкі емес, анық пәленің иісі аңқиды» [13, 199-б.].

«Жиыны бес жүз кісі ер-азамат осы арадан екі ғана белдің астында отырған Оразбайдың бір топ ақ ауылдарына таудан аққан тәңірдің кәріндей анық ызалы елдің ашу селін ақтарды» [13, 284-б.].

Таудан аққан селдің екпінінен ештеңе аман қалмайтынын межелесек, ашулы бес жүз адамның екпіні қандай болатыны түсінікті.

«Мағаштың үлкен дертке ілігіп, қатты қауіптің шеңгеліне түскенін іштей егіліп білген Абай, енді тым болмаса жаңағы айтқандай жайларды медеу етеді» [13, 358-б.].

Мағаштың жазылмайтын дертке ұшырағанын «шеңгел» сөзі арқылы сезіндіреді.

Қорытынды

«Абай жолындағы» жазушының метафоралық тіркестерінен Абай өлеңдерімен ұқсастықты байқадық. Романдағы метафоралық тіркестерден жазушының сөз қолданудағы шеберлігіне көз жеткіздік. М. Әуезовтің шын мәніндегі суреткер жазушы екендігіне жоғарыдағы мысалдар дәлел бола алады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Виноградов, В. В.** О языке художественной прозы. Избранные труды [Текст]. – М., 1980. – 656 с.

2 **Винокур, Г. О.** О языке художественной литературы [Текст]. – М. : Изд-во «Высш. школа», 1991. –447 с.

3 **Ефимов, А. И.** Стилистика художественной речи [Текст]. –М. : Издательство МГУ, 2007. – 328 с.

4 **Пешковский, А. М.** Лингвистика. Поэтика. Стилистика [Текст]. – М. : Высшая школа, 2007– 252 с.

5 **Потебня, А. А.** Теоретическая поэтика [Текст]. – М. : «Высшая школа», 1990. – 344 с.

6 **Ларин, Б. А.** Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи [Текст]. – Л. : Художественная литература, 1974. – 285 с.

7 **Қабдолов, З**. Сөз өнері [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1992. – 352-б.

8 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – (бас редактор С. Қасқабасов) [Текст]. – Алматы : «Атамұра», 2011. – 688-б.

9 **Мәшһүр-Жүсіпов, Қ.** Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер [Текст]. – Алматы : «Жазушы», 1991. – 216-б.

10 **Муталиева, Р. М., Әбдіхалық, К. М.** Әуезовтің «Абай жолы» романындағы дерексіз ұғымдардың қолданылуы [Текст] // ПМУ хабаршысы ғылыми журналы. – 2016. – № 3. – 192–195-б.

11 **Әуезов, М.** Абай жолы. Екінші кітап [Текст]. – Алматы : «Жазушы», 2004. – 432-б.

12 **Әуезов, М.** Абай жолы. Үшінші кітап [Текст]. – Алматы : «Жазушы», 2004. – 384-б.

13 **Әуезов, М.** Абай жолы. Төртінші кітап [Текст]. – Алматы : «Жазушы», 2004. – 399-б.

14 **Ryan, M.** Literary theory : practical introduction : Textbook [Text]. – «Wiley-Blackwell». 2017. – 304 p.

References

1 **Vinogradov, V. V.** O yazyke hudozhestvennoj prozy. Izbrannye trudy [About the language of artistic prose. Selected works] [Text]. – Moscow, 1980. – 656 p.

2 **Vinokur, G. O.** O yazyke hudozhestvennoj literatury [About the language of fiction] [Text]. – Moscow : Izd-vo «Vyssh. shkola», 1991. – 447 p.

3 **Efimov, A. I.** Stilistika hudozhestvennoj rechi [Stylistics of artistic speech] [Text]. – Moscow : Izdatel'stvo MGU, 2007. –328 p.

4 **Peshkovskij, A. M.** Lingvistika. Poetika. Stilistika [Linguistics. Poetics. Stylistics] [Text]. – Moscow : Vysshaya shkola, 2007. – 252 p.

5 **Potebnya, A. A.** Teoreticheskaya poetika [Theoretical poetics] [Text]. – Moscow: «Vysshaya shkola», 1990. – 344 p.

6 **Larin, B. A.** Estetika slova i yazyk pisatelya : Izbrannye stat'i [A esthetics of the word and the language of the writer : Selected articles] [Text]. – L. : Hudozhestvennaya literatura, 1974. – 285 p.

7 **Qabdolov, Z.** Söz önerı [the art of the word] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1992. – 352 p.

8 Mūhtar Äuezov ensiklopediasy. – (bas redaktor S. Qasqabasov) [Encyclopedia of Mukhtar Auezov. Editor-in-chief S. Kaskabasov] [Text]. – Almaty : «Atamūra», 2011. – 688 p.

9 **Mäşhür-Jüsıpov, Q.** Öleñ – sözdıñ patşasy: Zertteuler [the poem is the king of the word] [Text]. – Almaty : «Jazuşy», 1991. – 216 p.

10 **Mutalieva, R. M., Äbdıhalyq, K. M.** Äuezovtıñ «Abai joly» romanyndağy dereksız ūğymdardyñ qoldanyluy [The use of abstract concepts in auezov's novel “The way of Abai”] [Text] // PMU habarşysy ğylymi jurnaly. – 2016. – № 3. – 192–195 p.

11 **Äuezov, M.** Abai joly. Ekınşı kıtap [The path of Abai. Second book] [Text]. – Almaty : «Jazuşy», 2004. – 432 p.

12 **Äuezov, M.** Abai joly. Üşınşı kıtap [The path of Abai. Third book] [Text]. – Almaty : «Jazuşy», 2004. – 384 p.

13 **Äuezov, M.** Abai joly. Törtınşı kıtap [The path of Abai. the fourth book] [Text]. – Almaty : «Jazuşy», 2004. – 399 p.

14 **Ryan, M.** Literary theory: practical introduction. Textbook [Text]. – “Wiley-Blackwell”, 2017. – 304 p.

References

1 **Vinogradov, V. V.** On the language of fiction. Selected works [Text]. – Moscow, 1980. – 656 p.

2 **Vinokur, G. O.** On the language of fiction [Text]. – Moscow : Publishing house “Higher School”, 1991. – 447 p.

3 **Efimov, A. I.** stylistics of the khudozhestvennogo rechi [Text]. – Moscow : Izdatelstvo MGU, 2007. – 328 p.

4 Peshkovsky, A.m. Linguistics. Poetics. Stylistics [Text]. – Moscow : Higher School, 2007. – 252 p.

5 **Potebnya, A. A.** Theoretical poetics [Text]. – Moscow : Higher School, 1990. – 344 p.

6 **Larin, B. A.** aesthetics of the word and language of the writer : detailed articles [Text]. – L. : Khudozhestvennaya Literatura, 1974. – 285 p.

7 **Kabdolov, Z.** Art Of The Word [Text]. – Almaty: Writer, 1992. – 352 p.

8 Encyclopedia of Mukhtar Auezov. – (editor-in-chief S. Kaskabasov) [Text]. – Almaty: Atamura, 2011. – 688 p.

9 Mashkhur-Zhusupov, K. poetry is the king of the word: Research [Text]. – Almaty : Writer, 1991. – 216 p.

10 **Mutalieva, R. M., Abdykhalyk, K. M.** The use of abstract concepts in Auezov's novel “The way of Abai” [Text] // Scientific journal PSU bulletin. – 2016. – No. 3. – pp. 192–195.

11 **Auezov, M.** Abay's way. Second book [Text]. – Almaty : Writer, 2004. – 432 p.

12 **Auezov, M.** Abay's way. Third book [Text]. – Almaty : Writer, 2004. – 384 p.

13 **Auezov, M.** Abay's way. The fourth book [Text]. – Almaty : Writer, 2004. – 399 p.

14 **Ryan, M.** Literary theory: practical introduction. Textbook [Text]. “Wiley-Blackwell”, 2017. – 304 p.

22.04.24 ж. баспаға түсті.
25.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Р. М. Муталиева[1], С. К. Шаймарданова[1], Г. Ш. Жаменкенова[2]
[1]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Общеобразовательная школа № 2 г. Павлодар,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 22.04.24.
Поступило с исправлениями 25.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ В РОМАНЕ «ПУТЬ АБАЯ» М. АУЭЗОВА

В статье исследование проводилось на основе мнений русских ученых В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, А. И. Ефимова, Б. А. Ларина, А. М. Пешковского. В структуре художественного текста слово должно обладать выразительным выражением, национально-бытовым характером, ситуативно-контекстуальным колоритом; оно должно отражать художественное воплощение художественного описания. Еще от древнегреческих эстетиков идет традиция определять специфику художественной речи употреблением в ней метафор и иных тропов и выражений. Выделяют образную функцию поэтического слова. Причем понимание образности слова рассматривается в широком и узком смыслах, но самое главное в обоих его аспектах.

В узком понимании образность речи дается как категория языково-стилистическая, речь становится образной тогда, когда в словах активизируются метафорические значения и иные смысловые наслоения, когда употребляются сравнения, перифразы и т.д. В таких случаях слова, обозначая понятия и предметы, вызывают в сознании разнообразные картины и ассоциации. Но в таком случае, как нам представляется, проза менее образна, чем поэзия, вследствие того, что в ней используется меньше выразительных средств и в прозаическом произведении мы находим элементы других стилей (разговорного). Хотя в прозе есть и экспрессивность, и красочность, наглядность и картинность образной речи.

Следовательно, образность речи есть нечто более широкое и более емкое, чем простое использование тропов. А. М. Пешковский вводит понятие «общая образность». Общая образность – та система средств языка, та единственная возможная речевая ткань художественного произведения, которую мы воспринимаем при чтении текста.З. Кабдолов отметил особенности употребления слов писателями в «Словарном искусстве». К. П. Жусуп ввел в казахскую литературу такие термины, как метафорические выражения, применение абстрактных понятий, условность. Метафорические фразы М. Ауэзова «Абай жолы» мы проанализировали по образцу К. П. Жусупа. Анализ показал, что метафорические фразы, использованные Ауэзовым, схожи с фразами из стихотворений Абая. Из метафорических фраз романа мы убедились в мастерстве писателя в использовании слов. О том, что М. Ауэзов, действительно, – художник, свидетельствуют приведенные в статье примеры.

Ключевые слова: метафорические фразы, язык художественной прозы, писательское мастерство, сходство со стихами Абая, образный язык.

*R. Mutaliyeva[1], S. Shaimardanova[1], G. Zhamenkenova[2]
[1]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]MPI «Pavlodar city compehensive school №2»,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 22.04.24.
Received in revised form 25.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

METAPHORICAL EXPRESSIONS IN THE NOVEL «ABAI'S WAY» OF M. AUEZOV

The article examined the opinions of Russian scientists V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur, A. I. Efimov, B. A. Larin, A. M. Peshkovsky. In the structure of a literary text, a word must have an expressive expression, a national-everyday character, and a situational and contextual flavor; it must reflect the artistic embodiment of the artistic description. Even from the ancient Greek aestheticians, there is a tradition of defining the specifics of artistic speech by the use of metaphors and other tropes and figures. The figurative function of the poetic word is highlighted. Moreover, the understanding of the figurativeness of a word is considered in a broad and narrow sense, but the most important in both of its aspects.

In a narrow sense, imagery of speech is given as a linguistic-stylistic category; speech becomes figurative when metaphorical meanings

and other semantic layers are activated in words, when comparisons, periphrases, etc. are used. In such cases, words, denoting concepts and objects, evoke various pictures and associations in the mind. But in this case, it seems to us that prose is less figurative than poetry, due to the fact that it uses fewer expressive means and in a prose work we find elements of other styles (colloquial). Although in prose there is expressiveness and colorfulness, clarity and picturesqueness of figurative speech.

Consequently, figurative speech is something broader and more capacious than the simple use of tropes. A. M. Peshkovsky introduces the concept of «general imagery». General imagery is that system of language means, that only possible speech fabric of a work of art that we perceive when reading a text.

Z. Kabdolov noted the peculiarities of the use of words by writers in «Dictionary Art». K. P. Zhusup introduced such terms as metaphorical expressions, the use of abstract concepts, and conventions into Kazakh literature. We analyzed the metaphorical phrases of M. Auezov «Abai Zholy» according to the model of K. P. Zhusup. The analysis showed that the metaphorical phrases used by Auezov are similar to phrases from Abai's poems. From the metaphorical phrases of the novel, we are convinced of the writer's skill in using words. The fact that M. Auezov is truly an artist is evidenced by the examples given in the article.

Key words: metaphorical phrases, artistic prose language, writing skill, similarity with Abai's poems, figurative language.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/XITP2144

***А. А. Рубас, А. Е. Агманова**
Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана
*e-mail: alena1992.18@mail.ru

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ СОЗДАНИЯ КОГНИТИВНЫХ ПРОЕКЦИЙ УЧЕБНОГО ДИСКУРСА

Статья посвящена изучению индивидуальных стратегий, которые обучающиеся используют при создании когнитивных проекций в условиях учебного дискурса. Создание когнитивных проекций базируется на связи новой информации с уже существующими знаниями, что помогает индивиду лучше усвоить и применить учебный материал. В статье систематизированы модели, полученные в ходе анализа реакций-обоснований ответов на тестовые задания к тексту по грамотности чтения, представлена их классификация. Реакции-обоснования были созданы обучающимися только на те задания, которые они не смогли выполнить верно или при выполнении которых возникли трудности. Обоснования, рассмотренные как когнитивные проекции при восприятии текстов и заданий, классифицированы по следующим типам: тексты-рассуждения, тексты-убеждения, тексты-мнения, тексты-отрицания. Для выявления моделей, реализующих индивидуальные стратегии в работе использована методика когнитивного картирования и метод контент-анализа. Полученные результаты позволяют выявить особенности восприятия информации, содержащейся в тексте и заданиях, которые затрудняют выбор правильного ответа. На основе анализа особенностей поэтапного восприятия текста и тестовых заданий к нему предпринята попытка выявить возможные причины искажения содержания в процессе восприятия.

Ключевые слова: когнитивная проекция, учебный дискурс, грамотность чтения, тестовое задание, восприятие текста, когнитивное картирование.

Введение

Учебный дискурс играет важную роль в формировании культуры и знаний в образовательной среде. В рамках учебного процесса обучающиеся вовлечены в активное восприятие информации, её обработку и анализ, что приводит к созданию когнитивных проекций. Понятие «когнитивная проекция» рассматривается в трудах Н. В. Рафиковой, Э. Е. Каминской, М. Л. Корытной, В. А. Балдовой, В. В. Красных. Учёные отмечают, что когнитивная проекция в основе содержит текст. В процессе проецирования за основу берётся текст-источник и создаётся вторичный текст обучающегося. С этой позиции любой текст можно представить в виде некой сущности, на которую проецируется индивидуальное сознание человека. Данное явление находило свое определение в понятиях «концепт» (В. А. Пищальникова, В. В. Красных), «модель текста» (Т. А. ван Дейк, Т. Кинч), «проекция текста» (Ю. А. Сорокин, А. А. Залевская).

В результате смыслового восприятия учебного текста в процессе формирования когнитивной проекции у обучающегося возникает аналогичный образ «своего» текста. В контексте учебного дискурса когнитивные проекции могут быть ключевым элементом для понимания и применения учебного материала. Одним из основных аспектов когнитивных проекций в учебном дискурсе является влияние субъективного опыта и понимания на восприятие учебной информации. Обучающиеся воспринимают учебный материал через призму своих собственных представлений, опыта и убеждений, что может привести к субъективному искажению информации. Например, учащиеся могут интерпретировать учебный материал в соответствии с собственным опытом или мировоззрением, что может повлиять на объективность и точность их понимания.

Когнитивные проекции могут также способствовать более глубокому и осмысленному пониманию учебного материала. При использовании собственного опыта и знаний для интерпретации учебной информации создаются сильные ассоциации и связи, что способствует более глубокому усвоению материала.

Для применения когнитивных проекций в учебном дискурсе также важно понимание роли контекста и обучающей среды. Учебная среда и контекст могут оказывать значительное влияние на формирование и использование когнитивных проекций обучающимися. Например, учебная среда, которая стимулирует к осознанной интерпретации информации и рефлексии стимулирует использование когнитивных проекций в учебном процессе. Кроме того, учебный дискурс может быть адаптирован для активного вовлечения обучающихся в осознанное использование их когнитивных проекций для углубленного понимания учебного материала.

Одним из вызовов в использовании когнитивных проекций в учебном дискурсе является необходимость учёта разнообразия когнитивных стилей и особенностей обучающихся. Разные обучающиеся могут применять различные когнитивные проекции в процессе усвоения учебного материала, и важно учитывать этот фактор для обеспечения эффективности образовательного процесса.

Материалы и методы

Для выявления моделей индивидуальных стратегий мы обратились к применению методики когнитивного картирования. Одним из достоинств создания когнитивной карты является возможность получения новой наглядной информации на имеющемся материале. В нашем случае это тексты обучающихся, которые являются рефлексией на текст-источник. Анализ таких текстов позволит проанализировать выбранные стратегии и частотные схемы реагирования, а также исследовать причинно-следственные отношения, которые позволяют сделать наблюдения и выводы, касающиеся актуальных стратегий создания индивидуальных проекций в виде конкретных структур анализируемых текстов. Под когнитивной проекцией понимается «результат ментального освоения неизвестного, зависимого от известного, т.е. когнитивно-коммуникативная деятельность личности в процессах порождения, восприятия и интерпретации учебного текста в условиях учебного дискурса» [1, 127]. Фактическим материалом исследования послужили обоснования по грамотности чтения на русском языке, полученные после сдачи единого национального тестирования.

При помощи метода когнитивного картирования проведена реконструкция типичных моделей реагирования через выстраивание опорных схем, представляющих фрейм типовой ситуации.

Данная цель реализована с применением метода контент-анализа. Несомненными преимуществами контент-анализа, обусловливающими его широкое применение в различных отраслях науки, являются: отсутствие эффекта воздействия исследователя на поведение испытуемых, надежность данных [2, 47]. Контент-анализ был использован при рассмотрении коммуникативных отрезков, полученных в виде рефлексии после выполнения заданий к текстам. За основу построения моделей индивидуальных стратегий взята когнитивная модель, предложенная К. В. Лемешевским в его работе «Построение когнитивной модели аргументации для фрагмента трактата И. Канта «К вечному миру» [3]. Это позволило выявить повторяющиеся модели, пригодные для исследования.

Результаты и обсуждение

Основная проблематика исследуемого круга вопросов касается причин сходства и отличия при понимании и непонимании одного и того же текста

обучающимися. Нашей целью является поиск универсального механизма создания у обучающегося проекции текста в условиях учебного дискурса. В работе А. А. Залевской даётся следующее определение: «Под проекцией текста понимается ментальное образование (концепт текста, смысл текста как цельность/ целостность), продукт процесса смыслового восприятия текста реципиентом, в той или иной мере приближающийся к авторскому варианту проекции текста» [4, с. 253]. В другой работе учёного предлагается рассмотрение проекции текста «как системы из пяти составляющих: автор – авторская проекция текста – тело текста – реципиент – проекция текста у реципиента» [5]. Можно считать, что проекция с данной позиции – результат понимания, созданный под влиянием индивидуального сознания.

В. Е. Василюк отмечает, что «для создания проекции используется все богатство индивидуального опыта человека в разнообразных формах и проявлениях: эмоционально-оценочные переживания, эстетические чувства, фреймы, схемы ситуаций, денотаты, образы разных модальностей, прагматические знания и т. д.» [6]. Таким образом, когнитивные проекции определяются индивидуальным восприятием получаемой информации. Мы замечаем или не замечаем некоторые объективные факторы, поэтому индивидуальная проекция конкретного человека не повторима и имеет множество разновидностей и возможностей.

Важным аспектом когнитивных проекций в учебном дискурсе является осознанное использование этих проекций для повышения эффективности учебного процесса. Стимулирование обучающихся к осознанной роли и влиянию их собственных когнитивных проекций на усвоение учебного материала может способствовать более глубокому пониманию и анализу получаемой информации.

Для выявления моделей индивидуальных стратегий использована методика когнитивного картирования. Л. В. Екшембеева, подробно исследовав методику когнитивного картирования, отмечает, что «когнитивное картирование позволяет выявить и интерпретировать структуры знаний, содержащиеся в базовых понятиях и в системе отношений между ними, определить коммуникативные стратегии субъектов ситуации и разработать программы их речевого поведения» [7]. По своей форме когнитивная карта состоит из точек и стрелок, показывающих их взаимосвязь. При интерпретации результатов по данной методике выявлены опорные точки и характер их взаимосвязи. Данная методика позволила проследить и выявить особенности индивидуальной проекции текста через создание когнитивных карт. Когнитивная карта позволила сформировать модели индивидуальных фреймов. Применение когнитивного картирования является результативным способом изучения организации индивидуального восприятия в сознании

человека. Это даёт возможность выделить некоторые стереотипные повторяющиеся схемы на материале вторичных текстов обучающихся, которые были получены в виде рефлексии после восприятия текста в условиях учебного дискурса.

Отметим, что когнитивное картирование было использовано нами при изучении полученных высказываний-реакций в процессе работы с учебным текстом, понимание содержания которого вызвало трудности у учащихся. Модели индивидуальных стратегий позволят выявить частотные и единичные реализации в процессе понимания [8].

При анализе содержания вторичных текстов, полученных после выполнения заданий по грамотности чтения, были выявлены повторяющиеся схемы реагирования, которыми оперировали испытуемые при построении своего текста. Данные тексты были написаны учащимися с целью обосновать выбор, по их мнению, правильного ответа, несовпадающего с заложенным ответом к заданию. Было проанализировано 100 текстов-реакций на неправильный ответ по грамотности чтения. Основные категории при построении схем реагирования были обозначены через следующие условные обозначения:

Ц – цель реакции.

П – причина.

С – следствие.

У – условие, часть среды, в которой причина вызывает следствие.

Ф – фактор, представление, которое может быть причиной (П), следствием (С) или условием действия причины (У).

О – отрицание, для подтверждения своего утверждения.

А – аргумент.

УТ – утверждение.

Л – личное мнение, оценка.

ПП – противопоставление.

В – вопрос.

Рассмотрим полученные типичные схемы реагирования при аргументации своих ответов в процессе восприятия экзаменационных текстов. Схемы представлены в таблице.

Таблица – Модели индивидуальных стратегий в процессе создания проекций

Модели индивидуальных стратегий	Доля употребления, в %	Примеры реализации моделей
В – Л – УТ	5	Что за вопрос?! Я так и не понял. В нем содержится ошибка.
Л	10	Странный текст и ответы сложные не понятные. / Выбранный мною ответ подходит как аргумент к данному тезису. / Кажется, что все ответы правильные и непонятные / Субъективный текст по грамотности у вас.
Л – П	12	Я выбрал вариант А, потому что в тексте целый абзац №4 рассказывает о блюдах.
Л – ПП	7	Я торопился и перепутал, а правильный ответ ГОРМОНЫ СЧАСТЬЯ
Л – УТ	11	Я считаю, что космонавты высаживают деверья после полета, когда прилетят на землю. А или В. / Ответ, который я выбрала больше всего подходит как вопрос к данному высказыванию. / Считаю, что спор появился из-за купли-продажи на деньги, что и является остановкой обмена товара на товар.
Л – УТ – А	8	Я считаю, что я дал правильный ответ на данный вопрос, много ответов подходит, прочитал текст раз 20 и нет прям точного как в других.
Л – УТ – П	3	Я считаю, что мой вариант ответа тоже верен, поскольку автор преподносит эти сведения, как подтверждение своим словам, будто описывая теории. / Я не согласен с тем, что вариант ответа А засчитан как неверный, так как больше нет верных ответов.
О – А	7	В тексте нет слова <программа>, есть лишь программ и программах.
О – С	1	Данной информации не было в тексте, ни один вариант не подходит.
У – Л/УТ	2	Если опереться на содержание текста, то можно ответить на все вопросы, кроме того ответа, что от меня требует задание.
УТ – ПП	2	Я ответила правильно, но компьютер счел мой ответ неверным.

УТ	12	Есть ещё один подходящий вариант. Все ответы правильные. / Единственный правильный ответ – это читать между строк. / Потому что так. / Варианты не соответствуют вопросу. / Я ВЫБРАЛА ПРАВИЛЬНЫЙ ОТВЕТ.
УТ – А – С	6	Здесь имеется 2 правильных ответа. «ЗАНИЖЕНА», ведь, как говорится в тексте, «на это ушло несколько миллиардов долларов», а это явно больше, чем 1600 талантов серебра. Первый эксперимент был по изучению языка после заучивания музыкальной композиции, получается, А – это повторный эксперимент, что неправильно. / Текст про рукопожатие, а рукопожатие является следствием этикета, а значит текст про то, как овладеть нормами этикета, для того чтобы знать историю создания этикета и где можно пожимать руку женщине, а где нет.
УТ – ПП	3	Подходит ещё один вариант, но можно выбирать только один.
УТ – ПП – С	6	Первая половина текста именно про произведение, а не про фильм, а информация про фильм как дополнение. Опросы людей являются статистическими данными, а не интервью: ответ был правильный.
В	2	Где вообще написана идея текста?
Л – О	3	Как по мне, в 6 вопросе ни одна из цитат не подходит.

В процессе создания проекции учебного дискурса его участники выбирают и применяют различные стратегии переработки информации. Выбор зависит от когнитивного опыта, целевых установок, типичности ситуации и т. п., что говорит о возможности проявления индивидуального подхода. Реализация стратегии при осмыслении информации начинает активизироваться с момента анализа текущей ситуации, далее делается диагностика соотношения новой информации и предварительных знаний об объекте понимания под собственным углом зрения.

Процесс создания вторичного текста, который представляет собой рефлексию обучающегося носит индивидуальный характер, отражает

специфику его восприятия [9]. С.И. Лебединский выделяет 3 потенциальных ситуации, в зависимости от которых выбирается стратегия:

1. Содержание информации незнакомо или почти незнакомо. При возникновении первой ситуации обучающийся пропускает непонятные участки информации. В результате полученная проекция нечёткая, неточная, или частично деформированная.

2. Содержание знакомо частично на уровне отдельных текстовых фрагментов. Проекция в таком случае будет основана на арсенале имеющихся когнитивных средств (пропозиция).

3. Содержание знакомо и не требует переработки. С.И. Лебединский данную ситуацию охарактеризовал следующим образом: «Освоение таких текстов обычно протекает по упрощенной схеме, которая может дополняться оценочно-интерпретационными стратегиями» [10]. Отметим, что в данной ситуации имеющийся объем знаний значительно превышает исходный объем.

Выбор языковых возможностей и стратегий вариативен, тем не менее представляется перспектива для выделения некоторых стратегий формирования подобных вторичных текстов, качественное создание которых мотивационно значимо для обучающихся [11]. Схема логических связей, выявленная в когнитивном картировании, позволяет выделить пять блоков.

1. Установление основных понятий, ключевых слов, т. е. базовых узлов текста.

В тексте нет слова <программа>, есть лишь программ и программах.

2. Определение причинно-следственных отношений внутри базовых понятий текста.

Текст про рукопожатие, а рукопожатие является следствием этикета, а значит текст про то, как овладеть нормами этикета, для того чтобы знать историю создания этикета и где можно пожимать руку женщине, а где нет.

3. Соотнесение понятий главной и второстепенной информации из текста.

Первая половина текста именно про произведение, а не фильм, а информация про фильм как дополнение.

4. Обобщение информации путём интерпретации содержания текста.

Данной информации не было в тексте, ни один вариант не подходит.

5. Построение собственных суждений, основанных на своем мироощущении.

У меня другая информация.

Обоснования, рассмотренные как когнитивные проекции, сформированные при восприятии текстов и заданий, входящих в тест по грамотности чтения, представлены следующими типами текстов: тексты-рассуждения, тексты-убеждения, тексты-мнения, тексты-отрицания.

Выводы

Таким образом, создание и систематизация схем когнитивного картирования при восприятии учебного текста позволяют построить модели формирования когнитивных проекций. Когнитивные проекции позволяют не только детализировать перерабатываемую информацию, но и выдвигать прогнозы относительно недостающей информации. При восприятии текста тестируемый создает «прообраз», что является его индивидуальной когнитивной проекцией. В целом, когнитивные проекции играют значительную роль в учебном дискурсе, влияя на восприятие, понимание и применение учебного материала.

При создании проекций учебного дискурса применимы стратегии, основанные на сходстве, отличии, аналогии, противоречии. Одним из действий при создании проекций учебного дискурса можно считать нахождение сходства / отличия / аналогии исходной референтной ситуации дискурса с некоторым мыслимым, предполагаемым образом референтной ситуации в индивидуальном сознании обучающегося. В случае возникновения противоречий между исходной ситуацией и предполагаемым образом наблюдается когнитивный диссонанс.

Осознанное использование когнитивных проекций может способствовать более глубокому усвоению информации и повышению эффективности учебного процесса. Разнообразие когнитивных стилей и особенностей обучающихся также требует учёта при использовании когнитивных проекций в учебном дискурсе. В конечном итоге, активное вовлечение обучающихся в осознанное использование их когнитивных проекций в учебном процессе способствует развитию более глубокого и осмысленного учебного опыта.

Список использованных источников

1 **Рубас, А. А., Щербак, А. С., Агманова, А. Е.** Механизм «перспективизация» при понимании учебного текста [Текст] // Неофилология. – 2021. – № 26. – С. 241–247.

2 **Агманова, А. Е.** Усвоение второго языка: проблемы теории и методологии исследования: учебное пособие [Текст]. – Алматы, 2016. – 132 с.

3 **Лемешевский, К. В.** Построение когнитивной модели аргументации для фрагмента трактата И. Канта «К вечному миру» [Текст] // Рацио.ги. – 2013. – № 11. – С. 109–125.

4 **Залевская, А. А.** Введение в психолингвистику : учебник [Текст]. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 561 с.

5 **Залевская, А. А.** Метафора и формирование проекций текста [Текст] // Текст в коммуникации : сб. науч. тр. / Ин-т языкознания. – М., 1991. – С. 158–168.

6 **Василюк, Ф. Е.** Структура образа [Текст] // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5–19.

7 **Екшембеева, Л. В.** Когнитивное картирование лингвистического знания [Текст]. – Алматы, 2009. – 133 с.

8 **Ухванова-Шмыгова, И. Ф.** Методологические и методические вопросы дискурс-исследований [Текст] // Методология исследований политического дискурса : актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов : Сб. трудов. – Мн. : Изд. центр БГУ, 2008. – С. 18–29.

9 **Рубас, А. А., Агманова, А. Е**. Особенности восприятия в рамках учебного дискурса: потенциал методики дополнения [Текст] // Вестник ЕНУ. Серия филологическая. – 2023. – № 2 (143). – С. 181–190.

10 **Лебединский, С. И.** Контекстуально-смысловые стратегии понимания устной научной речи : автореф. д-ра филол. наук [Текст]. – Минск, 2018. – 49 с.

11 **Lee, W. Y.** Authenticity Revisited : Text Authenticity and Learner Authenticity [Text] // ELT Journal. – 1995. – №4. – P. 323–328.

References

1 **Rubas, A. A., Shherbak, A. S., Agmanova, A. E.** Mexanizm «perspektivizaciya» pri ponimanii uchebnogo teksta [The mechanism of «perspective» in understanding an educational text] [Text] // Neofilologiya. – 2021. – № 26. – P. 241–247.

2 **Agmanova, A. E.** Usvoenie vtorogo yazy`ka: problemy` teorii i metodologii issledovaniya : uchebnoe posobie [Second language acquisition : problems of theory and research methodology : textbook] [Tekst]. – Almaty, 2016. – 132 p.

3 **Lemeshevskij, K. V.** Postroenie kognitivnoj modeli argumentacii dlya fragmenta traktata I. Kanta «K vechnomu miru» [Construction of a cognitive model of argumentation for a fragment of I. Kant's treatise «Towards Eternal Peace»] [Text] // Racio.gi. 2013. – № 11. – P. 109–125.

4 **Zalevskaya, A. A.** Vvedenie v psixolingvistiku : uchebnik [Introduction to psycholinguistics : textbook] [Tekst]. – Moscow : Direkt-Media, 2013. – 561 p.

5 **Zalevskaya, A. A.** Metafora i formirovanie proekcij teksta [Metaphor and the formation of text projections] [Text] // Tekst v kommunikacii. – Moscow, 1991. – P. 158–168.

6 **Vasilyuk, F. E.** Struktura obraza [Image structure] [Tekst] // Voprosy` psixologii. – 1993. – № 5. – P. 5–19.

7 **Ekshembeeva, L. V.** Kognitivnoe kartirovanie lingvisticheskogo znaniya [Cognitive mapping of linguistic knowledge] [Text]. – Almaty` : 2009. – 133 p.

8 **Uhvanova-Shmygova, I. F.** Metodologicheskie i metodicheskie voprosy diskurs-issledovanij [Methodology for researching political discourse: current problems of substantive analysis of socio-political texts] [Text] // Metodologiya issledovanij politicheskogo diskursa : aktual'nye problemy soderzhatel'nogo analiza obshchestvenno-politicheskih tekstov : Sb. trudov. – Mn. : Izd. centr BGU, 2008. – P. 18–29.

9 **Rubas, A. A., Agmanova A. E.** Osobennosti vospriyatiya v ramkax uchebnogo diskursa : potencial metodiki dopolneniya [Peculiarities of perception within academic discourse : the potential of the addition technique] [Text] // Vestnik ENU. Seriya filologicheskaya. – 2023. – № 2 (143). – P. 181–190.

10 **Lebedinskij, S. I.** Kontekstual`no-smy`slovy`e strategii ponimaniya ustnoj nauchnoj rechi [Contextual and semantic strategies for understanding oral scientific speech]: avtoref. d-ra filol. nauk [Text]. – Minsk, 2018. – 49 p.

11 **Lee, W. Y.** Authenticity Revisited : Text Authenticity and Learner Authenticity [Text] // ELT Journal. – 1995. – № 4. – P. 323–328.

Поступило в редакцию 26.03.24.
Поступило с исправлениями 10.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

**А. А. Рубас, Ә. Е. Ағманова*
Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
26.03.24 ж. баспаға түсті.
10.04.24. ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24. ж. басып шығаруға қабылданды.

ОҚУ ДИСКУРСЫНЫҢ КОГНИТИВТІК ПРОЕКЦИЯЛАРЫН ҚҰРУДЫҢ ИНДИВИДУАЛДЫ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Мақала оқу дискурсында когнитивтік проекцияларды құру кезінде оқушылар қолданатын жеке стратегияларды зерттеуге арналған. Когнитивтік проекцияларды құру жаңа ақпаратты бұрыннан бар біліммен біріктіруге негізделген, бұл жеке адамға оқу материалын жақсы меңгеруге және қолдануға көмектеседі. Мақалада оқу сауаттылығы бойынша тест тапсырмаларының жауабтарын неліктен дұрыс деп таңдағанын түсіндірген мәтіндерді талдау

барысында алынған модельдер жүйеленіп, олардың жіктелуі берілген. Негіздеу реакцияларын оқушылар тек дұрыс орындай алмаған немесе қиындыққа тап болған тапсырмаларға ғана жасады. Мәтіндер мен тапсырмаларды қабылдауда когнитивтік проекциялар ретінде қарастырылатын негіздемелер келесі түрлерге жіктеледі: пайымдау мәтіндері, сендіру мәтіндері, пікір мәтіндері, теріске шығару мәтіндері. Жеке стратегияларды жүзеге асыратын модельдерді анықтау үшін жұмыста когнитивтік карта жасау техникасы және мазмұнды талдау әдісі қолданылды. Алынған нәтижелер мәтіндегі ақпаратты қабылдау ерекшеліктерін және дұрыс жауапты таңдауды қиындататын тапсырмаларды анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада мәтінді қабылдау процесінде мазмұнның бұрмалануының ықтимал себептерін анықтау көзделген.

Кілтті сөздер: когнитивті проекция, оқу дискурсы, оқу сауаттылығы, тест тапсырмасы, мәтінді қабылдау. когнитивтік карта құрастыру.

**A. A. Rubas, A. Ye. Agmanova*
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 26.03.24.
Received in revised form 10.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

INDIVIDUAL STRATEGIES FOR CREATING COGNITIVE PROJECTS FOR ACADEMIC DISCOURSE

The article is devoted to the study of individual strategies that students use when creating cognitive projections in academic discourse. The creation of cognitive projections is based on the connection of new information with existing data, which helps a person to better assimilate and apply educational material. The article systematizes the constructions obtained during the analysis of reactions-justifications of answers to test tasks to the text on reading literacy, and presents their classification. Justification reactions were created by students only for those tasks that they could not complete correctly or during which they encountered difficulties. Justifications, considered as cognitive projections in the perception of texts and tasks, are classified into the following types: texts-reasoning, texts-beliefs, texts-opinions, texts-denials. To identify constructs that implement individual strategies, the work used the cognitive mapping technique

and the content analysis method. To identify constructs that implement individual strategies, the work used the cognitive mapping technique and the content analysis method. The results obtained make it possible to identify features of the perception of information contained in the text and tasks that make it difficult to choose the correct answer. Based on an analysis of the characteristics of the stage-by-stage perception of the text and test tasks for it, an attempt was made to identify possible reasons for the distortion of content in the process of perception.

Keywords: cognitive projection, academic discourse, reading literacy, test task, text perception, cognitive mapping.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/EBHM4761

А. Б. Салқынбай[1], О. Сөйлемез[2], *А. Х. Асенова[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Кастамону университеті,
Түркия, Кастамону қ.
*e-mail: naz_nabi@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЕМАНТИЗАЦИЯ

Бұл мақалада түркі тілдері қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі ортақ сөздердің семантизациялануы қарастырылды. Мағыналық айырмашылықтар мен ұқсастықтарды дәлелдеу үшін «көз», «сана», «бас» сөздеріне аталған тілдер бойынша семантикалық талдау жасалды. Түсіндірмелі сөздіктердегі мағыналарын сипаттай отырып, мағыналық әлемі талданды, кейбіріне көркем шығармалардан мысалдар беру арқылы дәлелденді.

Семантикалық талдау бір тілде ғана емес түркі тілдері әрі оның ішінде қазақ және қарақалпақ тілдеріне салыстырмалы зерттеу жасалғандығы мақаланың өзектілігін көрсетеді. Себебі бүгінде салыстырмалы-тарихи тіл білімі ғылыми зерттеулерді қажет ететін салалардың бірі.

Зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде ортақ сөздердің семантикалық табиғаты әрдайым дамып отырғандығын, бір тілдегі мағына екіншісінде кеңейгенін не тарылғанын, я болмаса мүлде өзгергенін байқадық. Бірақ тілде қандай өзгеріс болса да аталған тілдердегі сөздер өзінің түркілік түпкі негізін сақтап қалған.

Кейбір сөздердің мүлде жаңа мағынаға ие болып тілдің лексикалық қорын ұлғайтқанын және сөзді жаңаша дамытқанын анықтадық. Сөздің мағыналық дамуын талдау арқылы сөз тарихына, этимологиясына, ұлттың болмысына бойлай аламыз. Сондықтан да тіл білімінде семантика саласын зерттеу зор маңызға ие.

Кілтті сөздер: түркі тілдері, қарақалпақ тілі, лексика-семантикалық тәсіл, ортақ сөздер, тарихи-мәдени байланыс.

Кіріспе

Түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи бағытта зерттеу бүгінгі тіл білімі үшін зор маңызға ие екені белгілі. Әрбір тіл қоғамдық тарихи оқиғалар негізінде дамып, қалыптасып әдеби тіл деңгейіне жетеді. Салыстырмалы әдіспен тілдер табиғатына зерттеу жүргізу тіл білімінің тарихи аясын кеңейтеді. Профессор Ш. Жалмаханов «Тіл білімінің тарихы туралы» еңбегінде: «Тіл білімінің тарихы ерте замандардағы лингвистикалық көзқарастардан бастап қазіргі жеке тіл білімдерінің қалыптасуын яғни лингвистер көзқарастары, түрлі бағыттар мен әдіс-тәсілдердің тарихын қарастырады», – дейді [1, 3].

Түркі тілдерінің ішінде зерттеуді қажет ететін тілдердің бірі – қарақалпақ тілі. Ғалым Н. Баскаковтың түркі тілдеріне жасаған классификациясы бойынша Батыс ғұн бұтағы – қыпшақ тобы – қыпшақ ноғай тармағына жататын қазақ және қарақалпақ тілдерін салыстыра зерттеу мақаламыздың негізгі ғылыми мақсатын көрсетеді.

Қарақалпақ тілі туралы зерттеулер XX ғасырдың 20-жылдарынан бастау алады. Бұл бағытта зерттеу жүргізген Н. Баскаков, С. Малов, А. Щербак, Е. Поливанов, Х. Хамидов, Н. Кононовтың еңбектері дәлел. Ғылыми тұрғыда қарақалпақ тілін алғаш зерттеушілердің бірі – Г. Вамбери болды. Ал XX ғасырдың 60-жылдары қарақалпақ тілі мен орыс тілін салғастыра зерттеген әрі тек грамматика және синтаксис салалары бойынша қарастырған Ә. Нұрмаханова, Х. Амиралиевтің зерттеулері бар. Бірақ лексикология саласы бойынша салыстыра зерттеу өте аз деуге болады.

Қазақ және қарақалпақ тілдерінің жақындығы тарихи этногенетикалық факторлардан байқалады. Қос тілдің лексикологиясы, сөздік құрамы өте ұқсас. Тіпті ешқандай сөздіктің көмегінсіз-ақ түсінісе алады. Кез келген ұлт болмысын тілі арқылы айқындап тұратын тілдік бірліктерінің бірі – тұрақты сөз тіркестері болса, аталған тілдерде бұл бірліктер де ұқсастығымен туыстас тілдер екендігін тағы да дәлелдей түседі.

Ғалым М. Томанов өзінің «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбегінде: «түркі тобына жататын тілдердің бір-бірімен жақындық дәрежесі әр түрлі: бір тіл мен екінші тілдің бір-біріне жақындығы, ұқсастығы үшінші бір түркі тілімен салыстырғанда айқындалады. Айталық, қазақ тілі мен қарақалпақ тілі өзбек тілімен салыстырғанда бір-бірімен ұқсас, жақын», – деп көрсетеді [2, 12].

Бүгінде қарақалпақ тілінде сөйлеушілер Өзбекстан, Қазақстан, Түркия, Ауғанстан, Ресей және т.б. елдерінде кездеседі. Бар жоғы төрт жүз мыңнан астам адам ғана қолданатын Қарақалпақстан Республикасының мемлекеттік тілі саналады.

Тарихи деректер бойынша қарақалпақтар IX–XI ғасырларда «қара бөріктілер» деп аталған. Ал XII–XIII ғасырларда «қыпшақтар» аталып, XIV–XV ғасырларда «ноғайлылар» деген атпен өмір сүрген.

XV–XVII ғасырларда қарақалпақтардың Сырдария бойын мекен еткені бізге тарихтан мәлім. Олардың бір бөлігі ноғайлармен бірге Еділ-Жайықта мекендесе, жартысы Сыр бойындағы қазақтарға қосылған.

Қарақалпақ тілі жазба әдеби тіл деңгейіне жетпес бұрын оның халық ауыз әдебиеті болған. Әйгілі Жиен, Күнхожа, Әжінияз, Бердақ т.б. сынды халық ақындары туындыларын ауызекі тілде таратқан. Бұл қарақалпақ ұлттық әдеби тілінің қалыптасуына септігін тигізген фольклорлық мұрасы еді.

Атақты Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Жиренше шешен, Доспамбет, Ормамбеттер де екі ұлтқа да тән жыраулар саналады. Демек қос тілдің әдеби мұралары да ұқсас, яғни сонау тарихи кезеңдерден бері тығыз байланыста болған тілдер екеніне дәлел.

Семантика (семасиология) дегеніміз – сөздің мағынасын және оның өзгеру себептерін синхрондық және диахрондық аспектіде зерттейтін тіл білімінің лексикология саласының тармағы [3, 45]. Біз қарастырып отырған семантика саласы яғни сөз мағынасының тарылуы не кеңеюі, жаңа мағынаға ие болуы секілді семантикалық құбылыстар қос тілде де кездескенімен ортақ сөздер түпкі түркілік негізін сақтап қалғанын көрсетті.

Қарақалпақ тілінде де қазақ тілі секілді сөздерді сөз таптарына бөлу үшін олардың семантикалық ерекшеліктері басты назарға алынған. Осы бағытта зерттеу жүргізген Е. Бердимуратов екі үлкен топқа жіктеген: 1) анық мағынаға ие – жеке мағыналы сөздер; 2) мағынасы анық емес көмекші сөздер [4, 23–24-б.]. Ал қазақ тілінде сөздер семантикалық белгілеріне қарай: 1) атауыш; 2) одағай; 3) көмекші сөздер деп үш топқа жіктелетіні белгілі.

Қарақалпақ тілінің диалект сөздері де екіге жіктеледі: 1) солтүстік-шығыс диалекті; 2) оңтүстік-батыс диалекті. Әдеби тілі осы солтүстік-шығыс диалектісінің негізінде қалыптасқан және бұл диалекті қазақ тіліне өте ұқсас.

Түркі әлемінің байлығы – Орхан-Енисей ескерткіштері туралы ғалым С. Аманжолов: «Тілінің көнелігіне қарамастан орхон жазуының қазіргі қазақ тілі диалектілеріне көп ұқсастығы бар» – десе [5, 77], академик Х. Хамидов: «Сол орхон жазуларының қазақ тілімен бір топқа кіретін қарақалпақ тіліне де қатынасы бар екеніне күмәндануға болмайды» – деп пікір айтады [6, 19-б.].

Бүгінгі дәуірдегі түркі тілдерінің бәрі де бірден пайда бола салған жоқ, ұзақ ғасырлар бойы ұлтқа тән тарих пен қоғамдық өмірдің жемісі.

Түркітанушы ғалым Н. Баскаков түркі тілдерінің сөздік құрамын жан-жақты зерттей келе, түркі тілдері лексикологиясының көне қабатын түркі және монғол тілдеріне ортақ лексикалық қабат деп көрсеткен [7, 56-б.].

Кезкелген тілдің сөздік құрамын дамуының бір жолы – лексика-семантикалық тәсіл. Бұл әдісте сыртқы дыбыстық форма емес ішкі мағыналық әлемі өзгеріске ұшырайды. Сөз сыртқы дыбыстық формасын сақтай отырып қосымша мән үстеп жаңа семантикалық мағынаға ие болады. Мағыналық талдау жасаудың нәтижесінде қарақалпақ тіліне тән стилистикалық ерекшеліктер, ұлтқа тән эмоционалды-экспрессивті қасиеттері көрініс береді.

Қарақалпақ тілінің сөздерін біз мағыналық ерекшеліктеріне қарай бағалаймыз. Сөздік құрамының семантизациялануын тілдік бірліктерінің тура және ауыспалы мағынада қолдану деңгейімен және мағынаның тарылу не кеңею құбылыстарымен бағамдаймыз. Себебі сөз – айналадағы құбылыстар мен қоршаған заттарды білдіретін лексикалық бірлік. Қоғамдағы кез-келген өзгеріс сөз арқылы сәулеленеді.

Демек, қазақ және қарақалпақ тілдерін салыстыра зерттеу арқылы біз тілдердің сөздік құрамын, қалыптасу тарихын, түркі тектестігін сақтау дәрежесін, семантикалық ерекшеліктерін анықтай аламыз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында қазақ және қарақалпақ тілдері туралы Н. Баскаковтың «Состав лексики каракалпакского языка и структура слова», С. Аманжоловтың «Вопросы диалектологии и истории казахского языка», М. Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», Х. Хамидовтің «Қарақалпақ тілі тарихының очерктері», М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы», Е. Бердимуратовтың «Қазіргі қарақалпақ тілі. Лексикология», А. Салқынбайдың «Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі», У. Қайырбековаңың «Түркі лексикасын компонентті талдау», Ш. Жалмахановтың «Тіл білімінің тарихы», М. Абдрахмановаңың «Көз концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы», Ш. Шарапатұлының «Түркі лексикасындағы семантикалық деривациясы: түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша» ғылыми зерттеулері мен қазақ-қарақалпақ тілдеріндегі түсіндірмелі сөздіктерін қолдандық.

Семантикалық талдау барысында бізге материалдарды жинақтау және сұрыптау, лексика-семантикалық талдау, салыстыра зерттеу әдістері қажетті болды.

Нәтижелер және талқылау

Семантика грек тілінен аударғанда семантика «белгілеуші – сөз мағынасы» деген мағына береді. Тіліміздің семасиология саласы өте аз зерттелген. Себебі әр сөздің мағыналық ішкі аясы терең, ол жан-жақты талдауды қажет етеді.

Ғалым М. Оразов өзінің «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде сөз мағынасына мынадай анықтама берген: Сөз мағынасы – күрделі категория.

Демек сөз мағынасының құрамында обьективті дүниедегі заттардың бейнесі, адам ойының қызметі негізінде жасалынған жалпыланған, дерексізденген бейнемен бірге тіл заңдылықтарымен байланысты қалыптасқан мағыналық реңктер де енеді [8, 46-б.].

Сөз мағынасын зерттеуде біз мағына түрлеріне, тақырыптық белгілеріне назар аударамыз. Өз зерттеуінде У. Қайырбекова: «Сөздер арасындағы мағыналық байланыстарды анықтау үшін сөздерді тематикалық топтар мен лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастыру керек. Өйткені тематикалық топтар мен лексика-семантикалық топтар арасында айырмашылық бар. Тематикалық топтар сөздердің тек денотаттық мағынасына негізделсе, ал лексика-семантикалық топтар сөздердің лексикалық (денотаттық, сигнификаттық және ішкі лингвистикалық) мағынасына негізделеді», – деп көрсетеді [9, 49-б.].

Біз қарастырып отырған қарақалпақ тілінің өзге де түркі тілдері секілді сөздік құрамы мол. Лексикалық қабатынан көне сөздер, неологизмдер, диалект, кәсіби сөздер, фразеологизмдер т.б. көптеп кездестіруге болады. Тілдегі негізгі сөздер сонау Орхан-Енисей тарихи жазба ескерткіштерінде, әйгілі М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде кездесетін сөздерден құралған.

Қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі семантизация процесін дәлелдеу үшін қос тілге ортақ түркілік түбірлерді негізге алдық. Аталған тілдердің сан ғасырлық тарихи даму жолын өткерсе де түркілік түп негізін сақтап келе жатқандығы семантикалық құрылымын тереңірек тани түсуге жол ашады.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі идеясын айқындай түсу үшін бірнеше ортақ түркілік сөздерге семантикалық талдау жүргіздік. Солардың бірі – көз сөзі.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көз сөзінің алты түрлі мағынасы берілген: 1. Адамның көру мүшесі; 2. Бір нәрсенің өткізетін тесігі; 3. Өткеннен қалған нәрсе; 4. Бір нәрсенің нақты өз басы; 5. Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы; 6. Ауысп. ақыл, ес, сана [10, 405-б.].

Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінен көз тілдік бірлігінің тоғыз түрлі мағынасы бар екенін көруге болады [11, 379-б.]:

1 Көру мүшесі; 2. Жер асты байлықтарының шығатын жері, жолы; 3. Бұлақтың көзі; 4. Иненің көзі; 5. Торлы заттардың тесігі; 6. Ауысп. Біреудің, бір нәрсенің көзі (Мұхаммед көзінің тірісінде, күннің көзі); 7. Ауысп. Күннің нұры, сәулесі; 8. Ауысп. Біреуге қалған ескерткіш, ұрпақ, әулет; 9. Ауысп. Бір ілімнің жолыменен, ізіменен;

Байқағанымыздай, қазақ тіліндегі көздің бес мағынасы да қарақалпақ тіліне сәйкес келіп тұр. Бірақ ақыл, сана деген ауыспалы мағынасы қолданылмайды. Қарақалпақ тіліндегі ауыспалы мағыналары біздің тілімізде

де бар. Тек бір ілімнің жолыменен семасы қазақ тілінде кездеспейді. Демек, көз сөзінің номинативтің тура мағынасы қос тілде де бірдей, тек ауыспалы мағына арқалағанда мүлде ұқсамайтын жаңа семаға айналып ерекшеленіп тұр. Яғни тілдердегі семантикалық процестер нәтижесінде көздің мағынасы кеңейгенін көрсетіп отыр.

Тілдегі сөздердің семантизациялануын тұрақты сөз тіркестерінен де анықтауға болады. Фразеологизмдер – әрбір ұлттың лингвистикалық қазынасы. Оның бойында ұлтқа тән наным-сенім, әдет-ғұрып, әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі туралы терең ақпарат бар. Тұрақты сөз тіркестері эмоционалды-экспрессивтілігі өткірлігімен, лексика-семантикалық байлығымен құнды. Тіліміздегі түбір сөздер арқылы жасалған фразеологизмдер көбіне жалпы түркі тілдеріне ортақ болып келеді. Төменде қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі көз сөзімен байланысты тұрақты тіркестердің семантикалық табиғатын салыстырып көрдік.

1 Көзі ашық, көзі ашылу – екі тілде де тапқыр, шешен, білгір мағынасында қолданылады.

2 Көз жүгірту – «үстіртін қарап шығу» (екі тілде бірдей);

3 Көзі қарақты – қазақ тілінде «білімді, оқыған адам» мағынасын берсе, көз көрекі – қарақалпақ тілінде керісінше «жортаға, жақсы білмеу» мағынасында қолданылады.

4 Көзіне шөп салу – «қиянат жасау» (екі тілде бірдей);

5 Көзін шел қаптау – қазақ тілінде «еш нәрсені көрмеу, білімсіздік, надандық» мәнін білдіреді. Мысалы, Абайдың «Сәулең болса кеудеңде» өлеңінде:

Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл.
Танымассың, көрмессің,
Қаптаған соң көзді шел, – деуі надандықты сипаттап тұр.

6 Көзді адам – қарақалпақ тілінде «соқыр» мағынасында, ал қазақ тілінде бұл мағына көзінің нұры тайды деп қолданылады. Ал көзі соқыр деген сауатсыз адамға айтылады.

7 Аш көз – дүниеге тоймайтын, еш нәрсеге қанағаты жоқ (екі тілде бірдей);

8 Көз аларту – қос тілде де «ұнатпау, жақтырмау» мәнін береді.

9 Ақ көз – қарақалпақ тілінде «алаңғасар, алды-артын ойламайтын» жанға айтылады.

Алаңғасар ес алаң, «ақ көз» сен қайда барасаң? (Ер Зийуар).

Қазақ тілінде ақ көз – «қараңғы, оқымаған» мағынасында кездеседі.

10 Көзінен тану – біреуді көзіне қарап тану (екі тілде бірдей).

Көз тілдік бірлігі М. Абдрахмановаңың ««Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы» диссертациясында жан-жақты зерттелген: «Көзінен тану – қазақ тілінде бұл тіркестің қолдану аясы кең. Адам қатты ауырғаннан, қартайғаннан өзгеріп кеткенде, азып немесе қатты толып кеткенде оны көп уақыт көрмеген адамдар шын мәнінде көзінен таниды (әрине, көзіне зақым келмеген болса)» [12, 11-б.].

Профессор А. Салқынбай өзінің «Қазақ тілінің сөзжасам сөздігінде» тіліміздегі көз сөзінен сөзжасам бойынша семнатикалық, синтетикалық, аналитикалық тәсілдер арқылы жасалған жүз жетпіс бес туынды сөзді көрсетеді. Олар: көзжетпестей, бадана көзді, теке көздену, көз қырын салу, көз тию, көзбен жер шұқу, көз байлау, көзге шұқу, көз салу, көзге түсу және т.б. [13, 63-б.].

Зерттеу жұмысымызға нысан болған келесі бір сөз – сана сөзі. Қазақ тілінің де қарақалпақ тілінің де сөздік құрамына енетін активті сөз. Ертеде қазіргі тіліміздегі сана сөзінің «сознание» мағынасы ғана емес, «ой» мәнінде де қолданылған.

Түркі тілдерінде сана және ой сөздері синоним ретінде қолданылғанын тарихи жырлардан көруге болады. Мысалы:

Қой дегенің қоймасаң,
Түсіремін ой-сана (Алпамыс батыр жыры)

Сарғайып сана мен жүзі сары.
Ол бір ойды көңілге салды дейді (Қозы-Көрпеш).

Тіліміздегі белгілі бір лексикалық бірліктерді түрліше қолдану әдісі ақын-жыраулар шығармашылығында көптеп кездеседі. Сөздің бөлек тұрғандағы мағынасы лексикалық мағынаға саналса, контексте ол грамматикалық мағына арқалайды. Грамматикалық белгісінен айрылса байланысу тәсілдері бұзылып сөйлемнің лексикалық мағынасы өзгеріске ұшырайды. Сөзді түрліше қолдану арқылы сөз қойнауындағы бұрыннан бар семалары жарыққа шығады.

Қазақ тілінің түсіндерме сөздігінде сана сөзінің төрт түрлі семасы көрсетілген: 1. Обьективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы; 2. Санын анықтау, есептеу; 3. Бағалау, қатарға қосу; 3. Көне. Тілек, өтінішті білдіретін -шы, -ші орнына қолданатын жұрнақ [10, 707-б.].

Сана сөзі қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінде екі түрлі мағынада ғана берілген: «1. Сана-сезим – ой-пікір, ақыл. Адамдардың сана-сезімі қалыптасты. 2. Есептеу, түгелдеу» [11, 177-б.].

Көріп отырғанымыздай сана сөзінің қазақ тіліндегі номинативті зат есім және етістік түріндегі мағыналары ғана қарақалпақ тілінде қолданыс тапқан. Тілімізде сана сөзімен келетін мынадай тілдік бірліктер бар: жақын санау, ар санау, сана-сезім, санасыздық, халық санағы, сағат санау және т.б.

Қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі семантизацияны анықтау үшін мысал ретінде бас сөзін зерттеп көрдік. Себебі қазақ тілінде де қарақалпақ тілінде де бас сөзінің он екі мағынасы берілген.

Қарақалпақ тілінде: 1. Адам мен хайуанның дене мүшесі; 2. Әр түрлі өсімдік, ағаш, шөптердің ең жоғарғы ұшы; 3. Үйдің, тамның басы; 4. Таудың, қырдың, ең үсті, биік жері; 5. Бір нәрсенің басталуы; 6. Қызметі жоғары, басқару ісін жүргізуші; 7. Шама, мөлшер; 8. Адамның жеке дара өзі; 9. Негізгі, ең үлкен; 10. Құрал-саймандардың бет жағы; 11. Көлдің, дарияның, бұлақтың беті; 12. Таяқтың жуандау жағы [11, 203-б.].

Қазақ тілінде 1. Адам мен жан-жануарлардың дене мүшесі; 2. Кісі, адам, жан; 3. Малдың саны, тұяқ; 4. Өсімдіктердің жоғарғы жағы, ұшы; 5. Таудың, қырдың ең биік жері, шыңы; 6. Өзеннің, бұлақтың басталған жері; 7. Таяқтың, сойылдың бір жақ шеті, ұшы; 8. Аяқ киімнің қоныштан төмен жағы; 9. Құрал-сайманның жүзі бар жағы; 10. Бір оқиғаның басталған мерзімі; 11. Мамандық атауымен тіркесіп келіп лауазымды білдіреді; 12. Ауысп. Бастық, жетекші [10, 111-б.].

Семантикалық салыстыру жасасақ бас сөзінің қарақалпақ тіліндегі негізгі, ең үлкен мағынасы біздің тілімізде кездеспейді. Қазақ тілінде өзен-көлдің басталған жерін басы десе, қарақалпақшада өзен-көлдің бетін басы деп атайтынын байқадық.

Қарастырылған екі тілде де бас сөзімен қолданылатын мынадай тілдік бірліктерді айқындадық: бас болу, бастан кешіру, бас көтеру, басы көкке жету, бас сипау, басын алып кету, сөз басы, бас мақала, басы бос, бас бәйге, бас ию, бас изеу және т.б.

Тұжырымдай келе, қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі ортақ сөздерді салыстыра отырып семантикалық талдау жүргізгенде ауыспалы мағынасында ғана өзгешелік бар екенін көрсетті. Демек, тура мағынасы уақыт өте келе кеңейіп, жаңа бір мағынаға ие болған. Яғни басқа түркі тілдерінде жоқ тек қарақалпақ тілінің өзіне ғана тән жаңа мағына туындағанын да көрдік. Көбінесе қазақ тіліндегі ауыспалы мағына ретінде қолданылған сөздер қарақалпақ тілінде тура мағына ретінде қолданылатынына көз жеткіздік.

Қорытынды

Түйіндей келе, түркі тілдеріне салыстырмалы семантикалық талдау жасау идеясынан туындаған бұл зерттеуде қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі ортақ сөздердің семантизациялануына біршама талдау жасадық. Екі тілдегі ұқсастықтар мен өзгешеліктер сонау түпкі негізден бастау алатынына көз

жеткіздік. Туыс тілдер арасындағы мәдени-тарихи байланыс бүгінгі тілдердің сөздік құрамынан көрініс тапқан. Тілдердің даму тарихы сан кезеңді өткерсе де құрамындағы тілдік бірліктері өзінің қайнар көзінен хабар беріп тұр. Семантикалық талдауға мысал болған көз, сана, бас сөздері – екі тілде де дене мүшесі ретінде тура мағынасында қолданыла отырып, қосымша көптеген семалар тудырған. Бұл мағынаның, сөздің семантикалық әлемінің кең, мүмкіндігі зор екенін байқатты.

Тілдің қазынасы саналатын фразеологизмдерді де қарастыра отырып біз екі тілдің этнолингвистикалық, когнитивтік сипаты да ұқсас деген қорытындыға келдік.

Зерттеу жұмысымыз болашақта түркі тілдеріне салыстырмалы талдау жасауда ортақ тілдік бірліктерді дыбыстық өзгерістерін, семантикалық ерекшелігін, сөз мағыналарының дамуы, байланысы, арақатынасын айқындаудың маңызы зор екенін көрсетті. Қарақалпақ тілі қазіргі тілші-ғалымдарымыз тарапынан әлі де ғылыми зерттеулер мен талдауларды қажет етеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жалмаханов, Ш.** Тіл білімінің тарихы [Мәтін]. – Қарағанды, 1999. – 203-б.

2 **Томанов, Ш.** Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы [Мәтін]. – Алматы, 1992. – 190-б.

3 **Шарапатұлы, Ш.** Түркі лексикасының семантикалық деривациясы : түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары б-ша [Мәтін]. – Астана, 2011. – 549-б.

4 **Бердимуратов, Е.** Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология [Мәтін]. – Нөкис, 1994. –12-б.

5 **Аманжолов, С. А.** Вопросы диалектологии и истории казахского языка [Текст]. – Алма-Ата, 1959. – 90 с.

6 **Хамидов, Х.** Қарақалпақ тили тарийхының очерклери [Текст]. – Нөкис : Қарақалпақстан, 1974. – 56-б.

7 **Баскаков, Н. А.** Состав лексики каракалпакского языка и структура слова: Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 1962. – 71 с.

8 **Оразов, М.** Қазақ тілінің семантикасы [Мәтін]. – Алматы, 1991. – 211-б.

9 **Қайырбекова, У. Ж.** Түркі лексикасын компонентті талдау [Мәтін]. Дис.канд. фил. наук. – Шымкент, 2003. – 141-б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Мәтін] : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / ҚР мәдениет және ақпарат м-гі, Тіл ком.; жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы, 2008. – 965-б.

11 Толковый словарь каракалпакского языка в 4-х томах. Том 2. – 4. [Текст]. – Нукус, 1984. – 387 с.

12 **Абдрахманова, М. Б.** «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы [Мәтін] : филол. ғылымд. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2008. – 25-б.

13 Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі. 3-бөлім [Мәтін] / құраст. А. Б. Салқынбай. – Алматы, 2016. – 431-б.

References

1 **Jalmahanov, Ş.** Tıl bılımınıñ tarihy [History of linguistics] [Text]. – Qarağandy, 1999. – 203 p.

2 **Tomanov, Ş.** Türkı tılderınıñ salystyrmaly gramatikasy [Comparative grammar of Turkic languages] [Text]. – Almaty, 1992. – 190 p.

3 **Şarapatūly, Ş.** Türkı leksikasynyñ semantikalyq derivasiasy : türkı jazba eskertkışterı men qazırgı türkı tılderınıñ materialdary b-şa [Semantic derivation of Turkic vocabulary: based on Turkic written monuments and materials of modern Turkic languages] [Text]. – Astana, 2011. – 549 p.

4 **Berdimuratov, E.** Häzirgi qaraqalpaq tili. Leksikologia [Modern Karakalpak language. Lexicology] [Text]. – Nökis, 1994. – 12 p.

5 **Amanzholov, S. A.** Voprosy` dialektologii i istorii kazaxskogo yazy`ka [The question of dialectology and history of the Kazakh language] [Text]. – Alma-Ata, 1959. – 90 p.

6 **Hamidov, H.** Qaraqalpaq tili tarihynyñ ocherkleri [Essays on the history of the Karakalpak language] [Text]. – Nökis : Qaraqalpaqstan, 1974. – 56 p.

7 **Baskakov, N. A.** Sostav leksiki karakalpakskogo jazyka I struktura slova:Sb. Issledovanija po sravnitelnoj grammatike tjurkskih jazykov. Leksika [The composition of the vocabulary of the Karakalpak language and the structure of the word: Studies on comparative grammar of Turkic languages. Vocabulary] [Text]. – Moscow, 1962. – 71 p.

8 **Orazov, M.** Qazaq tılınıñ semantikasy [Semantics of the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1991. – 211 p.

9 **Qaiyrbekova, U. J.** Türkı leksikasyn komponenttı taldau [Component analysis of Turkish vocabulary] [Text] : dis.kand. fil. nauk. – Şymkent, 2003. – 141 p.

10 Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory dictionary of the Kazakh language] [Text] : 50 myñğa juyq söz ben söz tırkesı / QR mädeniet jäne aqparat m-gı, Tıl kom.; jalpy red. basq. T. Janūzaqov. – Almaty, 2008. – 965 p.

11 Tolkovyj slovar karakalpakskogo jazyka v 4-h tomah. Tom 2-4. [Explanatory dictionary of the Karakalpak language in 4 volumes] [Text]. – Nukus, 1984. – 387 p.

12 **Abdrahmanova, M. B.** «Köz» konseptı: lingvomädeni jäne tanymdyq paradigmasy [“Eye” concept: linguocultural and cognitive paradigm] [Text]. filol. ğylymd. kand. ... dis. avtoref. – Almaty, 2008. – 25 p.

13 **Qazaq tılınıñ sözjasam sözdıgı** [Dictionary of the Kazakh language] [Text] / Qūrast. A. B. Salqynbai. – Almaty, 2016. – 3-bölım. – 431 p.

08.08.23 ж. баспаға түсті.
29.01.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Б. Салкынбай[1], О. Сойлемез[2], *А. Х. Асенова[1]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан Республикасы, г. Алматы;
[2]Университет Кастамону,
Турция, г. Кастамону.
Поступило в редакцию 08.08.23.
Поступило с исправлениями 29.01.24.
Принято в печать 03.06.24.

СЕМАНТИЗАЦИЯ В КАЗАХСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассмотрена семантизация общеупотребительных слов в казахском и каракалпакском языках, принадлежащих кыпчакской ветви тюркских языков. С целью доказательства смысловых различий и сходства были проанализированы слова «глаз», «ум», «голова» в этих языках. Описывая их значения в толковых словарях, анализировался смысловой мир, некоторые из них доказывались на примерах из художественных произведений.

Актуальность статьи заключается в том, что семантический анализ проводится не только на одном языке, но и на тюркских языках, в том числе на казахском и каракалпакском языках. Потому что сегодня сравнительно-историческая лингвистика является одной из областей, требующих научных исследований.

В результате исследовательской работы мы заметили, что семантическая природа общеупотребительных слов постоянно развивается, значение одного языка расширяется, сужается или полностью меняется в другом. Но каковы бы ни были изменения в языке, слова в этих языках сохранили свои тюркские корни.

Мы обнаружили, что некоторые слова приобрели совершенно новое значение, увеличили лексический фонд языка и по-новому развили слово. Анализируя семантическое развитие слова, мы можем узнать об истории слова, этимологии и характере нации. Именно поэтому изучение области семантики имеет большое значение в лингвистике.

Ключевые слова: тюркские языки, каракалпакский язык, лексико-семантический подход, общеупотребительные слова, историко-культурная связь.

*A. B. Salkynbay[1], O. Soylemez[2], *A. Kh. Assenova[1]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]University of Kastamonu,
Turkey, Kastamonu.
Received 08.08.23.
Received in revised form 29.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

SEMANTIZATION IN THE KAZAKH AND KARAKALPAK LANGUAGES

This article considered the semanticization of common words in the Kazakh and Karakalpak languages, which belong to the Kypchak branch of Turkic languages. In order to prove the semantic differences and similarities, the words «eye», «mind», «head» were analyzed in these languages. Describing their meanings in explanatory dictionaries, the world of meanings was analyzed, some of them were proved by giving examples from works of art.

The relevance of the article is that the semantic analysis is conducted not only on one language, but also on the Turkic languages, including the Kazakh and Karakalpak languages. Because today, comparative historical linguistics is one of the areas that require scientific research.

As a result of the research work, we noticed that the semantic nature of common words is always developing, the meaning of one language has expanded, narrowed or completely changed in another. But whatever the change in the language, the words in these languages have kept their Turkic roots.

We found that some words acquired a completely new meaning, increased the lexical fund of the language and developed the word in a new way. By analyzing the semantic development of the word, we can learn about the history of the word, etymology and the nature of the nation. That is why the study of the field of semantics is of great importance in linguistics.

Key words: Turkic languages, Karakalpak language, lexical-semantic approach, common words, historical and cultural connection.

ҒТАМР 17.82.31

https://doi.org/10.48081/NYIV6474

***Ұ. Сәменқызы, Р. С. Тұрысбек**
Л. Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru

ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ РОМАН ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ ТҰЛҒА КОНЦЕПЦИЯСЫ

Тәуелсіздік кезеңде ғұмырнамалық романдар кеңінен жазыла бастады. Оның басты себебі қызыл цензураның жойылып, шығармашылық еркіндікке жол ашылды. Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» атты мемуарлық романы – оқырман сұранысына ие болған, қазақ мемуаристикасын жаңа белеске көтерген сондай туындылардың бірі. Мемуаристика тарихы мен классификациясы, жанрлық жүйеленуінің теориялық мәселелері, тілдік-стильдік ерекшелігі, «шекаралық» жанрларға (эсселер, өмірбаяндар, естеліктер, күнделіктер) қатыстылығы мен трансформациялануы, терминологиясы мен талдау әдістері әдебиеттану ғылымында біршама зерттелді. Мақалада ғұмырнамалық романның табиғаты мен образдардың жасалуы ерекшелігі, тұлға концепциясы арнайы қарастырылды. Романдағы басты тұлға – автор. Ол – жай баяндаушы емес, бүкіл шығарманың құрылымын түзуші, оқигадан оқиға өрбітуші суреткер-жазушы, шығармашылық иесі. Ғұмырнамалық туындыда автор өмірінің екі ірі кезеңі көрініс берген. Біріншісі – Қытайдағы қазақтың тұрмыс-тіршілігі болса, екіншісі – елге оралғаннан кейінгі жазушылықпен белсенді араласқан уақыты. Екі негізгі желі – автордың бүкіл өмірін, күрес жолын, мақсат-мұратын қамтыған. Қытай жеріндегі қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігін, басына түскен ауырпалығын боямасыз бейнелеп, бүгінгі ұрпаққа аманаттау – басты авторлық концепцияға айналған. Туындының екінші маңызды сипаты – автордың шығармашылық лабораториясының, өзі өмір кешкен жазушылық ортасының суреттелуі. Шығармашылық жолындағы жанкешті еңбегі, қайсарлығы оқырманды бейтарап қалдырмайды. Тұлға концепциясы – қарапайым да қайсар мінезді, адал жүректі ұлттық болмыс мадақталады. Мақалада биографиялық,

тарихи-әлеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, герменевтикалық, психоаналитикалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Кілтті сөздер: Фұмырнамалық туынды, автор бейнесі, уақыт шындығы, авторлық көзқарас, стиль.

Кіріспе

Мемуарлық шығарманың өзіндік жанрлық ерекшелігі болады. Мұндағы басты қаһарман – автор. Автордың өзінің басынан өткерген, немесе куәгерлерден белгілі болған оқиғалар шығарма арқауы болады. Оқиғаның шынайылығы мен деректілігі – мемуарлық туындыларға қойылатын басты талаптардың бірі. Дегенмен фұмырнамалық туындыда автордың өмірбаян дерегінің молдығы шешуші роль атқарады. Сонымен қатар заманауи оқиғалардың бейнеленуі субъективтілігімен ерекшеленеді. Осы тұста автор концепциясының маңызы көрінеді. Туындының бүкіл тақырыптық-идеялық мазмұнында, құрылымыныда автор концепциясы маңызды орын алады. Мақалада ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» фұмырнамалық романының табиғаты және тұлға концепциясы арнайы қарастырылады.

Әлемдік және отандық әдебиеттану ғылымында мемуарлық шығарманың спецификалық ерекшелігіне қатысты көптеген теориялық зерттеу еңбектері жазылды. А. Е. Чекунованың [1], А. Г. Тартаковскийдің [2], Л. Я. Гараниннің [3], Н. Б. Ақыштың [4], тағы басқа зерттеушілердің еңбектерінде мемуаристикасының тарихы, мемуарлық әдебиеттің классификациясы мен ішкі жүйеленуінің теориялық мәселелері, тілдік-стильдік ерекшелігі, «шекаралық» жанрларға (эсселер, өмірбаяндар, естеліктер, күнделіктер) қатыстылығы, жанрлар жүйесінің трансформациялануы, терминологиясы мен талдау әдістері зертеу нысанына алынған. Осы және өзге де зерттеулер теориялық-әдіснамалық басшылыққа алынғанмен, жеке туындыны арнайы зерттеу объектісіне алу артықшылығы бар. Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» атты мемуарлық романы Тәуелсіздік кезең әдебиетіндегі қазақ мемуаристикасының үлкен жетістігі болды. Жанрдың талаптарына жауап беретін шығарма қазіргі мемуарлық және көркем әдебиеттің дамуы, арақатысы туралы теориялық тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Мақалада Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» фұмырнамалық романы және кеңестік дәуірде жазылған басқа мемуарлық шығармалар алынып, концепциялық өзгешеліктер салыстырылды. Биографиялық, тарихи-әлеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, герменевтикалық, психоаналитикалық, кешенді әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Мемуарлық шығарманың жанрлық мәселесіне қатысты көптеген сұрақтар бар. Ю. Н. Мажарина «Мемуары как вид публицистического творчества» атты мақаласында фұмырнамалық туындыны публицистикалық жанрға жатқызады. Онда ол фактілердің, тұлғалардың, оқиғалардың, құбылыстардың бірегейлігін баяндайтын автор екенін, сол арқылы өмірдің жалпы заңдылықтары ашылатын алға тартады [5, 199-б.].

Автор тұжырымында белгілі бір тұрғыда шындық болғанмен, зерттеу объектісіне алынып отырған Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» туындысын публицистикалық жанрға жатқызуға бола ма? «Таңғажайып дүние» публицистика жанрына сыймайды. Мұндағы суреттелетін өмір ауқымы кең. Бүкіл сюжеттік желі автордың тікелей өз қатысымен, басынан өткеруімен байланысты болса да, дәуір шындығын, адамдардың іс-әрекеті мен мінез-қылығын суреттеуде автор еркін, кей тұста шығармашылық қиялға ерік береді. Әсіресе, ерекше құштарлық ой-сезімімен берілетін сағынышқа айналған атамекен көріністерін, дүниеден өтіп кеткен әр алуан ғажап мінезді ел адамдарын жазушы шындық ауқымынан шығып кетпей, лирикалық-романтикалық мәнермен төгілте, асқақтата суреттейді. Туындыда публицистикаға тән қасаңдық жоқ. Сондықтан да Қ. Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» туындысы – мемуарлық жанр мен көркем әдебиеттің бейнелеу принциптерін шығармашылықпен біріктірген деректі, тарихи, өмірбаяндық шығарма саналады. PhD А. Б. Жолмаханова мен профессор Х. Ч. Касапоглудың «Мемуардың жанрлық ерекшелігі» атты мақаласында [6, 193-б.] осы айырмашылық, өзіндік ерекшеліктер нақты мысалдармен айтылған.

«Таңғажайып дүние» – тәуелсіздік кезең жемісі. Автор концепциясы да тәуелсіздік кезең шындығымен орныққан. Жазушы қазақ әдебиетінде фұмырнамалық шығармалар көп еместігін, кеңес дәуірінде бұл жанрға екінің бірі бара алмағанын айтады. Оның себебі, мемуардың бұра тартуға келмейтін, жаныңнан өтірік қосуға болмайтын, таза фактіні ғана пір тұтатын өз заңы бар. Ең бастысы, мемуар жазу үшін, сенің өміріңде қоғам өмірімен астасып жатқан маңызды оқиғалар, кейінгі ұрпақ үлгі алатын өнегелі істер болуы керек [7, 5-б.]. Автор концепциясы – нық. Өз ғұмырының шындығын, өзі араласқан заман, қоғам бейнесінің ақиқатын жазу басты суреткерлік мұратына айналған. Ал шындықты қаз қалпында жазу жеңіл емес. Шындықты жаздым, айттым дегенде де, мемуарлық туындыда автордың субъективтік көзқарасы басым жатады. Академик С. Қирабаев шындық табиғатының қашан да екі жақты екендігі туралы айтады [8, 123-б.]. Қазақ әдебиетінің алыптары С. Сейфуллин, С. Мұқанов өз дәуірінде шындықты жазбадым деген жоқ. Айта алмаған, билік айтқызбаған шындықтардың барын білді. Бірақ қазіргі

Тәуелсіздік кезең уақытымен қарағанда, авторлардың шамам келгенше, шындықты айттым дегені – С. Қирабаевтың жазғанындай, екі жақты шындық болатын. Саяси таптық көзқарасқа құрылған шығармадағы шындықтың біржақтылығы бүгінде айқын танылып отыр. Дегенмен қазақ әдебиетінің алып тұлғаларының мемуарлық туындылары екінші жағынан маңызын жойған жоқ. Тарих үшін құнды. XX ғасырдың 20–30 жылдары Сталин заманында қазақ халқы қандай саяси жағдайды және психологиялық ахуалды басынан өткерді деген сұраққа жауап береді. Тәуелсіздік кезеңде жазылған Қ. Жұмаділовтің мемуарлық романының құндылығы – өткен тарихи кезеңдерге қазіргі еркін ойлы, ұлттық көзқараспен келуі. Шығармадағы бүкіл авторлық концепция осыған құрылған.

Дэвид Лодж «Сана және роман» еңбегінде әдебиеттің адам санасы шежіресінің ең ауқымдысы екендігін жазады. Роман жеке адамдардың кеңістік пен уақыт арқылы қозғалған кездегі тәжірибесін суреттеудегі ең сәтті адам әрекеті деп баға береді. Автор өз өмірінің бай шежіресін суреттеу арқылы дәуір шындығын алға тосатынын айтады [9, 254-б.]. Оқырманға жақсы таныс емес Шыңжан, Тарбағатай қазақтарының көшпелі тұрмысы, әдет-ғұрыптары, жер-су атаулары, туған жер табиғатының қайталанбас көріністері, адамдар психологиясы мен әр алуандығы Қ. Жұмаділов романының танымдық-эстетикалық бағасын көтерген.

Н. Ақыш мемуарлық роман жанрын тақырыптық, эпопеялық, өрнектік, монологтық, естеліктік, шежірелік деп жіктейді [4, 4-б.]. Қ. Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние» туындысы, сөз жоқ, көлемі, мазмұн байлығы, көркемдігі мен жазылу стилі тұрғысынан эпопеялық мемуарлық романға жатады.

В. Шаламовтың прозасын қарастырған И. Некрасова мемуарлық туындыдағы үш «меннің» бірлігіне мән береді. Біріншісі – оқиға арқауына негіз болған өмірбаяндық автор, екіншісі – концептуалды – бүгінгі, шығармашылық, автор-жасаушы, үшіншісі – автор-баяндаушы. Осы үш «мен» ғұмырнамалық шығармада бірде ажырап, бірде тоғысып, мемуарлық баяндаудың «тынысын» түзеді [10]. Шығармашылық үдерісті жазушы Ә. Тарази шынайы туындыда автордың жаны сезіліп, шымырлап тұруы керектігімен нақтылай түседі [11, 8-б.]. Ғұмырнамалық романның даралық сипаты автор ашық форматта танылады. Туындыда ол оқиғаның бел ортасындағы басты персонаж ғана емес, оқиғаға көзқарасы мен қатысын да айқын аңғартып отырады. Дәстүрлі романда кейіпкер-автор жымдасып, кейіпкер бірінші планда көрінсе, ғұмырнамалық туындыда керісінше автор-кейіпкер бірігіп, автор алдыңғы кезекке, жетекші орынға шығады. Әдебиеттанушы В. Е. Хализев автордың субъективтілігі үнемі жаңарып, шығармадағы қатысу формалары алуан түрлі болатынын білдіреді [12, 63-б.] «Таңғажайып дүниеде» осы жанрлық ерекшелік сақталынған.

Жазушының ішкі қайсарлығы, алдына айқын мақсат қоюы, шындық дегенде, бетің бар, жүзің бар демей өткір сөйлеуі, халықтың мұң-мұқтажына жастайынан араласып, қайраткер дәрежесін дейін көтерілуі, шығармашылық жолына бүкіл қажыр-қайратын жұмсауы, жолының жеңіл болмай, түрлі қиындықтарға кез болуы – туындыдағы автор образы танылатын сюжеттік байланыстар саналады.

Ғұмырнамалық романда сюжетті өрбітуші басты тұлға – автор. Суреттеу объектісіне қатысты шындықты сезініп-түйсінуде оның орнын басқа ешкім ауыстара алмайды. Екінші сөзбен айтсақ, өмірде оның басынан кешкен жағдайларды, қоғамдық-әлеуметтік қақтығыстарды, тарихтың қатпар шындығын – роман объектісін өзінен артық ешкім білмейді.

Автор-суреткер туындының композициясында да көрінеді. Көлемді туынды бөлімдерінің «Ұшқан ұя», «Қыран қия», «Алматы аспанында», «Жайылған тор», «Қанат талды», «Түлеу», «Самғау», «Тоят» деп аталуы құрылымдық тұтастықты ғана айшықтамайды, автордың поэтикалық танымын айқындайды. Шығарманың атын қою да шеберлікті талап етеді. Романның «Таңғажайып дүние» деп аталуы да сәтті шыққан. Тіршілік – қуаныш-қайғысымен, күрес-тартысымен таңғажайып [7, 8-9-б.].

Роман оқырманын тек сюжет құрылыммен, кейіпкердің орны, лингвистикалық және формалді аспектілерді түсінумен шектемей, ол сонымен қатар жаңа перспективаларға жету үшін психологиялық, әлеуметтік, тарихи және философиялық түрде жаңа таным-түсінікке жол ашады [9, 254-б.]. «Таңғажайып дүние» романында да автор оқырманға бұрын етене таныс емес жаңа әлем есігін ашқан. Ол, біріншіден, Қытай мемлекетіндегі атажұртында өмір кешіп жатқан жартылай көшпелі байырғы қазақтың тұрмыс-тіршілігі болса, екіншіден, өктем саясат шырғалаңы.

Академик Р. Нұрғали тақырып таңдау жазушы үшін кездейсоқ нәрсе еместігін, бар ықылас, бар пейіл объектіге ауып, материалды екшеп, даралап, оған қан құйып, тіл беріп, соның үстінен табылу екенін айтады. Жадырай алатын, ашулана алатын, егіле алатын, күресе алатын, күлетін, қуанатын, зарланатын, бекінетін, толқитын адамды көрсету – қызық та қиын шығармашылық үдеріс екенін жазады [13, 418-б.]. Автор осы шығармашылық үдерісті бастан кешкен. «Таңғажайып дүние» жазушының айтылмай қалуы мүмкін емес шындығы болатын.

Мінездеу автор атымен берілген. Жазушының анасын суреттеудегі «индивидуалды деталь оның ұдайы сипатына айналып» [14, 173-б.] романның кейінгі эпизодтарында толыға түседі. Оның еңбеккорлығы мен бір әулеттің ұйтқысы болған қайраты, әсіресе, Қытай билігінің ылаңы күшейгенде анық танылады. Баласының тілекшісі ғана емес, қолдаушысына айналады. Ел мәселесіне араласқан Жұмаділ образы кейінгі эпизодтарда ашыла түскен.

Ауыл адамдары арасындағы бауырмалдық пен дәстүр-салттың сақталуы, туған жерге деген сүйіспеншілік, ел ішінен шыққан үкірдай мен ауыл ақсақалдарының ел-жер қамын ойлауы романда тұтас желі болып тартылған.

Мемуарлық романдағы әр алуан образдар автордың шебер әңгімелеуімен, еске алуымен жасалып,ерекше мінез-қылықтарымен сипатталады. Автор жетекші рөл атқарғанмен, қыр адамының табиғи, шынайы суреттелуіне ден қояды. Ел іші ойын-күлкіге толы. Өткір әзіл-қалжыңды көтере білу де өнер. Әсіресе, бұған қазақ халқы жүйрік. Жезде мен балдыз, нағашылы-жиен арасындағы әзіл-қалжың романда кейде арнасынан асып, бүкіл елдің есінде қалатындай күлкілі оқиғаға ұласып жатады. Оны ешкім соншалықты әбес көрмейді. Қайта қызықтап, айта-айта жүреді. Шығармадағы «жынды Шәкен» әңгімесі – соның көрінісі.

Ер мінезді келіншектер мен «жынды Шәкеннің» әрекеті – қазақы ауыл ортасына сыйымды. Эпизодтан еркін ойлы қазақ әйелдерінің кейпі танылады. Ашық мінезді, ер көңілді қазақ әйелдерінің ел шетіне жау келсе, атқа мініп, қолына найзасын алып дұшпанына аттануының түп негізі осы еркіндікте жатса керек. Әзіл-қалжың, еркіндік, ашық мінез – әдептен аспаған қазақ әйелдерінің ерке болмысы. Автор халықтың ешкімге ұқсамайтын болмысын шығармаға ыңғайымен енгізген.

Сондай қызықтың бірі – Мұғи оқиғасы. Төртуыл жігіттерінің оған жезде ретінде істемегені жоқ. Бірақ оларға Мұғи да есесін жібермейді. Қазақы мінез көріністері мен өткір әзіл-қалжың, адам ойына келе қоймайтын тосын ойын, тапқырлық, қуақылық – бір жағы күліп, бір жағы қызығып оқитын эпизодтар.

Балдыздарын «жер қаптырған» Мұғи жазушыға ыстық, етене жақын. Өйткені ол атасы Күдерінің есте сақталып өлеңдерін айтады. Тұмса табиғат аясында өскен қазақ жұртының дарқан мінезі, кеңпейіл көңілі танылады. Қай әңгіме болмасын орта көрінісімен, жер-су аттарымен баяндалады. «Төртуыл жігіттері», «Үйген құмның тұсында», «Нұраның тұмсығы», «Тікенектің ағынында отырған» деп келетін ұғымдар автор үшін киелі де қымбат.

Романдағы Қытай билігі тарапынан қыспаққа түскен қазақ оқыған азаматтарының «ашылып-сайрау» саясатында көрген зорлық-зомбылықтары аяныш тудырады. Талай тағдыр тас-талқан болып бұзылады. Көптеген жазықсыз жандар түзету лагеріне жіберіліп, атылып кетеді. «Ашылып-сайрау» саясаты елдегі сталиндік репрессия жылдарын еске түсіреді. Сайтан саясаттың «түрткісімен» бірін-бірі әшкерелеп, сұрақтың астына алған – ұйғыр, қазақтың оқыған азаматтары. Бүгін бірі ортаға түссе, ертең екіншісі талқыға алынады. Бірін-біріне айдап салған аласапыран дүние. Алматыда студент болып, елге келген автор да бұл науқаннан тыс қалмайды. Мемуарлық шығарманың бұл тұстарынан оқырман жанының

қиналып, ызаланып отырып оқитын сюжеттік желілер, әр алуан тағдырлар көрінісі, құбылған мінез, сатқындық бейнеленеді.

Шығармадағы автордың еске алуымен баяндалатын Гүлбану бейнесі әсерлі шыққан. Таза көңіл, кіршіксіз сезім кейіпкердің сөзінен айқын танылады. Образ мінезін ашуда диалог ұтымды қолданылған [7, 333–334-б.]. Автор періште көңіл қыздың толғаныс үстіндегі портретін де, психологиясын да шебер жеткізген. Өкінішін де ашық білдіреді. Періштедей таза, баладай пәк еді-ау, қайран Гүлбану! деп келетін уәж Б. Майлиннің Шұға десе... Шұға еді-ау! деген сөзін еске салады. Автор мен Гүлбанудың бірге болуына мүмкіндік берілмеуі – тағдыр жазуы. «Қазақ, күзетшісі» деген жасырын ұйымға мүше болдың деп оқу бітірген өрімдей жас қызды алыс ауданға барып, үш жыл бала оқытуға жаза кеседі. Автор мен қызға бұл жағдай оңай тимеген. Жігерлі жас жігіт Гүлбануға үйленемін деп шешім қабылдап, жазадан алып қаламын деп әрекеттенеді. Оқу-ағарту назаратына барып, мектеп істері жөніндегі орынбасар, жалғыз қазақ Құсайын Сиябаевқа екеулеп бар жағдайын айтады.

Романда образ жасаудың бір жолы осылай өріледі: тағдырлы оқиғаның қысқа да шымыр өрбуі; ішкі жан-дүниесіне салмақ түсіп, ширыққан кейіпкердің мүлде басқа қырымен көрінуі сенімді шыққан. Жаны таза Гүлбану ширыққанда, тағдырын тас талқан еткен өкімет қызметкеріне өткір сөйлейді. Адамдықты аяққа басып, мәнсаптың құлы болғанды сынайды. Олардың кейінгі жолы екіге бөлінген. Сағынышқа айналған Гүлбану жазушының «Соңғы көш» романындағы Гүлжиһан образына айналған. Арада отыз жыл салып, автор Шыңжаңға барғанында, оны тағы іздестіреді. Алайда тағдыр олардың ендігі көрісуіне жазбаған екен. Екі-үш жыл бұрын қайтыс болыпты. Жазушы оның құрбысы Қадишамен кездескенде, ауруханада нашарлап жатқан кезінде де, авторды есінен шығармағанын, «Соңғы көштің» журналдық нұсқасынан өзі туралы тарауды оқып, соны аузынан тастамағанын айтады.

Жазықсыз адамдардың түбіне жеткен зұлмат саясат, туған жерден еріксіз ысырған «қытайландыру» лаңы, дағдарған қазақ жұрты – қай жерде болмасын империялық озбырлықтың еш айырмасы жоғын білдіреді. Шығармада ұйғыр халқының тұрмыс-тіршілігі біршама кеңінен суреттелген. Ұлт азаттығын аңсаған азаматтар да, бас пайдасынан аса алмаған сатқындар да бейнеленеді.

Автордың көркемдік концепциясын түсінуде туындыға кешенді көзқараспен келіп, жеке әдісті, стильді, автордың дүниетанымын, типтеу принциптерін, шығарманың жанрлық ерекшелігін зерттеу қарастырылады [15, 80-б.]. «Таңғажайып дүние» шығармасының бұл ретте жетістігі мол. Қаламы қарымды, тәжірибесі көп жазушы өмірінің әр кезеңін тартымды суреттей білген. Баяндау барысында әр алуан

көркемдік әдісті шебер пайдаланған. Қыр қазағының кесек, ірі мінездері танылады. Тіл бояуы көркем.

Н. Ақыш автор туындысын жазу барысында пішіндік немесе композициялық тұрғыдан соны соқпақ іздемегенін айтады. Белгілі бір көзқарастар тұрғысынан алып қарағанда, шаблонға айналған формада жазылған шығарманың оқырманды қызықтыратын жағы, сөз жоқ, оның мазмұны, келтірілген деректері мен фактілері, ұсынатын идеяларының ауқымдылығы, философиялық түйіндеулері мен тілдік қолданысы болғанына назар аударады [4, 116-б.]. Р. Зайкенова өмірлік бай тәжірибе мен суреткерлік диапозон кеңдігі ғұмырнамалық шығарманы биікке көтергенін бағалайды [16].

Қорытынды

Тәуелсіздік кезеңінде жазылған Ә. Нұршайықовтың, М. Мағауинның, Қ. Жұмаділовтің ғұмырнамалық шығармалары сөз өнеріндегі жаңа бір арнаның бастауы болды. Әдетте мемуарлық туындылар белгілі бір қоғамда даңққа бөленген тұлғалар туралы жазылып, өмірлік дерекке қатаң бағынып жатса, қаламгерлердің шығармалары жанрлық-стильдік, көркемдік тұрғыдан өзгешеленіп жатты. Өмірбаяндық сипат, деректілік сақталғанмен, шығармашылық қиялға, өзі куә болған оқиғаны өрістете баяндауға мүмкіндік берілді. Туған жер табиғаты мен өскен ортасы кеңінен суреттелді. Өміріне қатысты аяулы адамдардың портреті жасалып, мінезделді, оқиға барысында характер дараланып, диалогке көңіл аударылды. Тұтастай алғанда, жазушылардың қаламынан туындаған ғұмырнамалық шығармалардың әдеби сипаты басым болды. Бұл ерекшелік мақала объектісіне айналған Қ. Жұмаділовтің туындысында ерекше көрініс берген. Сондықтан шығарма қаншалықты көлемді болғанмен, тартымды оқылады.

Ғұмырнамалық туындыда кеңістік пен уақыт автор өміріне қатысты өріледі. Сондықтан мұндай шығармалар көп желілі болмайды. Сюжетті құраушы – автор. Сондықтан романда автор өмірінің маңызды кезеңіне кеңірек орын берілсе, кей тұсы қысқа қайырылады. Қ. Жұмаділов туындысында өмірдің екі ірі кезеңі айрықша көрініс берген. Біріншісі – Қытайдағы қазақтың тұрмыс-тіршілігі болса, екіншісі – елге оралғаннан кейінгі жазушылықпен белсенді араласқан уақыты. Бір бүтінді құрайтын екі арна – автордың бүкіл өмірін, күрес жолын, мақсат-мұратын қамтыған. Авторлық концепция осы суреткерлік мақсат-мұратқа бағындырылған. Қытай жеріндегі қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігін, басына түскен ауырпалығын боямасыз бейнелеп, бүгінгі ұрпаққа аманаттау – басты борышына айналған. Ғұмырнамалық романның екінші маңызды сипаты – автордың шығармашылық лабораториясының, өзі өмір кешкен жазушылық ортасының кеңінен суреттелуі. Субъективтілігі басым бұл тұстың оқырманға

ұсынар мағлұматы мол. Автордың жанкешті еңбегі, мінезі, ішкі қайсарлығы бейтарап қалдырмайды.

Романдағы тұлға концепциясы – қазақы мінез, ұлттық болмыс әспеттеледі. Залым саясаттың кесірінен қаншама қиындықты бастан кешсе де, рухы сынбаған, мың өліп, мың тірілген қазақ қалпы бейнеленеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Чекунова, А. Е.** Русское мемуарное наследие второй половины XVII–XVIII вв. [Текст] / А. Е. Чекунова // Моск. отд-ние Рос. науч. фонда. – М. : Рос. унив. изд-во, 1995. – 134 с.

2 **Тартаковский, А. Г.** Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. [Текст] / А. Г. Тартаковский. – М. : Наука, 1991. – 288 с.

3 **Гаранин, Л. Я.** Мемуарный жанр в советской литературе [Текст] / Л. Я. Гаранин // Наука и техника. – Минск, 1986. – 222 с.

4 **Ақыш, Н. Б.** Қазақ мемуарлық романы : Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореферат. 10.01.02 мамандығы бойынша [Текст] / Н. Б. Ақыш. – Алматы, 2009. – 46-б.

5 **Мажарина, Ю. Н.** Мемуары как вид публицистического творчества [Текст] / Ю. Н. Мажарина // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. – 2011. – №2

6 **Жолмаханова, А. Б.** Мемуардың жанрлық ерекшелігі [Мәтін] / А. Б. Жолмаханова, Х. Ч. Касапоглу // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2019. – № 2 (53).

7 **Жұмаділов, Қ.** Таңғажайып дүние : Ғұмырнамалық роман [Мәтін]/ Қ. Жұмаділов. – Алматы : Мерей баспасы, 2020. – 648-б.

8 **Қирабаев, С.** Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет [Мәтін] / С. Қирабаев. – Алматы : Ғылым ғылыми баспа орталығы, 2001. – 448-б.

9 **Goksen, A.** Personality and Individual Differences : Literature in Psychology. Psychology in Literature // Procedia – Social and Behavioral Science. – 2015. – 250 – 257 p.

10 **Некрасова, И.** Система субъектов речи в прозе В. Шаламова. Образ автора (теоретический аспект проблемы) / И. Некрасова [Электронный ресурс]. – URL: https://shalamov.ru/research/158/4.html.

11 **Тарази, Ә.** Көркемдік құпиясы [Мәтін] / Ә. Тарази, Л. Мұсалы. – Алматы : Санат, 2000. – 240-б.

12 **Хализев, В. Е.** Теория литературы : Учебник [Текст] / В. Е. Хализев. – М. : Высш. шк., 2004. – 405 с.

13 **Нұрғали, Р.** Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры : Зерттеу [Мәтін] / Р. Нұрғали. – Астана : Күлтегін баспасы. 2002. – 528-б.

14 **Солтанаева, Е. М.** Қалихан Ысқақ шығармашылығындағы портрет поэтикасы [Мәтін] / Е. М. Солтанаева // Керуен ғылыми журналы. – 2022. – №1 (74). – 170–179-б.

15 **Жулинский, Н. Г.** Человек в литературе. Общественные ценности и проблемы художественного характера [Текст] / Н. Г. Жулинский. – Киев, 1983. – 80 с.

16 **Зайкенова, Р.** Қарасөз дарабозы [Мәтін] / Р. Зайкенова // Егемен Қазақстан. – 2011, 23 сәуір.

References

1 **Chekunova, A. E.** Russkoe memuarnoe nasledie vtoroj poloviny` XVII–XVIII vv. [Russian memoir of the XVII–XVIII]. – Moscow : Russian University Publishing House, 1995. – 134 p. [in Russian].

2 **Tartakovsky, A. G.** Russkaya memuaristika XVIII – pervoj poloviny` XIX v. [Russian memoirs XVIII – first half of the XIX century]. – Moscow : Nauka, 1991. – 288 p. [in Russian].

3 **Garanin, L. Ya.** Memuarny`j zhanr v sovetskoj literature [Memoir genre in Soviet literature]. – Minsk : Science and technology, 1986. – 222 p [in Russian].

4 **Akish, N. B.** Kazak memuarlyk romany [Kazakh memoir novel] : diss prepared for the degree of Doctor of Philological Sciences abstract. Specialty 10.01.02 / N.B. Akish. – Almaty, 2009. – 46 p. [in Russian].

5 **Mazharina, Yu. N.** Memuary kak vid publicisticheskogo tvorchestva [Memoirs as a kind of journalistic creativity] / Yu. N. Mazharina // VSU Bulletin. Series: Philology. Journalism. – 2011. – №2 [in Russian].

6 **Zholmakhanova, A. B.** Memuardyn zhanrlyk ereksheligi [Genre specifics of the memoir] / A. B. Zholmakhanova, H. Ch. Kasapoglu // Bulletin of Korkyt Ata. Kyzylorda State University – 2019. – № 2 (53) [in Kazakh].

7 **Zhumadilov, K.** Tangazhaiyp dunie : Gumyrnamalyk roman [Amazing world: a biographical novel] / K. Zhumadilov. – Almaty : Merey publishing house, 2020. – 648 p. [in Kazakh].

8 **Kirabaev, S.** Ult tauelsizdigi zhane adebiet [Independence of the nation and literature]. – Almaty : Scientific publishing center Gylym, 2001. – 448 p. [in Kazakh].

9 **Goksen, A.** Personality and Individual Differences : Literature in Psychology- Psychology in Literature // Procedia – Social and Behavioral Science. – 2015. – 250–257 p. [in English].

10 **Nekrasova, I.** Sistema sub'ektov rechi v proze V. Shalamova. Obraz avtora (teoreticheskij aspect problemy) [System of subjects in prose V. Shalamova. Author of the image (problem of theoretical aspect)] [Electronical recourse]. – URL: https://shalamov.ru/research/158/4.html [in Russian].

11 **Tarazi, A.** Korkemdik kupiyasy [Artistic mystery] / A. Tarazi, L. Musaly. – Almaty : Sanat, 2000. – 240 p. [in Kazakh].

12 **Halizeev, V. E.** Teoriya literatury [Theory of literature: Textbook] / V. E. Halizev. – Moscow : Vysshaya shkola, 2004. – 405 p.

13 **Nurgali, R.** Kazak adebietinin altyn gasyry. Zertteu [The Golden Age of Kazakh literature. Research]. – Astana : Kultegin, 2002. – 528 p. [in Kazakh].

14 **Soltanaeva, E. M.** Kalihan Yskak shygarmashylygyndagy portret poetikasy [Portrait poetics in the work of Kalikhan Iskak] / E. M. Soltanaeva // Keruen. – 2022. – № 1 (74). – P. 170–179 [in Kazakh].

15 **Zhulinsky, N. G.** Chelovek v literature. Obshestvennye cennosti i problem hudozhestvennogo haraktera [A man in literature. Social values and problems of an artistic nature] / N. G. Zhulinsky. – Kiev, 1983 – 80 p.

16 **Zaykenova, R.** Karasoz daraboz [Master of the word] / R. Zaykenova // Egemen Kazakhstan. – 2011, April 23 [in Kazakh].

28.09.23 ж. баспаға түсті.
07.12.23 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**У. Саменкызы, Р. С. Тұрысбек*
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 28.09.23.
Поступило с исправлениями 07.12.23.
Принято в печать 03.06.24.

ЖАНРОВАЯ ПРИРОДА И АВТОРСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ РОМАНА ПИСАТЕЛЯ К. ЖУМАДИЛОВА «УДИВИТЕЛЬНЫЙ МИР»

В период независимости написание романов стало популярным. Одна из главных причин – это устранение «Красной цензуры» и открытие пути к творческой свободе. В настоящее время востребованы остро мыслящие произведения, наполненные реалиями. Пример – роман писателя К. Жумадилова «Удивительный мир». Мы знаем, что главной характеристикой произведения является не голое описание жизни писателя, а художественное изображение острых проблем действительности эпохи с участием автора. Жизненный путь автора богат и сложен. Жизнь, пережитая казахами Китая, политические условия и репрессии, их стремления к родной земле, их процесс перехода на родину, начало которого – присутствие будущего

писателя, обогатили тематико-идейное содержание романа. В мемуарном романе также широко описывается становление, окружение, творческая лаборатория автора как писателя в советское время. В произведении сохранены жанровые черты мемуарной прозы. Острота источникового, субъективного подхода, развитие сюжетных полей, связанных с биографией писателя, художественность и языковое богатство авторского повествования, обилие этнографических проявлений повысили познавательно-эстетическую оценку произведения. В жизненном романе проявляется своеобразие создания личности. Главный герой – автор. Познанием, видением автора создаются и другие персонажи мемуарного романа. В то время как какой-то образ изображается с любовью автора, в исполнении какого-то персонажа наблюдается сатирический характер. Образы, сплетенные из самой жизни, разнообразны, являются хозяевами разных судеб. В них прослеживается казахская манера поведения и юмор. Дыхание времени и жизненные реалии, красивая природа родной земли искусно изображены. В статье наряду с такими художественно-жанровыми особенностями жизненного романа рассматривается концепция автора, личности.

Ключевые слова: биографический роман, образ автора, реальность времени, авторский подход, стиль.

**U. Samenkyzy, R. S. Turysbek*
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 28.09.23.
Received in revised form 07.12.23.
Accepted for publication 03.06.24.

NATURE AND AUTHOR'S CONCEPT OF THE BIOGRAPHICAL NOVEL «AMAZING WORLD» BY WRITER K. ZHUMADILOV

During the period of independence, biographical novels began widely written. The main reason for this was the freedom of creativity. Unilateral censorship under «Socialist realism» was abolished. In history, the Soviet government has accompanied numerous social changes and kindness, violence, and injustice of the Kazakh people. There was no opportunity to speak openly, freely write the truth about what the writer had experienced in his life, about what he experienced, being a witness of the time when he was dominated by a false ideology. Changing society has changed the

reader's taste. Plausible life works were in demand among the reader. For example, novel «The Amazing World» of K. Zhumadilov. The main characteristic of the work is not a bare description of the writer's life, but an artistic reflection of the reality of the era with the participation of the author. The writer's life path is rich and complex. The life of the Chinese Kazakhs, the political circumstances and repressions experienced, their relocation to their homeland, where they longed for their homeland, the presence of the author next to them enriched the content of the novel. The author examines the originality and style of writing the image, the author's approach, and attitude to reality in a life-narrative novel.

Keywords: biographical work, the image of the author, the reality of time, the author's view, style.

ҒТАМР 17.82.31

https://doi.org/10.48081/RFCR6189

A. M. Smagulova, K. A. Toleubayeva
Academician E. A. Buketov Karaganda University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda
e-mail: aizada220513@gmail.com

MEANING OF DRAMATISM IN MODERN KAZAKH PROSE

The article examines the importance of studying dramatism in contemporary Kazakh prose. In today's global literature, the influence of modern times has been recognized in order to maintain the continuity of Kazakh literature. The problem of revealing the nature of dramatism in prose has been resolved. Dramatism in prose not only reflects societal values but also shapes the national literary worldview. Contemporary Kazakh writers are faced with various responsibilities. One of them is the effective use of dramatism in their works. It is clear that the nature of dramatism in prose is closely related to historical events, which underscores the diverse nature of its manifestation. While the debate on dramatism in prose can be divided into open and hidden, the particularity of the debate in contemporary Kazakh prose offers answers to questions about its essence. Exploring the inner struggles of characters in short novels sheds light on the social and cultural norms of Kazakh society. The analytical approach in contemporary literary studies often utilizes interpretative methods to examine the text. The development of the postmodern literary worldview is related to updating the interpretive approach. For instance, short novels with plots and actions but no central character. Interpreting such short novels necessitates the assistance of various humanities sciences such as psychology, sociology, and anthropology. The deduction method has been employed in interpreting dramatism to emphasize the significance of the debate in contemporary prose.

Keywords: dramatism, literary studies, globalization, psychology, postmodernism, conflict, society, destiny.

Introduction

Life – the main value of a person. A person is the main value of the state. After losing dignity, a person cannot live without regretting life. Without that, a person's essence remains closed and unable to find meaning. The essence of a person is versatile. It strives to develop its essence, adhere to its own beliefs, and integrate into societal agreement. If personal aspirations do not coincide with public opinion, it is difficult to find peace. Some fighters open up their essence through open confrontation and find the value of life. In any case, a person is a person with a responsibility to life. The lack of responsibility for life is very different. Its consequences push towards danger. This can lead to massive, unresolved conflicts. The emergence, solution, result, and aftermath of socio-psychological conflicts are often related to human relationship rules. The negative meanings of the conflict are evident: lying, resentment, confrontation, duplicity, anger, deception, submission, selfishness, not accepting the opinions of others. There are also positive reasons for the conflict: sincerity, ability to forgive, demonstrating courage without submission, self-criticism, fear, not taking a clear position, infantilism, indifference. The dramatism in literature forms one part of the aesthetic perception by shaping a person's compassion and cruelty, influencing their sensitivity.

Materials and methods

The dramatism in short novels stimulates feelings of joy and sorrow, happiness and unhappiness, by providing emotional cues and intensifying the sense of urgency in life. Thus, examining dramatism in short novels should not be limited to analyzing the plot alone, but should also include exploring its educational and instructive aspects in upbringing the generation. By investigating connections with other branches of science, we have observed dramatism through philosophical, psychological, and socio-political paradigms. With the current rapid development of interdisciplinary scientific approaches, utilizing the creation of concepts, employing innovative methodologies, and fostering new perspectives in literary analysis have propelled the field of literature, beyond traditional frameworks, to promote a liberal, independent worldview. The article employs methods such as analysis, collaboration, organization, classification, and description.

In our research, we have relied on the scholarly works of renowned literary researchers who have extensively explored the category of dramatism. Specifically, we have examined the contributions of scientists such as R. Nurgali [1], B. Maitanov [2], G. N. Pospelov [3], and V. E. Khalizev [4], all of whom have made significant contributions to the field of literary studies in relation to dramatism. Their works have served as a foundation for our analysis and understanding of this category.

The literary critic A. Isimakova highlights the independence of literary criticism from other disciplines by challenging Eurocentric scholarly interpretations

that have influenced Kazakh literary criticism [5]. We acknowledge the importance of addressing the issue of dramatism in her analysis. The dramatism in Kazakh short novels does not always align seamlessly with national values, historical narratives, and national perceptions, preventing it from reaching a satisfactory conclusion. In this article, we observe a critical gaze that delves into the national unity issue through the exploration of dramatism.

Literary lovers pay attention to the language of a work of art. The works with a beautiful language and deep thoughts teach the formation of aesthetic knowledge, creativity, correct thinking and good manners of speech. Moreover, it emphasizes the importance of identifying the essence of conflict, resolving disagreements with patience, and bringing the conclusion by reasoning. The aesthetic value of dramatism in Kazakh literature is notably characterized by its swift impact on our national consciousness, enlivened by the richness of values. Scholar T. U. Esembekov, who has scrutinized dramatism, accentuates the imperative of conducting a comprehensive examination of dramatism across a broad spectrum [6].

Discussion and results

In the article titled «Contemporary Prose and the Pragmatic Literature of the World» by Sh. Eleukenov, the discussion of scientific issues is conducted. He divides the Kazakh literature of the 20th century into three stages. According to the scientist, the first one is the classical stage of 1900–1925, the second is the national-democratic stage of 1917–1991, and the third is the most successful stage of independence [7]. Literary works play a significant role in the development of contemporary Kazakh culture. In this context, the functions of modern literature are multifaceted, encompassing social-aesthetic, transformational, cognitive, linguistic, communicative, and hedonistic aspects. The essential role of dramatism in literature can be divided into three main categories: cognitive, communicative, and educational. When we refer to cognition, we mean the method through which characters engage with challenges and conflicts. By identifying communicative patterns or interactions between individuals and society, we can clarify the concept. Regarding education, we consider recognizing the effective resolutions of conflicts and the portrayal of human qualities in a nuanced manner in works of literature left for posterity in critical situations. The main idea of a short novel is manifested through dramatism.

One of the significant demands placed on literature in modern times is dramatism. A writer must effectively utilize the requirements of any genre within their own style, combining depth and aesthetic understanding with the nature of dramatism. By skillfully using the elements of dramatism, the main tool for portraying spiritual and humanistic, psychological nuances is found.

Dramatism appears in all genres of literature and art. If there are not enough elements of dramatism or if they are too few, the work may fail to make an impact. Even if a writer's language skills are excellent, a storyteller cannot captivate the audience without the depth and authenticity of characters and situations. In the world of literature, without a compelling conflict or development, a work may not stand out. This is because a weak conflict resolution and unclear outcomes in the story do not engage the reader's imagination. Exploring the dramatism in short novels helps to uncover new horizons in contemporary Kazakh literature and its evolving trends. By studying dramatism, we can achieve results in various humanities disciplines as well. By delving into the research of the sociological science, one can identify where the interest in the reading lies. Contemporary young readers pay more attention to stories, poems, and fables that divert them from the daily routine of life. The common theme in modern short novels is the search for one's place in life. Literature reflects society. Our writers, who can find and reveal significant issues existing in society, are talented. This indicates that Kazakh literature has been advancing on par with world literature, enhancing other aspects of dramatism, emphasizing accuracy and authenticity.

The first scientific basis on dramatism was written by A. Bayturysynuly. In his work «Adebiet tanytqysh» (Understanding of literature), he said: «In discussions and debates, we do not listen to the narrator, but we see the reality itself, we see the people who were in the event. By looking at the event, we see how people lived arguing and conversing in life. In the field of reality, having acted according to people's minds, seeing what they have done in terms of honesty, deception, joy, grief, play, deception, love, hatred, joy, sorrow, end, and beginning, we see that it passes before our eyes» [8, p. 340].

R. Nurgali stands out among the scholars who have studied the dramatism in prose. He evaluates dramatism as a literary-aesthetic category and emphasizes its presence in all genres of literature, highlighting its general and unifying nature. That is, dramatism is a branch of philosophy. And aesthetics is the science of beauty. It is clear that literature has aesthetic qualities in terms of literary artistry. The concept of image and imagery is one of the crucial issues of literary terms. For example, if we look broadly, a vivid image is an aesthetic category that is used in the field of art solely to show the truth of life from all angles. Dramatism, reveals the diversity of opinions of the characters, the struggle for justice and honesty, and the complex relationship between individual and society. If we say that dramatism is a significant driving force in the development of the plot, we can understand the importance of dramatism in the short novels.

The dramatism in literature teach us to accept the correct solution in real life and relate it to a part of our life experiences. In general, the conflicts in short novels are conflicts between opposing forces, groups, and individuals. The clash between

time and man, nature and man, two individuals, and a person's internal conflict are manifestations of dramatism. The story provides a thematic basis for the plot of the story. Breaking, smoothing out, and spicing up events elevate dramatism. The conflict clarifies the mutual relationship between two opposing forces and directly affects the meaningful structure of the composition. If a person has several conflicts in mind, we divide them into internal and external. External conflict is seen through interaction with society, ideas, and others through overt action. Internal conflict is more complex. A person struggles with regrets, shortcomings, and difficulties in accepting solutions. G. Piraliyeva evaluates the concept of «psychological parallelism» to contrast and compare different elements such as nature and language, lightness and darkness, bravery and cowardice, pride and humility, beauty and ugliness, visibility and invisibility, and other similar pairs. By analyzing and highlighting these contrasts, she claims that expressing thoughts, creating an image, making an artistic decision – all are artistic phenomena characteristic of the epic genre [9, p. 67]. It is dramatism that helps to reveal these character traits of these characters. It is more common to focus on the personal conflict of people, to emphasize their dreams and interests, fate, defeats and achievements, rather than universal problems. In the article, a comprehensive and comparative analysis of dramatism in contemporary Kazakh short novels was taken as the main aim of the research work. There is very little experience of studying dramatism in the short novels in the science of Kazakh literature.

In the contemporary Kazakh short novels, significant social conflicts, psychological insights, internal monologues, the struggle of life and death, the expression of inner aspirations have been emphasized. To develop short novels, it is necessary to identify internal reasons in order to overcome the basic conditions, because dramatism has occupied a significant place in human life even before it was created. Many misunderstandings in totalitarian regimes have been exacerbated by the suppression of the spirit of freedom during the years of independence, and the sharp actions of the repressive regime that have started from the initial impulse and have appeared as a bitter reality have frightened us.

When society, consciousness and values change, the themes of fiction and their underlying conflict also undergo transformations. If we take a broad view, in Kazakh short novels, the resolution of conflicts resembles the movement seen in the novel genre. The dramatism in contemporary short novels is intertwined with the needs of individuals through the actions of society, presenting a realistic portrayal of human existence.

The breadth of dramatism in short novels is vast. A story can develop in three tenses. By looking back, relating it to today's life, one can predict what kind of relationships will exist in the future. Kazakh writers strive to make good use of the conflicts in their short novels. The conflict in the short novels is usually short and

concise, with a high moral and educational value, reflecting the moral philosophy based on the worldview of the nation. The importance of dramatism in stories for advising on national customs and traditions is significant. For example, through the upbringing of respect, waiting for guests with etiquette, wedding ceremonies and other customs and traditions shape character and educate through the manifestation of manners, attitudes, and behaviors. The small details in significant events in traditional communities that are linked to customs and traditions also have an impact that cannot be overlooked.

Conclusion

In the current literary research, there is no consensus on the methods of studying dramatism that completely separates it from the socialist realism school. It can be achieved by presenting it in literary articles. The responsibility to support the young writers who do not adhere to the established stylistic norms is essential for the development of the literary field. The prominent scholar M. Bazarbayev now criticizes the notions of «Party literature» and «socialist realism literature» as outdated [10]. There is no other way. Like a sheet of paper folded many times, literature emerges from the opacity, hoping for the fog to clear. As the philosopher Hegel said, «Truth is born as heresy and dies as delusion,» this statement carries multiple meanings. The discerning reader understands that consciousness also changes over time. Kazakh literary studies have become more profound and innovative in recent years. For example, if this deep and innovative approach is applied to the analysis of dramatism and the issue of conflict in Kazakh short novels has not been extensively studied by literary scholars. However, since independence, the need to explore the issue of dramatism in Kazakh short novels has become more significant, requiring a fresh perspective to uncover many hidden aspects.

The dramatism in Kazakh short novels requires the writer's linguistic proficiency, philosophical depth, and sensitivity in understanding psychological nuances in human behavior. However, if a short novel is intended for the stage adaptation or a feature film, achieving the goal of evoking emotions through conflict by playwrights and screenwriters is essential. In the work, the writer is tasked with delving into the characters' life experiences that are not always openly expressed to uncover the reasons behind conflicts, leading to a broadening of the writer's perspective.

The manifestation of dramatism in contemporary Kazakh short novels and its significance in shedding light on the main issues by examining them from various angles have become distinct. The societal discourse, entrepreneurial spirit, as well as the cultural and moral complexities, reveal the unique role of dramatism in opening up the writer's perspective through clear manifestations in contemporary Kazakh short novels. Understanding the essence of creativity and the structure of literary works helps to convey the content and depth of literary

creations. Furthermore, it allows for a better understanding of the essential issues and human values in today's society, as well as the emergence of other problems.

References

1 **Нұрғали, Р.** Шығармалары. Сөз өнерінің эстетикасы : монография. 3 т. [Мәтін] / Р. Нұрғали. – Астана : Фолиант, 2013. – 288-б.

2 **Майтанов, Б.** Психологизм – прозадағы жаңашыл арна. Уақыт және қаламгер : Әдеби сын [Мәтін] / Б. Майтанов. – Алматы : Жазушы, 1980. – 264-б.

3 **Поспелов, Г. Н.** Теория литературы : учеб. пособие [Текст] / Г. Н. Поспелов. – М. : Высш. школа, 1978. – 351 с.

4 **Хализев, В. Е.** Теория литературы : учеб. пособие [Текст] / В. Е. Хализев. – М. : Высш. школа, 1999. – 398 с.

5 **Ісімақова, А.** Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану (Әдеби мақалалар): монография [Мәтін] / А. Ісімақова. – Алматы : «Қаратау КБ» ЖШС : «Дәстүр», 2016. – 384-б.

6 **Есембеков, Т. У.** Драматизм и казахская проза [Текст] / Т. У. Есембеков. – Алматы : Ғалым, 1997. – 231с.

7 **Елеукенов, Ш.** Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде [Мәтін] / Ш. Елеукенов. – Алматы : Алатау, 2006. – 352-б.

8 **Байтұрсынұлы, А.** Алты томдық шығармалар жинағы. 1 т. [Мәтін] / А. Байтұрсынұлы. – Алматы : Ел-шежіре, 2013. – 384-б.

9 **Пірәлиева Г.** Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем): монография [Мәтін] / Г. Пірәлиева. – Алматы : Алаш, 2003, – 328-б.

10 **Базарбаев, М.** Замана тудырған әдебиет [Мәтін] / М. Базарбаев. – Алматы : Жібек жолы, 2005. – 512-б.

References

1 **Nurgali, R.** Shygarmalary. Soz onerinin estetikasy: monografiya [Works. Aesthetics of Word Art: monograph] [Text]. – Astana : Foliant, 2013. – Vol. 3. – 288 p.

2 **Majtanov, B**. Psihologizm – prozadagy zhanashyl arna. Uaqyt zhane qalamger : Adebi syn [Psychologism – an innovative channel in prose. Time and the Writer : Literary criticism] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1980. – 264 p.

3 **Pospelov, G. N.** Teoriya literatury [Theory of literature] [Text]. – M. : Higher School, 1978. – 331 p.

4 **Khalizev, V. E.** Teoriya literatury [Theory of literature] [Text]. – M. : Higher School, 1999. – 398 p.

5 **Isimaқova, A.** Tauelsizdik kezenindegi adebiettanu: (Adebi maqalalar). Monografiya [Literary studies in the period of independence: (Literary articles). Monograph] [Text]. – Almaty : «Qaratau KB» LLP : Dastur, 2016. – 384 p.

6 **Esembekov, T. U.** Dramatizm i kazahskaya proza [Dramatism and Kazakh prose] [Text]. – Almaty : Galym, 1997. – 231 p.

7 **Eleukenov, Sh.** Qazaq adebieti tauelsizdik kezeninde [Kazakh literature in the period of independence] [Text]. – Almaty : Alatau, 2006. – 352 p.

8 **Baytursynuly, A.** Alty tomdyq shygarmalar zhinagy [A collection of works in six volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : El-shezhire, 2013. – 384 p.

9 **Pirəlieva, G.** Korkem prozadagy psihologizmnin kejbir maseleleri (tus koru, bejverbaldy isharattar, zattyq alem) : Monografiya [Some problems of psychologism in literary prose (dreaming, non-verbal cues, material world) : Monograph] [Text]. – Almaty : Alash, 2003. – 328 p.

10 **Bazarbaev, M**. Zamana tudyrgan adebiet [Literature created by the times] [Text]. – Almaty : Zhibek zholy, 2005. – 512 p.

Received 07.04.24.
Received in revised form 22.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

**А. М. Смагулова, К. А. Толеубаева*
Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
07.04.24 ж. баспаға түсті.
22.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМНІҢ МӘНІ

Мақалада қазақ прозасындағы драматизмді зерттеу маңыздылығы қарастырылған. Бүгінгі жаһандық әдебиеттің әсері мол заманда қазақ әдебиетінің даралығын жоғалтпау үшін драматизмнің табиғатын ашу мәселесі көтерілген. Прозадағы драматизм қоғамдық сананы ғана емес ұлттық әдебиеттің өзегі саналатын дүниетанымды қалыптастырады. Қазіргі қазақ қаламгерлеріне көп міндет жүктелген. Солардың бірі көркем шығармада драматизмді ұтымды пайдалану. Әр заманға тиесілі тарихи оқиғалар тізбегіне байланысты тартыс табиғаты да

алуан түрлі болатыны белгілі. Прозадағы тартысты ашық және жасырын деп екіге бөліп қарастыратын болсақ, бүгінгі қазақ прозасындағы тартыстың өзектілігі неде деген сұрақтарға жауап беру қажеттілігі туындайды. Көркем шығарма кейіпкерлерінің ішкі қақтығыстарын зерттеу қазақ халқының өміріндегі әлеуметтік-мәдени құбылыстардың адам тағдырына әсерін нақты болжауға мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ повестері кейіпкерлерінің сезімдік, адамгершілік құндылықтарына баға беретін тәсіл сюжеттегі тартысты шебер суреттей білу. Қазіргі әдебиеттану ғылымында аналитикалық ұстаным барлығы мәтіннің интерпретациясын жасау әдістері кеңінен қолданылады. Постмодерндік дүниетанымның әдебиет ғылымына енуі бірқатар зерттеу әдіснамасын жаңартумен байланысты болуда. Мысалы, повестерде сюжет пен іс-әрекет бар бірақ басты кейіпкер жоқ. Мұндай повестің жанрына интерпретация жасау үшін психология, әлеуметтану, антропология сияқты көптеген гуманитарлық ғылымдардың көмегіне жүгінеміз. Қазіргі прозадағы тартыстың маңыздылығын көрсетуде драматизм табиғатына дедукция әдісі арқылы интерпретация жасалған.

Кілтті сөздер: драматизм, әдебиеттану, жаһандану, психология, постмодернизм, қақтығыс, қоғам, тағдыр.

**А. М. Смагулова, К. А. Толеубаева*
Карагандинский университет
имени академика Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.
Поступило в редакцию 07.04.24.
Поступило с исправлениями 22.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ЗНАЧЕНИЕ ДРАМАТИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

В статье рассматривается важность изучения драматизма в казахской прозе. В эпоху большого влияния современной мировой литературы был поднят вопрос раскрытия природы драматизма, чтобы не потерять индивидуальность казахской литературы. Драматизм в прозе формирует не только общественное сознание, но и мировоззрение, считающееся ядром национальной литературы. На современных казахских писателей возложены большие задачи. Одной из них является рациональное использование драматизма

в художественном произведении. Известно, что в зависимости от последовательности исторических событий, относящихся к разным временам, характер конфликта также разнообразен. Если рассматривать борьбу в прозе как открытую и скрытую, то возникает необходимость ответить на вопросы, в чем актуальность борьбы в современной казахской прозе. Изучение внутренних конфликтов героев художественного произведения позволяет точно предсказать влияние социокультурных явлений в жизни казахского народа на судьбу человека. Способ оценки чувственных, нравственных ценностей героев современных казахских повестей умение умело описывать конфликт в сюжете. В современной литературоведческой науке широко используется аналитическая позиция, методы построения интерпретации текста. Проникновение постмодернистского мировоззрения в литературную науку связано с обновлением ряда методологий исследования. Например, в рассказах есть сюжет и действие, но нет главного героя. Для того чтобы сделать интерпретацию жанра такого рассказа, прибегаем к помощи многих гуманитарных наук, таких как психология, социология, антропология. В демонстрации важности борьбы в современной прозе была сделана интерпретация природы драматизма с помощью метода дедукции.

Ключевые слова: драматизм, литературоведение, глобализация, психология, постмодернизм, конфликт, общество, судьба.

ҒТАМР 17.70.07

https://doi.org/10.48081/XLKB2578

А. Т. Ташекова
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

БЕКМҰРАТ УАХАТОВТЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ НАНЫМ–СЕНІМНЕН ТУҒАН ӨЛЕҢДЕР ТАБИҒАТЫ

Аталмыш мақалада фольклорист-ғалым Бекмұрат Уахатовтың халық өлеңдерінің бір түрі – наным-сенім жырлары әдеби-этнографиялық, типологиялық негіздегі ғылыми тұрғыда терең әрі жан-жақты салыстырмалы түрде зерделенген жөніндегі еңбегі туралы мәселе қарастырылады. Ел ауызында халқымыздың құндылықтарының тамаша үлгісі ретінде айтыла бастаған наным-сенімге байланысты халық өлеңдерінің алғашқы шығу кезеңдері, таралуы, түр-түрге бөлінуі туралы ғалым еңбегінің ерекшеліктеріне талдау жасалынады.

Сонымен қатар Бекмұрат Уахатовтың халық өлеңдері функционалдық, тақырыптық, көркемдік ерекшеліктерін өзіндік пайымдауымен, айқындаудағы еңбегіне баға беріледі.

Өзге ұлт халықтарының өлең үлгілерімен жаңаша көзқараспен салыстырылып, типологиялық өзгешеліктері мен ұқсастықтары анықталады, идеялық-көркемдік ерекшеліктері ашылады.

Наным-сенім жырлары – ислам дінінен арғы ескі дәуірлерде туып, біздің заманымызға көп өзгеріспен, көркемдік құбылыспен жеткен фольклорлық поэтикалық дүниелердің бірі. Зерттеушінің наным-сенім сарынындағы жырлардың ең негізгі мотиві, тұрақты тұжырым ұстанымы, халықтық идеясының тақырыптық-жанрлық сипатын анықтаудағы еңбегі зерттеу нысанына алынады.

Мазмұн жағынан жақындығы, жаңа ойлармен сюжеттердің берілу тәсілдері, сыртқы түр формасы, ұйқас түрлері және лингвистикалық құрылым ерекшеліктеріне көңіл бөлінеді.

Халықтың ескілікті ұғым-нанымы бойынша жинақталған халық өлеңдерінің жиналу, категорияларға бөлінуі, өлең ұйқасының ішкі мағынасына қарай жіктелу табиғаты танылады.

Кілтті сөздер: Бекмұрат Уахатов, халық өлеңдері, наным-сенім жырлары, типология, ауыз әдебиеті, ұйқас, поэтика, жанрлық сипат.

Кіріспе

Тегінде қазақ өлеңдері өзінің ішкі мән-мағынасы жағынан да,жағынан да, сыртқы түр-формасы жағынан да көшпелі дәуірдің көп көріністерін бейнелейді. Өлең ішінде айтылатын әртүрлі әдет-ғұрып, салт-сана, жөн-жосық жоралғылар есте жоқ ескі замандардан: ақсақалдықтан, ру-ру болып күн кешкен дала тіршілігінен туған. Қолда бар қыруар дүниенің бәрін бір-ақ дәуірдің жемісі деу қателік болар еді. Әр дәуір әртүрлі күй-қалпымен, күнделікті өмір-тіршілігімен өзгешеленіп, өзгеріп отырса, өлең де сондай жай кешіп, өзгеріп, өңделіп отырған [2, 26-б.]. Бірақ ауыз әдебиеті – жазба әдебиет емес. Оның қай жылы, қашан шыққандығын тап басып, дәл көрсетіп беру мүмкін емес. Кейбір тарихи болған оқиғалардың сілемін суреттеген бірлі-жарым өлеңдер болмаса, махаббат тақырыбына арналған лирикалық өлеңдер мен халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін танытатын салт жырларының шығу дәуірін анықтау тіптен қиын. Сондықтан революцияға дейінгі әдебиет нұсқаларын дәуірге бөліп тексеруден гөрі өлеңнің жанрлық-тақырыптық сипатын негізгі принцип етіп алып зерттеу әлде қайда тиімді секілді. Осы ретте фольклор жауһарларын жинақтап, оның көркемдік табиғатын танытуда ерекше еңбек еткен фольклорист-ғалым – Бекмұрат Уахатов.

Бекмұрат Уахатов қазақ өлеңдерін тексеру, зерттеу ісі тек жанрлық-тақырыптың принцип тұрғысынан келгенде ғана дұрыс болатынын ерекше көрсетіп, зерттеу нысанасын дұрыс қойған ғалымдардың бірегейі. Ауызша туып, кең тараған сөз өнерінің бар түрін бірдей терең түсініп, тануға ғылымдар негіз болған бұл пікір қазақтың халық өлеңдерін зерттеу үшін де маңызы зор. Демек, қазақтың халық өлеңдерін талдап, оның жанрлық, функционалдық ерекшеліктерін ашу, сөйтіп, тұтас бір жанрдың жалпы даму тенденциясын, есею, кемелдену сатыларын айқындап, нақтылау ісі де – қазақ фольклористикасының алдында тұрған аса күрделі проблема. Әрине, қазақ өлеңдерінің жанрлық сипатын ашып, оның туу, даму эволюциясын анықтау – ауыр да абыройлы міндет [4, 258-б.]. Ол үшін көптеген тарихи, әдеби және этнографиялық, археологиялық материалдарға сүйену керек. Зерттеу әр халықтың бағзы замандардан бері келе жатқан әдет-ғұрпына, дағды-дәстүріне негізделуі қажет.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың материалы ретінде халық ауыз әдебиеті туралы зерттеулер алынып, зерттеу мәселесі бойынша ғылыми еңбектерді сұрыптау, талдау, тарихи–салыстырмалы, мәтіндік талдау, типологиялық жүйелеу әдіс–тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы қай дәуірлерде де біркелкі, бірқалыпты болған. Осындай күй кешкен қазақ халқы бір жыл, я бір ғасыр түгіл, бірнеше дәуірлер бойына рушылдық көшпелі қалыптан айнымаған. Демек, қазақ өлеңдерінің арғы шығу тегін – ескі замандардан іздеу керек. Бұл ретте профессор П. Г. Богатыревтың «Қай халықтың да болса көптеген фольк¬лорлық жанрларының тууын өте ертедегі көне дәуірлермен, тіпті тайпалардың тұтасып, өмір сүре бастау тарихынан да арғы кезеңдермен байланыстыру жөн», – деген сөзінің жаны бар [3, 9-б.]. Сол секілді академик М. Әуезов те: «Рас, біз елдің тарихын ылғи батырлар ертегісінен құрап тізбейміз, бірақ, ел аузының ескілікті тарихқа қаншалық жәрдемші болатыны кімге де болса да белгілі, – дей келіп, – бұрынғы түрік тілдеріндегі ескі сөздерді қарастырған Европа ғалымдарының қазақ елінде ескі заманның сарқыны мен белгілері көп болуға керек деген тұспалдары батырлар әңгімесі сияқты қазақтың ескі жыр, ескі өлеңдерінен анықка шығып айқындалғандай болады», – деп жазды [1, 120-121-бб.].

Тарихи қоғамдық жағдайға байла¬нысты сол кездегі қазақ өлеңдерінің объектісі де өзгереді. Оның мән-мағынасы – отбасы өмірі, сол отбасының бүтіндігі мен бірлігі. Бұл бара-бара әрбір отбасының әдет-ғұрпына, жора-жосынына айналады. Соның негізінде әркім өзінің жеке қара басынан гөрі отбасы, ошақ қасы мұратын жоғары қоюға, ақсақалдық әдет-ғұрыптың ережешарттарын екі етпеуге тырысады. Бесікте жатқан балаларды айттырып, көрмей, білмей қалыңмал беріп, құдалық құрады. Болмаса ері өлген әйелді әмеңгерлік заңына көндіріп, патриархалдық-ақсақалдық тәртіпке мойын ұсындырады. Демек тұрмыс-салт жырларын, соның ішінде, үйлену салтына орай орындалатын өлеңдерді отбасының шығуымен байланысты туған көркемдік құбылыстың ақиқат бір көрінісі деп қараған жөн. Қазақтың халық өлеңдерінің шығу тегі мұнымен шектеліп қалмауға тиісті. Себебі ескілікті замандағы шамандық дәуірінен қалған өлеңдер мен қазақтың бертінгі дәуірдегі тұрмысынан туған өлеңдерді бірдей деп айтуға болмайды. Өлең формасы мен мазмұнындағы айырманы былай қойғанда оның туып, таралу тарихының өзінде де ашылмай жатқан көп құпия сырлар бар. Ал қазақтың қара өлеңдері мен ән-өлеңдерінің арасындағы заңдылықтарды зерттеудің де жайы осындай. Бұлардың да бір-біріне ұқсамайтын, бірақ бірінен-бірі туындап, жалғасып жататын сыр-сипаттары мол.

Осы тұрғыда Б.Уахатов осындай күрделі де қиын проблеманы ха¬лық өлеңдерінің поэтикалық формасын зерттеу арқылы да шешуге болатын секілді деп айта келіп, ойын былай топшылайды: «Поэтикалық форма – көркемдік ойдың дамуындағы белгілі бір кезеңнің көрінісі ретінде туған тарихи кате¬гория. Заман өзгерген сайын өлеңнің ішкі мазмұны сияқты, оның сыртқы түр, формасы да үнемі өзгеріп, түлеп отырған. [5, 72-б.].

Ғалым пікірінің дәлелеі ретінде стильдік категорияның бір түрі метафораны алалық. Лирикалық өлеңдерге жүргізілген салыстыруларға қарағанда метафораның арғы негізі миф болса керек деген жорамал бар. Халық өлеңдеріндегі миф – адам санасының әлі де кемелденіп болмаған кезінде туған стильдік тәсіл. Бұл дәуірде адам өзінің әртүрлі жанды-жансыз нәрсенің кейпіне кіріп, өзгеріп кететіндігіне кәміл сенген де соны мифтік дәуірдегі өлеңнің мазмұны еткен [8]. Әрине, қазақ өлеңдерін дер кезінде хатқа түсіріп, жазып алалмағандықтан, оның ең ескі көне үлгілері біздің заманымызға жетпей, ұмытылып қалды. Әсіресе таза мифологиялық мағынадағы өлеңдердің ұлғайған түрін табу, тіптен, мүмкін емес. Оған қарағанда ертегі мен эпостық жырлардың көне түрлері көбірек те және сол шығармаларда мифтік мотивтер, сюжеттер ерекше мол сақталған. Дегенмен, ара-тұра болса да кейде қазақ өлеңдерінен сол ескілікті мифтік сарындардың ұшырасып қалатынын байқаймыз. Бұл әсіресе ескілікті бақсылық жырларынан, арбау, байлау сияқты ерте дәуір өлеңдерінен кезігеді. Мысалы, Сәкен Сейфуллин жинаған бақсы жырларының бірінде:

Батырым, алып келіпсің, Жалғыз өзің жамылып,
Жетпіс те батпан темірді, Балалы қаздай ыңранып,
Бәйтеректей бұралып,

– дей келіп, іле-шала: Батыр, терек, сен сөйле, – дейді [5, 159-160-бб.].

Сөйтіп, батыр орнына бәйтеректі алады да оған «сен сөйле» деп, жан бітіріп, бәйтеректі сөйлетіп қояды. Міне, бұл ескі, көне дәуірдегі мифтік бейненің ғасырдан ғасырға өтіп, біздің заманымызға үзіп-талып жеткен ұштығы ғана.

Сондай-ақ қазақтың қара өлеңінде ұшырасатын:

Әуеде ұшып жүрген дуадақ-ай,
Даусыңды есте алмадым қиядағы-ай.
Даусыңды есіткенде қиядағы-ай,
Балапан ұшпап па еді ұядағы-ай, – [9] деген жолдар сол көне мифологиялық мағынадағы өлеңдердің жекелеген жұрнағы екені шүбәсіз.

Қазақ өлеңдеріне қарағанда – орыс фольклоры мұндай мифтік мағынаны білдіретін өлеңдерге бай. Тіпті, жекелеген жолдар мен шумақтарды былай қойғанда, тұтас бір өлеңге арқау болған мифтік сюжеттер бар. Соның бір

тамаша үлгісі ретінде орыс әйелінің тағдырына арналған мына бір өлеңнен үзінді келтірелік.

Люта свекра – молодой снохе:
«Ты поди, моя невестка, во чисто поле;
Ты стань, моя невестка, меж трех дорог,
Четырех сторон,
Ты рябиною кудрявою...
Туда же ехал добрый молодец;
Он стал под рябинушку,
Без ветру рябина зашаталася,
Без вихря рябина к земле клонится,
За черные кудри ловится.

Бұдан соң жас жігіт қынабынан қылышын суырып алып жайқалған ару қайыңды кескілей бастайды.

Он раз вдарил, она охнула,
Другой вдарил, она молвила:
«Не рябинушку секешь,
Секешь свою молоду жену!
А что веточки – то наши деточки?» [6] .

Бұл үзіндідегі «ты стань, моя невестка, рябиною куд¬рявою», «он раз вдарил, она охнула, другой вдарил, она молвила» деген жолдарды жеке алсақ, таза мифтік бейнелер. Ал, кейінгі кездерде мифтен метафораға ауысуға байланысты сол мифтік бейнелерді адам баласы өз бойына балап, немесе соның мағынасын ауыстырып қолдану әдісін шығарған. Балайтын нәрсе мен баланатын нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қоятын болған. Мысалы:

Ой, Ардақ, сен ақ қоян шыңнан қашқан,
Артында мен ақсұңқар түлеп ұшқан.
Қан қылмай ақ жүніннен бір ілгізші,

Тамаша қарап тұрсын дос пен дұшпан, – деген өлең шумағындағы «сен қоян да, мен сұңқар», бір кездегі мифтік түсініктен туып, келе-келе әдеби-эстетикалық сипатқа ауысқан метафора.

Фольклорист ғалым Б. Уахатов алдыңғы келтірілген үзінділер таза мифология да, соңғысы – метафораға айналған стилъдік категория деп танытып, мұнда адам санасының өсіп, дамуына бай-ланысты образдардың да өсіп, дамуы, өзгеруі аңғарылатынын лингвистикалық детальмен дәлелдейді. Ғалым келесі бір фольклорлық зерттеулеріндегі жиналған наным–сенімдерге

байланысты материалдарының бірінде сүйгеніне қосыла алмай құсалы болған қазақ әйелдерінің қайғылы өмірін баяндайтын сыңсу, қоштасу секілді шерлі, мұңлы өлеңдерінде қыз өз әке-шешесін, құрбы-құрдастарын сағынып, туып-өскен ауылына құс болып ұшып баруды аңсайтынын танытады. Қайтсе де қапалы өмірден құтылудың жолын іздейді. Қысқасы, дүниедегі жанды, жансыз нәрсенің бірін сөйлетіп, бірін күлдіріп, бірін жылатып қою тәрізді мифтік сюжеттер тым арғы көне замандардың көрінісі екені талассыз [10].

Ал табиғат дүниесі мен адам дүниесін бір-біріне қарсы қоя суреттеуден тұратын психологиялық параллелизмдерді де осы мифтік тәсілден, метафоралық тәсілге ауысудан туған стильдік категориялардың бірі деп түсінген жөн дегенді айтады. Бұл ойды түйіндесек, табиғат пен адамды бір-біріне қарсы қою тәсілі мифтік шығармаларда болмаған, болуы да мүмкін емес. Адам мен табиғаттың бір-біріне біртіндеп бөліне бастауы – ақыл мен ойдың өсуінің белгісі. Өлеңге келсек, бұл – психологиялық параллелизмдер мен метафоралық тәсілдердің туған дәуірі. Яғни мифтен – метафора, метафорадан – теңеуге ауысу дәуірі. Ғалым пікірін қорытындылап айтқанда, адам баласының ой-санасы, өмір тану дәрежесі өскен сайын көркем тіл, сөз образдары да үнемі өсіп, өзгеріп, бірінен-бірі туындап отырған.

Филология ғылымының докторы, проф. Б. Уахатов өлең ұйқасының алғашқыда қалай туып, қалай қалыптасқандығы туралы айта келіп: «Сөз арасында туған мұндай үндестік, әрине, байқалмай қалған жоқ, тіпті, кейіннен мұның функциялық қызметі біршама анықталған кезде, бұл әртүрлі формада – алғашында жеңіл, кішігірім поэтикалық формада (мақал-мәтел т.б.), ал онан соң өлең-жырларда бекіп, орныға бастады», – дейді [3, 51-б.]. Көне замандардың өзінде түркі тілдес халықтар поэзиясының ұйқасқа құрылғандығын дәлелдейтін материалдар көп-ақ. Ол үшін Махмуд Қашқаридің «Дивани лүғат-ат түрк» атты сөздігінде келтірілген көне түркі поэзиясының үлгілерін алалық, Е. Э. Бертельстің айтуынша, сөздікке «кірген барлық өлең үлгілері дерлік ұйқасқа құрылған» [4, 88-б.]. Сондай-ақ А. Линиинің айтуы бойынша, Шығысты зерттеуші Т. Ковальский ерте замандағы түркі тектес тайпалар мен халықтардың арасында «ұйқасқан поэзияның өзгеше ошағы», – бар деп білген [4, 150-б.].

Ал В. М. Жирмунский мен Х. Т. Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың тууына ұйтқы болған нәрсе синтаксистік параллель сөздердің үндестігі дейді. «Түркі халық поэзиясындағы ұйқастың тууына негізгі себеп – синтаксистік жағынан қатар, параллель тұрған сөздердің өзара табиғи үндестік табуынан болса керек», – деп жазады олар [7, 438-б.].

Расында да, өлең ә дегенде неше тармақтан тұрды, оның жасалу, жетілу жолы қандай еді? – деген сұраққа жауап іздемеген зерттеуші жоқ. Мысалы, поляк ғалымы Т. Ковальский өлеңнің о бастағы жасалу формасын екі жолға

әкеліп саяды. Ол естілуі, айтылуы жағынан бір-біріне ұқсас сөздердің я сөз тіркестерінің әлденеше рет қайталанып келуі екі жолды өлеңнің шығуына себепші болса, екі жолды өлең келе-келе төрт жолға ауысқан деген жорамал жасайды. Бірақ бұл ретте Бекмұрат Уахатов төрт тармақты өлеңнің бірте-бірте екіге бөлініп кету мүмкіндігін де теріске шығармайды. Ол екі жолдан тұратын өлең шумағын «ырғақты сөздердің еңалғашқы түрі», – деп түсіндіреді. Осылайша Б. Уахатов «Өлең сөздің өсуі біртіндеп» болды [3, 72-б.], ол әуелі екі жолдан басталады, келе-ке¬ле бұған үшінші, төртінші жолдар қосылды дейді де, оған түркі халықтарының мақал-мәтелдерін мысал етіп келтіреді.

Біздіңше, сөз мәйегі болған мақал-мәтелдерді – ырғақты сөздердің ең көне, жабайы түрі деу қате. Өйткені мақал-мәтел өмірдегі мейлінше қиын құбылыстардың мәнін дәл ашып көрсететін әрі аз сөзбен көп мағына беретін тәжірибе түйіні. Онда топшылау, түйіндеу, типтендіру басым. Ендеше, мақал-мәтелдерді адам баласының жабайылық дәуірінде туған ең алғашқы тәжірибе еді деуге болмайды. Қайта мақал-мәтел халық тілінің байлығын, көркем суретті шешендігін, шеберлігін көрсететін ауыз әдебиетінің маржаны. Демек, мақал-мәтелдер халық өлеңінің ең алғашқы жабайы үлгілері емес, әр түрлі әңгіме, ертегілердің, шешендік үлкен даулардың, поэтикалық ұзақ терметолғаулардың әбден қорытылып, екшеліп, сұрыпталып шыққан шырыны, тұзнәрі тәрізді. Бұл турасында Б. Уахатов: …әуел бастағы өлең екі жолды болып та, немесе төрт я одан да көп тармақты болып та тараған дау тудырмайды. Бірақ ол үшін мақал- мәтелді мысал етудің қисыны жоқ. Оның орнына сонау ерте заманнан ауысқан төрт түлік туралы өлеңдерді, немесе шаман дінімен байланысты туған арбау, байлау секілді жырлар сияқты наным – сенімдер негізінде туған жырлар мен наурыз өлеңдерін атаған жөн. Мұнда халық поэзиясының ең көне үлгісі дерліктей екі жолды өлең де, кейде үш, кейде төрт, кейде одан да көп одан да көп өлең тармақтары кездеседі», – дейді [10].

Бұл ретте ең жабайы өлең түрлеріне малды суға шақыру, малдың төлдеуін атау, малдың төлін емізу секілді өлеңдер жатады. Мысалы, ешкі мен қойдың айтысында:

Ешкі:
Менің жегенім олалаң,
Сенің жегенің опалаң,
Саған келсін топалаң.
Қой:
Менің жегенім ебелек,
Сенің жегенің ебелек,
Саған келсін кебенек [9].

Жалпы түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының өлеңдік қорын сөз еткенде оның арғы шығу төркініне барып, тексеру, зерттеу қажет.

Тегінде қазақ өлеңдері қазақ өмірінің, қазақ тілінің рухына сай болуы керек. Халыққа түсінікті, оның жаттап, үйреніп алуына ыңғайлы формада берілген өлең ғана анық халықтық өлең болып есептеледі. Мұндай өлең формалары әбден сіңісті болып, үйреншікті дәстүрге айналады. Осыдан барып арнайы ұлттың заңдылық, принцип туады. Рас, әр өлеңнің бір өзіне ғана тән қасиет-ерекшелігі оның жалпы ұлттық заңдылығына, принципіне қайшы келмеуге тиісті. Халық өлеңдерінде әрбір жол, тармақ ылғи да мағыналық жағынан тұтасып, жымдасып тұрмайды. Қайта мағына, мазмұны әр басқа жолдардың өздері де белгілі бір ұйқасқа бағынып барып, тұтас бір шумақ жасайды. Сондай-ақ батырлық жырларға қарағанда халық өлеңдерінің құрылысы, ырғақ, ұйқас, жолдары көбінше тұрақты болады әрі белгілі бір заңдылыққа бағынып тұрады. Фольклорист-ғалым Б.Уахатов: «Жыр белгілі заңдылықтарды өлеңге қарағанда өте аз сақтайды. Бұл дәуір тілдеріндегі сөздік қор мен ойлау образдылығының байлығы – сол кездегі халық ауыз әдебиетінің өсіп, даму дәрежесімен табиғи байланысты болғаны... тағылық дәуірінің төменгі сатысында жүрген өазіргі тайпалардан да байқалады», – деп жазуының бір себебі де осы болса керек. Шынында да, қалың көпшілік халықтың өз ойын көркемдеп бейнелеу әдісі, яғни көркем өнердің бір түрі фольклор қашан, қай заманнан басталды десек, бұл туралы әлі де болса жаңсақ пікірлер орын алып жүр. Соның ішінде типтендіру, бейнелеу элементтерінің арғы шығу төркіні тек таптық қоғамда ғана пайда болды. Бұлар алғашқы рулық-тайпалық қоғамда туған ауыз әдебиетін көркемөнер, бейнелі ойдың жиынтығы деп тануымызға мүмкіндік береді.

Бұл туралы өте дәлелді де орнықты, дұрыс пікір айтқан көрнекті ғалымымыз Бекмұрат Уахатовтың еңбегі ересен зор. Бекмұрат Уахатов жинаған материалдар сан-сала. Соның ішінде қазақ өлеңдері өз алдына жанр есебінде қаралып, бірнеше топқа бөлінген. Ол мұны өлең, үлгілі өлең, халықтық өлеңдер, бесік жыры, жоқтау, үйлену салтына байланысты туған өлеңдер деп жүйелейді де, бақсы, балгерге, арбауға орай айтылатын өлеңдерді де ол осы топқа қосады. Сонымен қатар ол Рулық құрылыстың дамыған дәуірінің өзінде де фольклор жеткілікті дәрежеде күрделі құбылыс болатын. Таптық қоғамға дейінгі өнер – фольклордың: өлең, миф, ертегі, аңыз-әңгіме, арбау-байлау, жұмбақ, батырлық жырлардың алғашқы түрлері секілді негізгі жанрларын түгелдей дерлік білетін дей отырып, ғалым таптық қоғамға дейінгі алғашқы қауымдық тұрмыс дәрежесінде болған біраз тайпалардың фольклорынан мысалдар келтіреді. Соның ішінде Цейлонның ведда дейтін тайпасында еңбек пен әдет-ғұрыпқа лайықталған би өлеңдерімен қатар, лирикалық, тұрмыстық өлеңдердің болғанын, ал Терістік Американың

ирокез атты тайпаларында жоғарыда аталған өлең түрлерінен өзге арбау, байлау өлеңдерінің, махаббат, әдет-ғұрып, мифтік өлеңдердің, жоқтаулардың болғанын айтады.

Бекмұрат Уахатовтың фольклористік қызметінен байқалатын өзіндік бір ерекшелік, ол басқа жинаушылар секілді тек өлеңдер мен әннің мәтінін, не әуенін ғана жазып алуды қанағат етпеген. Ғалым қағаз бетіне түсіріп, хаттап алған өлеңдерінің бәрінің де туу, таралу тарихы бар. Әр өлеңнің әр алуан нұсқасы болса, зерттеуші оны да құр жібермейді. Мұндай өлеңдерді бір-бірімен өзара салыстыра отырып, мазмұн, түр, әуен, ырғағындағы жаңалықтары қандай еді деген сауалға да жауап іздейді.

Қорытынды

Қазақ ауыз әдебиетіндегі наным–сенімдерге байланысты туған халық өлеңдері қазақ халқының өміршең рухани-моральдық құндылықтарымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен кірігіп, дін мен дәстүр бірлігін құрады. Дін мен таным, наным-сенімге негізделген ұлттық қағидаларды халқымыз әрбір мақал-мәтеліне, аңыз-әңгімесіне, жыр-дастанына, ертегісіне, шешендік сөзіне, даналық нақылына, тұрмыс-салт өлеңдеріне сіңіріп, күнделікті тұрмысында басшылыққа алар рухани және имани құндылықтарына айналдырғанын фольклорист-ғалым Бекмұрат Уахатов ғылыми негіздермен нақтылады.

Қазақстанның тарихи контекстілік және мәдени этикалық ерекшелігі қазақ мәдениетінде ислам құндылықтарының кеңінен таралуына оңтайлы әсер етті. Халық өлеңдері арқылы қазақ халқының өміршең рухани-моральдық құндылықтарымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен кірігіп, дін мен дәстүр бірлігін құрады. Ұлы Дала халқы әрбір мақал-мәтеліне, аңыз-әңгімесіне, жыр-дастанына, ертегісіне, шешендік сөзіне, даналық нақылына, тұрмыс-салт, қара өлеңдеріне сіңіріп, күнделікті тұрмысында басшылыққа алар рухани және имани құндылықтарына айналдырды. Бекмұрат Уахатовтың фольклор саласында қалдырған қисапсыз мол қазына әлі де өзінің ғылымдық, тарихтық бағасын жоғалтқан жоқ. Ол алдағы күндерде де үңіле, тереңірек зерттеуді қажет ететіндігі сөзсіз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Әуезов, М.** Уақыт және әдебиет [Мәтін]. – Алматы : «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет» баспасы, 1962. – 243-б.

2 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 240-б.

3 **Богатырев, П.** Русское народное поэтическое творчество [Текст]. – М. : Учпедгиз, 1954. – 536 с.

4 **Бертельс, Е.** История персидско-таджикской литературы [Текст]. – М. : Издательство восточной литературы, 1960. – 554 с.

5 **Сейфуллин, С.** Шығармалар.VI том [Мәтін]. – Алматы, 1964. – 263-б.

6 **Соболевский, А.** Великорусские народные песни [Текст]. – Санкт-Питербург, 1895. – 658 с.

7 **Жирмунский, В., Зарифов, Х.** Узбекский народный героический эпос [Текст]. – М. : Издательство ОГИЗ, 1947. – 438 с.

8 **Уахатов, Б.** Қазақ дәстүрлі халық өлеңдері және оның қазіргі даму жайы [Мәтін] // Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. – Алматы, 1973. – 109–121-б.

9 **Уахатов, Б.** Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қоры [Мәтін] // 144 папка, 8-дәптер

10 **Уахатов, Б.** Халық өлеңдерін жүйелеу мәселелері [Мәтін] // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1982. – №2. – 37-б.

11 **Гордлевский, В.** Из наблюдений над турецкой песнею [Мәтін] // «Этнографическое обозрение», 1908. – Кн. 79. – №4. – 72 с.

12 **Радлов, В.** Образцы народной литературы. Том III [Текст] // Санкт-Питербург, 1870. – 22–23 с.

13 **Hewitt, J. N. B.** Iroquoian cosmology [Text]. – 21th Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1903. – P. 127–360.

14 **Tashekova, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

15 **Shakhazhanova, G. K., Zhussupov, N. K., Baratova, M. N.** Management of teachers' creative activity development // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. Том 10. – Выпуск 3. – С. 188–197. – ISSN 22813993. – https://doi.org/10.36941/AJIS-2021-0075.

References

1 **Auezov, M.** Uakyt zhane adebiet [Time and literature] [Text]. – Almaty : «Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet» baspasy, 1962. – 243 p.

2 **Auezov, M.** Adebiet tarixy [Literary history] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 240 p.

3 **Bogatyrev, P.** Russkoe narodnoe poeticheskoe tvorchestvo [Russian folk poetic creativity] [Text]. – Moscow : Uchpedgiz, 1954. – 536 p.

4 **Bertel`s, E.** Istoriya persidsko-tadzhikskoj literatury [History of Persian-Tajik literature] [Text]. – Moscow : Izdatel`stvo vostochnoj literatury`, 1960. – 554 p.

5 **Sejfullin, S.** Shygarmalar. VI tom. [Works. Volume IV] [Text]. – Almaty, 1964. – 263 p.

6 **Sobolevskij, A.** Velikorusskie narodnye pesni [Great Russian folk songs] [Text]. – Sankt-Piterburg, 1895. – 658 p.

7 **Zhirmunskij, V., Zarifov, X.** Uzbekskij narodnyj geroicheskij epos [Uzbek folk heroic epic] [Text]. – Moscow : Izdatel`stvo OGIZ, 1947. – 438 p.

8 **Uakhatov, B.** Kazak dasturli halyk olenderi zhane onyn kazirgi damu zhajy [Traditional Kazakh folk poems and their current development] [Text]. – Kazaktyn kazirgi halyk poeziyasy. – Almaty, 1973. – 109–121 p.

9 **Uakhatov, B.** Ortalyk gylymi kitaphana kolzhazba kory [Central scientific library manuscript fund] [Text] // 144 papka, 8-dapter.

10 **Uakhatov, B.** Khalyk olenderin zhujeleu maseleleri [Problems of systematization of folk poems] [Text] // Kazak SSR GA khabarlary. Til, adebiet seriyasy. – 1982. – №2. – 37 p.

11 **Gordlevskij, V.** Iz nablyudenij nad tureczkoj pesneyu [Observations on Turkish singing] [Text] // «Etnograficheskoe obozrenie», 1908. – Kn. 79. – №4. – 72 p.

12 **Radlov, V.** Obrazcy narodnoj literatury. Tom III. [Samples of folk literature. Volume III] [Text]. – St. Petersburg, 1870. – 22–23 p.

13 **Hewitt, J. N. B.** Iroquoian cosmology [Text]. – 21th Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1903. – P. 127–360.

14 **Tashekova, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

15 **Shakhazhanova, G. K., Zhussupov, N. K., Baratova, M. N.** Management of teachers' creative activity development [Text] // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – Volume 10. – Issue 3. – P.188 – 197. – ISSN 22813993. – https://doi.org/10.36941/AJIS-2021-0075.

19.04.24 ж. баспаға түсті.
26.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Т. Ташекова
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Поступило в редакцию 19.04.24.
Поступило с исправлениями 26.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ОСОБЕННОСТЬ СТИХОТВОРЕНИЙ, СОЗДАННЫХ НА ОСНОВЕ ВЕРЫ И УБЕЖДЕНИЯ, В ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ БЕКМУРАТА УАХАТОВА

В данной статье рассматривается вопрос о работе фольклориста-ученого Бекмурата Уахатова над видом народных стихотворений – религиозными песнями, который глубоко и всесторонне изучен в научном смысле на литературно-этнографической, типологической основе.

Рассмотрены и проанализированы особенности работы ученого на первых этапах появления, распространения и классификации народных стихотворений, связанных с верованиями, которые стали произноситься в устах людей как прекрасный пример ценностей нашего народа.

В то же время высоко оценивается работа Бекмурата Уахатова по определению функциональных, тематических и художественных особенностей народных стихотворений.

С новой точки зрения сравниваются стихотворения других народов, определяются сходства, выявляются типологические различия, выявляются идейно-художественные особенности.

Песни верования – один из фольклорно-поэтических миров, зародившийся в древности за пределами исламской религии и дошедший до нашего времени со многими изменениями и художественными явлениями. В качестве объекта исследования взята работа исследователя по определению основного мотива песен в вере, устойчивой позиции заключения, тематико-жанровой природы народной идеи.

Обращается внимание на близость по содержанию, способам подачи сюжетов с новыми идеями, форме появления, типам речи и особенностям языкового строя.

Сборник народных стихотворений разделен на категории, признается характер деления стихотворений по их внутреннему смыслу.

Ключевые слова: Бекмурат Уахатов, народные стихотворения, песни-верования, типология, устная литература, рифма, поэтика, жанровая характеристика.

*A. T. Tashekova
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 19.04.24.
Received in revised form 26.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE NATURE OF POEMS CREATED ON THE BASIS OF FAITH AND BELIEF IN THE FOLKLORE STUDIES OF BEKMURAT UAKHATOV

This article examines the issue of the work of folklorist-scientist Bekmurat Uakhatov on the type of folk poems – religious songs, which has been deeply and comprehensively studied in a scientific sense on a literary, ethnographic, typological basis.

The features of the scientist's work in the first stages of the emergence, dissemination and classification of folk poems associated with beliefs, which began to be pronounced in the mouths of the country as an excellent example of the values of our people, are examined and analyzed.

At the same time, the work of Bekmurat Uakhatov in determining the functional, thematic and artistic features of folk poems is highly appreciated.

From a new point of view, poems of other peoples are compared, similarities with typological differences are determined, and ideological and artistic features are revealed.

Songs of belief are one of the folklore and poetic worlds that originated in ancient times outside the Islamic religion and have reached our time with many changes and artistic phenomena. The object of the study is the researcher's work to determine the main motive of songs in faith, the stable position of the conclusion, the thematic and genre nature of the folk idea.

Attention is drawn to the similarity in content, methods of presenting stories with new ideas, form of appearance, types of speech and features of the linguistic structure.

The collection of folk poems is divided into categories, the nature of the division of poems according to their internal meaning is recognized.

Keywords: Bekmurat Uakhatov, folk poems, song-beliefs, typology, oral literature, rhyme, poetics, genre characteristics.

ҒТАМР 16.01.11

https://doi.org/10.48081/FOII8016

Т. Тұяқбай[1], Р. Тұяқбаева[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: ttuyakbay@gmail.com

АБАЙ СӨЗІ ЖӘНЕ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Мақалада Абай сөзінің текстологиясы лексикалық-семантикалық және синтаксистік-компаративтік мағыналық бірлік ретінде қарастырылады. Осы арада «Абай сөзі» деген сөз тіркесі ұлы ойшылдың айтқан-түйген, жазған-сызған, ұстаған-нұсқаған асыл мұрасын түгелімен қамтитынын еске сала кеткеніміз ләзім. Абай мұрасын текстологиялық тұрғыдан талдап-тексеру жұмысының әлі тиянақталып бітпегені өз алдына, оның біршама тізбеленіп-түгенделген, қолда бар, бірегей материалдарының мәтіндерін жіті қарап, зерттеп-зерделеп болған соң оларды хрестоматиялық, канондық мәтінге айналдыру жұмыстарына да дұрыс көңіл бөлген жөн.

Мәселенің мәнісі мен мақсатына қарай кез келген сөзді жеке алып, оған морфологиялық, семиологиялық, лексикалық-семантикалық талдау жасауға да, дидактикалық деңгейде жалпы түйін түюге де болар еді. Алайда, алдын ала қамдаған амалың, тиянақтаулы теориялық таным-түсінігің, тәлім-тәсілің Абай сөзіне жүрмейді. Мұнда бәрі керісінше: Абай мәтіні мызғымайды, сөзі сені «сызғылайды»! «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел», – дейді Абай. Мұндайда мәтінтануды мойындамасқа ылажың қалмайды. Өкінішке қарай, мәтінтану мен салыстырмалы лингвистика қазақ әдебиеттану, тілтану ғылымдарында дамуды талап етеді. Осы мақаладағы алға қойған мақсат та – Абайдың екі өлеңіндегі екі сөзді оның басқа нұсқаларымен салыстыра қарастырып, кешенді талдау арқылы нәтижеге қол жеткізу.

Кілтті сөздер: канондық мәтін, мәтінтану, салыстырмалы лингвистика, компаративистика, әдебиеттану, тілтану.

Кіріспе

Абай сөзін қаншама уақыт уәзініне, мезгіл мөлшеріне салып көрсек те, жүрісінен жаңылмай келе жатқандығының жұмбағы оның өрнегін «өткірдің жүзі, кестенің бізі» де дәл Абайша сала алмайтындығынан болса керек, деп кейде өзімізше топшылаймыз. Әйтсе де, өз білгеніңше бажайлап-бағамдау мен толғамсыз түйіндеудің де, қисынсыз қабылдаудың да ғылымға жатпайтыны айдан анық. Осы орайда ойшылдың сөздерін заманауи биіктен зерттеп-зерделеу мен оны толық түйсініп-қабылдау белгілі бір жүйеге түскенімен, қазірше қалыпты қағидатқа, анық ақиқатқа айнала алған жоқ. Сондықтан мақалада зерттеу объектісі ретінде негізінен Абайдың екі өлеңінде кездесетін, кейінгі кезде даулы болып жүрген екі сөзін нақты мысалға алып, өз уәжіміз бен дәлелдерімізді келтірдік.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазуда Абай өлеңдері мен Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы негізге алынып, соған байланысты тіл, әдебиет салалары бойынша ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Тақырыпты зерттеу барысында сипаттау, салыстыру, жинақтау, талдау, түсіндіру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында қолына Абайдың көзі тірісінде-ақ оның сөздері жазылған дәптер түскенін, өзінің оқып қарап, алғаш алған әсерін былай деп жазады: «...Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін, ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі...» [1, 216–222-бб.]. Ұлт ұстазы өзінің осы мақаласында Абайдың: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», – деп басталатын, 11 шумақтан тұратын (қазіргісі – 15 шумақ) өлеңін мысалға келтіреді. Осы өлеңнің үшінші, төртінші шумақтарында:

«Әуелі аят, хадис – сөздің басы,
Қосарлы бейітсымал келді арасы»;
«Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мінажат уәлилердің зар-наласы», – деп келетін жолдар бар. Осындағы «хадис, бейітсымал, мінажат уәлилердің» дейтін сөздерге Абай шығармаларының соңғы академиялық толық жинағында олардың араб тіліндегі нұсқасымен қоса түсініктері берілгенімен, ол сөздердің тиісінше неліктен «хәдис, бәйітсымал, мүнәжат ғалымдардың» [2, 96-б.] деп өзгертілгендері түсініксіз. Әсіресе «уәлилердің» деп алған А. Байтұрсынов нұсқасы мен «ғалымдардың» деп алған академиялық нұсқасы бір-бірімен қиыспайды-ақ.

Бас абайтанушы М. Әуезовтің көзі тірісінде жарық көрген 1961 жылғы толық жинақта да бұл өлеңдегі жоғарыда аталған сөздер А. Байтұрсынов мақаласындағы нұсқасымен бірдей дерлік, оның үстіне сілтемелерінде «бәйітсымал – өлең, жыр», «құтпа – мешітте айтылатын уағыз», «мүнажат – тілек, зар», «уали – әулие, пайғамбар» т.с.с. түсініктемелері берілген [3, 114-б.]. Осы бір томдық толық жинаққа жазған шағын алғысөзінде М. Әуезов өз ойларын: «Абайдың асыл мұрасы осымен толық жинақ болып жетінші рет басылады. Шөлдеген оқырманға ұсынылған бір томдық бұл жинақ 1957 ж. басылған екі томдық шығармасының негізінде, соңғы жылдардағы табылған мемуарлық, архивтік материалдармен, фотографиялармен, басылмаған бірер өлеңмен т.б. деректермен, түсініктермен толықтырылып басылды», – деп түйіндейді [3, 5-6-бб.]. Ғұламаның бұл пікірі осыдан алпыс жыл бұрынғы абайтанудағы текстология саласының жай-күйінен де біршама тиянақты мәлімет бере алады.

Бәлкім, Абайдың осы өлеңіндегі аталған сәйкессіздіктердің кілтипаны Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының мәтіндерінде жатқан болар деген оймен ұлы ұстаздың мұраларын да ақтарып көрдік. Әр жылдарда жарияланған түрлі басылымдарының ішінде негізінен толығырақ дәйектелгені Ахмет Байтұрсынұлының бес томдық шығармалар жинағының 2003 жылғы басылымы екен. Осы басылымның бірінші томындағы «Қазақтың бас ақыны» деген мақалаға берілген түсініктемеде: «1989, 1991ж. жинақтарда «Қосарлы бейітсымал келді арасы» деген өлең жолындағы «бейітсымал» деген сөзге сілтеме түрінде «Өлең, жыр» деген түсінік берілген. Бұндай түсінік түпнұсқада жоқ», – деген уәжбен, оның сілтемесі мүлдем алынып тасталған екен [4, 382-б.].

Бұдан әрі қарай да аталған түсініктемеде: «Ал түпнұсқадағы «Мінәжат ғалымдардың зар-наласы» деген тармақтағы «ғалымдардың» деген сөз жоғарыда аталған жинақтарда «уәлилердің» деген сөзбен ауыстырылып, бұл сөзге де сілтеме ретінде «Әулие, Пайғамбар» деген түсінік берілген екен. Түпнұсқа қалпына келтірілді», – деген уәждер айтылады. Сондай-ақ осы түсініктемеде түпнұсқадағы «ғалымдардың» деген сөз «жоғарыда аталған жинақтарда» (1989, 1991 ж. жинақтарда) неліктен «уәлилердің» деп түзетілгені туралы бір ауыз сөз жоқ. Осы арада «түпнұсқа» деп автордың (А. Байтұрсынұлының) мақаласының қолжазбасы емес, «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39, 40, 43-сандарында тұңғыш рет жарияланған нұсқасы негізге алынып отырғаны түсінікті болса да, жоғарыда аталған кейбір сөзге берілген түсініктеме-сілтеменің алынып тасталғаны қисынсыз. Өйткені, біріншіден, мақала авторы «бейітсымал», «мінажат», «уәлилердің» деген сөздерге түсініктеме беруді қажет деп санамағандықтан әрі мақала кітапқа емес,

газетке беріліп отырғандықтан, онда сілтемелердің болуы да мүмкін емес; екіншіден, бұл сөздердің мағынасы қазіргі заманғы оқырманға түсініксіз.

А. Байтұрсыновтың «Ақ жол» деп аталатын 1991 жылғы басылымындағы «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласында Абайдың «түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі» ретінде оның:

«Көк тұман алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ, көзім талған.
Ол күндер өткен күнмен бәрібір бәс,
Келер, кетер, артына із қалдырмас.
Соның бірі – арнаулы таусыншық күн,
Арғысын бір-ақ Алла біледі, рас»,

– деген 8 шумақтан тұратын (қазіргісі – 9 шумақ) екінші бір өлеңі [1, 216–222-б.] мысалға келтірілген. Осындағы бірінші шумақтың «Сипат та, сурет те жоқ, көзім талған» деп келетін төртінші тармағы, сондай ақ, екінші шумақтағы «таусыншық» сөзі Абай шығармаларының соңғы академиялық басылымында тиісінше: «Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған» және «таусыншақ», – деп өзгертіліп, төртінші шумақ пен бесінші шумақ арасына:

«Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймен тұнығыңды, –
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды», – дейтін жаңа бір шумақ қосылған [2, 315-б.]. Осы өлеңге берілген түсініктеме де толыққанды емес: енгізілген өзгерістер қайдан келген, әсіресе, «таусыншық» сөзі неліктен «таусыншақ» болып кеткен немесе жаңадан қосылған бір шумақ қайдан алынған т.с.с. жауабы жоқ сауал көп. Енгізілген өзгерістер ұсақ-түйек сияқты көрінгенімен, тұтас өлеңге мағыналық жағынан нұқсан келтіріп тұр [2, 546–547-б.].

Осы өлеңнің А. Байтұрсынұлы нұсқасы бойынша:

«Адам ғапыл дүниені дер «менікі»,
«Менікі» деп жүргеннің бәрі онікі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі?», –

деп келетін шумағы соңғы академиялық толық жинақта неліктен былайша өзгеріп кеткені де түсініксіз:

«Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі онікі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойла, болады не сенікі?» [2, 315-б.].

Атап айтқанда, «менікі» деген сөздердің тырнақшалары алып тасталса, «Сонда ойла» деген сөз тіркестері «Соны ойла» деп түзетілсе, онда шумақтың да философиялық мағынасы өзгеріп кетпей ме?

Абайдың осы екі өлеңінің әркелкі мәтіні басқа басылымдарда қалай алынып жүргенін салыстыра қарастырып көрелік. Мысалы, екі рет (бірінші басылымы «Ғылым» баспасынан, 1968 жылы) жарық көрген «Абай тілі сөздігінде» аталған екі сөзге «таусыншық – шолтиған, біткен қалдық» және «уали – әулиелер» деген түсініктемелер берілген [5, 495-б., 542-б.].

«Абай. Энциклопедия» атты басылымда «уали – әулие» деген түсінік берілген, ал, «таусыншық» сөзі энциклопедиялық мақала санатына жатпайтындықтан, оған түсініктеме берудің қажеті болмаған сияқты [6, 640-б.]. Философ-ғалым А. Омаровтың «Абай.Шығармаларының екі томдық толық жинағы» атты ғылыми-зерттеу еңбегінде «таусыншық», «уәли» сөздері назардан тыс қалмаған әрі оларға түсініктеме бергенде М. Әуезов дәстүрі қатаң сақталған [7, 64-б., 160–161-б., 312–316-б.].

Абайдың түпнұсқамен салыстырыла қарастырылып отырған «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» және «Көк тұман – алдыңдағы келер заман» деп аталатын осы екі өлеңінде кездесетін «уәли» және «таусыншық» сөздерінің әртүрлі басылымдарда түрліше алынғанына жоғарыда келтірілген бірнеше мысал айқын дәлел бола алады.

Жасыратыны жоқ, абайтану ғылымында, әсіресе оның текстология саласында әлі толық шешімін таппаған мәселелердің молдығы Абай ілімін ілгері бастыруға қолбайлау болып отырғаны айдан анық. Сол мәселелердің бірі – Абай сөзінің канондық мәтінін қалыптастыру. Канондық мәтінді қалыптастыратын іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінде қабылданған, жалпыға ортақ қолданылатын академиялық басылымдар болмақ. Өкінішке қарай, кейінгі кездері ғылыми жинақ болып саналатын академиялық басылымдар әлеумет тарапынан кең қолданысқа ие бола алмай отыр.Сондай өкінішті жағдайдың бірі – он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» де Абайдың аталған екі сөзіне орын тимеуі. Атап айтқанда, «уәли» сөзіне «Әулие, қасиетті адам» деген түсінік берілсе де, оған мысал ретінде неліктен Абайдың «Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы, Мінажат уәлилердің зарналасы» деген өлең жолдары берілмегені түсініксіз.

«Уәли» сөзі өзінің лексикалық-семантикалық өрісі тұрғысынан да, салыстырмалы-тарихи грамматика (компаративистика) бойынша да бірнеше мағынаға ие болғанымен, Абай қолданысында бұл сөз нақты мәнге ие: жарияланымдарда жоғарыда көрсетілгендей негізінен «уәли – әулие, пайғамбар» деген дұрыс түсінік-сілтемелер беріліп жүр. Алайда көптеген жинақтарда «Мінәжат уәлилердің» деп алынғанына қарамастан, тап осы сөздер соңғы басылымдағы «Абай. Шығармаларының академиялық толық

жинағы. Үш томдық. Бірінші том» кітабында «Мүнәжат ғалымдардың» деп түзетіліп, осы өлең сілтемелерінде «мүнәжат» сөзіне – «Аллаға жалбарыну, жалбарыну, мінажат» деген, «құтпа» сөзіне «уағыз айту, үгіт насихат жасау» деген түсініктер беріледі [2, 96-б.]. Кітап соңындағы түсінікте «уәлилердің» деген сөздің неліктен «ғалымдардың» деп түзетілгені туралы нақты түсіндірме берілмеген. Тек жалпылама түрде ғана өлеңнің «бұл жинаққа 1909, 1933, 1957, 1995 жылдардағы Абай кітаптарының, Мүрсейіт қолжазбаларының (1905, 1907) негізінде салыстырылып берілгені» айтылған [2,463–464-б.]. Сілтеме жасалып отырған төрт кітап пен екі қолжазбаның қайсысы негізге алынып, қайсысы түпнұсқа ретінде қаралатыны беймәлім күйінде қалған.

Біздіңше, алдымен Абай шығармаларының көшірме қолжазбаларының қолда бар оннан астам нұсқасына және қазіргі күнге дейінгі жарияланған академиялық басылымдарға ғылыми сараптама жасалып, олар біріздендірілуі тиіс. Сонда ғана ортақ нұсқаға түпнұсқа ретінде жүгінуге болады. Ал, соңғы академиялық басылымдағы «Мүнәжат ғалымдардың» деген түзету күмәнді: біріншіден, Абай бұлайша сөз саптамаса керек: ол «ғалым» деген сөзді білмей отырған жоқ, жақсы білетіндіктен оны өз орнымен ғана, саралап барып қолданады, соның өзінде, бүкіл шығармасында «ғалым» сөзін – 15 рет, ал, «уәли» сөзін бір-ақ рет пайдаланған [5, 151-б., 542-б.].

Абайдың «Жолы ауыр» болып тұрған екінші бір өлеңіндегі «таусыншық» деген сөзге де аталмыш сөздіктен мүлдем орын тимепті. Оның есесіне «таусыншақ» деген сөзге зат есім ретінде және сын есім ретінде екі мақала арналған екен [8, 42-б., 655-б.]. Зат есім ретінде «таусыншақ» сөзіне «жуылған сабынның қалдығы» деген түсіндірмесімен бірге «Ол көбінесе жұмырланған, жуылған сабынның таусыншағы сияқты келеді (А. Машанов, Жер асты.)» деген мысал берілген. Ал, сын есім ретінде осы сөздің екі түрлі мағынасы көрсетілген: «1. Өте шығатын, бітетін; таусылуға айналған... 2. Ақырғы, соңғы...». Әйтсе де бұл екі мақалада да Абайдың «таусыншығы» туралы бір ауыз сөз айтылмайтыны түсінікті.

Біздіңше, «таусыншық» – сирек қолданылатын, көне сөз. Абай осы сөзді «Көк тұман – алдыңдағы келер заман» деп басталатын, «түсінуге қиын» (А. Байтұрсынұлы) өлеңінде орайын келтіріп, орнымен қолданып отыр. Абайдың сөз қолданысындағы айрықша шеберлігі осы өлеңінде оқшау көзге түседі.

Әдебиеттану теориясы тұрғысынан «таусыншық» сөзінің көркемдік-эстетикалық қуатын толық ашып көрсету мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, осы арада компаративті лингвистикаға жүгінуге тура келіп отыр. Алдымен, өлең тақырыбы заман мен адам туралы болғандықтан, оның алдыңғы екі шумағындағы мәтінінен тақырыпқа қатысты мезгіл өлшемін білдіретін заман,

көп жылдар, көп күндер, өткен күн, келер, кетер, арнаулы күн, таусыншық күн, күн тәрізді кілт сөздер тізбегін тауып аламыз. Осы тізбектегі сөздерді ретімен салыстыра қарасақ, адам өмірінің (уақытының) заманнан басталып, бірте-бірте азайып, сарқылып, таусылатын күні келетінін көреміз. Демек, сөз түбірі – «таусылу». Алайда түбірі бір болғанымен, «таусыншық» пен «таусыншақ» сөздерінің мағынасы бірдей емес.

Осы арада морфологиялық, лексикалық-семантикалық талдаудан бұрын синтаксиске бұрылып, жеке сөзге емес, «таусыншық күн» деген сөз тіркесіне назар аударайық. Мұнда «күн» деген – зат есім, «таусыншық» деген – туынды сын есім, яғни «күн» дегеннің анықтауышы ретінде қолданылып тұрғанында дау жоқ. Жоғарыда «таусыншақ» сөзінің де әрі зат есім, әрі сын есім ретінде қолданылатынына көз жеткіздік. Енді осы екі туынды сөздің (таусыншақ, таусыншық) жасалу жолдарына келсек, біріншісі -шақ, -шек жұрнақтары жалғану (мақтаншақ, ұрыншақ, еріншек, т.б.) арқылы, екіншісі -шық, -шік жұрнақтары жалғану (қалашық, үйшік, төменшік, т.б.) жолымен жасалған. Біріншісі сөзжасамның кеңірек таралған, қалыпты жолы болса, екіншісі – сирек қолданылатын, заттың немесе құбылыстың кішірейтілген нұсқасын білдіретін сөзжасам тәсілі.

Келесі кезекте осы екі сөздің сын есім ретіндегі лексикалық-семантикалық түсіндірмелерін талдасақ, ол былай болып шығады: «таусыншақ – 1. Өте шығатын, бітетін; таусылуға айналған... 2. Ақырғы, соңғы...» [8, 42-б.]; «таусыншық – шолтиған, біткен қалдық» [5, 495-б.] деген түсіндірмелер берілген. Соңғы түсіндірмедегі «біткен қалдық» деген сөздер әуелде «өзі біткен болса, қалдығы қайдан жүр?» дейтіндей біршама күмән тудырса да, артынша-ақ ақынның «Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде, Сонда ойла, болады не сенікі» деген өлең жолдарын оқығанда күмән-күдік бұлты толықтай сейіледі. Өйткені осы арада хакімнің толық адам концепциясы негізделген тән мен жан ілімі ойымызға оралады. Адам о дүниелік болғанда артында тәні мен малы қалып, жаны кетеді, деп әлем ойшылдарын бір таң қалдырса, жаны қайда кетеді? дегенге тосылмай, Жаратушы иесіне қайтады! деп, тағы да бір тәнті қылатын хакім Абайдың әрбір сөзінің салмағы ауыр.

Компаративті лингвистика әдісі бойынша талдау нәтижесі: таусыншақ күн дегеніміз – өте шығатын, бітетін күн, таусылуға айналған күн немесе ақырғы, соңғы күн; таусыншық күн дегеніміз – шолтиған күн, біткен күн, қалдық күн. Бұдан шығатын мағыналық қорытынды мынау: таусыншақ күн – әлі өтпеген, бітпеген күн, таусыншық күн – өткен, біткен күн. Екі сөздің мағыналық айырмашылығы – осында!

«Таусыншық» деген сөз Абайға дейінгі тіліміздe, әдебиетімізде болды ма, жоқ па – әзірге ол жағы бізге беймәлім. Алдымызда осы сөздің тарихын зерттеп-зерделеу міндеті тұр.

Абайдың «таусыншық күн» деген сөз тіркесі болашаққа «бұзылмай», аман-сау жетуі үшін қолданған амалы оның «Ол күндер – өткен күнмен бәрі бір бәс» дей келіп, «Соның бірі – арнаулы таусыншық күн, Арғысын бір-ақ Алла біледі рас» деген өлең жолдарында тайға таңба басқандай бейнеленген. Мұндағы «Соның бірі» дегенін – «Күндердің бірі» деп оқысаңыз болды, әрі қарай «таусыншық» деген сөзді «таусыншақ» деп өзгерте алмайсыз. Өйткені, «таусыншық күн» – «біткен күн» алды-артынан «арнаулы» және «Арғысын» деген сөздермен күні бұрын шегеленіп, шегенделіп тасталған.

«Сөзі аз, мағынасы көп, терең» (А. Байтұрсынұлы) Абай тұңғиығына бойлау үшін оны сан қырлы талант иесі ретінде әдебиетшілер ғана емес, лингвист-ғалымдар да, философтар да, тарихшылар да жұмыла зерттеп, танып-білулері керек.Зерттеу-зерделеу жұмыстарының оң нәтижелері ғылыми айналымға енгізіліп, көпшіліктің кәдесіне жарауға, қоғамның қолданысына айналуға тиіс. Осы орайда: «Абай тілінің жеке құбылыстарын танып-білу әрекетінің басталуы тағы да заңды. Дегенмен, бұлайша танудың әлі де кенжелеп келе жатқаны байқалады. Абайдың тілін тану оның жазушылық творчествосын зерттеу дәрежесіне әлі де теңдесе алмайды» деген Р. Сыздықованың пікірі бүгінгі таңда да өзінің маңызын жойған жоқ [9, 98-б.].

Классик ақынымыздың шығармалары шет ел тілдеріне аударылғанда да жекелеген сөздердің мағынасы бұрмаланбай, көркемдік қасиетімен қоса мазмұндық дәлдіктің де сақталуы негізінен туындының түпнұсқасына байланысты болмақ. Осы орайда, Абайдың А. Байтұрсынұлы нұсқасы бойынша алынған «Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі, // «Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі» дейтін өлең жолдары неміс тіліне «Ich» sind Seele und Geist, das «Mein» ist der Leib – // Begriffe, deren jeder andres beschreibt» деп [10, 49-б.] әрі дәл, әрі сәтті аударылғаны байқалады. Аудармашы Леонхард Кошут өзінің қазақ тілін білмесе де, өлең мағынасына терең бойлауына Герольд Бельгердің көп көмектескенін ағынан жарыла айтады [10, 113–130-бб.].

Ғалымдардың зерттеуінше, Абайдың өз шығармаларында алты мыңдай сөз қолданғаны белгілі [11, 120-б.]. Бұл аз ба, көп бе? Сол замандағы әлем классиктерінің сөздік қорымен салыстырғанда, әрине, бұл аз көрінеді. Алайда, ұлы ақынның небәрі бір-ақ кітап жазғанын, оның өзі де көзі тірісінде жарық көрмегенін ескерсек, мәселенің санға емес, сапаға келіп тірелетіні әлдеқайда маңызды екеніне көз жеткізуге болады. Көз жеткізу өз алдына, Абайдың әрбір сөзін көздің қарашығындай сақтап, түсініксіз болса, түсіндіре отырып, оны кейінгі ұрпаққа бұзбай жеткізу ғалымдардың ғана емес, әрбір азаматтың да перзенттік парызына айналуға тиіс.

Қорытынды

А. Байтұрсынұлы өзінің мақаласында Абайдың аталған екі өлеңіне жеке-жеке тоқталатындықтан, біз де негізінен осы екі өлеңдегі екі сөзді қарастырумен ғана шектелдік. Соның өзінде бірқатар түсініксіз текстологиялық қателіктер мен олқылықтарды байқадық. Осындай олқылықтардың орнын толтыру және Абай сөздерін біріздендіру мақсатында түрлі саланың маман зерттеушілері текстолог ғалымдармен бірлесе отырып, алдыңғы кезекте ақын шығармаларының мәтіндерін салыстырмалы түрде қайта сарапқа салып, көп нұсқалылықтан бір нұсқалыққа ауысатын ортақ мәмілеге келгендері дұрыс. Абай сөзі – халқымыз қастерлейтін асыл қазына, ұрпақтарға ұлағат мирас-мұра. Мұндай маңызды «мұраны тек араб хәрпінен қазіргі жазу үлгімізге көшіру деп жалаң қарамай, ұлттық не мемлекеттік деңгейде» [12, 5-б.] әр түрлі сала мамандарын мәмілеге шақырып, ортақ шешім қабылдайтын Ұлттық үйлестіру немесе Мемлекеттік үйлестіру комиссиясы құрылуы қажет. Олай етпеген күнде Абай ілімін ілгерілету мақсатында компаративті мәтінтану саласын дамытуға жол ашу қиын болса керек.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу/ Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы : Жалын, 1991. – 464-б.

2 **Абай.** Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы : Жазушы, 2020. – 640-б.

3 **Құнанбаев, А.** Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы : Қазмемкөркемәдеббас, 1961. – 693-б.

4 **Байтұрсынұлы, А.** Бес томдық шығармалар жинағы.1-том. – Алматы : Алаш, 2003. – 408-б.

5 Абай тілі сөздігі. – Алматы : Өнер, 2011. – 616-б.

6 **Абай.** Энциклопедия. – Алматы : «Атамұра» баспасы, 1995. – 720-б.

7 **Абай.** Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. Өлеңдер жинағы (жаңа үлгідегі басылым). / Кітаптың «Түсініктер» бөлімін дайындаған А. Омаров. – Алматы : ЖШС Лантар Трейд, 2020. – 364-б.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800-б.

9 **Сыздықова, Р.** Абай тілінің зерттелуі. // Абайтану. IV том. – 98-б. [Электронды ресурс]. – URL: https://abai.kaznu.kz/library/

10 **Abai.** Zwanzig Gedichte. Nachgedichtet von Leonhard Kossut. Herausg. fon Herold Belger. Önel Verlag, Köln, 2007. –136 p.

11 **Ысқақов, А.** Абай және қазақ әдеби тілі. // Абайтану. IY том. – 279-б. [Электронды ресурс]. – URL: https://abai.kaznu.kz/library/

12 **Байтұрсынұлы, А.** Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст. : Ғ. Әнес.] – Алматы : «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640-б.

References

1 **Baitursynov, A.** Akzhol. Olender men tarzhimeler, publicistikalyk makalalar zhane adebi zertteu/ Kurast. R. Nurgaliev [Akzhol. Poems, journalistic articles and literaryresearch/ composed by R. Nurgaliyev] – Almaty : Zhalyn, 1991. – 464 p.

2 **Abay**. Shygarmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy. Ush tomdyk. 1-tom. [Complete academic collection of his works. Three volumes. Vol.1] – Almaty : Zhazushi, 2020. – 640 p.

3 **Kunanbaev, A.** Shygarmalarynyn bir tomdyk tolyk zhinagy [Complete one-volume collection of his works]. – Almaty : Kazmemkorkekulturbas, 1961. – 693 p.

4 **Baytursynuly, A.** Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom [Collection of works in five volumes. Vol.1]. – Almaty : Alash, 2003. – 408 p.

5 Abay tili sozdigi [Dictionary of the Abay language.]. – Almaty : Oner, 2011. – 616 p.

6 **Abay.** Ensiklopedia [**Abay.** Encyclopedia]. – Almaty : Atamura, 1995. – 720 p.

7 **Abay.** Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. Birinshi tom. Olender zhinagy (zhana ulgidegi basylym). / Kitaptyn «Tusinikter» bolimin daiyndagan AsanOmarov. [Complete two-volume collection of works.Volume 1.Collection of poems (new edition). / "Concepts" section by A.Omarov]. – Almaty : LLP Lantar Trade, 2020. – 364 p.

8 Kazakh adebiti linin sozdigi. On bestomdyk. 14-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Volume 14.]. – Almaty : Kazakh encyclopedia, 2011. – 800 p.

9 **Syzdyqova, R.** Abay tilinin zerttelui // Abaytanu. IV tom. [Study of the Abay language. // Caution. Volume IV. – P. 79–100. [Electronic resource]. – URL: https://abai.kaznu.kz/library/.

10 **Abay.** Zwanzig Gedichte. Nachgedichtet von Leonhard Kossut. Herausg. fon Herold Belger [Twenty poems. Reprinted by Leonhard Kossut. Ausg. fon Herold Belger] // Önel Verlag, – Köln, 2007. –136 p. [in German].

11 **Yskakov, A.** Abay zhane kazak adebi tili. // Abaitanu. IV tom. [Abay and Kazakh literary language. // Caution. Volume IV. – P. 101–120 [Electronic resource]. – URL: https://abai.kaznu.kz/library/.

12 **Baytursynuly A.** Kazak til biliminin maseleleri / Kurast. : G. Anes. [Problems of Kazakhlanguage education / Compiler: G. Anes.]. – Almaty : "Abzal-Ai" publishing house, 2013. – 640 p.

09.02.24 ж. баспаға түсті.
17.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Т. Туякбай[1], Р. Туякбаева[2]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 09.02.24.
Поступило с исправлениями 17.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

СЛОВА АБАЯ И АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ

В статье текстология слов Абая рассматривается как лексико-семантическая и синтаксико-сопоставительная единица значения. Здесь стоит напомнить, что словосочетание «слова Абая» включает в себя все бесценное наследие великого мыслителя, то, что он говорил, писал, чему учил. Само собой разумеется, что работа по текстологическому анализу наследия Абая еще не завершена, после тщательного изучения текстов, имеющихся уникальных материалов, необходимо уделить должное внимание тому, чтобы они были каталогизированы и инвентаризированы, работе по превращению их в хрестоматийный, канонический текст.

В зависимости от смысла и цели задачи можно было бы взять любое слово в отдельности и произвести его морфологический, семиологический, лексико-семантический анализ, сделать общий итог на дидактическом уровне. Однако заранее подготовленная методика, теоретические знания и методики не соответствуют словам Абая. Здесь все наоборот: текст Абая не шелохнется, слова его вас «задевают»! «Слова исправлены, слушатель, исправься и ты», – говорит Абай. В этом случае нет возможности не признать текстологию. К сожалению, в казахском литературоведении и языкознании текстология и сравнительная лингвистика требуют дальнейшего развития. Цель данной статьи – сравнить два слова в

двух стихотворениях Абая с другими версиями и путем комплексного анализа достичь результата.

Ключевые слова: канонический текст, текстология, сравнительная лингвистика, компаративистика, литературоведение, языкознание.

*T. Tuyakbay[1], R. Tuyakbayeva[2]
[1]Al-Farabi Kazakh National University
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]L. N. Gumilyov Eurasian National University
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 17.10.23.
Received in revised form 25.01.24.
Accepted for publication 03.06.24.

THE WORDS OF ABAY AND AKHMET BAITURSYNULY

In the article, the textology of the words of Abay is considered as a lexical-semantic and syntactic-comparative unit of meaning. It is worth recalling here that the phrase «The words of Abay» includes all the valuable heritage of the great thinker, what he said, wrote, what he taught. It goes without saying that the work on the textual analysis of Abai's heritage has not yet been completed, after a thorough study of the texts of the unique materials which are available, it is necessary to pay due attention to ensuring that they are cataloged and inventoried, to work on turning them into a canonical text.

Depending on the meaning and purpose of the task, one could take any word separately and make its morphological, semiological, lexico-semantic analysis, and make a general result at the didactic level. However, the previously prepared methodology, theoretical knowledge and methods do not correspond to the words of Abay. Here, everything is the other way around: Abay's text does not move, his words «hurt you!» «The words have been corrected, listener, correct yourself too», – says Abai. In this case, there is no possibility of not recognizing textology. Unfortunately, textual criticism and comparative linguistics require the development of Kazakh literary criticism and linguistics. The purpose of this article is to compare two words in two poems by Abai with other versions and achieve a result through a comprehensive analysis.

Keywords: canonical text, textual criticism, comparative linguistics, comparative studies, literary criticism, linguistics.

SRSTI 16.31.02

https://doi.org/10.48081/VKFP2897

***M. A. Uaikhanova, A. Zh. Sakhariyeva**
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: mira.p2011@mail.ru

THE POETIC NATURE OF INTERNET-TEXTS AS A NATIONAL CHARACTER TRAIT

The article analyzes texts produced through poetic tactics – one of the linguocultural units that reflects the national specifics of Kazakhstani Internet texts located in the virtual space. The Internet has also made it possible to develop poetic discourse, the authors of which can be any Internet user. Elements of poetic tactics used in the communications of Internet users model manifestations of national consciousness. Today, in the works of native speakers in the virtual space, it is common to find texts in the poetic form of the communicants' own work or poetic texts that are not their own works, but partially or fully quoted from other sources, for example, from popular songs, poems of great folk poets, akyns. The goal is to consider the established concepts of poetic tactics in modern linguistics and study poetic texts that reflect the national characteristics of the Internet space. In the process of writing a work, methods of description, narration, and elements of linguocultural analysis techniques are used. They reveal the meaning of the poetic nature of communicants common in a certain folk culture, create the opportunity to determine their originality, and differentiate their functions. The choice of such tactics depends on the temperament, mentality, and values of a particular linguistic personality. As a result of linguoculturological and linguopersonological analysis of texts, it is concluded that poetic tactics in Internet texts depict ideas, the spirit of the people based on the national image of the world and form the text generation of the Kazakh virtual linguistic personality.

Key words: poetic tactics, Internet text, communication, Internet commentary, picture of the world, virtual space.

Introduction

In the modern world, the Internet, which is one of the greatest and most influential inventions of the 20th century, has a huge impact on the culture of

society. The Internet has penetrated almost all spheres of human life, from everyday communication, trade and science to entertainment. Over the years, the Internet has satisfied many of humanity's needs, from the availability of information, instant messaging and ending with fast communication throughout the world.

The interactive function of the Internet not only allows you to create texts of different genres, but also gives freedom when publishing, the ability for the user to hide under a pseudonym. Communicators can freely express their thoughts, release positive and negative emotions, without restrictions on rudeness, obscene language, etc., everyone can become an author and express their point of view.

The Internet has also made it possible to develop poetic discourse, the authors of which can be any Internet user. On the global network, readers have the opportunity to find the desired poem and many similar ones almost instantly on various topics. Thus, «the blog space is not only a new habitat for the poet, but also a space that transforms his identity and poetic subjectivity, as well as the structure of poetic texts in general» [1, p. 122].

The virtual environment for an unknown author remains the only space in which he can realize himself, his ambitions, find subscribers and like-minded people and join this environment, allowing him to feel himself as a writer, poet, part of the «poetic people» [2, p. 60]. «For an online author, poetry is speech not only with manifested value, but also with increased value, a status form of utterance. An unrecognized author does not just write poetry – he joins something a priori significant, joins the ranks of the elite (cf. «he writes poetry», a characteristic that in everyday communication certainly acts as a positive, a sign of an «extraordinary», «interesting» person)» [2, p. 61].

This study examines the issue of the poetic features of the texts of Internet comments left on Internet texts. Commentators, discussing the situation, produce texts of different types, different forms and different volumes, ranging from one word to poems, long stories and legends. For a modern network user, it will not be difficult to obtain any information, copy or independently create creative commentary texts. In the communication process, one can often notice texts in poetic form, the authors' own works on a given topic of discussion, in our case, on a topic related to the sphere of politics. Their poetic comments are presented both in rhythmically correct format and in awkward, non-rhythmic form. Most commentators publish poetic texts that are not their own works, but are partially or fully quoted from other sources, for example, from popular songs, poems of great folk poets, akyns. The choice of such tactics depends on the temperament, mentality, and values of a particular linguistic personality. «The relationship between a collective online author and poetry is built according to the laws of mythological thinking: a universal and weakly differentiated tradition acts as a

legend that has symbolic value and modeling potential; creativity is imparted a sacred meaning. It is not separated from the emotional impulse» [2, p. 61].

Object of study: poetic texts in the Internet space.

The goal is to consider the established concepts of poetic tactics in modern linguistics and study poetic texts that reflect the national characteristics of the Internet space.

To achieve the stated goal, the following tasks are presented:

- summarize the existing ideas about poetic tactics in the scientific works of linguists;

- generalization, comprehension and analysis of poetic Internet texts widespread in folk culture, reflected in Internet interpretations, identifying features and differentiation of functions performed.

Materials and methods.

The research material was texts posted on the Internet. In the course of the work, methods and techniques of generalization, description, and presentation of the goals and objectives were used. In revealing the types and features of poetic texts, elements of linguocultural analysis techniques were used.

Results and discussion

Zhanashar «Prajmeriz degenge halyk kuanyp, endi zhastar, kolynan is keletinder, shynajy elge zhany ashityndar keletin boldy goj dep kuanyp edik, bilik tarapynan bir alga basu bar eken dep. Bayagy zhartas bir zhartas. Bayagy tizesi shygyp, isten shykkan kadr symaktar demaluga pensiya aldynda Mazhiliske zhinalady eken goj okazyvaetsya» [3] (We were glad that the people were happy about the primaries, that now young people will come, those who know how, those who will truly feel sorry for the country, and that there is a step forward on the part of the authorities. Nothing has changed, it remains the same. It turns out that those same personnel who are outdated and ineffective are going to the Mazhilis to rest before retiring). A commentator under the nickname Zhanashar left a comment to the article in poetic form. He speculates on the problem, partially quoting one line of Abai Kunanbaev's poetry entitled «Segizayak». In addition, through the line «Bayagy zhartas bir zhartas» he expresses irony, the meaning of which is that there is no hope left for future changes for the better. Below is part of the song of the great Kazakh poet:

Zhartaska bardym,
Kunde ajgaj saldym,
Onan da shykty zhangyryk.
Esitip unin,
Bilsem dep zhonin,
Kop izdedim kangyryp. Bayagy zhartas – bir zhartas,
Kank eter, tukti bajkamas. Zhayauy kapty, Attysy shapty,

Kajrylyp sozdi kim uksyn [4]. As we can see, the precedent text contributed to the generation of Internet commentary, the choice of content of which was influenced by a value factor that was significant for the linguistic personality.

Serik «Nakpaevty tizimnen alsyn! Biz karsymmyz!!! Kolynan bok kelmejtinder tagy da torge ozdy! Azgan adam ba, zaman ba!» [3] (Remove Nakpaev from the list! We are against!!! Those who don't know how to do anything have won again! Lost person or time!). This text of the commentary by the author under the nickname Serik was created using poetic tactics. He uses one line of the song «Azgan adam ba, zaman ba!» modern poet, blogger Zholmyrz Alimzhan called «Mun» (longing).

Kim azdy adam ba, zaman ba?
Tunilem san ojga kalamda...
San ashkan arular kobejdi,
Sanasy zhetetin haramga... [5].

The commentator quotes a line from this work, thereby expressing a negative attitude towards the problem stated in the article. Such an interpretation enriches his text, gives it a national flavor and helps to express the ironic and emotional state of the linguistic personality.

Clara Akimat «30 zhylda tyndyrgan bir isi zhok, kaj betimen Parlamentke barady. Ne bilim zhok, ne tazhiribe zhok, ne oj oris zhok. Akshan bolsa kaltanda, taltanda da taltanda! Auzy kisyk bolsa da, baj balasy sojlesin degen osy, kazagym!» [6] (For 30 years he has done nothing, how can he dare to go to parliament? There is no knowledge, no experience, no horizons. If you have money in your pocket, you can afford anything! Even if his mouth twists, let the rich man's son speak). In the remark of the author Clara Akimat, there is a quotation of an excerpt from the song «Akshan bolsa kaltanda...», authored by the modern poet Nurlan Bostanov. The song excerpt was successfully used by commentators to verbalize their attitude to the stated situation. Below is part of the original work:

Akshan bolsa kaltanda...
Akshan bolsa kaltanda,
Taltanda da,taltanda emes

Akshan bolsa kaltanda,
Bos narsege aldanba,
Akyretke sauap ter
Bes kundik pani zhalganda!

Akshan bolsa kaltanda,
Sen-adamga tandanba!
Kedej,zhetim-zhesirge,
Komek bershi kashanda! [7].

Consequently, the commentator explicates his inner state and emotional mood through a fragment of a song containing a call to the authorities to stay close to the people and help those in need, based on religious judgments. The essence of poetry is that there is still life after death, that everyone is responsible for bad deeds before the Almighty.

Elena
«I vot nastal velikij den',
Mne dali v ruki byulleten',
Beru i stavlyu krestik – e-e-h,
YA golosuyu protiv vsekh!» [8].

The author's commentary under the nickname Elena to the text «Parliamentary elections in Atyrau» is made in a rhythmic poetic form. She describes the election process and voices her negative decision. In her four-line text, the author was able to concisely interpret her attitude, which shows her as a creative, literary gifted person.

Mestnyj Gost' «Ajnalajyn, arda ulym! Bergej balam! Zharadyn! «Karangy kazak torine, Ormelep shygyp kun boldyn». Sattilik tilejmiz, biz koldajmyz!» [9] (Ainalayin (dear), my son! Bergey, my son! Well done! «You climbed to a place of honor in the confused consciousness of the Kazakh people and became the Sun». Good luck, we support you!). As we can see, the author of this online comment conveys his mood using lines from the poetry of the great Kazakh poet Sultanmakhmut Toraighyrov.

Karangy kazak kogine,
Ormelep shygyp, kun bolam!
Karangylyktyn kogine,
Kun bolmaganda, kim bolam? [10].

He quotes the first lines of the song «Shakirt oyy» (Thoughts of a student) without changes. A commentator under the nickname Mestnyj Gost' seeks to raise the authority of the ex-akim of the Atyrau region with the help of these lines of the song, since in the content of the song he correlates it with the sun, which will give a helping hand to the confused consciousness of the Kazakh people. He uses the statement (words) of a precedent personality, which is a value symbol of Kazakh linguistic culture. Since Sultanmakhmut Toraigyrov occupies a significant role in history, literature and in the consciousness of Kazakh society.

Let’s analyze the following online commentary on the political text «Dalenov about Vice Minister Zhunusova: If he bites into the matter, he won’t let go» [11]:

Tagambaev
«Ne v den'gah schast'e-a v ih kollichestve!
Vsyo delo v zhadnosti i eyo velichie!
Ved' v kazhdom tele, est' eyo chastica!
Imeya babki net zhilaniya delitsya!» [11].

The author comments on the primary text on the appointment of a new vice minister of national economy. In four lines of poetry, the author emotionally interprets the negative attitude towards the stated problem. The commentary is produced in poetic form and does not contain a direct assessment, but a hint that helps to clearly understand the commentator's attitude to what is happening. The linguistic personality under the nickname Tagambaev conveys a subjective vision of the problem described in the political text: the inherent feature of the appointed official – greed – will prevent him from performing his direct functions.

As we have seen, the associative thinking of the interpreter contributes to the transformation of the national linguistic personality, which has a value sign in the text [12].

Financing information

This study was supported by a grant from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project AP13068417 «Axiological Dominants of Kazakh Linguistic Culture: Traditions and Innovation (based on the material of Everyday Virtual Communication)».

Conclusion

Texts in virtual space include a sufficient number of cultural units that reflect the properties of the axiological attitudes of the community. This is embodied in the actualization of a number of folklore and ritual meanings, including the poetic nature of lexical units that model manifestations of national consciousness. Poetic tactics in Internet comments, considers ideas based on the national picture of the world, forms the text generation of the Kazakh virtual linguistic personality. In the communication process, you can often notice texts in poetic form, the authors' own works on a given topic of discussion. Their poetic comments are presented both in rhythmically correct format and in awkward, non-rhythmic form. Most commentators publish poetic texts that are not their own works, but are partially or fully quoted from other sources, for example, from popular songs, poems of great folk poets, akyns. The choice of such tactics depends on the temperament, mentality, and values of a particular linguistic personality.

References

1 **Алешка, Т. В.** Поэзия онлайн: поэт и субъект [Текст] // Уральский филологический вестник. – Серия: Русская литература XX–XXI веков: направления и течения. – № 3. – Уральск, 2017. – С. 112–123.

2 **Ракитина, Е. Б.** Пушкин в интернет-поэзии [Текст] // Известия Саратовского университета. Новая серия. – Серия: Филология. Журналистика. – Vol. 8. – № 2. – Саратовск, 2008. – С. 60–67.

3 Байбек и ПЦР-тест [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/73205.

4 Сегіз аяқ [Электронды ресурс]. – https://bilim-all.kz/olen/544-Segiz-ayaq.

5 Мұң [Электронды ресурс]. – https://vk.com/wall-79490889_5625.

6 Бывшие акимы Атырау в списке депутатов мажилиса [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/73615.

7 Ақшаң болса қалтаңда, талтаңда да талтаңда [Электронды ресурс]. – https://vk.com/wall-81413715_59141.

8 Парламентские выборы в Атырау [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/73544.

9 Бергей Рыскалиев и Макс Бокаев попали в отчёт госдепа США [Электронный ресурс]. – https://azh.kz/ru/news/view/75559.

10 Шәкірт ойы [Электронды ресурс]. – https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy.

11 Назарбаев рассказал, когда все будет хорошо [Электронный ресурс]. – https://1omsk.ru/2021/02/27/prezident-kazahstana-nazarbaev-rasskazal-kogda-vse-budet-horosho/.

12 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language. – No 10 (3). – 2022. – P. 125–136. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.558154.2714.

References

1 **Aleshka, T. V.** Poeziya onlajn : poet i sub'ekt [Poetry online : poet and subject] [Text] // Ural Philological Bulletin. – Series: Russian literature of the XX-XXI centuries : directions and trends. – No. 3. – Uralsk, 2017. – P. 112–123.

2 **Rakitina, E. B.** Pushkin v internet-poezii [Pushkin in Internet poetry] [Text] // News of Saratov University. New episode. – Series: Philology. Journalism. – Vol. 8. – No. 2. – Saratovsk, 2008. – P. 60–67.

3 Bajbek i PCR-test [Bayback and PCR test] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/73205.

4 Segiz ayak [eight legs] [Electronic resource]. – https://bilim-all.kz/olen/544-Segiz-ayaq.

5 Mun [Yearning] [Electronic resource]. – https://vk.com/wall-79490889_5625

6 Byvshie akimy Atyrau v spiske deputatov mazhilisa [Former akims of Atyrau in the list of Mazhilis deputies] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/73615.

7 Akshan bolsa kaltanda, taltanda da taltanda [If you have money in your pocket, you can relax] [Electronic resource]. – https://vk.com/wall-81413715_59141.

8 Parlamentskie vybory v Atyrau [Parliamentary elections in Atyrau] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/73544.

9 Bergej Ryskaliev i Maks Bokaev popali v otchyot gosdepa SSHA [Bergey Ryskaliev and Max Bokaev were included in the report of the US State Department] [Electronic resource]. – https://azh.kz/ru/news/view/75559.

10 Shakirt ojy [student's thought] [Electronic resource]. – https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy.

11 Nazarbaev rasskazal, kogda vse budet horosho [Nazarbayev told when everything will be fine] [Electronic resource]. – https://timeskz.kz/18098-nazarbaev-rasskazal-kogda-vse-budet-horosho.html.

12 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10 (3). 2022. – P. 125–136. https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.558154.2714.

Received 10.01.24.
Received in revised form 20.04.24.
Accepted for publication 03.06.24.

**М. А. Уайханова, А. Ж. Сахариева*
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
10.01.24 ж. баспаға түсті.
20.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
03.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҰЛТТЫҚ СИПАТТЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ РЕТІНДЕ ИНТЕРНЕТ-МӘТІНДЕРДІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Мақалада виртуалды кеңістікте орналастырылған қазақстандық интернет-мәтіндердің ұлттық ерекшелігін көрсететін лингвомәдени бірліктердің бірі – поэтикалық тактика арқылы туындайтын мәтіндер талданады. Интернет поэтикалық дискурсты дамытуға да мүмкіндік берді, оның мәтіндерінің авторлары кез келген қалаған интернет пайдаланушысы бола алады. Интернет қолданушыларының қарым-қатынасында қолданылатын поэтикалық тактиканың элементтері ұлттық сананың көріністерін модельдейді. Бүгінгі таңда виртуалды кеңістіктегі интернет қолданушыларының мәтіндерінде коммуниканттардың өз шығармашылығынан туындаған поэтикалық

түріндегі мәтіндер немесе өздерінің шығармалары емес, жартылай немесе толығымен басқа туындылардан, мысалы, танымал әндерден, ұлы халық ақындарының өлеңдерінен алынған поэтикалық мәтіндер жиі кездеседі. Шығарманы жазу барысында сипаттау, баяндау әдістері, лингвомәдени және лингвоперсонологиялық талдау әдістемесінің элементтері қолданылады. Олар белгілі бір халықтық мәдениетте кең таралған коммуниканттардың поэтикалық табиғатының мағынасын ашады, олардың ерекшелігін анықтауға, қызметтерін ажыратуға мүмкіндік береді. Мұндай тактиканы таңдау белгілі бір тілдік тұлғаның темпераментіне, менталитетіне және құндылықтарына байланысты. Мәтіндердің лингвомәдени және лингвоперсонологиялық талдауы нәтижесінде «интернет-мәтіндердегі поэтикалық тактика әлемнің ұлттық бейнесіне негізделген идеяларды, халықтың рухын көрсетеді, қазақтың виртуалды тілдік тұлғасының мәтіндік тууын қалыптастырады» деген қорытындыға келді.

Кілтті сөздер: поэтикалық тактика, интернет мәтіні, коммуникация, интернет-түсініктеме, әлем бейнесі, виртуалды кеңістік.

**М. А. Уайханова, А. Ж. Сахариева*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
Поступило в редакцию 10.01.24.
Поступило с исправлениями 20.04.24.
Принято в печать 03.06.24.

ПОЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ИНТЕРНЕТ-ТЕКСТОВ КАК ЧЕРТА НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

В статье анализируются тексты, продуцированные посредством поэтической тактики – одна из лингвокультурных единиц, отражающая национальную специфику казахстанских интернет-текстов, размещенных в виртуальном пространстве. Интернет позволил развивать и поэтический дискурс, авторами текстов которого может выступать любой желающий пользователь сети. Элементы поэтической тактики, используемые в коммуникациях интернет пользователей, моделируют проявления национального сознания. Сегодня в произведениях носителей языка в виртуальном пространстве обычным явлением является тексты в поэтической

форме собственного произведения коммуникантов или поэтические тексты, являющиеся не их собственными произведениями, а частично или полностью цитируемыми из других источников, например, из популярных песен, поэм великих народных поэтов, акынов. Цель – рассмотреть устоявшиеся понятия поэтической тактики в современной лингвистике и изучить поэтические тексты, отражающие национальные особенности интернет-пространства. В процессе написания произведения используются методы описания, повествования, элементы методик лингвокультурологического анализа. Они раскрывают смысл поэтической природы коммуникантов, распространенных в определенной народной культуре, создают возможность определить их своеобразие, дифференцируют их функции. Выбор такой тактики зависит от темперамента, ментальности, ценностей конкретной языковой личности. В результате лингвокультурологического и лингвоперсонологического анализов текстов делается вывод, что поэтическая тактика в интернет-текстах ортажает идеи, дух народа, основанные на национальном образе мира, формирует текстопорождение казахской виртуальной языковой личности.

Ключевые слова: поэтическая тактика, интернет-текст, коммуникация, интернет-комментарий, картина мира, виртуальное пространство.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Әбдірәсілов Ербол Құралбайұлы, филология ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты Аппараты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abderbol@mail.ru

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы, филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: absalmas@mail.ru

Абдуллина Анар Борановна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail:anarabdullina1@gmail.com

Абдырова Ардак Оразгалиевна, Торайгыров университеті докторанты, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Абзулдинова Гүлсім Кенжебекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ,, 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail:guleke160265@mail.ru

Абильдинова Жанара Бериковна, филология ғылымдарының кандидаты, Педагогика институтының аға оқытушысы, Халықаралық Астана университеті, Астана қ., Z05H0T3, Қазақстан Республикасы, e-mail: abildinova_zhana@mail.ru

Әбішева Клара Мухамедияровна, филология ғылымдарының докторы, Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер» кафедрасының профессоры, университет «Туран-Астана», Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail:abishevakm@mail.ru

Ағманова Әтіркүл Егембердіқызы, филология ғылымдарының докторы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті теория және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: agmanova@mail.ru

Азылбекова Гуля Олжабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, «Шетел филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mai: gulja_az@mail.ru

Айтказина Толкын Дюсенбековна, филология магистрі, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru

Алтаев Асылбек Алтаевич, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, 010000, Астана қ, Қазақстан Республикасы, e-mail:altaevich_76@mail.ru

Алтаева Гаухар Ерсаиновна, докторант, 2 курс, Л . Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gauharaltaeva@mail.ru

Амангазиева Мерует Кусаиновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Омер Халисдемир университеті, «Түркі тілдері мен әдебиет» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Нийде қ., Түркия мемлекеті, e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz

Армия Еркежан, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы қ, 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail:erke0716@mail.ru

Асанбаева Ельдана Бахытовна, ғылыми қызметкер, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: www.eldana@mail.ru

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы, PhD, «Шет тілдер және аударма» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kunduz87k@mail.ru;

Асенова Айгул Халдарқызы, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология және әлем тілдері факультеті, Алматы қ, 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Ахетов Мамай Қаниұлы, филология ғылымдарының кандидаты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., 050000, e-mail: mamayachet@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., 140008, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Боранкулова Бакитгуль Ержигитовна, уманитарлық ғылымдар магистрі, «Шетел филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: b_bakit@mail.ru

Вахитова Танзиля Фанисовна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru

Джумашева Алина Булатовна, педагогикалық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Е. Түркебаев атындағы Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, 50013, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university

Доскеева Шайза Асановна, Филология ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaizaasanovna_68@mail.ru

Ерғалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы-сарапшы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., 140002, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Есматова Мендықыз Тлеужанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: esmatova@mail.ru

Еспекова Ләззат, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Espekova@bk.ru

Жаменкенова Гульжан Шайхесламқызы, «Павлодар қаласы № 2 жалпы білім беретін мектебі» КММ, қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Павлодар қ., 140002 Қазақстан Республикасы, e-mail: gulgan_1977@mail.ru

Жанұзақова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жумабекова Бейбитнур Капаровна, филология ғылымдарының кандидаты, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жүнісова Жадыра Әбибуллақызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: jadira-73@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru

Зинол-Қабден Қабиұлы Бисенғали, филология ғылымдарының докторы, профессор. Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Ибраимова Жібек Тұңғышбайқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, Алматы, 050071, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhibek78-78@mail.ru

Кадырова Галина Рабиковна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Е. Түркебаев атындағы Жобаларды басқару институты, Алматы, 500013, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university

Кенжебаева Улпан Ермаханбетовна, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан, e-mail: uli.05@mail.ru

Килевая Людмила Тимофеевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Лингвистикалық-техникалық университеті, Пшасныш, 03 – 600, Польша, e-mail: kilevaya@mail.ru

Кожахметова Баянгуль Рамазановна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail:bajan2010@yandex.kz

Копеев Арслан Жастілекұлы, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Кос Валентина Владимировна, Павлодар қ. химия-биология бағытындағы НЗМ, Білімдегі көшбасшылық магистрі, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: valikikos@mail.ru

Куанышева Бакыт Таупыховна, PhD, қауымдастырылған профессор, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: danaslyamova@mail.ru

Қуанышев Абылайхан Асылбекұлы, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Филология факультеті, Алматы қ., 050040. Қазақстан Республикасы, e-mail: Taipak123@mail.ru

Құдайбергенова Лаула Ерболатқызы, докторант, филология ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a-laula@mail.ru

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail:kuzembayeva@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, PhD, қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы e-mail: kmergul@yandex.ru

Курманова Зауреш Кенесовна, Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail:bigaisha@mail.ru

Мадеева Асия Айтуаровна, «Шетел филологиясы» кафедрасының аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru

Молдағали Бақытгүл, PhD, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados_@mail.ru

Мужигова Гульназира Маулетхановна, аға оқытушы, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., 050039, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazira_m_86@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rummana@mail.ru

Муталиева Раушан Мамырқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail:raushan_mutalieva@mail.ru

Мухитдинов Рашид Сражович, филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., 50040, Қазақстан Республикасы, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Нұрманов Алмас Мұратбекұлы, «Туран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nalmas@mail.ru

Нургазина Айман Бекеновна, Теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail:v-taisova@mail.ru

Нұртілеуова Сандуғаш Рафиққызы, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sandu_210380@mail.ru

Орхан Сөйлемез, Кастамону университетінің профессоры, Кастамону қ., Түркия Республикасы, e-mail: soylemezo@yahoo.com

Перизат Ертаева, PhD, «Түркі тілдері мен әдебиет» кафедрасының оқытушысы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Омер Халисдемир университеті, Нийде қ., Түркия мемлекеті, e-mail: perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

Рубас Алёна Андреевна, докторанты, педагогика ғылымдарының магистрі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alena1992.18@mail.ru

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология және әлем тілдері факультеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com

Сәменқызы Ұлпан, Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант. Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru

Саулебаева Анар Болатқызы, филология магистрі, КММ «Қостанай қаласы М. Қозыбаев атындағы № 23 жалпы білім беретін мектебі», оқытушы, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: b-anar@mail.ru

Саттарова Азиза Тешабайқызы, педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Ош технологиялық университеті, Ош қ., 723503, Қырғызстан, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Сахариева Айгуль Жумагельдиновна, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: s_aygul@mail.ru

Смагулова Айзада Муратовна, «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizada220513@gmail.com

Смакова Данагуль Рауияновна, жетекші сарапшы, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: danarau.dr@gmail.com

Сматаев Төлеген Хаметұлы, лингвистика магистрі, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: smataevth@mail.ru

Таласпаева Жанар Серкешқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Ташекова Айгерим Тарбиновна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail:aiko_tarbinovna@mail.ru

Толеубаева Камшат Аманбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

Тулебаева Құралай Тоқтаровна, филология ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Тургынбаева Жазира Макулбековна, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Филология факультеті, Шымкент қ. 160012, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhazira.turgynbaeva.76@mail.ru

Тұрысбек Рақымжан Сағымбекұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: rst-58@mail.ru

Тұяқбай Төрегелді, Саясат ғылымының кандидаты (PhD), әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ҒЗИ, жетекші ғалым-профессоры м.а. Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: ttuyakbay@gmail.com

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rahmanberdina@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Хамзина Гүлбарам Саятқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gulzada_76@mail.ru.

Хикмет Кораш, профессор, «Түркі тілдері мен әдебиет» кафедрасының меңгерушісі, Омер Халисдемир университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік

ғылымдар факультеті, Нийде қаласы, Түркия мемлекеті, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

Чойдон З., PhD, профессор, Моңғолия жоғары білімнің кейінгі білім беру университеті, Ұлан-Батор, 012000, Моңғолия, e-mail: zegiimaa1017@icloud.com

Шаймарданова Светлана Кабиденқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Saymardanova56@mail.ru

Шаһарман Әйгерім Пішенбайқызы, Филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ, 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaharman @mail.ru

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы, 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрасилов Ербол Куралбаевич, доктор филологических наук, доцент, Аппарат Сената Парламента Республики Казахстан, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abderbol@mail.ru

Абсадык Алмасбек Ахметулы, доктор филологических наук, профессор Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынулы, г. Костанай, Республика Казахстан, e-mail: absalmas@mail.ru

Абдуллина Анар Борановна, PhD, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: anarabdullina1@gmail.com

Абдырова Ардак Оразгалиевна, Докторант Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Абзулдинова Гульсум Кенжебековна, кандидат филологических наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлана, Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: guleke160265@mail.ru

Абильдинова Жанара Бериковна, кандидат филологических наук, старший преподаватель Педагогического института, Международный университет Астана, Астана, Z05H0T3, Республика Казахстан, e-mail: abildinova_zhana@mail.ru

Әбішева Клара Мухамедияровна, профессор социально-гуманитарных и языковых дисциплин, доктор филологических наук, профессор, «Тұран-Астана» университет, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abishevakm@mail.ru

Агманова Атиркуль Егембердиевна, доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казақстан, e-mail: agmanova@mail.ru

Азылбекова Гуля Олжабаевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры «Иностранная филология», Торайгыров университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: gulja_az@mail.ru

Айтказина Толкын Дюсенбековна, магистр филологии, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru

Алтаев Асылбек Алтаевич, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана,010000, Республики Казахстан, e-mail:altaevich_76@mail.ru

Алтаева Гаухар Ерсаиновна, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республики Казахстан, e-mail:gauharaltaeva@mail.ru

Амангазиева Мерует Кусаиновна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кафедра «Тюркские языки и литература» Факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Омера Халисдемира, г. Нийде, Турция, e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz

Армия Еркежан, докторант по специальности «Филология», Институт филологии, «Қазахский национальный женский педагогический университет, Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail:erke0716@mail.ru

Асанбаева Ельдана Бахытовна, научный сотрудник, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: www.eldana@mail.ru

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, ассоциированный профессор кафедры Иностранных языков и перевода, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, 050000 Республика Казахстан, e-mail: a_kunduz87k@mail.ru;

Асенова Айгул Халдаровкызы, Докторант по специальности «Казахская филология», Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Ахетов Мамай Каниевич, кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: mamayachet@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, докторант по специальности «Казахский язык и литература», Казахский национальный женский педагогический университет, Институт филологии, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Боранкулова Бакитгуль Ержигитовна, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: b_bakit@mail.ru

Вахитова Танзиля Фанисовна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени

К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, 030000, e-mail:tanzilusha_v@mail.ru

Джумашева Алина Булатовна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет им. К.И. Сатпаева, Алматы, 50013, Республика Казахстан, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university

Доскеева Шайза Асановна, кандидат филологических наук, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400 Республика Казахстан, e-mail: Shaizaasanovna_68@mail.ru

Ергалиева Самал Жанаткызы, PhD, ассоциированный профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samal17.12@mail.ru

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, магистр педагогических наук, преподаватель – эксперт, Высшей школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Есматова Мендыкыз Тлеужановна, кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: esmatova@mail.ru

Еспекова Ляззат, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, 010000, e-mail:Espekova@bk.ru

Жаменкенова Гульжан Шайхесламовна, учитель казахского языка и литературы КГУ «Общеобразовательная школа № 2 г. Павлодар», Павлодар, 140002 Республика Казахстан, e-mail:gulgan_1977@mail.ru

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жумабекова Бейбитнур Капаровна, кандидат филологических наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жунисова Жадыра Абибуллаевна, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л .Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: jadira-73@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru

Зинол-Кабден Кабиевич Бисенгали, доктор филологических наук, профессор., филологический факультет, КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, 050040. Республика Казахстан, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Ибраимова Жибек Тунгышбаевна, Кандидат филологических наук, КазНУ имени аль-Фараби, Факультет довузовского образования, Алматы, 050071, Республики Казахстан, e-mail: zhibek78-78@mail.ru

Кадырова Галина Рабиковна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт управления проектами Е. Туркебаева, Казахский национальный исследовательский технический университет им. К. И. Сатпаева, Алматы, 500013, Республика Казахстан, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university

Кенжебаева Улпан Ермаханбетовна, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Казахстан, e-mail: uli.05@mail.ru

Килевая Людмила Тимофеевна, доктор филологических наук, профессор, Лингвистико-технический университет, филологический факультет, Пшасныш, 03 – 600, Польша, e-mail: kilevaya@mail.ru

Кожахметова Баянгуль Рамазановна, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bajan2010@yandex.kz

Копеев Арслан Жастилекович, докторант по специальности «Казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Кос Валентина Владимировна, магистр лидерства в образовании НИШ химико-биологического направления, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан e-mail: valikikos@mail.ru

Куанышева Бакыт Таупыховна, доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: danaslyamova@mail.ru

Куанышев Абылайхан Асылбекович, докторант по специальности «Литературоведение». КазНУ им. Аль-Фараби, филологический факультет, г. Алматы, 050040. Республика Казахстан, e-mail: Taipak123@mail.ru

Кудайбергенова Лаула Ерболатовна, Докторант, магистр филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a-laula@mail.ru

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail:kuzembayeva@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, PhD, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, Павлодар, 140000, Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru

Курманова Зауреш Кенесовна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, г. Астана 010000, Республика Казахстан, e-mail: bigaisha@mail.ru

Мадеева Асия Айтуаровна, старший преподаватель кафедры «Иностранная филология» Торайгыров университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru

Молдагали Бакытгул, PhD, исполняющий обязанности ассоциированного профессора, Институт филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: bahados_@mail.ru

Мужигова Гульназира Маулетхановна, Старший преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, Факультет довузовского образования, Алматы, 050039, Республика Казахстан, e-mail: nazira_m_86@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD, доцент кафедры Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан e-mail: rummana@mail.ru

Муталиева Раушан Мамыровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, «Торайгыров университет», Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail:raushan_mutalieva@mail.ru

Мухитдинов Рашид Сражович, кандидат филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, 50040, Республика Казахстан, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Нұрманов Алмас Мұратбекұлы, магистр специальности Международные отношения, «Тұран-Астана» университеті, , г. Астана 010000, Республика Казахстан, e-mail: nalmas@mail.ru

Нургазина Айман Бекеновна, кандидат филологических наук, Доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Астана 010000, Республика Казахстан, e-mail:v-taisova@mail.ru

Нуртилеуова Сандугаш Рафиковна, Старший преподаватель, Факультет довузовского образования, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: sandu_210380@mail.ru

Орхан Сойлемез, Профессор университета Кастамону, город Кастамону, Республика Турция, e-mail: soylemezo@yahoo.com

Перизат Ертаева, PhD,Преподаватель кафедры «Тюркские языки и литература», Факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Омера Халисдемира, Город Нийде, Турция e-mail: perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

Рубас Алёна Андреевна, магистр педагогических наук, выпускник докторантуры, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 11, Астана, Республика Казакстан, e-mail: alena1992.18@mail.ru

Салкынбай Анаркул Бекмырзакызы, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет филологии и мировых языков, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com

Саменкызы Улпан, докторант по специальности Литературоведение». Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Филологический факультет, Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru

Саулебаева Анар Болатовна, магистр филологии, учитель КГУ «Общеобразовательная школа № 23 имени М. Козыбаева города Костаная», г. Костанай, Республика Казахстан, e-mail: b-anar@mail.ru

Саттарова Азиза Тешабаевна, доктор педагогических наук, доцент, Ошский технологический университет, 723503, Киргизия, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Сахариева Айгуль Жумагельдиновна, старший преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: s_aygul@mail.ru

Смагулова Айзада Муратовна, докторант по специальности «Казахский язык и литература» Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, 100026, Караганда, Республика Казахстан, e-mail:aizada220513@gmail.com

Смакова Данагуль Рауияновна, ведущий эксперт, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, 010000, г. Астана Республика Казахстан, e-mail: danarau.dr@gmail.com

Сматаев Тулеген Хаметович, магистр лингвистики, старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, 010000, г.Астана, Республика Казахстан, e-mail: smataevth@mail.ru

Таласпаева Жанар Серкешовна, кандидат филологических наук, профессор, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, / г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Ташекова Айгерим Тарбиновна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail:aiko_tarbinovna@mail.ru

Толеубаева Камшат Аманбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail:k.toleubaeva@mail.ru

Тулебаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, Alikhan Bokeikhan University, Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Тургынбаева Жазира Макулбековна, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Филологический факультет, г. Шымкент, 160012, Республика Казахстан, e-mail: zhazira.turgynbaeva.76@mail.ru

Турысбек Ракымжан Сагымбекович, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: rst-58@mail.ru

Тұяқбай Төрегелді, кандидат политических наук (PhD), и.о. профессора, ведущий научный сотрудник НИИ Абая при КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail:ttuyakbay@gmail.com

Туякбаева Рабига Рахманбердиевна, кандидат филологических наук, и.о. доцента, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail:rahmanberdina@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, ассоциированный профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Хамзина Гулбарам Саятовна, кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск 150000, Республика Казахстан, e-mail: Gulzada_76@mail.ru.

Хикмет Кораш, профессор, Заведующий кафедрой «Тюркские языки и литература», Факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Омера Халисдемира, г. Нийде, Турция, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

Чойдон З., PhD, профессор, Монгольский университет поствысшего образования, Улан-Батор, 012000, Монголия e-mail: zegiimaa1017@icloud.com

Шаймарданова Светлана Кабиденовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Saymardanova56@mail.ru

Шаһарман Айгерим Пшенбаевна, PhD, доцент кафедры филологии, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан e-mail: Shaharman @mail.ru

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт филологии, Қазахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdrassilov Yerbol Kuralbayevich, Doctor of Philology, Associate Professor, Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abderbol@mail.ru

Absadyk Almasbek Akhmetuly, Doctor of Philology, Professor of Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: absalmas@mail.ru

Abdullina Anar Boranovna, PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: abderbol@mail.ru, anarabdullina1@gmail.com

Abdyrova Ardak Orazgaliyevna, Doctoral student Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail:abdyrova77@mail.ru

Abzuldinova Gulsum Kenjebekovna, candidate of philological science, Alkei Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, 140000 e-mail: guleke160265@mail.ru

Abildinova Zhanara Berikovna, PhD in Philology, Senior Lecturer at the Pedagogical institute, Astana International University, Astana, Z05H0T3, Republik of Kazakhstan, e-mail: abildinova_zhana@mail.ru

Abisheva Klara, Professor of the Department of Social, Humanitarian and Linguistic Disciplines, Doctor of Philology, Professor, «Turan-Astana» University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abishevakm@mail.ru

Agmanova Atirkul Ye gemberdievna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and applied linguistics of L.N. Gumilyov ENU, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Hadzhimukan St., 11, Astana, Kazakhstan, e-mail: agmanova@mail.ru

Azylbekova Gulya Olzhabaevna, PhD in Philology, Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republik of Kazakhstan, e-mail: gulja_az@mail.ru

Aitkazina Tolkyn Duysenbekovna, Master of Philology, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru

Altayev Assylbek Altayevich, Doctoral student at L. N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail:altaevich_76@mail.ru

Altayeva Gauhar Ersainovna, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Doctoral student, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: gauharaltaeva@mail.ru

Amangazyieva Meruyet Kusainovna, Candidate of philological sciences, Associate Professor, scholarship holder of the Bolashak program Omer Halisdemir

University, Department of Turkic languages and literature Faculty of Humanities and Social Sciences, Niyde, Turkey, e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz

Armiya Erkezhan, doctoral student in «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: erke0716@mail.ru

Asanbaeva EldanaBahytovna, Research assistant, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: www.eldana@mail.ru

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna, PhD, associate prof. of Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, Кызылорда, 50000, Kazakhstan, e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

Assenova Aigul Khaldarovna, Doctoral student on the specialty «Kazakh Philology». Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: asenova.1997@mail.ru

Ahetov Mamay Kanievich, doctor of philology, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mamayachet@mail.ru

Baibatshaeva Zhadyra, doctoral student in the specialty "Kazakh language and literature", Kazakh National Women's Pedagogical University, Institute of philology, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 140008, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Borankulova Bakitgul Erzhigitovna, Master of Humanitarian sciences, senior lecturer at «Foreign Filology» department, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: b_bakit@mail.ru

Vakhitova Tanzilya, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, 030000, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru

Doskeyeva Shaiza Asanovna, Candidate of philological sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shaizaasanovna_68@mail.ru

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, candidate of philology, Associate Professor, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

Yerlanova Ayaulym Yerlanovna, Master of Pedagogical Sciences, Lecturer expert at the Higher School of Humanities, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 140002, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Esmatova Mendykyz Tleuzhanovna, candidate of Philological Sciences, M. Kozybayev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: esmatova@mail.ru

Espekova Lyazzat, Candidate of Philological Sciences, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana, 010000, e-mail:Espekova@bk.ru

Zhamenkenova Gulzhan, teacher of Kazakh language and literature, MPI «Pavlodar city compehensive school №2», Pavlodar,140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulgan_1977@mail.ru

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, Doctor of philology, professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, Institute of philology, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, email: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 140008, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhumabekova Beibitnur Kaparovna, Candidate of Philological Science, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru

Jumasheva Alina Bulatovna, master of pedagogical sciences, senior lecturer, K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, E.Turkebayev Institute for Project Management Almaty, 50013, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university

Zhunissova Zhadira Abibullaevna, candidate of philological sciences, dosent, L. N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: jadira-73@mail.ru

Zeinulina Aiman Faizullovna, Candidate of Philological Sciences, Professor Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru

Zinol-Kabden Kabiuly Bisengeli, Doctor of philology, professor. Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Almaty, 050040. Republic of Kazakhstan. , e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Ibraimova Zhibek Tungyshbaevna, Candidate of Philology, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of pre-university education, Republic of Kazakhstan, Almaty, 050071, e-mail: zhibek78-78@mail.ru

Kadyrova Galina Rabikovna, Candidate of philological sciences, associate professor, K. I. Satbayev Kazakh National Technical University, E.Turkebayev Institute for Project Management, Almaty, 500013, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university

Kenzhebayeva Ulpan Ermakhanbetovna, Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan, e-mail: uli.05@mail.ru

Kilevaya Lyudmila Timofeevna, Doctor of philological sciences, professor, Linguistic and Technical University in Przasnysz, Faculty of Philology Przasnysz, 03 – 600, Poland, e-mail: kilevaya@mail.ru

Kozhakhmetova Bayangul Ramazanovna, Master of Arts, senior lecturer Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bajan2010@yandex.kz

Kopeyev Arslan Zhastilekovich, doctoral student in «Kazakh Philology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Kos Valentina Vladimirovna, Master of Leadership in Education, NIS of Chemistry and Biology in Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: valikikos@mail.ru

Kuanysheva Bakyt Taupykhovna, PhD, associate professor, Toraighyrov university, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. e-mail: danaslyamova@mail.ru

Kudaibergenova Laula Erbolatovna, doctoral student, Master of Philology, Toraighyrov university, Faculty of Humanities and Social sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a-laula@mail.ru

Kuzembayeva Gulzhana, PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, PhD, Associate professor, Margulan Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru

Kuanyshev Abylaikhan Asykbekuly, Doctoral student in the specialty «Literary Studies». Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Taipak123@mail.ru

Kurmanova Zauresh Kenesovna, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bigaisha@mail.ru

Madeyeva Assiya, Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republik of Kazakhstan, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru

Moldagali Bakytgul, PhD, associate professor of executive responsibility, Institute of Philology, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru

Muzhigova Gulnazira Maulethanovha, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of pre-university education, Almaty, 050039, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazira_m_86@mail.ru

Mustafayeva Anar Abdikadiyevna, PhD, Assistant Professor of Middle East and South Asia Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rummana@mail.ru

Mutaliyeva Raushan, Candidate of Philology sciences, professor Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: raushan_mutalieva @mail.ru

Mukhitdinov Rashid Srajovich, Candidate of Philological Sciences Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Nurmanov Almas Muratbekovich, Master's degree in International Relations, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nalmas@mail.ru

Nurgazina Aiman, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: v-taisova@mail.ru

Nurtileuova Sandugash, csenior lecturer, Faculty of pre-university education, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sandu_210380@mail.ru

Orhan Soylemez, Professor of Kastamonu University, Kastamonu, Turkey, e-mail: soylemezo@yahoo.com

Perizat Yertayeva, PhD, Omer Halisdemir University, Department of Turkic languages and literature Faculty of Humanities and Social Sciences, Niyde, Turkey, e-mail: perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

Salkynbay Anarkul Bekmyrzakyzy, Professor, Doctor of filologic scienes, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com

Rubas Alena Andreevna, Master of Pedagogical Sciences, doctoral graduate, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alena1992.18@mail.ru

Samenkyzy Ulpan, doctoral student in Literary studies» L. N. Gumilev Eurasian National University, Philology faculty, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru

Saulebayeva Anar Bolatovna, master of Philology, teacher of M. Kozybayev Kostanay city comprehensive school № 23, Kostanay, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: b-anar@mail.ru

Sattarova Aziza Teshabaevna, Doctor of Pedagogical Sciences, associate professor, Osh Technological University, Osh, 723503, Kyrgyzstan e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Sakhariyeva Aigul Zhumageldinovna, Senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: s_aygul@mail.ru

Smakova Danagul Rauiyanovna, leading expert, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: danarau.dr@gmail.com

Smagulova Aizada Muratovna, doctoral student in «Kazakh language and literature», Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail:aizada220513@gmail.com

Smatayev Tulegen Khametovich, Master of Linguistics, Senior lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: smataevth@mail.ru

Talaspayeva Zhanar Serkeshovna, candidate of Philological Sciences, Professor, M. Kozybayev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Tashekova Aigerim Tarbinovna, Master of Education, Senior Lecturer, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

Toleubayeva Kamshat Amanbayevna, Candidate of Philological Sciences, ProfessorAcademician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

Tulebayeva Kuralay Toktarovna, Candidate of philological sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Turgynbaeva Zhazira Makulbekovna, senior lecturer, «M. Auezov South Kazakhstan University» NCJSC, Faculty of philology, 160012, Shymkent Republic of Kazakhstan, e-mail: zhazira.turgynbaeva.76@mail.ru

Turysbek Rakhimzhan Sagymbekuly, Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilev Eurasian National University, Philology faculty, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rst-58@mail.ru

Tuyakbai Toregeldi, Candidate of Political Sciences (PhD), Leading Researcher-acting Professor of Abay Research Institute of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: ttuyakbay@gmail.com

Tuyakbayeva Rabiga, Candidate of Philological Sciences «L.N. Gumilyov Eurasian National University» NCJSC Faculty of Philology, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rahmanberdina@mail.ru

Uaikhanova Meruyert Assetovna, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Khamzina Gulbaram Sayatovna, candidate of Philological Sciences, M. Kozybayev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gulzada_76@mail.ru.

Hikmet Korash, Professor, Omer Halisdemir University, Department of Turkic, languages and literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Niyde, Turkey, e-mail: hikmetkoras@gmail.com

Choidon Z., PhD, Professor, Mongolian University of Post-higher Education, Ulaanbaatar, 012000, Mongolia e-mail: zegiimaa1017@icloud.com

Shaimardanova Svetlana, Candidate of Philology sciences, professor «Toraighyrov University» NCJSC, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail:Saymardanova56@mail.ru

Shaharman Aigerim, Associate Professor of the Department of Philology, PhD, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, 140000 e-mail: Shaharman @mail.ru

Shoibekova Gaziza, Candidate of philological sciences, associate professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Institute of Philology, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 20 000 (жиырма мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі – жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртекті) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі 7 **беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс**.** Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МеСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. ҒТАМР (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффилиация (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффилиациясы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150-ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

***МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –https://transliteration-online.ru*/Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.**

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- Иллюстрациялар, суреттер тізімі және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада <u>толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail</u> (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»,

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статьей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 20 000 (двадцать тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайгыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

*Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста.** *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

- **Выводы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** *(жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:*

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – https://transliteration-online.ru/

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

ҒТАМР 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева
Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі,сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; ҚоҒамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

**С. К. Антикеева*

Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

**S. K. Antikeyeva*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева
Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КЕАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (- ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жариялануының барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайгыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайгыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи единовременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикации результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 03.06.2024 ж. жіберілді. Басуға 28.06.2024 ж. қол қойылды.
Электронды басылым
2,57 МБ RAM
Шартты баспа табағы 27,16. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова, Нугманова М. М.
Тапсырыс № 4242

Сдано в набор 03.06.2024 г. Подписано в печать 28.06.2024 г.
Электронное издание
2,57 МБ RAM
Усл. печ. л. 27,16. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова, М. М. Нугманова
Заказ № 4242

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz